

Fig. 1. »Odense uden for Møllebro Port«. Byprospekt med Domkirken og Vor Frue, set fra åen med Heltengen og †Provstegårdskasernen i forgrunden. Gouache ved Johan Hanck 1831. Møntergården, Odense. - "Odense outside Møllebro Gate". Prospect of the town with the Cathedral and Vor Frue, seen from the river with the field Heltengen and †Provstegård's barracks in the foreground. Gouache by Johan Hanck 1831.

VOR FRUE KIRKE

NOTER s. 1184

Ifølge den lokalhistoriske tradition er Vor Frue kirke byens ældste med aner tilbage til kristendommens første tid på stedet.¹ Den omtales imidlertid kun sjældent i middelalderlige kilder og nævnes tidligst 1295 i forbindelse med testamentariske gaver fra Niels Hamundsen til bl.a. kirkerne i Odense.² Ingen samtidige skriftlige kilder om kirkens ældste historie er således bevaret; men ifølge en sent nedskrevet oplysning skal den være opført 1189.³ Dette kunne referere til den delvis bevarede granitkvaderkirke,⁴ men er naturligvis ikke dokumentation for opførelsestidspunktet, der vel kan ligge tidligere i århundredet (se ndf.).⁵

Bircherod omtaler en nu forsvunden bygnings-tavle(?) i kirken, hvorpå læstes årstallet 1353 og datoen 22. aug. («in octava assumptionis Beatæ Mariæ»), muligvis refererende til en ombygning.⁶ Mere specifik er en anden sent overleveret kilde, ifølge hvilken kirken 1467 gennemgik en større istandsættelse, som dog ikke præciseres.⁷

En væsentlig omstændighed ved vurderingen af kirkens alder er dens status som sæde for Odenseprovsten - et embede, hvortil kongen havde patronatsret (s. 78). Disse forhold er ganske vist tidligst med sikkerhed dokumenteret så sent som 1482, da

kong Hans og provsten Hans Urne fik stadfæstet de tidligere privilegier, givet til provstiet i Odense, herunder Vor Frue kirke,⁸ og først 1502, da provst Erik Valkendorf i Lund efter Hans Urnes død fik tilladelse til at forene provstiet ved Vor Frue med sit hidtidige embede, nævnes den kongelige patronatsret direkte.⁹

Men allerede dokumenterne omkring Vor Frue skoles oprettelse i begyndelsen af 1300'erne (s. 1031) afspejler denne sammenhæng, der ydermere udtrykkes fysisk gennem tilstedeværelsen af en residens, den såkaldte provstegård (s. 1021). Selve embedet kan spores tilbage til Erik Lams tid (1137-46), da Fyns ældst kendte provst, Livo, repræsenterede sognefolket ved S. Albani i deres strid med domkirkenes munke (s. 77). Det har på denne baggrund været hævdet, at Livo, der syntes nært knyttet til kongen, havde S. Albani, og at provsten først senere fik bygget sin egen kirke.¹⁰ Kilderne til den omtalte strid afspejler dog snarere det forhold, at provstens embedsmæssige tilknytning til Vor Frue kirke allerede var en kendsgerning på Livos tid.¹¹ Det er således muligt, at Livo eller en anden af de tidlige provster har foranlediget opførelsen af stenkirken, der tilmed kan have haft forgængere af træ.

Som ovenfor omtalt, udnævnte kongen 1502 Erik Valkendorf til provst, og 1512 fik kongens sekretær, rentemester Anders Glob, forlening på provstiet,¹² hvis rettigheder og ejendomme imidlertid uretmæssigt beslaglagdes af biskop Jens Andersen Beldenak (jfr. provstegården, s. 1021). Rentemesteren måtte derfor føre retssag mod bispem, ¹³ førend han to år senere på ny fik provision på embedet.¹⁴ 1528 tog Anders Glob og kirkeværge Anders Mule initiativ til en fornyelse af den gamle skolebygning (s. 1031f. og fig. 2, 22-23).

Reformationen medførte den forandring, at områderne fra det nedlagte sortebrødrekloster og den ligeledes nedlagte S. Jørgensgård blev lagt til Vor Frue sogn. I øvrigt vedblev kirken at være sognekirke, og kongen overtog provstiets ret betydelige gods. Fra 1546 tilfaldt embedet rigets kansler, landets højeste juridiske embedsmand (jfr. klokke nr. 3).¹⁵ 1596 hævdede biskop Jacob Madsen, at kansleren havde patronatsretten;¹⁶ men efter enevældens indførelse gik den i hvert fald over til kongen, hvilket i praksis vil sige Danske Kancelli. Fra 1672 lå kirken under Stiftsovrighedens tilsyn, men var en selvejende institution, som selv skulle sørge for vedligeholdelse.

I 1617, da der var mange spekulationer om, hvordan man skulle skaffe indtægter til vedligeholdelsen af S. Knuds kirke, sendte Chr. Friis, kongens kansler, en forespørgsel, om der var andre sogne, som kunne lægges til domkirken. Skrivelsen blev sendt til den lærde Holger Rosenkrantz, der på det tidspunkt var lensmand i Dalum, Jacob Ulfeldt, lensmand i Nyborg og rigets kansler, Christian Knudsen Akeleye,

Fig. 2. Bygningstavler fra 1528 på nordsiden af den middelalderlige skolebygning for provsten, rentemester Anders Glob samt kirkeværgerne Mikkell Mule og Anders Nielsen, jfr. fig. 22 (s. 1035). Kobberstik fra Bircherod, *Monumenta. - Tablets dating from 1528 on the north wall of the medieval school house commemorating the dean and treasurer Anders Glob, and churchwardens Mikkell Mule and Anders Nielsen, cf. fig. 22.*

som havde Odensegård (S. Hans kloster) på livstid og endelig til biskop Hans Mikkelsen. Deres svar er ikke bevaret, men Holger Rosenkrantz sendte en skrivelse, vel nærmest et særvotum, til Chr. Friis: »... effterdi wj icke allesammen all voris Meening haffuer kundt wdi samme erklering indføre«. Det fremgår, at nogen havde foreslået, at Vor Frue sogn kunne lægges til domkirken, men Holger Rosenkrantz fandt dette meget uforsvarligt, fordi det ville føre til Vor Frue kirkes ødelæggelse. Også sognefolket var allerede meget bekymret. »Det wilde ocksaa giffue den heele By ett gandske slem Anseende, for det Stedt, som samme Kircke staar paa, er strax for wdj Byen wid Gaden der som huer Mand kommer ind fra Nyborg, och haffuer hidindtil werett en smuck anseendis witlofftig Bygning«. Hvis indtægterne forsvandt, ville kirken totalt forfalde. Desuden var mange fornemme af adel og højere borgerskab begravet der, og

hvis kirken blev ødelagt, ville deres familier forlange gravene flyttet til domkirken, så dennes kirkegård ville blive overfyldt. Endelig bemærker Rosenkrantz, at der i Vor Frue sogn er en ret fattig befolkning, mest bønder fra landsognet, og det ville være usømmeligt, at S. Knud skulle være deres sognekirke, og hovedkirken således have det ringeste sogn af borgerskab. Desuden ligger sognet så langt fra S. Knud, at folk ikke ville kunne høre klokkerne ringe. Rosenkrantz foreslår derfor, at man lægger Gråbrødre sogn til domkirken og overlader til hospitalet at vedligeholde klosterets kirke.¹⁷ Det skete også, så Vor Frue kirke var reddet.

I de følgende århundreder blev der jævnt hen foretaget ret omfattende og dyre reparationer, men da synsforretningerne ofte mangler, kan man af regnskaberne kun se, hvad reparationerne kostede, men ikke hvad der blev gjort. Sognet var forholdsvis velstillet pga. tiendeydelser mv. fra det ret store landsogn, der omfattede Ejby, Killerup og Biskorup,¹⁸ men tienden var forpagtet til Hollufgård for en afgift på 37½ tdr. rug og 43 tdr. byg, så det var meget mærkbart, når Hollufgård undertiden var bagud med betalingen. Der var også præster, der nidkært arbejdede for at skaffe penge til reparationer og inventar - i 1700'erne ikke mindst kapellanen Salomon von Haven, som navnlig lagde sig i selen for et nyt orgel, idet han understregede, at sangen i en stor menighed er af den beskaffenhed, at når den skal være ulastelig, skal den enten ledsages af et velsyngende kor eller af et orgel, »for ingen menighed i verden består aflutter velsyngende musicis«.¹⁹

Under den første slesvigske krig var kirken blevet brugt som militærdepot, og da armeen omsider rømmede bygningen var dens indre stærkt medtaget.²⁰ 1851-52 gennemførtes derfor en større restaurering under ledelse af bygningsinspektør Carl August Møller.²¹ Man ændrede nu kirkens indre, »i overensstemmelse med nyere tids smag og fordringer, så den afgiver en særdeles hyggelig og lys helligdom«. Således vurderede biskop Engelstoft denne ændring,²² mens museumsinspektør Chr. Axel Jensen i 1926 vurderede, at det ikke var umagen værd at dvæle ved »forældrestidernes reparationer«.²³ En fornyet restaurering, fortrinsvis af det ydre, fandt sted 1865-67 under ledelse af arkitekt Carl Lendorf. Inventaret istandsattes 1897²⁴ og bygning samt dele af inventar 1986-87.²⁵

Sagn. Der er kun fa sagn knyttet til Vor Frue kirke. Det fortælles, at Odin blev dyrket her. Det fortælles også, at Odin var en konge, der blev slået ihjel og begravet under Vor Frue kirke.²⁶ En temmelig makaber historie stammer formentlig fra treårskrigen 1848-1850, da kirken var beslaglagt til depot. En nat så en skildvagt på kirkegården en hvidklædt kvindeskikkelse, der bød ham følge med. Hun førte ham

hen til en grav og bad ham løfte stenen. Da han havde gjort dette, bad hun ham om at stikke armen ned i graven. Da han trak den op var den blodig til op over albuen. »Så meget blod skal udgydes, inden Danmark bliver frelst«, sagde spøgelset og forsvandt.²⁷

Middelalderlige altre og kapeller. I lighed med forholdene ved domkirken stammer en del af oplysningerne om tidligere altre dels fra listen over vikariegods i Odense 1541 (s. 87), dels fra den indberetning, Chr. Povlsen, S. Knuds klostets prior, 9. febr. 1560 fik ordre til at indsende om, hvilke vikarier og altergods, der havde ligget til Albani og Vor Frue kirker.²⁸ Han omtaler - lige efter Helligkorsalteret - »Et vikarie der sammesteds, som Hans Clemitsen havde og er nu lagt til hvilken, der er capelian«. Efter Andreas' alter nævnes »Eet vicari der sammesteds som hr. Niels Poulsen hafde, och det gods haffver her Joachim Lycke taget«. Det fremgår ikke klart, om »der sammesteds« betyder Vor Frue kirke eller det alter, der lige er omtalt. Det ser heller ikke ud, som om Chr. Povlsen har fået alle altre med - der var trods alt gået nogle årtier siden reformationen.

Suhms oplysning om, at skrædderlauget 1470 oprettede et alter i Vor Frue kirke, Gud, jomfru Maria og S. Knud til ære, er som allerede antydnet af Vedel Simonsen en forveksling med laugets 1480 stiftede alter i domkirken (s. 90).²⁹

S. Andreas' alter. Alteret omtales første gang 1541, da Vor Frue sogneprest fik en del af dets indtægter.³⁰ 1560 nævnes det vikarie, Niels Skriver havde, og som altid har ligget til provstiet.³¹

S. Anne alter, skinderlaugets alter, omtalt i lavsskræen 24. febr. 1493. Skinderne (d.e. garverne) lovede at brænde fem lys Gud og jomfru Maria til lov for S. Annæ alter »i det nørre kapel« (d.e. nordre korsarm, s. 1067), hvortil de havde givet »messerede«, nemlig en forgyldt kalk, messebog, messehagel og andre messeklæder. De lod synge messe for de afdøde, ofrede her og skulle søge deres messe 4. pinseudag.³² 1541 tillagdes indtægterne Vor Frue kapellan.³³ Dette bekræftedes 1560, da Chr. Povlsen nævner et vikarie ved dette alter, hvoraf der er tillagt kapellanen 7 mk., »som Johan Friis ved mere om«.³⁴ I S. Annæ alter skal der have været en æske med fire bånd omkring til at gemme relikvier i.³⁵

S. Bartholomæus' alter(?) omtales kun så sent som 1774.³⁶

S. Gertruds alter. Antagelig knyttet til S. Gertruds gilde. Alteret ejede en gård i Overgade, som vikaren Ib Jensen havde forlenet til Claus maler - muligvis Claus Berg - og dennes børn. En senere indehaver,

Fig. 3. Indre, set mod øst. G. P.Jacobsen, Odense, fot. 1905. - *Interior to the east, 1905.*

Hans Madsen bager, var gift med en datter af Claus maler. Efter Ib Jensens død forlenedes alteret til læse-mesteren i Antvorskov, Frands Mogensen (se Vor Frue alter). Da sidstnævnte nu (9. febr. 1560) er død og vikariatet ledigt, skal prioren i S. Knuds kloster undersøge, om kongen har ret til at forlene dette alter. I så fald skal Christoffer guldsmed have kronens rettigheder i Hans bagers gård.³⁷

Helligkors alter. 1560 omtales et vikarie, som Per Lauridsens søn har. »Hvad beskedenhed (d.e. beskaffenhed) der er med, det ved Johan Friis«.³¹

S. Jacobs (Ibs) alter nævnes 1514, da klerken Hartvig Linge fra Roskilde stift fik vikariatet efter afdøde Erik Mule.³⁸ En del af indtægterne blev 1541 tillagt S. Hans' sognepræst.³⁹ Alteret omtales atter kun 1560, da arvingerne efter borgmester Mikkel Pedersen Akeleye havde taget godset.⁴⁰

S.Jørgens alter(?). S.Jørgens rente skal være bortgivet 1541,⁴¹ og ifølge en sen kilde havde kirken et S.Jørgens alter.⁴² Chr. Povlsen omtaler det imidlertid ikke. Muligvis er der tale om S.Jørgensgården, der efter nedlæggelsen blev indlemmet i Vor Frue sogn.

S. Katharinas (Karinens) alter. Dets ejendom blev 1539 tildømt Niels Brocks arvinger, når den sidste gejstlige indehaver var død.⁴³ 1560 siges, at fru Jytte Podebusk, enke efter biskop Knud Gyldenstjerne, har taget det gods, der lå til dette alter.³¹

S. Laurentius' (Laurids') alter, knyttet til Laurentiusgildet. Nævnes 1528 ved mageskifte, og samme år skødede Anne Skinkel jord til gildet og alteret.⁴⁴ 1549 bad Anne Madsdatter om hjælp med en gård, som hendes forældre havde skænket dette alter, men som byens borgmestre og råd nu var kommet i besiddelse af.⁴⁵ Noget gods »udi Sildeboden, næst vesten op til Laurids Skrivers hus« overtages af kronen og henlægges 1555 til Vor Frue kapellan;⁴⁶ men 1560 disponerede borgmestre og råd over det.³⁴

Jomfru Maria eller kalentealteret. Præsterne ved Vor Frue og i provstiet har i lighed med domkirkens gejstlige (jfr. s. 88) haft et alter, stiftet af præstekalente-gildet. Det nævnes kun 1521, da Lundekanniken Claus Pedersen Varberg fik Jomfru Marias alter, kaldet kalentealteret, som evigt vikariat.⁴⁷

S. Martini (Mortens) alter. Formodentlig stiftet af

Fig. 4. Indre, set mod vest. G. P. Jacobsen, Odense fot. 1905. - *Interior to the west, 1905.*

slægten Marsvin; for 1537 og atter 1540 (1541?) - efter strid mellem jomfru Anne Marsvin og vikaren Verner Albrechtsen Grotte på den ene side og Peder Lauridsen Nordby på den anden - tildømtes noget af dets ejendom Anne Marsvin i henhold til Verner Grottes skøde, så længe sagsøgeren Peder Nordby ikke fremkom med bedre beviser på sin medejendomsret.⁴⁸ Chr. Povlsen anfører i sin indberetning 1560 hr. Verner som evig vikar, og jomfru Marsvin som altergodsets indehaver.⁴⁹ Ifølge et brev fra 1570(?) skal ovennævnte Verner Albrechtsen Grotte, sognepræst i Norge (Holte sogn) og S. Martini alters vikar, have solgt alterets ejendom uden for Pjenteport ved S. Jørgen til Hans Diensen, borger i Odense.⁵⁰

S. Nicolaus' alter. Nævnes 3. okt. 1583, da sekretær Christen Knudsen blev forlenet med dette vikarie, som faderen Knud Mickeisen havde besiddet på livstid. Han skulle svare præsten i S. Hans kirke samme afgift, som faderen havde ydet.⁵¹

Trinitatis alter og kapel. Af provst Hans Urnes testamente 1503 fremgår, at han indrettede et kapel til sit lejersted syd for kirken (d.e. søndre korsarm, s. 1065) og Frue kirkes alter.⁵² 1512 nævnes vikaren Jens Mik-

kelsen og en gård og grund østen op til Pjente Mølle; ejendommen lå til Trinitatis alter og kapel i Vor Frue kirke, som mester Hans Urne funderede.⁵³ En dom 17. dec. 1554 omtaler et vikarie til Vor Frue Trefoldighedsalter, som er tillagt Vor Frue kapellan.⁵¹ 1560 nævner Chr. Povlsen et vikarie, som hr. Jacob, d.e. Joachim Knudsen, dronning Christines kapellan, havde; det lå til det alter, som kaldes provst Urnes, og det gods havde de Urner taget.³¹

Vor Frue alter. Højalteret var sandsynligvis indviet til Vor Frue, men foruden dette kan der godt have været et eller flere andre altre i kirken med samme dedikation, og det er praktisk taget umuligt at vurdere, om kilderne taler om højalteret eller et sidealter, når talen er om Vor Frue alter. I 1503 testamenterede Hans Urne en altertavle, en messebog og et graduale til Vor Frue alter, der efter den placering, der antydes i brevet, kan være højalteret.⁵⁴ 1547 overdrages indtægterne fra Vor Frue alter til Frands Mogensen, så længe han studerer.⁵⁵ 1561 bemyndiges Christoffer guldsmid til at indkræve renten af noget altergods tilhørende jomfru Maria alter i Vor Frue kirke, og året efter præciseres det, at halvdelen af renterne skal gives til fattige personer, som går på byens skole.⁵⁶

Fig. 5. Kirkens tårn, set fra syd. I forgrunden Frederiksbroen fra 1844, landets ældste vejbro af støbejern. Den høje bygning øst for kirkens tårn er Dorchs fabrik fra 1879, senere indrettet til Teknisk Skole og nu sognehus samt almennyttig beboelse (s. 1023). Ældre fot. o. 1880. - *The church tower seen from the south. In the foreground Denmark's oldest cast-iron road bridge, Frederiksbroen, built in 1844. The tall building east of the church tower is Dorch's factory from 1819, later turned into the Technical College, and now the parish hall and community housing.*

KIRKENS OMGIVELSER

NOTER s. 1185

Kirken ligger i østre udkant af den historiske bykerne på en hjørnegrund sydøst for krydset, hvor Overgade skæres af Hans Mules gade (nord) og Frue Kirkestræde (syd). Placeringen ved hjørnet Kirkestræde-Overgade rækker tilbage til middelalderen, mens den gennemkørende trafik langs kirkegårdens vestside er et moderne fænomen, idet Hans Mules gade repræsenterer et nyt gadegennembrud (1952).⁵⁷

Med udlægningen af Overgades vestre del til gå- og sivegade (1996) er trafikken yderligere koncentreret til den nord-sydgående linje Hans Mulesgade-Frue Kirkestræde, som krydser Odense å ved Frederiksbroen (fig. 5).

Middelalderen. Kirken er opført i middelalderbyens østre udkant syd for Overgade på en lille forhøjning af moræneryggen langs åens nord-

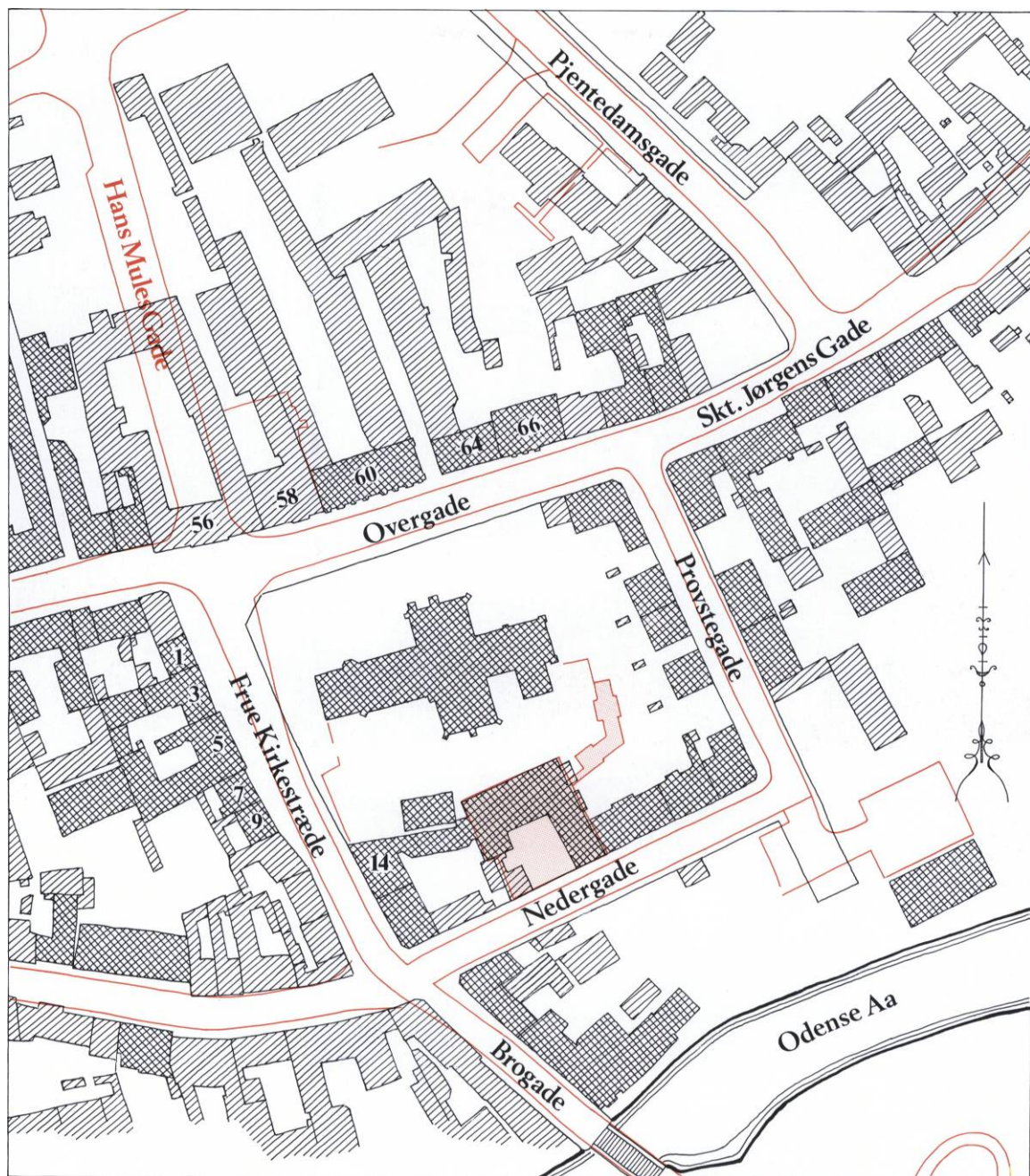

Fig. 6. Vor Frue kirkes omgivelser o. 1880 og 1998. Det nuværende gadenet er angivet med rød farve, og endnu stående eller delvis bevarede ejendomme er krydsskraveret. Ejendommene langs Overgade og Frue Kirkestræde over for kirken er nummereret svarende til de moderne husnumre. 1:1500. Tegnet af MN på grundlag af de ældste matrikelkort (Stadsarkivet) og kommunens seneste matrikelkort. - The surroundings of Vor Frue Church c. 1880 and 1998. The present streets are shown in red and houses still preserved are marked with cross-hatching. The numbering of the houses in Overgade and Frue Kirkestræde opposite the church corresponds to the modern numbers.

Fig. 7. Overgadekvarteret med Vor Frue kirke. Udsnit af bykort 1593 i Georg Braun og Frans Hogenberg, *Civitates orbis terrarum* V, Køln 1597, jfr. s. 79, fig.8. De overvejende latinske påskrifter nævner foruden Frue kirke de vigtigste lokaliteter og gader: S. Jørgensgårdens kirke (*S. Georgii*), Provstegården (*Curia prepositi D. Virgin.*), Overgade (*Platea superior*), Nedergade (*Platea inferior*) og Moellebroport. - *The Overgade quarter and Vor Frue Church. Detail of map of Odense 1593 in Georg Braun and Frans Hogenberg: 'Civitates orbis terrarum', V, Cologne 1597, cf. p. 19, fig. 8. The names are mostly in Latin and apart from Vor Frue Church the whereabouts of important localities and streets are shown: St. George's hospital church (*S. Georgii*), the Rural Deanery (*Curia prepositi D. Virgin.*), Overgade (*Platea superior*), Nedergade (*Platea inferior*), and Moellebro Gate.*

side. Overgade og dens vestlige fortsættelse, Vestergade, udgjorde hovedaksen i byens ældre bebyggelse (s. 67) og var tilmed del af den øst-vestgående hovedfærdssåre tværs over Fyn mellem færgstederne ved Nyborg og Middelfart.

Da den stående kirke rummer levn af en bygning fra 1100'erne, som endda ikke behøver være den ældste på stedet, er det sandsynligt, at bebyggelsen ved Overgade-Vestergadeaksens

østre del har været en realitet allerede på ovennævnte tidspunkt. Øst for kirken passede Overgade byens bæk, Rosenbækken, hvis buede forløb afgrænsede byens nordøstre del. Her lå Østerport, den såkaldte Pjenteport, syd for hvilken, der var etableret en mølle, kaldet Pjente-mølle. Fra Overgade fører Frue Kirkestræde mod syd til Frederiksbroen, som i middelalderen kaldtes Møglebro, dvs. den store bro, og var hovedovergangen over åen med videre for-

bindelse til landevejen mod Svendborg. Frue Kirkestræde, hvis alder er omdiskuteret, nævnes tidligst 1573;⁵⁸ men den kan meget vel være jævn gammel med kirken og er næppe yngre end Nedergade.⁵⁹

Overgade og Frue Kirkestræde er antagelig blevet bebygget på strækningen ved kirken allerede i middelalderen, selvom der hidtil ikke er fremdraget dokumentation herfor, hverken arkivalsk eller arkæologisk.

Anderledes forholder det sig med arealet mellem kirken og åen. Her finder man syd for kirken den gamle skolebygning, der i sin nuværende skikkelse ganske vist kun går tilbage til senmiddelalderen, men afløser en forgænger fra 1300'ernes begyndelse (s. 1031f.).

Umiddelbart øst for skolebygningen er der 1996 ved indretningen af sognehus i den tidligere Teknisk Skole (s. 1023) påvist rester af en kælder, tilhørende et (†)middelalderligt hus, som formentlig i ombygget skikkelse endnu var bevaret ved midten af 1800'erne (jfr. fig. 19). Kælderens nordvestre hjørne, en halvandenstus svær munkestensmur i munkskifte, blev fremgravet i 18 skifters højde, uden at man nåede ned til gulvet.⁶⁰ Vestgavlen lå parallelt med vestmuren i Teknisk Skole og lige inden for denne, hvorfor der også oprindeligt må have været en smal slippe mellem huset og skolebygningen (jfr. fig. 19). Man bemærker endvidere, at de to middelalderlige bygninger har ligget skævt i forhold til hinanden. Bygningen, der ikke synes omtalt i middelalderlige kilder, er vist på Braunius' prospekt (jfr. fig. 7) som en langstrakt bygning med flere døre, øst for skolen. Det kan være det kompleks, der 1714 omtaltes som »Magister Landorphs huse«,⁶¹ og senere i 1700'erne rummede fire »lejevåninger«.⁶² I så fald har kirkegårdens sydgrænse allerede i middelalderen været markeret af skole og lejeboliger, således som det eksempelvis kendes fra S. Peders kirke i Næstved.⁶³

Grunden øst for kirkegården fra åen op mod Overgade tilhørte i hvert fald o. 1600 Provstegården, der ifølge Braunius' prospekt (jfr. fig. 7) da lå som et firfløjet anlæg tæt ved åen, betegnet som »Curia Præpositi D. Virgin« (gård tilhø-

rende provsten ved Vor Frue). Hvorvidt denne situation svarer til de middelalderlige forhold, og hvor længe provsten har resideret i kirkens nærhed, vides ikke. Provstegården nævnes tidligst 1466,⁶⁴ men i 1500'ernes første årti skal biskop Beldenak i forbindelse med sit forsøg på at annektere provstiet (s. 1014) have nedbrudt bygningen og benyttet sten herfra til sin bispegård (s. 124). Efter Anders Glob's generhvervelse af sine rettigheder må gården, der atter nævnes 1528, være blevet genopbygget.⁶⁵ Ingen af de nævnte kilder omtaler gårdens beliggenhed, men i betragtning af provstens århundredlange tilknytning til kirken er der næppe grund til at formode, at placeringen har ændret sig væsent-

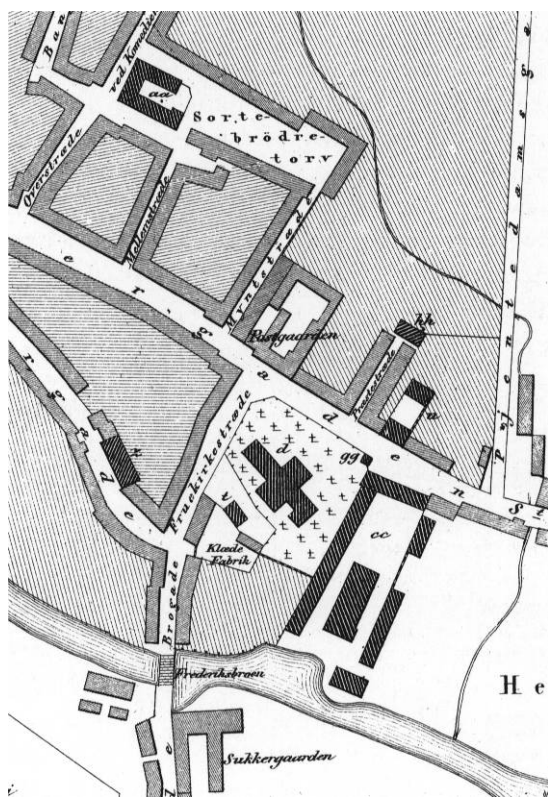

Fig. 8. Vor Frue kirkes omgivelser 1860. Udsnit af bykort til Trap. 1:4000. Signaturforklaring: d. Vor Frue kirke. hh. Provstebolig. t. og u. Kommuneskole. z. Lahns stiftelse. cc. Provstegårdskasernen. gg. Sprøjtehus. - Surroundings of Vor Frue Church in 1860. Detail of map of Odense in Trap. Key: d. Vor Frue Church. hh. Deanery. t. and u. Municipal primary schools. z. Lahn's foundation. cc. Provstegård's barracks. gg. Fire station.

ligt. Det skal i denne forbindelse nævnes, at man 1988 har påvist rester af middelalderligt murværk (gulv, udslagskar) ved vestgavlen af det tidligere garnisonssygehus, opført i begyndelsen af 1800'erne langs åbredden, omtrent på det sted, hvor Provstegården ifølge Braunius var beliggende.⁶⁶

Kirkens omgivelser fra reformationen til nyere tid. Hovedtrækkene i kirkens og kirkegårdens placering i bybilledet er således fastlagt allerede i middelalderen, mens enkelthederne underkastedes løbende ændringer i takt med fornyelser i byggeriet, til dels som følge af tilkomsten af nye institutioner.

Sidstnævnte gælder navnlig *omgivelserne mod øst og mod syd*. Provstegårdens jord og ladebygninger dannede fortsat grænse mod øst (jfr. fig. 7) og nævnes regelmæssigt i kirkens regnskaber, der er bevaret fra slutningen af 1600'erne. Da var provstiet, der i 15- og 1600'erne tjente som kongeligt len (s. 1014), allerede ophævet i medfør af statsomvæltningen 1660, hvorefter ejendommen bortforpagtedes. I 1690 ejedes den af landsdommer Jens Lassen, †1706 (s. 1172).⁶⁷

1720 blev Provstegården overladt til militæret som kaserne, fortrinsvis for rytteriet, og fungerede som sådan indtil opførelsen af den nye rytterkaserne (1874-78).⁶⁸ I løbet af de mere end halvandet hundrede år militæret var nabo til kirken, skete der en løbende udbygning med bl.a. fængtesal, sygehus, ridehus, stalde og udendørs ridebane, af hvilke de to sidste grænsede op til kirkegården (jfr. fig. 7, 8-9).

1881 solgte kommunen arealet (med tilhørende bygninger), som herefter udstykkedes til bebyggelse omkring en 1887 anlagt gade, kaldet Provstegade, fra Overgade mod åen med en forbindelsesgade til Brogade vis-à-vis Nedergades udmunding i Kirkestræde. Kirkegårdens øst- og sydøstside indrammes således i dag af bagsiderne til Provstegades to etages beboelsesejendomme fra o. 1890.

Syd for kirken lå den middelalderlige randbebyggelse af lejevåninger og skole (s. 1031f). Lejeboligerne bestod i 1700'ernes slutning af en 17 fag lang længe, ejet af major Petersen og opdelt i fire lejemaal. I begyndelsen af 1800'erne tilføjede den ny ejer, tømrermester Valentin Lund en sidebygning mod syd, og i 1850'erne, efter at fa-

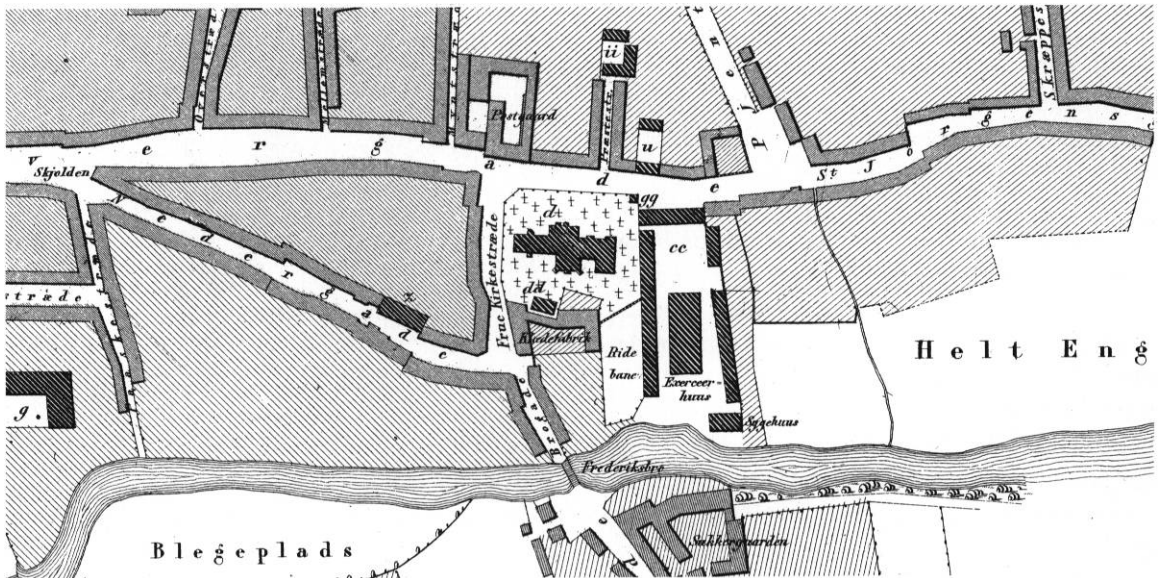

Fig. 9. Vor Frue kirkes omgivelser 1861. Udsnit afbykort til Trap. 1:4000. Signaturforklaring: d. Vor Frue kirke. g. Odense adelige jomfrukloster (tidligere bispegård), u. Kommuneskole, z. Lahns Stiftelse, cc. Provstegårdskasernen, dd. Ligkapel, gg. Sprøjtehus, ii. Provstegård. - Surroundings of Vor Frue Church in 1861. Detail of map of Odense in Trap. Key: d. Vor Frue Church. g. Odense adelige Jomfrukloster (formerly the bishop's residence). u. Municipal primary school. z. Lahn's Foundation. cc. Provstegård's barracks. dd. Mortuary. gg. Fire station. ii. Vicarage.

Fig. 10. Den tidligere kirkegård syd for kirken, heget af den middelalderlige skole, Teknisk skole fra 1879 (nu sognehus) og et kompleks fra 1996 med bl.a. redskabs- og kistehus (s. 1031f., 1023). HJ fot. 1997. - *The former churchyard to the south of the church, bordered by the medieval school, the Technical School from 1879 (now parish hall) and a complex from 1997, including i.a. workshop and mortuary.*

milien Dorch 1847 havde købt såvel lejeboligerne som for- og baghus til Frue Kirkestræde 14 og erstattet disse med nybyggeri, blev der 1857 mod kirkegården opført en trefløjet, tree-tages fabriksbygning med farveri, spinderi og væveri (jfr. fig. 5, 10). 1875 nedbrændte fabrikken, men allerede året efter var den genopbygget. Tre år senere, i 1879, blev bygningen imidlertid ombygget og indrettet til Teknisk Skole (arkitekt: Emil Schwanenflügel). Efter udflytning af skolen kom bygningen atter i privat eje (fabrikation af cykler, radiomodtagere).⁶⁹

1995-96 indrettedes fløjen mod kirkegården som *sognehus* for Vor Frue kirkes menighed, mens kompleksets fløj mod Nedergade omfor-

medes til almennyttige boliger, kaldet »Brogården« (arkitekt: Frede Nielsen).

Husene ved *Frue Kirkestrædes vestside* (nr. 1-9) over for kirken har bevaret deres præg af beskeden købstadsbebyggelse, hovedsagelig med forhuse i to etager, til dels af bindingsværk. Nr. 7-9 udgjorde efter reorganisering af de kirkelige forhold i Odense 1541 »Vor Frue Sogns Capeian Residentz« og var ved salget efter kapellaniets nedlæggelse 1803 en toetages bindingsværksbygning på 11 fag. Kapellangården købtes få år senere af hofhattemager Dorch, der opdelte forhuset i to beboelsesejendomme, af hvilke den nordlige (nr. 7) erstattedes af et grundmuret hus 1892-93, mens den søndre del (nr. 9) først faldt

1975 til fordel for det nuværende tre-etages hus. Det otte fag store toetages bindingsværkshus i nr. 3 nævnes tidligst i brandtaksationen 1761 og har siden 1800'erne tjent som værtshus.⁷⁰

Karakteren af *kirkeens omgivelser mod nord*, dvs. bebyggelsen langs Overgades nordside, er stærkt forringet ved opførelsen af Politigården og etableringen af Hans Mules gade. Indtil da udgjorde ejendommene en smukt samstemt helhed, præget af 1700'ernes klassicisme (jfr. fig. 11). Hotel Postgården og Det kgl. Sæbesyderi

(nr. 56 og 58) blev ikke desto mindre nedrevet, mens Rebslagergårdens forhus (1764), et gavlkvisthus af bindingsværk (1847) samt et forhus fra midten af 1700'erne, senere indrettet til skolebrug (nr. 60, 64 og 66), endnu er bevaret.⁷¹ Mellem Rebslagergården og gavlkvisthuset lå det smalle Præstestræde, som gav adgang til Vor Frue præstegård (jfr. fig. 8-9). Præstegården blev nybygget 1633, atter 1846,⁷² og forsvandt ved opførelsen af politigården o. 1950; da havde den allerede længe ikke tjent som præstebolig.⁷³

VOR FRUE KIRKEGÅRD

NOTER s. 1186

Kirkegårdens *middelalderlige grænser* har næppe adskilt sig væsentligt fra den situation, som afspejles i Braunius' kort 1593 (jfr. fig. 7), og som i det store og hele fortsat er gældende. Det fremgår, at kirkegården da mod nord og vest begrænsedes af Overgade og Frue Kirkestræde; mod syd af en række huse, hvoraf det ene repræsenterer den endnu bevarede middelalderlige skolebygning (s. 103lf.). Endelig markeredes østgrænsen af provstegården og de hertil hørende jorder. Sidstnævnte grænse respekteres af de eneste sikkert registrerede levn af *middelalderlige begravelse*, som fremkom ved en arkæologisk undersøgelse forud for opførelsen af det nuværende kistehus (jfr. fig. 10).⁷⁴ Det skal dog nævnes, at der iflg. en guldundersøgelse 1992 i den senmiddelalderlige skolebygning (s. 1035) muligvis har været ældre begravelse på stedet.

I eftermiddelalderlig tid er kirkegårdens areal reduceret af flere omgange, dels ved gadeudvidelser, dels ved opførelse af forskellige, dog senere forsvundne bygninger, jfr. †skoleholderbolig (s. 1038), †sprøjtehus (s. 1038) og †materialhus (s. 1039). Efter anlæggelsen af byens assistenskirkegård 1811 lettedes presset på den relativt lille kirkegård, og i henhold til kgl. reglement af 12.juni 1818 for den nye kirkegård skulle begravelse på Vor Frue kirkegård op-

høre, og nye nedsættelser tillodes kun for forældre, ægtefæller og umyndige børn til allerede begravede personer.⁷⁵

Hermed var der åbnet for gadeudvidelser ved inddragelse af kirkegårdsjord, således som det synes sket 1829, da Overgade blev omlagt.⁷⁶ Kirkens hovedstandsættelse 1851-52 gav anledning til en ny gadeudvidelse foruden en modernisering af kirkegården og dens indhegning. Af en række skrivelser fra efteråret 1852 fremgår, at kommunalbestyrelsen ønskede kirkegården omdannet til en åben græsplæne, afskærmet ved en lav stensætning mod Overgade og Kirkestræde, der begge skulle udvides på bekostning af kirkegården. En bevaret skitseplan (fig. 12) repræsenterer formentlig kommunens udspil, som Kirkeinspektionen og Stiftsøvrigheden ønskede ændret ved opsætning af et let jerngitter samt begrænsning af den planlagte beskæring af kirkegården, hvor der endnu lå »mange for ufortærede lig«. ⁷⁷ 23. jan. 1853 fremlagde Kirkeinspektionen overslag over de forventede udgifter ved kirkegårdens planering, anlæg af gange, sænkning af en række gravsteder og opsætning af et jerngitter, hvortil tegninger var udfærdiget (fig. 14).⁷⁸ 8. april 1854 meddelte kommunen Kirkeinspektionen, at ministeriet havde godkendt en aftale, ifølge hvilken kirken

Fig. 11. Udsnit af husrækken på Overgades nordside (s. 1024) over for kirkegården, hvis $\dagger$ støbejernsgitter fra 1873 ses i forgrunden (s. 1028). Hugo Matthiessen fot. 1915. - *Detail of the row of houses on the north side of Overgade, opposite the cemetery whose $\dagger$ cast-iron railings from 1873 can be seen in the foreground.*

selv skulle afholde udgifterne til hegn, planering og beplantning, mens kommunen ydede 500 rdl. som kompensation for gadeudvidelsen, beregnet til 1050 kvadratalen.⁷⁹ Kirkegårdens fornyelse, som ud over de omtalte indgreb, medførte skoleholderbygningens nedbrydning og sprøjtehuset flytning (s. 1038-39), blev gennemført 1855.

1860 udskiltes kirkegårdens sydvestre hjørne i forbindelse med etablering af en ny indkørsel til ligkapellet (jfr. fig. 8).⁸⁰ Det vedtoges endvidere at give farver Claus Dorch, som havde klædefabrik i huset øst for ligkapellet, ret til at benytte indkørslen og et stykke af kirkegården foran fabrikken mod at lade dette areal indhegne med et gitter (jfr. fig. 9).⁸¹ Efter branden 1875 ønskede farver Dorch at gøre den ny bygning bredere,

hvorfor han søgte, og 18. aug. 1875 fik bevilget, tilladelse til at rykke nybyggeriet tre alen ind på kirkegården mod at afgive sin gamle stiret samt den 15 år tidligere tilkendte indhegnede plads foran fabrikken (jfr. fig. 187).⁷⁶ Kirkegårdens omfang synes herefter ikke ændret i væsentlig grad.

HEGN OG INDGANGE

Indhegningen af kirkens grund mod Overgade i nord og Frue Kirkestræde i vest er senest reguleret i 1942, til dels efter et projekt ved arkitekt Knud Lehn Petersen.⁸² Mod Overgade markeres grænsen mellem gaden og det højereliggende terræn omkring kirken af et lavt stengærde, hvorover ses stedsegrøn beplantning (cotonea-

ster). Nordvesthjørnet er befæstet med en lav kløvstensmur, hvis søndre del er trukket ind i flugt med tårnets vestfront afhensyn til en samtidigt etableret indkørsel; sidstnævnte adskilles fra fortovet ved en tilsvarende kløvstensmur. Syd for kirken markeres gadeskellet ved en mur af moderne munkesten over blank kløvstenssokkel, afdækket af indadvendte vingetegl. Kirkepladsen indrammes mod syd og sydøst af forskellige bygninger (s. 1023), mens der i øst hovedsagelig er levende hegn inden for den betonnur, som opførtes 1883 efter Provstegårdens nedbrydning.⁸³

Teglstensmuren mod kirkepladsen åbner sig i en bred køreport, som lukkes af to sortmalede jerntremmefløj. Den lave kløvstensmur ud for tårnet flankeres af indkørsels åbninger, og i ter-

rassemuren lige nord for tårnet er der en trappeåbning.

†HEGN

Braunius' kort fra 1593 (fig. 7), som rummer den ældste redegørelse for kirkegårdens indhegning, viser en situation, der i hovedtrækkene virker pålidelig, og som dokumenteres af de ældste regnskaber fra 1660'erne. Det fremgår af fugleperspektivet, at kirkegården mod Frue Kirkestræde i vest, mod Overgade i nord samt mod det tilgrænsende nordligste stykke af østmuren havde murede hegn, mens den resterende del af østsiden mod Provstegården lukkedes af et plankværk; i syd afgrænsedes kirkegården af bebyggelse, bl.a. skolebygningen (s. 1031f.), bort-

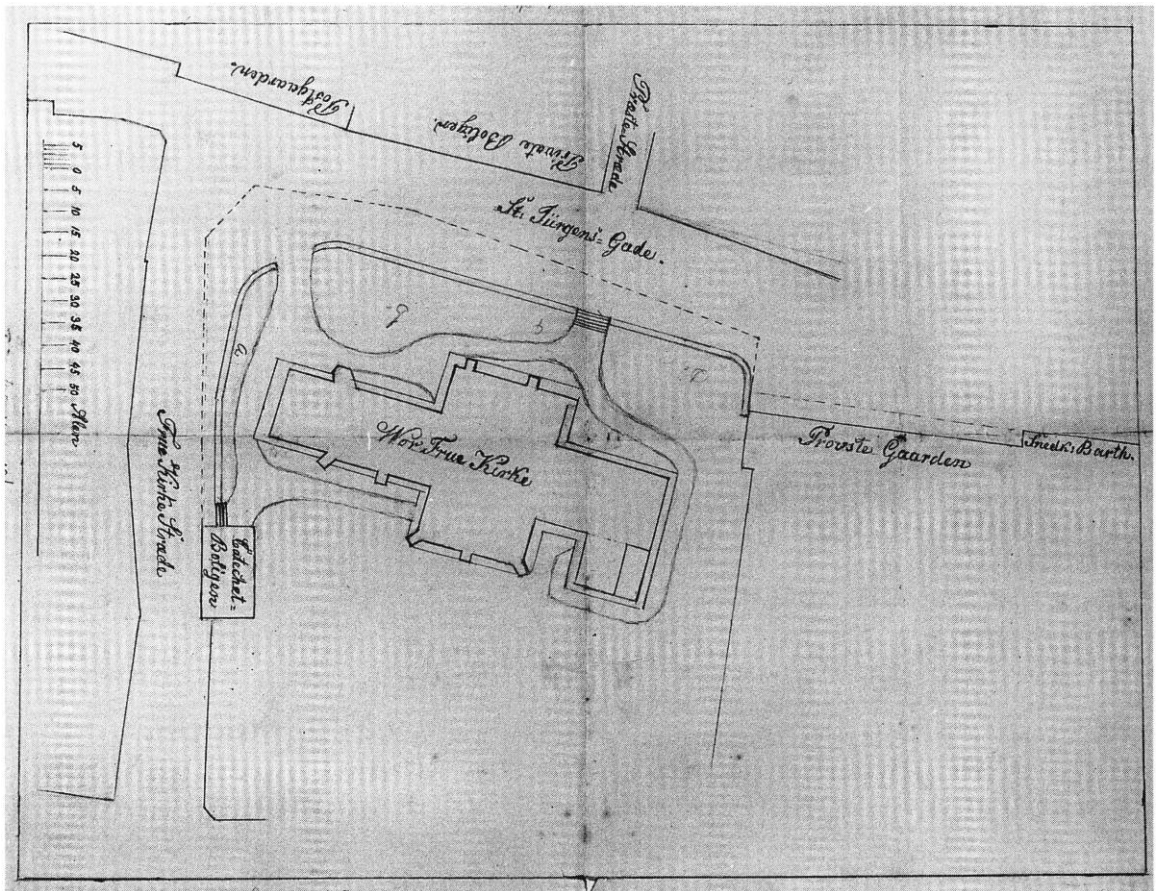

Fig. 12. Udkast o. 1852 til regulering af kirkegårdens hegn samt udvidelse af Overgade og Frue Kirkestræde (s. 1024). Landsarkivet for Fyn. - Proposal c. 1852 for regulating the cemetery's boundaries and the enlargement of Overgade and Frue Kirkestræde.

Fig. 13. Prospekt af kirke og kirkegård, set fra †Postgården i Overgade. Fra skitsebog ved Johan Hanck, udført i årene 1824-35. Privateje. Møntergården, Odense, fot. - View of the church and cemetery seen from †Postgården in Overgade. From Johan Hanck's sketchbook, drawn between 1824-35.

set fra et stykke i øst, som var hegnet af plankeværk.

De murede hegn, af hvilke vestsidens mod Frue Kirkestræde tidligst omtales 1573,⁸⁴ har formentlig været af munkesten. 1668 reparerede murermester Hans Clausen den brøstfældige mur fra Provstegården og til »den store rist« (d.e. portalen i nordvesthjørnet),⁸⁵ senere fornyedes afdækningen, der var af tag- og hulsten (munke og nonner).⁸⁶ 1695 sluttede kirken kontrakt med murermester Hans Jørgensen om reparation af muren fra Hans Clausens hjørne til Provstegården med »store mursten« (munkesten) og vingetegl.⁸⁵ 1731, da man erstattede manglende, lejlighedsvis bortstjålne tagsten,⁸⁷ blev brøstfældige partier overhvidtet og »afskuret med en rødsteen«.⁸⁸ 1752-53 udskiftede Gotfried Groemann kirkegårdsmurens flade tagsten med gule sten,⁸⁸ og ved senere reparationer nævnes brugen af kampesten, bl.a. 1774, da den forfaldne nordmur istandsattes.⁸⁵

Plankeværket mod Provstegården nævnes tidligst 1666 og atter 1682, da stiftamtmanden gav tilladelse til at opføre et nyt mellem kirkegården og Provstegården, fra sidstnævntes tærskelade

til den bolig »Christopher leder toer (dvs. garver) ibor«.⁸⁹ Plankeværket måtte iflg. regnskaberne ofte fornyes, således bl.a. 1714,⁸⁵ 1746-47⁹⁰ og 1763.⁸⁸ Et plankeværkshegn blev endvidere opsat af tømmer Hans Pedersen 1720-21 mellem den gamle skolebygning, »klokkerresidensen«, og kirkegårdens vestmur.⁸⁸

På et tidspunkt er det østre plankeværk afløst af de stalde, som opførtes i skellet mod Provstegården (jfr. fig. 1, 8-9). I sydøst indrettede militæret en åben ridebane, som adskiltes fra kirkegården ved en mere solid bindingsværkskonstruktion af den type, som bl.a. kendtes fra domkirken (s. 113 og fig. 34) og for Vor Frues vedkommende tillige benyttedes omkring arealet mellem den gamle skolebygning og kateketboligen (jfr. fig. 19 og 25). Mod Provstegårdens ridebane opsattes således 1802 et 41 alen (ca. 26 m) langt hegn af mursten og tømmer ved entreprenørerne Bang og Berg. Der var dog allerede året efter problemer med afledning af vand, som »truede med råd«,⁷⁶ og 1812-13 måtte en del tavlggenopmures, forkiles og hvidtes.⁸⁸ 1826 indhuggede murermester Crone taget, pålagde rygningen og opmurede samt hvidtede en del væg-

tafv.⁹¹ Det ovennævnte bindingsværkshegn ved skolen var ældre end 1821, da man ved synsforretning foreslog udskiftning af dets rådne bræddetag med stentag.⁷⁶

1829 blev nordmuren indflyttet, rettet og istandsat i forbindelse med omlægningen af Overgade, og 1837 istandsatte Crone murene såvel mod Overgade som mod Kirkestræde.⁸⁸ Efter kirkens hovedistandsættelse 1851-52 og kirkegårdens regulering blev den gamle mur mod Overgade og Kirkestræde nedbrudt, og i stedet opsattes et gitter af støbejern, hvilende på en sokkel af mur- og natursten. De bevarede tegninger (fig. 14), som ledsagede Kirkeinspektionens forslag 23. jan. 1853, er ikke signerede,⁷⁶ men kan skyldes jernstøber Jørgensen fra firmaet Phønix, der også havde givet tegning til jernrammerne i de netop fornyede kirkevinduer (s. 1078).⁹² 1854 nedbrød man vest- og nordmuren,⁹³ og året efter modtog jernstøberen betaling for »jergelænder og porte rundt om kirken«.⁹⁴ 1854 nedtog man endvidere det gamle bindingsværkshegn mod ridebanen og genopførte det med nyt træ. Mod syd fordrede skoleholderbygningens nedbrydelse ændringer af indhegningen og nedbrydning af det herværende bindingsværkshegn. Da skolebygningen omdannedes til ligkapel 1860 (s. 1036), blev pladsen foran kapellet hegnet med et jergitter, leveret 1861 af Phønix.⁹⁵

Støbejernsgitteret fra 1854-55 (og 1861), som ses gengivet på ældre billeder af kirken (jfr. fig.

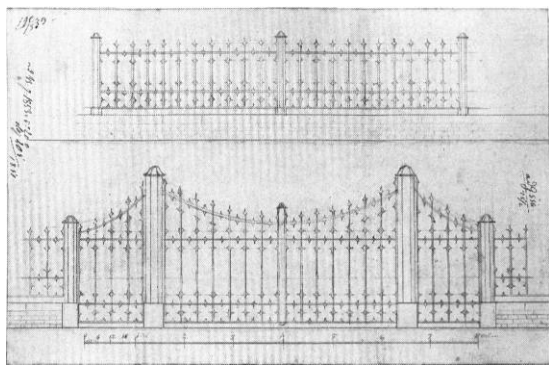

Fig. 14. Udkast 1853 til $\ddagger$ støbejernsgitter omkring kirkegården (s. 1028). Landsarkivet for Fyn. - *Proposal 1853 for $\ddagger$ cast-iron cemetery railings.*

72) var øjensynlig ikke tilstrækkelig stabilt funderet, eftersom Kirkeinspektionen 1871 argumenterede for, at man i stedet for en bekostelig istandsættelse opsatte et helt nyt i stil med det af J. D. Herholdt tegnede gitter fra 1866 omkring S. Knuds kirke (s. 111). Merudgiften ved et nyt anløges som værende beskeden, samtidig ville man få et »smukkere og solidere Hegn, og den Ulempe, at det nuværende Gitter er alt for aabent ville blive afhjulpet, uden at Gitteret ved en Beplantning taber sin Karakter«.⁷⁶ Carl Lendorf, der 1865-67 havde ledet kirkens restaurering, leverede tegningerne til det nye gitter, som fremstilledes i M. P. Allerups jernstøberi.⁸⁸ Ved synet 8. juli 1873 var gitteret, som stod indtil 1940'erne (jfr. fig. 11), opsat.⁹⁶

†INDGANGE

På Braunius' kort (fig. 7) er angivet tre indgange til kirkegården: en kamtakket muret portal vestligst i nordmuren mod Overgade, en mindre indgang i østhegnet til den lille plads ved Pjente-mølle og endelig en låge i vestmurens søndre del.

I 1600'ernes senere del havde kirkegården i hvert fald tre indgange, til dels betegnet efter brugeren, hvilket tillige bekræftes af oplysninger om kirkeristene (se ndf.). Den »store rist«, som må være hovedindgangen, nævnes tidligst 1668, og 1677 repareredes den østre rist ved Provstegården, samtidig med at lågen mod Kirkestræde, kaldet »Hr. Hanses« efter kapellanen Hans Æblemand, fornyedes med to fløje.⁹⁷ 1727 fornyedes kirkeportens fløje (vel den store i nordvest) med 19 lange fjæle, mens de gamle jernbeslag genanvendtes. 1773 blev porten foruden to låger tjæret og malet med brunrødt.⁸⁵

Det fremgår af ældre kort (jfr. fig. 9), at der efter opførelsen af staldene langs kirkegårdens østskel etableredes en låge mod provstegårds-etablisementet, lige syd for den gamle nordøstindgang. Endvidere viser den gamle tegning af skolebygningen (jfr. fig. 19), at der i bindingsværkshegnet mellem skolen og lejevåningerne var en dør til den smalle slippe, som imidlertid blev overflødig, da familien Dorch ved

Fig. 15. Prospekt af kirken og kirkegårdens nordvestre del, set fra †Postgården i Overgade. Maleriet viser situationen efter istandsættelsen 1851-52, men før reguleringen af kirkegårdens hegn og nedrivningen af †kateketboligen 1854. Maleri på låg af tobaksdåse. W. Ø. Larsens Tobaksmuseum, København. Henrik Wichmann fot. 1995. - *View of the church and the north-west part of the cemetery, seen from the inn †Postgården in Overgade. The painting depicts the situation after the restoration of 1851-52, but before the realignment of the cemetery's boundaries and the demolition of the †catechist's dwelling in 1854. Painted on the lid of a tobacco jar.*

samme tid opførte en bygning lige op til skolens sydside (sml. fig. 9 og 18).

På afbildninger fra tiden før opstillingen 1854 afjærgitteret med tilhørende porte og låger, ses hovedindgangen i det skråt afskårne nordvesthjørne (jfr. fig. 13 og 15) at bestå af en køreport, flankeret af fodgængerlåger. De fire svære, refend-fugede piller, hvori hvidmalede træremefløje var ophængt, synes ikke omtalt i regnskaberne, men kan være opsat samtidig med nordmurens indrykning og sprøjtehusets flytning 1829. Det skal dog nævnes, at kirkegårdens indgange allerede tidligere havde fået nye trem-

melåger. Således fik tømrermester Valentin Lund 1822 betaling for nye egestakitter ved »Laagen ud for Posthuset«, d.e. i nordvesthjørnet, og 1826 forfærdigede tømrermester Kragh en ny stakitlåde ud til »Kirkestrædet«, d.e. i den sydvestre indgang.⁸⁸

†KIRKERISTE

Kirkeristene, som skulle hindre løsgående kreaturer i at trænge ind på kirkegården, nævnes tidligst 1677, da Anders murermeister oprensede alle tre kirkeriste og reparerede stensætningen.⁸⁵

Fig. 16. Ydre, set fra nord inden restaureringen 1851-52. Udsnit af litografi med diverse Odense-prospekter, tegnet af F. Richardt og trykt hos Emil Bærentzen & Co. 1852. - *Exterior seen from the north prior to the restoration 1851-52. Detail of lithograph with diverse views of Odense, drawn by F. Richardt and printed by Emil Bærentzen & Co. 1852.*

Også trærammerne, hvori jernristene var fastgjort, krævede ligesom de dybe gruber hyppige istandsættelser: Eksempelvis medgik der fire egestolper af fire alens længde, da man 1690 istandsatte karmen i kirkens »store rist«, som var fire alen dyb. 1700 tømte Mads graver alle tre riste, men 1706 måtte han gentage arbejdet »da alle Kirche Ristene og Loger var fast øde, saa ingen Heign var paa Kirchegaarden«; ved samme lejlighed svejsede Rasmus grovsmed løse tremmer fast.⁸⁵ I 1700'ernes anden del må bebyggelsen have skiftet så meget karakter, at disse indretninger blev overflødige. 1779 lod man således en kirkerist tildække og brolægge, mens selve jernristen optoges og registreredes i inventariet.⁹⁸

KIRKEGÅRDENS †BEPLANTNING OG †BROLÆGNING

Der mangler oplysninger om kirkegårdens eventuelle †beplantning i ældre tid, dvs. før

1800'erne, da funktionen som begravelsesplads gradvis hørte op. 1812-13, samtidig med anlæggelsen af assistenskirkegården, plantedes to canadiske popler og to kastanier. 1830 besluttede man at nyanlægge kirkegården i henhold til en af gartner Petersen udarbejdet plan.⁹⁹ Hermed fik kirkegården - og navnlig dens nordre del mod Overgade - et havemæssigt præg med buskader og høje popler, således som det fremgår af et prospekt fra tiden før restaureringen 1851-52 (fig. 16).

Ifølge synsforretningen 1851 led beplantningen skade i forbindelse med militærets benyttelse af kirken under treårskrigen,⁷⁶ og som forberedelse til den efterfølgende omlægning af kirkegården ryddede man allerede samme år kirkegården for 77 store popler samt en del mindre træer.¹⁰⁰ Målet var at omdanne kirkegården nord for kirken til en åben græsplæne (s. 1024), kun brudt af de nødvendige stier til dørene. I forbindelse med skolebygningens omdannelse til ligkapel 1860 plantedes det endnu bevarede lindetræ vest for kapellet (jfr. fig. 17),⁸⁸ og året efter fik gartner Petersen betaling for at plante en række træer, som skulle dække udsigten i øst og sydøst mod Provstegården og ridebanen.⁹⁵

I arkitekt Lendorfs overslag over udgifterne til kirkens restaurering 1865 indgik poster vedr. beplantning af græsplænen nord for kirken med rødtjørn, hvidtjørn, hængeelm, akacie, kastanie, platan og hængebirk m.m.⁸⁸ Som afslutning på fornyelsen af kirkegårdens indhegning 1873 fik gartner Rasmussen betaling for planering samt nyplantning, bl.a. af 20 fritstående træer, en kugleakacie og en platan.⁸⁸ 1909 ønskede borgere træerne foran hovedindgangen fjernet, da »værtshusgæsterne om aftenen forretter deres nødtørft op ad gitteret i ly af de nævnte træer«.¹⁰¹

En række stier må allerede i middelalderen have varetaget den almindelige kommunikation mellem bygningens døre og kirkegårdens porte og låger. Den tidligste omtale heraf stammer imidlertid først fra 1756, da stien til våbenhuset planeredes. 1758 fik Gotfried Groemann betaling for at planere og brolægge kirkegården, og 1764 reparerede man de †brolagte veje, som

stedvis havde sat sig på grund af nedsunkne gravsteder.⁸⁸ 1819 udførtes atter brolægning.¹⁰²

BYGNINGER PÅ KIRKEGÅRDEN

Den ældste bygning på kirkegården er den middelalderlige *skolebygning*, som Pontoppidan kaldte »den største Antikvitet i Odense«.¹⁰³

Latinskolen ved Vor Frue kirke er ifølge Bircherods referat af en tabt kilde oprettet af provsten o. 1308,¹⁰⁴ og i hvert fald før 1319, da paven stadfæstede de gaver, som kongen, biskoppen og andre havde doneret til eleverne.¹⁰⁵ Ifølge pavebrevene var skolen sikret så gode indtægter, at mindst 12 scolarer og en magister (lærer) kunne få kost, logi og bøger.¹⁰⁶ Måske var Vor Frue latinskole, der skulle uddanne kommende præster, tænkt som et modstykke til domkirkens præsteseminarium og således udsprunget af den stadige konkurrence mellem provsten og domkapitlet.¹⁰⁷ Den af kongen indsatte procurator (forstander), der bestyrede skolens økonomi og anviste scolarer til gudstjenesterne i kirken, har formentlig været provsten, som senere i middelalderen med sikkerhed disponerede over skolens gods.¹⁰⁸ Det er i øvrigt et spørgsmål, om skolen, der 1482 og senere kaldes »pogeskole«, vedblev at uddanne præster.¹⁰⁹

Den nuværende bygning, som kan være opført på samme sted som skolen fra 1308, bærer en stentavle med årstallet 1528 og stammer formentlig fra dette tidspunkt. Den var i så fald helt ny ved reformationen, og dette kan være medvirkende årsag til, at sko-

Fig. 17. Den middelalderlige skolebygning, set fra nordøst (s. 1031f.). HJ fot. 1995. - *The medieval school house seen from the north-east.*

Fig. 18. Tagflader af den middelalderlige skolebygning og den tilgrænsende sidebygning til Frue Kirkestræde 14, set fra Teknisk Skole (s. 1031f.). HJ fot. 1995. - *Roofs of the medieval school and adjacent side building to No. 14 Frue Kirkestræde, seen from the Technical School.*

len ikke blev nedlagt straks herefter, men opretholdes mindst 17 år endnu, ligesom skoledisciplenes forpligtelse til daglig korsang i Vor Frue kirke indskærpedes 1572.¹¹⁰

Efter ophævelsen af Vor Frue latinskole og dens sammensmeltning med S. Knuds skole (s. 125) er bygningen formentlig indrettet til bolig for klokkeren. Efter oprettelsen 1720 af de tre såkaldte katekiske skoler i henhold til familien Mules testamente fik man atter skole på Vor Frue kirkegård. Her havde sognepræsten Friederich von Haven bygget et hus (s. 1038), som nu skænkedes til formålet. Siden 1751 holdt kateketen, der også fungerede som klokker, skole i den gamle skolebygning og benyttede i stedet von Havens hus som privatbolig.¹¹¹ Før midten af 1800'erne var den middelalderlige skolebygning opført med at danne ramme om undervisning, og skolevæsenet indrettede sig i stedet i ejendommen Overgade 66. 1860 blev huset vederlagsfrit af kommunalbestyrelsen overdraget til kirken, mod at bygningen indrettedes til ligkapel, samt at den oprindelige stil bibeholdtes.⁹³ Istandsættelsen udførtes efter overslag ved tømrermester R. Petersen.⁷⁶ 1953 fremlagde arkitekt Axel Jacobsen planer for en genrestaurering og nyindretning som menighedshus - et projekt, der 1955 indskrænktes til at omfatte en istandsættelse

Fig. 19. Den middelalderlige skolebygning, set fra øst (s. 1031f.). Radering i *Danmarks Illustrerede Almanak*, 1857. - *Medieval school house seen from the east.*

med bl.a. ændring af vinduer og dør. 1991 og 92 blev der foretaget arkæologiske og bygningsmæssige undersøgelser i det indre, og 1996 er der etableret en overdækket passage mellem den nyindrettede sognegård i Teknisk Skole og middelalderhuset, hvis indre fortsat står med de 1992 fremdragne spor af ældre indretninger.

Den middelalderlige skolebygning. Den oprindelige bygning fra 1308 synes ikke bevaret og behøver således ikke at have ligget på samme sted. Det kan dog ikke udelukkes, at de øjensynlig meget svære fundamenter til dels er genanvendt fra en forgænger. Besvarelsen af dette og andre spørgsmål omkring den eksisterende bygning og dens forgænger forudsætter dog mere omfattende arkæologiske undersøgelser.

Det rektangulære hus (11,4-5 x 7 m), der ligger skævt, såvel i forhold til kirkens længdeakse som til den middelalderlige hustomt ved østgavlen (s. 1021), har gavle mod øst og vest. Beliggenheden på kanten af det sydover faldende

terræn udtrykker sig markant i syd- og nordmurenes forskellige højder over sylden (6,3 mod 5,3 m). De relativt spinkle mure, 40-45 cm, der hviler på en udvendig synlig markstenssyld, er opført af rødlig-orange munkesten, lagt i polsk skifte; dog fremtræder store partier af nord- og vestsidens murværk fornyet med moderne munkesten af en mørkere farve.

Flankemurene har falsgesimser over savskifte, der i nord sekundært er suppleret med bloktandsimser. Østgavlen, som fremtræder mest intakt, har taggavl med blændinger og 13 kamtakker; fodlinjen markeres af en tre skifter høj båndblending, som er todelt, utvivlsomt af hensyn til en bagvedliggende kamin og skorsten. Samme hensyn har også dikteret placeringen af de to blændinger, der begge har tvillingdelt trappestik, samlet på trinvis udkraget konsol. Herudover prydes gavlen af en række korte savskifter. Vestsidens taggavl fremtræder stærkt restaureret, men afspejler formentlig oprindelige forhold. Den krones ligeledes af 13 kamtakker og prydes af blændinger, svarende til østsidens; blot er der blevet plads til fire, da der ikke skulle tages hensyn til en kamin. Fodlinjen markeres af et dobbelt savskifte, og savskifterne er også her fordelt i grupper, omend efter et andet mønster end i øst. Tvillingblendingernes konsoller udgår fra en affaset sten (jfr. tårnets rundbuede blændinger), som formentlig stammer fra restaureringen 1860.

Det oprindelige antal og placeringen af *døre og vinduer* lader sig nu kun delvis fastslå; men bevarede spor af de fladbuede åbninger viser klart, at bygningen har været indrettet i to etager foruden tagrummet. Vanskeligst er det at fastslå indgangsforholdene. På sydsiden (jfr. fig. 20 og 21) er der tæt ved vesthjørnet spor efter en dør til stueetagen, og inden omdannelsen til ligkapel 1860 fandtes der desuden på nordsiden via-å-vis den nævnte syddør yderligere en indgang (jfr. fig. 19) under de to bevarede bygningstavler (jfr. s. 1035 og fig. 22). Syddøren synes oprindeligt, mens norddøren kan være indsat efter blænding af den søndre. Adgangen til overetagen spores nu ikke længere, men er formentlig oprindeligt sket via en højtstående dør med svale-

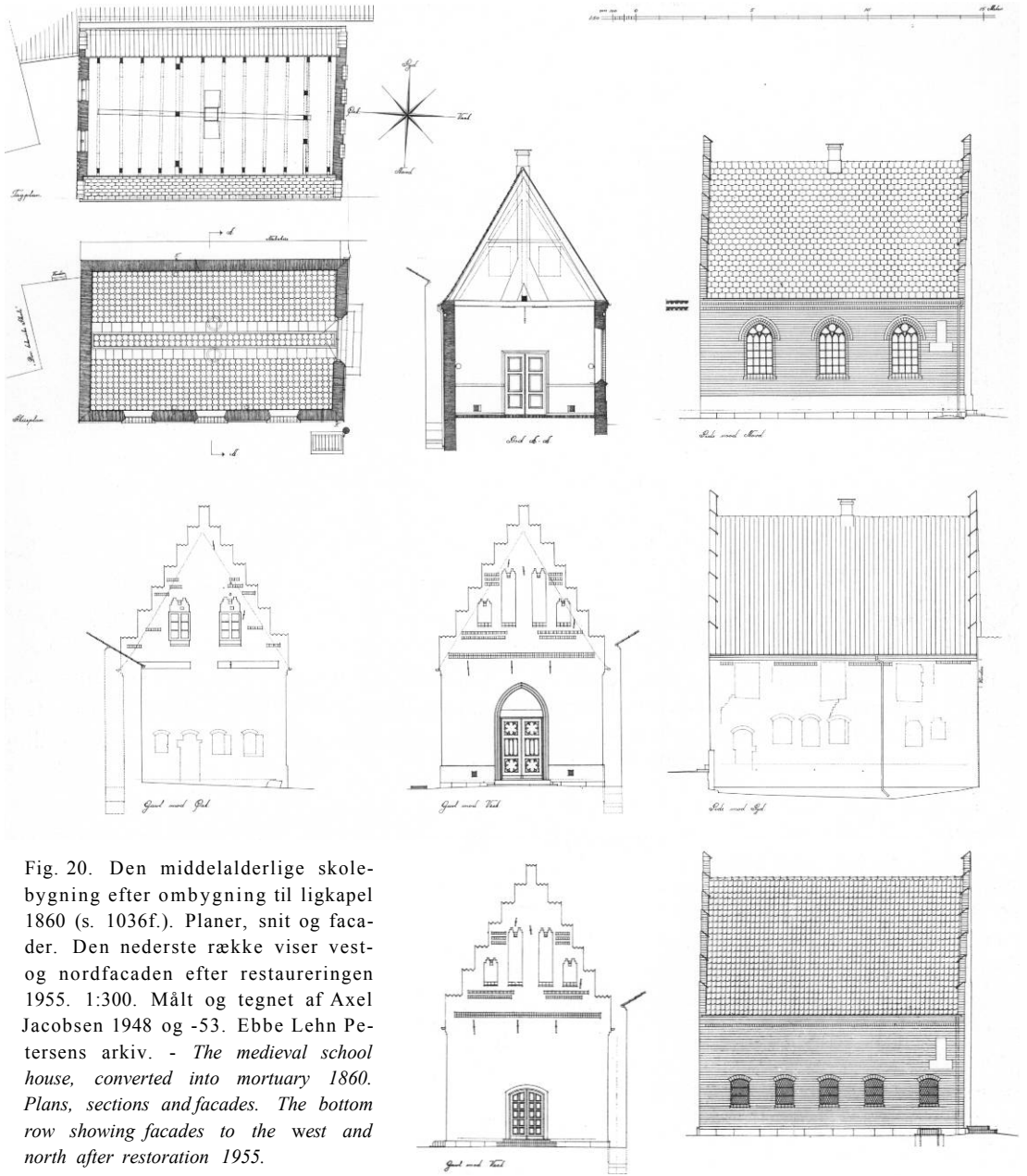

Fig. 20. Den middelalderlige skolebygning efter ombygning til ligkapel 1860 (s. 1036f.). Planer, snit og facader. Den nederste række viser vest- og nordfacaden efter restaureringen 1955. 1:300. Målt og tegnet af Axel Jacobsen 1948 og -53. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *The medieval school house, converted into mortuary 1860. Plans, sections and facades. The bottom row showing facades to the west and north after restoration 1955.*

gang, svarende til et udbredt mønster i senmiddelalderligt boligbyggeri;¹¹² den kan have været anbragt i den nu næsten helt ombyggede nordmur.

Ændringerne 1860 har formentlig slettet alle vidnesbyrd om oprindelige vinduer i nord- og

vestmuren. Til gengæld ses en række tilmurede vinduer mod øst og mod syd - spor, der suppleres af undersøgelsen i det indre (jfr. fig. 20-21). Underetagen har i østgavlen haft fire tætsiddende vinduer, mens der mod syd har været mindst fem, af hvilke kun de tre nærmest døren

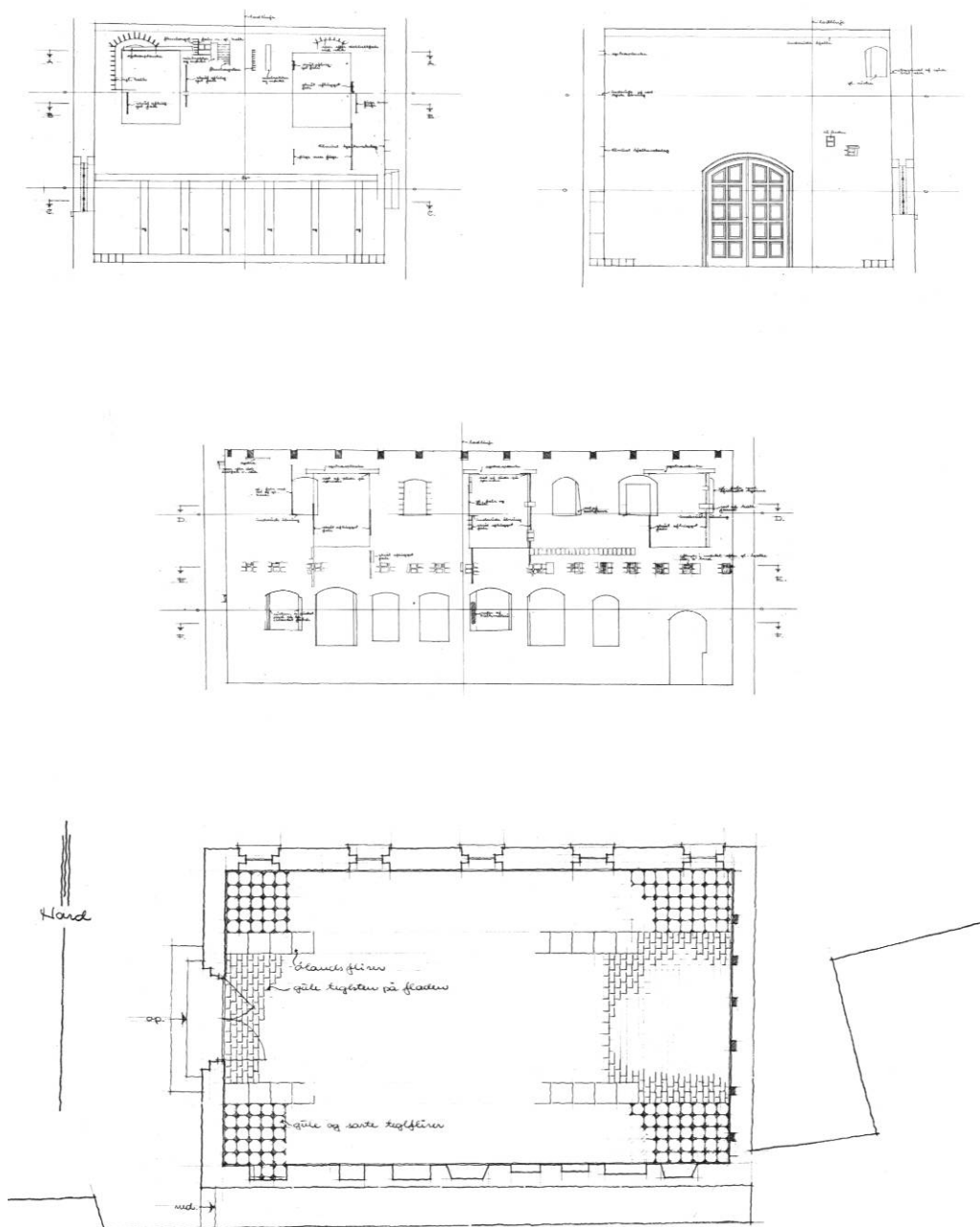

Fig. 21. Den middelalderlige skolebygning. Plan samt øst-, vest- og sydvæg med forskellige bygningsspor, fremdraget 1991 (s. 1031f.). 1:150. Lehn Petersens tegnestue. Ebbe Lehn Petersens arkiv.
- The medieval school house. Ground-plan and innerfaces of the walls to the east, west and south, showing different archaeological traces exposed in 1991.

har bevaret udvendige stik. Hvad angår overetagen, er der indvendig påvist fem fladbuede åbninger mod syd, men kun to af disse er delvis synlige i det ydre. I østvæggen spores to ulige store fladbuede, faldede vinduer, der af hensyn til kaminen er rykket ud mod hjørnerne. Endelig ses i vestvæggens nordhjørne en lille fladbuget niche.

I bygningens indre er hullerne til det oprindelige bjælkelag mellem de to etager påvist i sydvæggen og angiver rumhøjder på henholdsvis ca. 3 (forneden) og 2 m (foroven). Fundet af sylden til en skillevæg af bindingsværk ca. 2 m inden for vestgavlen viser, at syddøren har ført ind til en korridor, hvorfra der har været adgang til den særdeles velbelyste skolestue. To af sydvæggens åbninger må dog antages at have været gemmenicher, og det er uvist, hvorledes nordvæggen mod kirkegården oprindeligt har været udformet.

Overetagen, hvis opdeling ikke med sikkerhed lader sig aflæse af de fremdragne spor, har karakter af bolig i kraft af den omtalte kamin. Der kan således næppe herske tvivl om, at bygningen har været nært beslægtet med de lidt ældre skoler i Kalundborg og Næstved fra o. 1500.¹¹³ Disse var begge toetages med skolestue foroven og beboelse foroven samt udvendig opgang via svalegang. Dimensionerne af Peder Syvs hus i Næstved var tilmed forbløffende lig Vor Frue skoles, d.e. 11,7 x 7,7 m i plan og rumhøjder på ca. 3 og 2 m.

Bygningstavler. På nordmuren tæt ved vesthjørnet sidder nu to tavler af grå kalksten (fig. 22) med navne og våbener for provsten, rentemester Anders Glob, og for kirkeværgerne borgmester Mikkell Mule (jfr. fgravsten, nr. 7) og Anders Nielsen. Sidstnævnte bærer årstallet 1528, og tavlerne, der næppe sidder på oprindelig plads, er formentlig samtidige med bygningen, opsat for at mindes initiativtagerne til skolens fornyelse.

1) 1528, »Michel mule. And(er)s nils(en). M.D.XX.VIII« (Mikkell Mule. Anders Nielsen, 1528). Liggende rektangel, 42,5 x 100 cm, med billedfelt, hvori balustersøjler indrammer asymmetriske skjolde for Mule (ulv) og for Nielsen

Fig. 22. Bygningstavler fra 1528 på nordsiden af den middelalderlige skolebygning, for provsten, rentemester Anders Glob samt for kirkeværgerne Mikkell Mule og Anders Nielsen, jfr. fig. 23 (s. 1035). G. P. Jacobsen, Odense, fot. 1905. - *Tablets dating from 1528 on the north wall of the medieval school house commemorating the dean and treasurer Anders Glob, and churchwardens Mikkell Mule and Anders Nielsen, cf. fig. 23.*

(bomærke). Herunder indskrift med relieffraktur.

2) 1528?, »Ingenui Vi(ri) m(a)g(ist)ri Ande(rs) Glob ottho(ni)e p(ræ)positi arma« (Våben for den begavede mand, mester Anders Glob, provst i Odense). Stående rektangel, 89 x 43,5 cm, med våben for Anders Glob (ørn) i italienserende hestehovedskjold,¹¹⁴ flankeret af to rosetter. Nedre halvdel optages af den trelinjede indskrift i relieffraktur.

De vel udførte tavler, præget af renæssanceornamentik, er af Chr. Axel Jensen (*Gravsten I*, 86) henført til den såkaldte initialmester, snarere end til Claus Bergs værksted.¹¹⁵ Den nuværende placering af de to tavler over hinanden kan dokumenteres fra o. 1680,¹¹⁶ men er næppe oprindelig, jfr. det sekundært behuggede murværk omkring tavlerne (jfr. fig. 22). Det kan ikke ude-

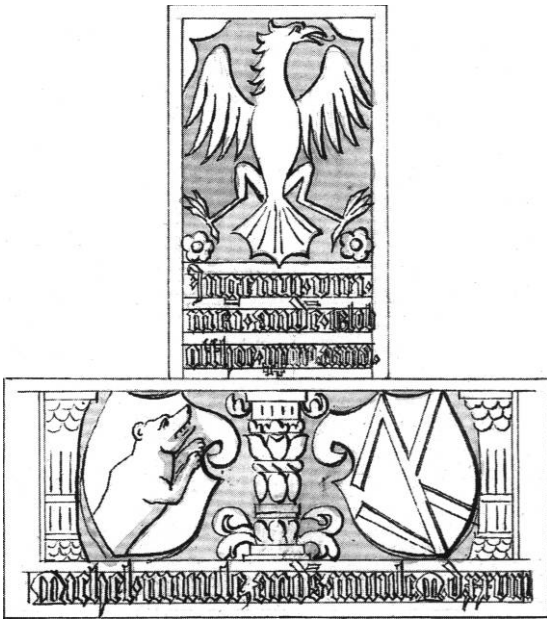

Fig. 23. Bygningstavler fra 1528 på nordsiden af den middelalderlige skolebygning for provsten, rentemester Anders Glob og kirkeværgerne Mikkell Mule og Anders Nielsen, jfr. fig. 22 (s. 1035). Tegning ved Søren Abildgaard 1761. - *Tablets dating from 1528 on the north wall of the medieval school house commemorating the dean and treasurer Anders Glob and churchwardens Mikkell Mule and Anders Nielsen, cf. fig. 22. Drawing by Søren Abildgaard 1761.*

lukkes, at den $\dagger$ dør, som indtil 1860 fandtes på dette sted, gik tilbage til en ældre indgang; men tavlerne kan vanskeligt tænkes opsat på denne måde fra begyndelsen. I hvert fald Glob's tavle må være flyttet, eventuelt i forbindelse med isætningen af nye, store vinduer i overetagen.

Eftermiddelalderlige ændringer. På et tidspunkt efter bygningens ændrede benyttelse, muligvis allerede i 1600'erne, er huset underkastet en radikal ombygning. Hovedsigtet har formentlig været at forbedre førstesalens bolig, der nu fik otte store vinduer - tre i hver langside og to i østgavlen. Disse vinduer, som mod øst og mod nord var bevaret indtil 1860 (jfr. fig. 19), åbnede sig mod rummet i smigede nicher med vandret afdækning af bjælkelag. Undersøgelsen 1991-92 godtgjorde endvidere, at nicherne har strakt sig

længere ned end bjælkehullerne fra den oprindelige etageadskillelse. Ombygningen må således have indebåret en sænkning af stueetagens loft, hvis bjælker tilsyneladende ikke har afsat sig spor i murværket og derfor i stedet kan have hvilet på en konstruktion i selve rummet.

Adgangsforholdene ændredes også: Den nye lave underetage, der formentlig blev benyttet til *opmagasinering* med små luger som eneste belysningskilde (jfr. fig. 19), fik måske ved samme lejlighed den fladbuede dør, som ses indsat i nedre del af østgavlens andet vindue fra syd, mens de to nord herfor omdannedes til firkanterede luger (jfr. fig. 20). Den formodede udvendige trappe til 1. salens svalegang erstattedes af en indvendig opgang i vestendens korridor, hvortil der nu kun var adgang gennem den ovennævnte dør under våbentavlerne. Endelig viser de sekundære vinduer (jfr. fig. 19-20), som indtil restaureringen 1955 var indsat i østgavlens to blændinger, at der var indrettet beboelse i tagrummets nedre del, mens den øverste i medfør af to lyssprækker forsat tjente som tagrum.

Endnu senere, måske i forbindelse med omdannelsen til ligkapel, er underetagens dør og vinduer i østgavlen blændet, og en bindingsværkswæg opsat på væggenes nedre del (jfr. fig. 21).¹¹⁷

Indretningen som *ligkapel* 1860 (ved tømrermester R. Petersen) indebar betydelige ændringer såvel ud som inde (jfr. fig. 20, 24). For eksteriørets vedkommende var ændringerne koncentreret til de to skuefacader (vest og nord), mens de bortvendte (øst og syd) ikke blev rørt i væsentlig grad, ud over blænding af åbningerne under taggavlen. Begge sider forsynedes med en høj, cementsokkel, og nordmurens bløktandgesims kan stamme fra samme lejlighed. I vestgavlen, hvis facade restaureredes helt, åbnedes tillige en spidsbuet portal, i hvis tympanon opsattes en kopi af Thorvaldsens »Dødens genius«. ¹¹⁸ Nordmurens dør sløjfedes, og her indsattes tre store vinduer med støbejernsstel.

I det indre fjernedes etageadskillelsen, og det således forhøjede rum fik nyt gipset loft med aftrækskanaler tilsluttet en skorsten midt på tagryggen. Gulvet blev lagt med ottekantede fliser,

vekslende med små kvadratiske, mens to baner af Ølandsfliser markerede midteraksen.

Efter omdannelsen til ligkapel stod bygningen endnu en årrække med sit gamle tegltag, der trods istandsættelse 1876 vedblev at volde problemer og derfor senere udskiftedes med ottekantede skiferplader (jfr. fig. 20).¹¹⁹

Restaureringen 1955, som reducerede det oprindelige projekt vedr. indretning til menighedshus, havde ifølge arkitekt Axel Jacobsen til hensigt at istandsætte bygningen og lade en række af de påviste ældre detaljer (angiveligt fra 1308) træde frem. Det ydre murværk istandsattes, og cementsocklen fjernedes, hvorved en

Fig. 24. Udsnit af den middelalderlige skolebygningens $\dagger$ vestportal fra 1860 (fjernet 1955) med afstøbning af Thorvaldsens dødsgenius i lunetten (s. 1036). G. P. Jacobsen, Odense, fot. 1905. I NM. - *Detail of the medieval school house's $\dagger$ west portal from 1860 (removed in 1955) with cast of Thorvaldsen's genius of death in the lunette.*

række syldesten kom til syne. Den spidsbuede portal erstattedes af en fladbuet indgangsdør, og i nordsiden indsattes fem fladbuede vinduer, inspireret af de oprindelige åbninger i syd; sidstnævnte bevarede som nicher i det indre, mens omrids af etageadskillelsens bjælker samt de fir-kantede vinduer markeredes med linjer i vægpusden.

Tagværket er nu utilgængeligt, men består ifølge opmåling (jfr. fig. 20) af en stol med et enkelt lag hanebånd, sekundært, muligvis ved ombygningen 1860, suppleret med et hængesværk. Spærene, der kan være middelalderlige, har haft lodrette spærstivere, tappet ned i bindbjælkerne, der alle er fornyet.

$\dagger$ *Kalkmalerier.* Ved åbningen af sydvæggens vinduesnicher 1955 fremkom på østvungen af det tredje fra vest rester af en kalkmaleriudsmykning, formentlig eftermiddelalderlig og tydet som fragmenter af bogstaver og nodetegn. Ved gulvundersøgelsen 1992 påvistes tillige kalkmaleristumper, som skønnedes at stamme fra skillevæggen mellem skolestuen og forstuen.

En kombineret *toilet- og redskabsbygning* i kirkegårdens nordøstre hjørne øst for »Teknisk Skole« er opført 1942 efter tegninger af Knud Lehn Petersen.¹²⁰ Materialet er røde mursten, og gavlen mod kirken prydes af blændinger. Sadeltaget er hængt med vingetegl og dørene flammerede. I forbindelse med arkitekt Axel Jacobsens projekt til omdannelse af den gamle skolebygning til mødesal fremlagdes 1950 plan til en udvidelse mod nord med kapel.¹²¹

Projektet skrinlagdes; men 1996 er bygningen omdannet til værksted og inddraget i det anlæg, som efter tegninger af arkitekt Frede Nielsen danner et sammenhængende hele i kirkegårdens nordøstre hjørne (jfr. fig. 10). Dette anlæg omfatter - i forlængelse af den gamle toiletbygning - redskabsrum, cykelparkering, kisterum og overdækket plads for større køretøjer. *Kisterumshuset*, som er indrettet med køleanlæg, er opført af røde sten og har sadeltag, hængt med vingetegl. Over den fladbuede portal i vest prydes gavlen af tre fladbuede blændinger som et ekko af korets og sakristiets udsmykning; i øst er indsat et rundbuet vindue.

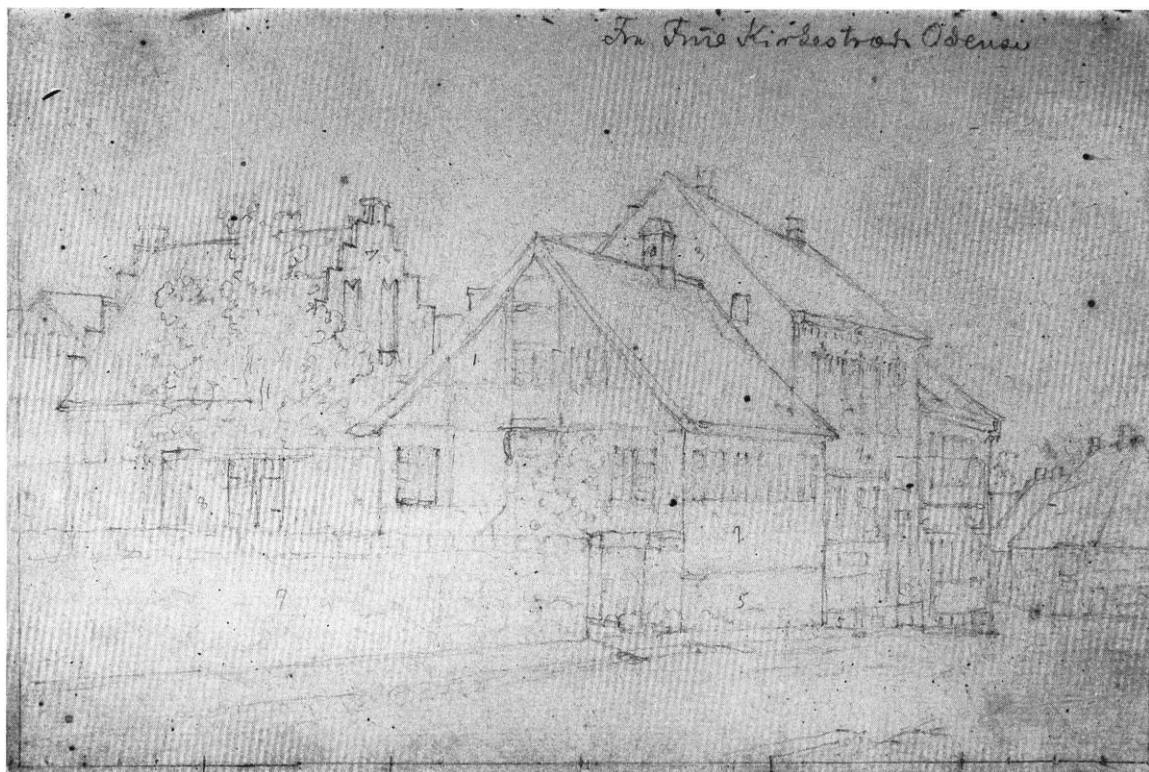

Fig. 25. Frue Kirkestrædes østside med den middelalderlige skolebygning (s. 1031f.) og den 1854 nedrevne †kateketbolig (s. 1038). Fra skitsebog ved Christoffer Faber o. 1850. Landsarkivet for Fyn. - East side of Frue Kirkestræde with the medieval school house, and †dwelling of the catechist demolished in 1854. From Christoffer Faber's sketchbook c. 1850.

FORSVUNDNE †BYGNINGER PÅ KIRKEGÅRDEN

En †kirkelade omtales 1667, da muremester Hans HøyKarl fik betaling for at »tage sten af kirkeladen«, hvorefter fire karle bar materialet »udi kirken«. ⁸⁵ Den nedrivningsdømte kirkelade, som kun nævnes denne ene gang i kilderne, kan have ligget i nærheden af Pjente-mølle, hvor der ifølge Braunius (jfr. fig. 7) fandtes en bygning umiddelbart op til kirkegårdens østre låge. Ifølge gammel tradition tjente S. Jørgensgårdens kirke efter reformationen som kirkelade. ¹²² Imidlertid skal denne være nedrevet o. 1625, ¹²³ hvorfor ovennævnte oplysning ikke kan referere hertil.

Den såkaldte †kateketbolig (jfr. fig. 15, 25) opførtes o. 1727 i kirkegårdens sydvestre hjørne af den daværende sognepræst Friederich von Haven

(†1739). Den var tænkt som bolig for hans hustru, der imidlertid døde før ham selv, hvorfor han overlod huset til den nyoprettede kateketiske skole. ¹²⁴ Skoleholderen, der tillige var klokker, henlagde 1751 undervisningen til den middelalderlige skolebygning (s. 1031f.), hvorefter von Havens bygning tjente som privatbolig. ¹²⁵ Bygningen, som bl.a. kendes fra afbildninger fra kort tid inden nedrivningen, var da et syv fag langt bindingsværkshus, hvis vestside dannede skel mod Kirkestræde, mens nordgavlen med indgangsdøren lå op til kirkegårdens sydvestre låge over for kapellanboligen. Kateketboligen blev nedrevet 1854 i forbindelse med indrykning og fornyelse af kirkegårdens hegn. ¹²⁶

†Sprøjtehuset nævnes tidligst 1758 og lå da i kirkegårdens nordvestre hjørne langs med Frue Kirkestræde (»Møllestræde«) umiddelbart syd for hovedindgangen (jfr. fig. 11, s. 83). ⁸⁸ 1829-30

flyttede man den lille bindingsværksbygning(?) til kirkegårdens (nord)østre hjørne (jfr. s. 83, fig. 11 og 8-9) i forbindelse med en regulering af Overgade samme år.⁸⁸ Ved kirkens hovedrestaurering 1851-52 var det på tale at fjerne huset. Det bibeholdtes imidlertid, omend det 1855 som en følge af det nye støbejernsgitter omkring kirkegården blev flyttet (og fornyet).¹²⁷ 1858 istandsattes det med nye bjælker og ankre, ligesom dets ydre nypudsedes, og halvdelen af taget blev belagt med zink.¹²⁸ 1894 opregnedes beholdningen i sprøjtehuset, der var overladt kommunen til foreløbig brug;⁹⁵ 1906 overtog kirken det fra brandvæsenet, og året efter indstilledes det til nedrivning.¹⁰¹

Et *fnødtørfishus*, »nathuset« nævnes 1773, da det tillige med kirkegårdens låger og plankeværk blev tjæret og malet brunrødt.⁸⁵

Projekteret lig- og materialhus. I forbindelse med kirkens hoveddistandsættelse 1851-52 fremsendte bygningsinspektør Møller til Kirkeinspektionens formand, provst Colding, en tegning (fig. 26) med tilhørende overslag til et kombineret lig- og materialhus, 9,4 m langt og 4,7 m bredt, af mursten og teglhængt.¹²⁹ Bygningen, der skulle erstatte det »gamle og skrøbelige« kalkhus ved sakristiets østside (s. 1070), tænktes opført ved skellet til kasernens excercérplads. Som alternativ plads foreslog Møller at lægge gavlen mod Overgade, hvis den ændrede linjeføring indebar nedbrydning af sprøjtehuset og genhusning af brandslukningsmateriellet. Kalkhuset og

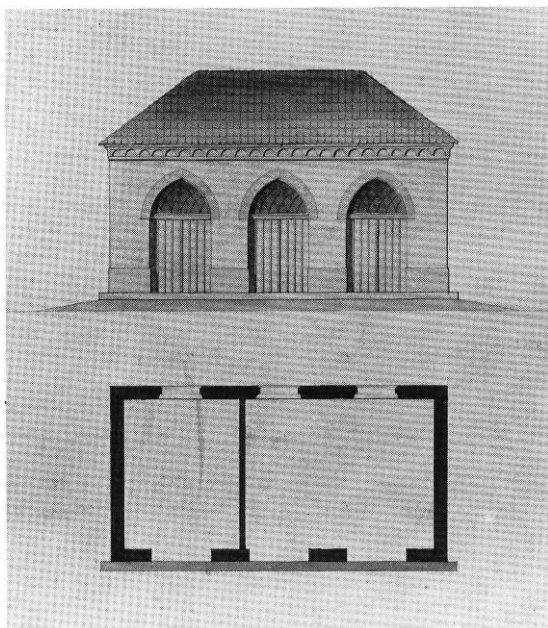

Fig. 26. Projekteret lig- og materialhus, tegnet af C. A. Møller 1851 (s. 1039). 1:200. Landsarkivet for Fyn. - *Projected mortuary and stores drawn by C. A. Møller, 1851.*

sprøjtehuset blev imidlertid først nedrevet senere (jfr. s. 1070, 1039), og et lighus indrettedes få år efter (1860) i den middelalderlige skolebygning (s. 1036). Møllers projekt, hvis karakteristiske kombination af gotiske spidsbuer og romanske rundbuefriser genfindes i hans restaurering af selve kirken, blev således ikke realiseret.

Fig. 27. Ydre, set fra nordvest. HerlufLykke fot. o. 1950. Det kgl. Bibliotek. - Exterior, seen from the north-west.

BYGNING

NOTER s. 1188

Kirken er en korskirke med sakristi ved korets sydside og tårn vest for skibet. Bygningshistorien er stedvis kompliceret, og udredningen vanskeliggøres af, at der aldrig er gennemført arkæologiske undersøgelser i den stærkt restaurerede og delvis ødelagte bygning. Af den ældste stenkirke, som har været en romansk kvaderstensbygning fra 1100'erne, er kun få levn bevaret. O.1250 har man påbegyndt en omdannelse til korskirke ved forlængelse af koret og anlæggelse af korsarmkapeller. Projektet synes dog at være gået i stå undervejs, og muligvis blev kun koret

helt færdiggjort sammen med det omtrent samtidige sakristi på sydsiden. Byggearbejderne synes først genoptaget i 1300'ernes anden halvdel, da man ombyggede triumfgavlen, øjensynlig med henblik på opførelsen af et korsskæringstårn. Ved samme tid forlængedes skibet, og der indbyggedes hvælv i koret og skibets vestligste fag - muligvis i hele skibet. I 1400'erne tilføjedes det store vesttårn, og o. 1500 byggede domprovst Hans Urne det store søndre kapel i stedet for den planlagte senromanske korsarm, som formentlig aldrig var blevet rejst. Samtidig her-

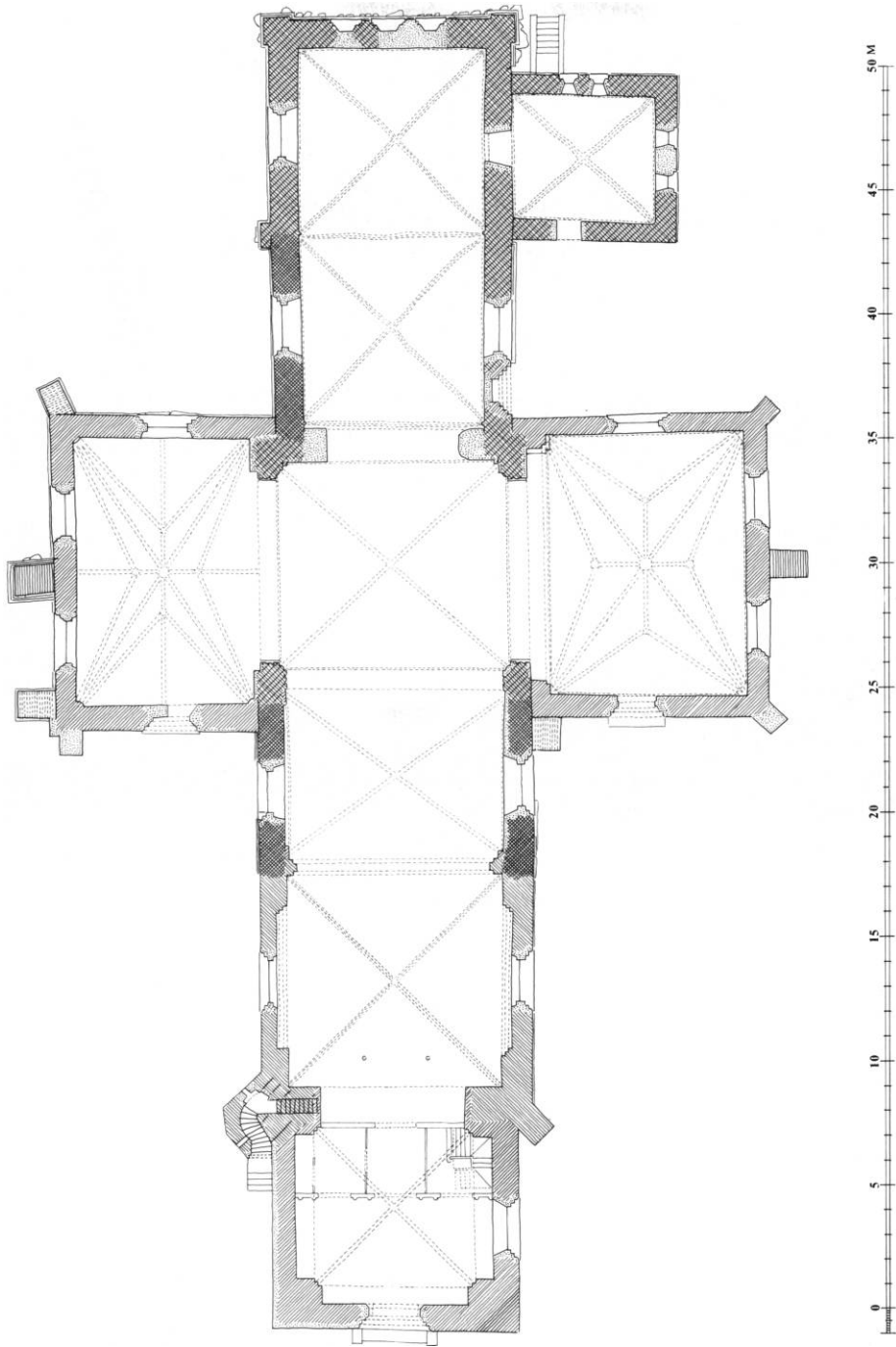

Fig. 28. Plan. 1:300. Øst opad. Målt af Johs. E. Mikkelsen Kjær og Jørgen Hersaa 1944, suppleret og tegnet af HJ 1998. Signaturforklaring s. 11. - *Ground-plan. East upwards. Key on p. 11.*

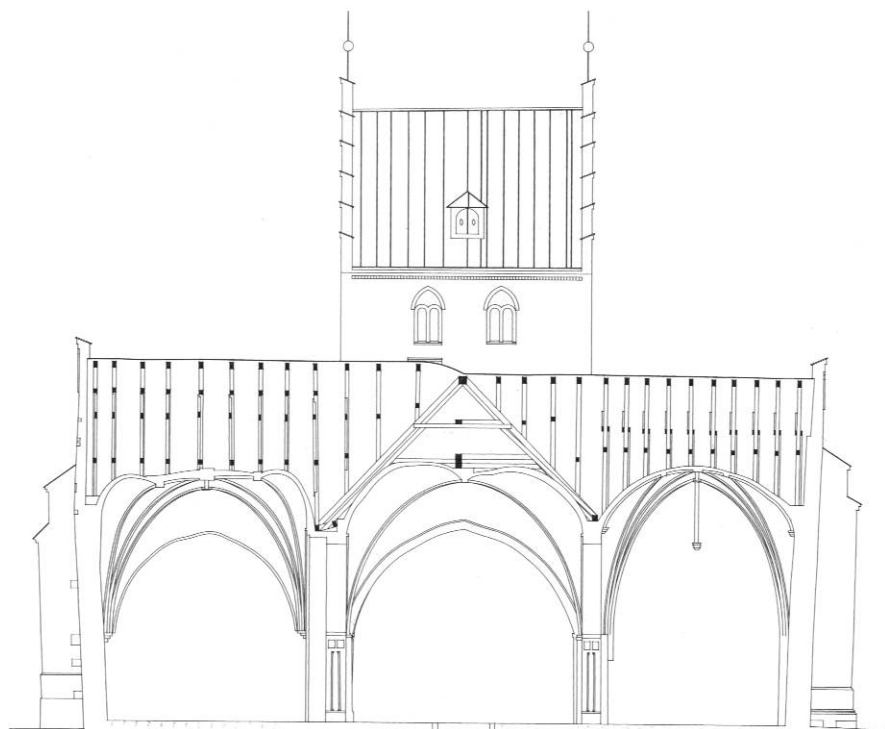

Fig. 29. Snit i korsskæring og kapeller, set mod vest. 1:300. Målt og tegnet 1944 af Jørgen Hersaa under ledelse af Johs. E. Mikkelsen Kjær. - *Cross-section of crossing and chapels looking west.*

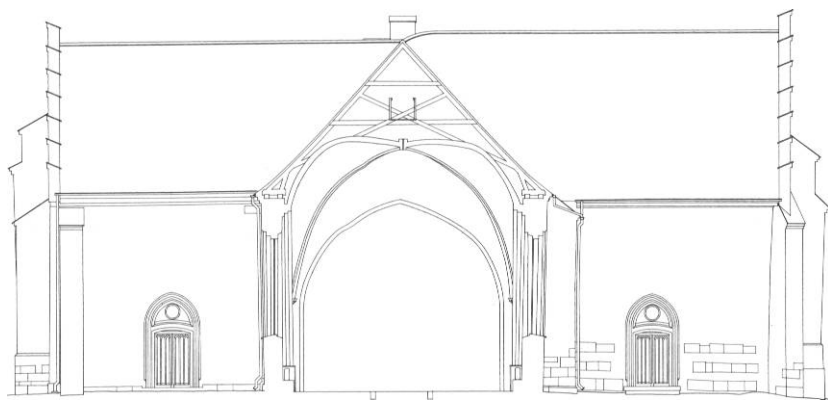
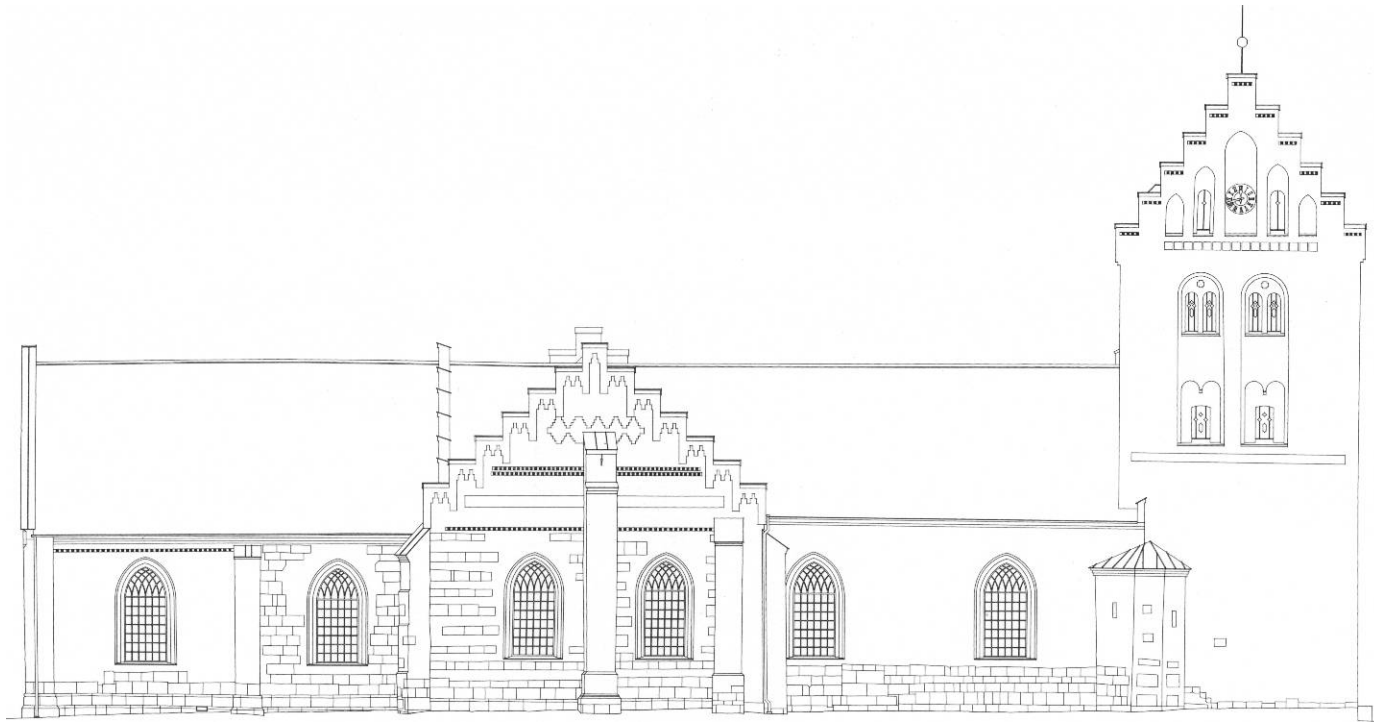

Fig. 30. Snit i skibets vestligste fag, set mod øst. 1:300. Målt og tegnet 1944 af Jørgen Hersaa under ledelse af Johs. E. Mikkelsen Kjær. - *Cross-section of the nave's westernmost bay looking east.*

FACADE

Fig. 31. Facade mod nord. 1:300. Målt og tegnet 1944 af Jørgen Hersaa under ledelse af Johs. E. Mikkelsen Kjær. - *Facade to the north.*

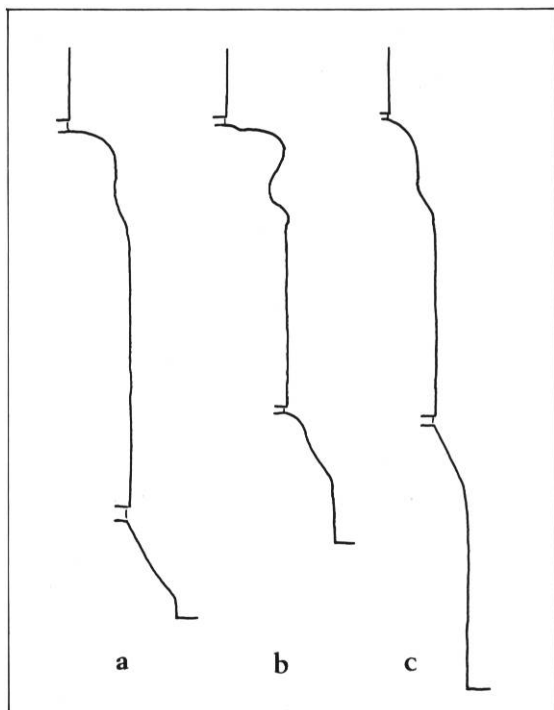

Fig. 32a-c. Kvaderstenssoklernes profiler. 1:10. a. Vestfaget af korets nordmur (s. 1044). b. Skibets nordmur, vest for døren (s. 1044). c. Korgavlens (s. 1046). Målt og tegnet af HJ. - Base mouldings of granite ashlars. a. West bay of the north wall of the chancel. b. North wall of the nave, to the west of the door. c. Gable of the chancel.

med fik skibet nye hvælve i korsskæringen og det mellemste fag, ligesom den senromanske korsarm mod nord fornyedes i stil med Hans Urnes kapel. Ved vestsiden af det nye nordkapel opførtes endvidere et tvåbenhus, som formentlig afløste en ældre tilbygning på samme sted. Orienteringen afviger betydeligt mod nord.

DEN ROMANSKE KIRKE

Det oprindelige anlæg bestod af kor, muligvis med flad østgavl, og skib. Heraf er nu kun bevaret korets nordmur samt dele af skibets langmure vest for korsarmene. Kormuren, der står i fuld højde, måler ca. 6 m fra sokkel til murkrone. Af skibets langmure er nordmuren mest intakt, omend kun i en højde af fire skifter over soklen, mens sydsiden bærer stærkt præg af gentagne omsætninger. Til gengæld er muren

her på et stykke bevaret i op til 4,6 m over brolægning (jfr. fig. 34). Dette skyldes, at muren her indtil restaureringen 1864-67 var skjult bag en fustøttepille (jfr. fig. 12). Formentlig var skibets kvadermure indtil 1851-52 i det mindste på nordsiden, men formentlig også i syd, bevaret i større udstrækning. Dette fremgår indirekte af nordsidens søjleportal (se ndf.).

Ingen hjørner er bevaret, hvorfor gavlenes plads kun skønsvist lader sig bestemme. Den formodede grundplan viser et omtrent kvadratisk kor, hvis sydmur antagelig har stået lidt nordligere end den nuværende. Skibet er bemærkelsesværdigt ved sin relativt store bredde (ca. 8 m indvendig) i forhold til længden.

Materiale og teknik. Byggematerialet er grå og rødlig granit, der i facaderne er tildannet som store kvadre med skiftehøjder på ca. 30-40 cm.¹³⁰ Bagmurene, som nu kun iagttages på overvæggen af korets nordmur (jfr. fig. 51) er af utildannede marksten, dækket af hvidtet puds. De bevarede mure hviler på en to skifter høj sokkel, hvis nederste skifte er skrån- eller hulkanteret, mens det øvre har faldende karnis (fig. 32a, 37). Vest for skibets tilmurede norddør ændres profilet af det øvre sokkelskifte, der her får karakter af attisk profil (fig. 32b). Denne profil, som genfindes på samtlige genanvendte sokkelkvadre i skibets vestforlængelse og i tårnet (jfr. fig. 56-57), antyder et byggestop ved dørsterne.

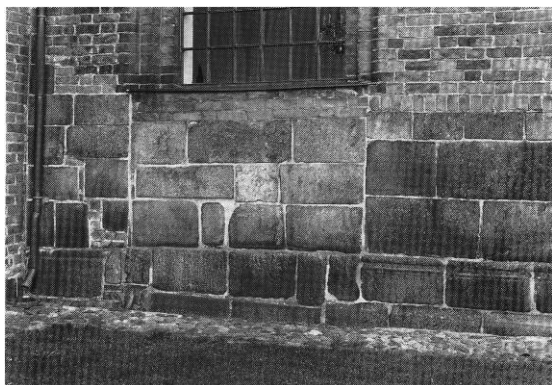

Fig. 33. Udsnit af skibets nordmur med kvadermurværk og blændet døren fra den ældste stenkirke (s. 1045). HJ fot. 1998. - Section of the nave's north wall with ashlar fabric and blinded door from the oldest stone church.

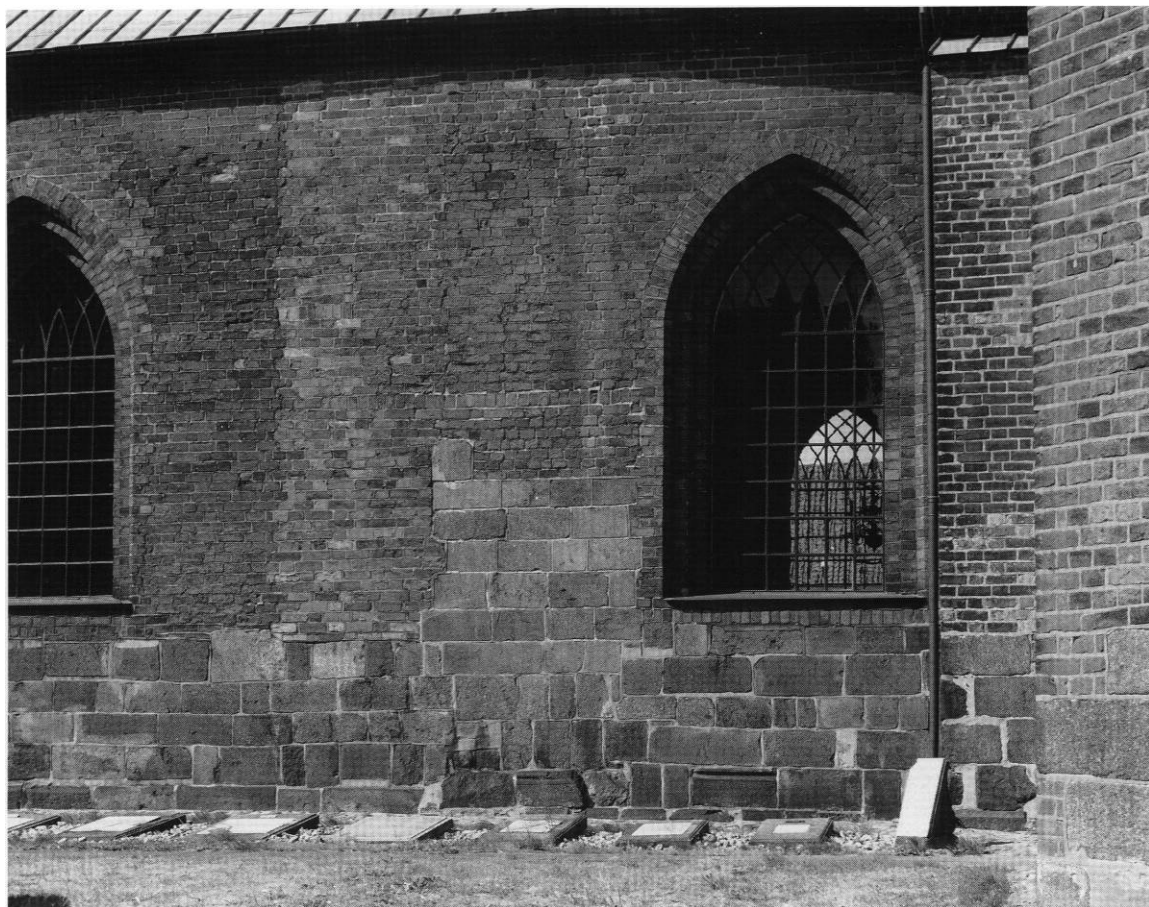

Fig. 34. Udsnit af skibets sydside med levn af kvadermurværk fra den ældste stenkirke (s. 1044). HJ fot. 1995. - *Section of the nave's south wall with vestiges of ashlar fabric from the oldest stone church.*

Imellem de grå og rødlige granitkvadre bemærkes et antal såkaldte *stenhuggerfelter* som løsnings på fejl, opstået ved kløvning og/eller tilhugning. Disse sten møder man såvel på oprindelig plads som blandt det genanvendte materiale. Af mere markante eksempler kan fremhæves den fiskelignende fordybning over to kløvhuller på en kvader, som er benyttet på østsiden af korets sydøstre hjørnepille (jfr. fig. 36); endvidere et felt på korets sydside ved den sekundære præstedør (fig. 67) og et kvadratisk felt i en kvader på sydkapellets gavl (fig. 65).

†*Døre og vinduer.* Bortset fra soklen forsvandt de sidste af kvaderstenskirkens detaljer ved restaureringen 1851-52, og de kendes nu kun gennem tegninger og korrespondance. Det gælder nordsidens †*søjleportal*, en usædvanlig udmær-

kelse i fynsk sammenhæng,¹³¹ samt korets vinduer (se ndf.). Det var oprindeligt tanken at bevare portalen som en udvendig blænding («en byzantinsk Blinddør med 2 Colonner»),¹³² og senere, da dørstedet erstattedes af et vindue, at flytte søjlerne til kapellets vestside (jfr. fig. 73). Ingen af disse forslag blev imidlertid virkeliggjort,¹³³ og søjledelene, som nu muligvis skal findes blandt Møntergårdens bygningssten uden proveniens, forsvandt fra kirken.¹³⁴ Den tidligere portal giver sig nu kun til kende som et 118 cm bredt, kvadermuret felt mellem de ydre hjørner, der er bevaret i en højde af 195 cm (øst) og 162 cm (vest) over soklen. Under vesthjørnet løber soklen ca. 30 cm videre mod øst, svarende til den fals, hvori søjlebasen oprindeligt stod.

Niels Lauritz Høyens skitser (fig. 47) viser, at

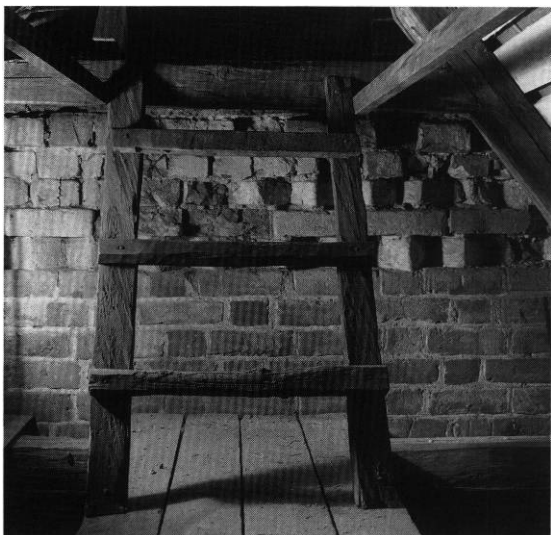

Fig. 35. Korets gesims, set fra sakristiets loft (s. 1048). HJ fot. 1995 - *Chancel cornice seen from the sacristy loft.*

korets nordmur før hovedrestaurationen 1851-52 havde bevaret to små romanske vinduer, omend blændede med mursten.

OMBYGNING TIL KORSKIRKE

O. 1250 har man iværksat en ambitiøs omdannelse af den romanske kvaderstensbygning til korskirke, vel for at give provstens kirke mere anseelse og samtidig gennem mulighed for opstilling af flere altre øge indtægtsgrundlaget i konkurrence med sognets nye sortebrødrekirke. Det fattige sogn har imidlertid skuffet forventningerne, hvilket antagelig forklarer, at planerne for den nye enskibede korskirke kun delvis blev virkeliggjort. Karakteren af ombygningen kan nu bedst studeres i koret, korsarmsarkaderne og sakristiet.

Det nye *kor* blev dobbelt så stort som det gamle og således to fag langt. Efter nedbrydning af den romanske korgavl opførtes en ny nordmur i forlængelse af den stående samt en ny gavl. For sydsidens vedkommende synes muren helt fornyet og i denne forbindelse rykket lidt ud i forhold til den oprindelige.¹³⁵ Motivet hertil er ikke umiddelbart indlysende; muligvis har manglende stabilitet i den gamle mur, parret

med hensyn til ønsket om at kunne afsætte forandinger til sakristiet (se ndf.) spillet en rolle.

Materialer og teknik. Murene hviler på et *markstensfundament*, hvis overside markerer sig som en synlig syld under østgavlen, hvor terrænet falder. Herover rejser murene sig med en udvendig, to skifter høj *sokkel* af granitkvadre, som i hovedsagen er genanvendt fra det nedrevne kors gavl og sydmur. Soklen fremstår således som en videreførelse af kvaderstenskirkens (sml. fig. 37 og 46); men den omstændighed, at sokkelprofilen formedelst otte hjørnekvadere er ført omkring såvel gavlens lisener som en pille på nordsiden, viser, at nedbrydningsmaterialet har måttet suppleres med nytilhugne specialsten. Umiddelbart over soklen følger et almindeligt kvaderskifte, som er bindigt med det opgående murværk. På nordsidens østfag under vinduet er indsat endnu et kvaderskifte. Indvendig ses i gavlen fire kvaderstensskifter, som hæver sig ca. 140 cm over nuværende gulv, og i nordsiden af det østre fag bemærkes et ca. 120 cm højt, 6 cm dybt fremspring, som muligvis bag den glatte puds skjuler tilsvarende kvadermurværk.

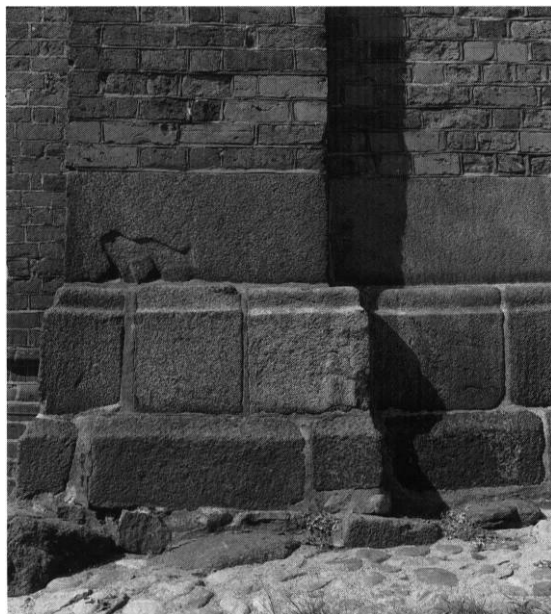

Fig. 36. Korets sydøstre hjørnepille, set fra øst (s. 1046). HJ fot. 1995. - *South-east corner pillar in the chancel, seen from the east.*

Fig. 37. Koret, set fra nord (s. 1046). HJ fot. 1995. - *Chancel seen from the north.*

Over soklen er murene af røde *munkesten*, 26-27 x 12-12,5 x 8,5 cm, hvoriblandt adskillige sortbrændte kopper; skiftegangen er regelmæssigt munkeskifte. Under sakristiets tag (fig. 35), hvor korets langmure har stået beskyttet, ses rygede fuger, som har været trukket op med hvidtekalk, hvilket tillige gælder tænderne i gesimsens savskifter. I gavlens vinduesåbninger og blændinger er tillige benyttet *brun- og grønglaserede* sten, som er *riflede* før brændingen (på rundstavene lodret rifling).

Korets største arkitektoniske prydding er østgavlen med dens trefoldighedsvindue og gavlblænding (fig. 39, 46). Gavlens hjørner markeres af de ca. 1 m brede lisener, der i højde med taggavlens fod ender med tre aftrappede skifter, formet som hulkant mellem kvartstave. Tregruppevinduet, der står blændet fra lysningen og indefter,

er kun delvis autentisk, idet halvdelen af syd- og midtervinduet blev slugt af et stort fladbuet vindue (jfr. fig. 191), udført i forbindelse med indsættelsen af Claus Bergs altertavle 1806 (s. 1078). De rundbuede, smigede vinduer, som i ydre murflugt måler ca. 3,9 x 1,3 m (midtervindue) og ca. 3,4 x 1,3 m (nordre), har udvendig fals, hvori indlagte rundstave, som følger buen. Denne er sat af et rulskifte med prydskefte af krumme løbere; muligvis har de indvendige åbninger, af hvilke den bevarede i nord har tilsvarende stik, ligeledes været smykket af en rundstav.¹³⁶

Taggavlen, som er uharmonisk tilpasset de kraftige hjørnelisener og herigennem muligvis røber en planændring, har nymurede kamme. Fodlinjen markeres af to savskifter, skilt af et glat, og gavltrekantens blændingsdekoration

Fig. 38. Detalje af korets blændingsgavl (s. 1048). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Detail of the chancel's recessed gable.*

indrammes af spærstillede savskifter; sidstnævnte er helt fornyet, men har antagelig belæg i autentiske spor. Gavlkammenes oprindelige form er derimod uvis; muligvis har de været markeret af tinder.¹³⁷ Blændingskompositionens kerne er tre rundbuede blændinger, af hvilke den midterste er højest med falset bund og kronet af cirkelblænding. Denne tregruppe indrammes af felter med stigende rundbuer og siksakmuret bund (fig. 38). Buerne, som hviler på fælles, kræmmerhusformet konsol, har i lighed med de ydre lodkarme afrundet profil; den yderste bue fremhæves med glat og let hævet bund, hvis underkant er afrundet. Sålen i alle blændinger er sammensat af hulkantet skifte under kvartstaf. - Som ovenfor beskrevet er både blændingskompositionen og trefoldighedsvinduet fremhævet ved benyttelse af glaserede sten.

For flankemurenes vedkommende er oprindelige detaljer kun bevaret ved gesimserne. I nord-sidens østre fag udgøres den af ét savskifte mod to på sydsiden (jfr. fig. 37, 35). For begge sider gælder, at lisenerne bryder denne markering, hvorover der senere er oplagt en to skifter høj falsgesims. Vinduerne - hvadenten de har været

enkelstående eller koblede - er slugt af de nuværende lysåbninger. Den omstændighed, at man ikke indsatte nye vinduer i korets romanske nordmur (se ovf.), men muligvis allerede ved denne lejlighed blændede de eksisterende,¹³⁸ antyder muligvis, at hele nordsiden var vinduesløs. Overvæggene viser, at det *indre* oprindelig stod med pudsede og hvidtede vægge (jfr. fig. 189) under *†bræddeloft*.

(†)Korsarme. Uden belæg i arkæologiske undersøgelser, først og fremmest en gulvundersøgelse, lader det sig ikke med sikkerhed afgøre, hvor meget man nåede at opføre af de planlagte korsarme (jfr. s. 1051). De nuværende tilbygninger ud for skibets østre fag, som traditionelt anses for at rumme rester af de senromanske korsarme,¹³⁹ stammer helt og holdent fra senmiddelalderen, og det vigtigste vidnesbyrd om denne del af 1200'ernes ombygningsprojekt er nu de fire, stærkt restaurerede *korsskæringspiller* (fig. 40-41, 49a og 81), hvis spidsbuede arkader er sekundære og fra samme tid som korsskæringsen senmiddelalderlige hvælv og de nuværende kapeller.

Alle fire piller har på hjørnerne mod kors-skæringen svære halvsøjler med halsring foroven. Siderne mod arkadeåbningerne samt det vestre pillepars facader mod skibet prydes af indlagte søjlestave, der forneden og foroven afsluttes med hjørneblade. Over de indfældede søjler har hver af pillefladerne to kvadratblændinger, hvorover et hulkantet kragbånd. Tilsvarende hulkantet skifte er sekundært indsat umiddelbart under de forsænkede søjler som en markering af soklen.

Pillerne er hårdt restaureret, formentlig 1865-67, og stod en tid afrenset for puds og hvidtekalk (jfr. fig. 81). Siden 1882 er de røde munkesten atter tildækket (jfr. s. 1082), men trods hvidtningen ses tydeligt, at adskillige sten er fornyet. Takket være Høyens skitse (jfr. fig. 47) kan pillernes oprindelige udseende imidlertid i hovedtræk rekonstrueres: Den nordvestre hjørnepille stod da med en høj profileret sokkel, sammensat af skråkantede og vulstformede led omkring glatte; endvidere fandtes hjørnesøjler på begge sider (d.e. også mod nordkapellet), og

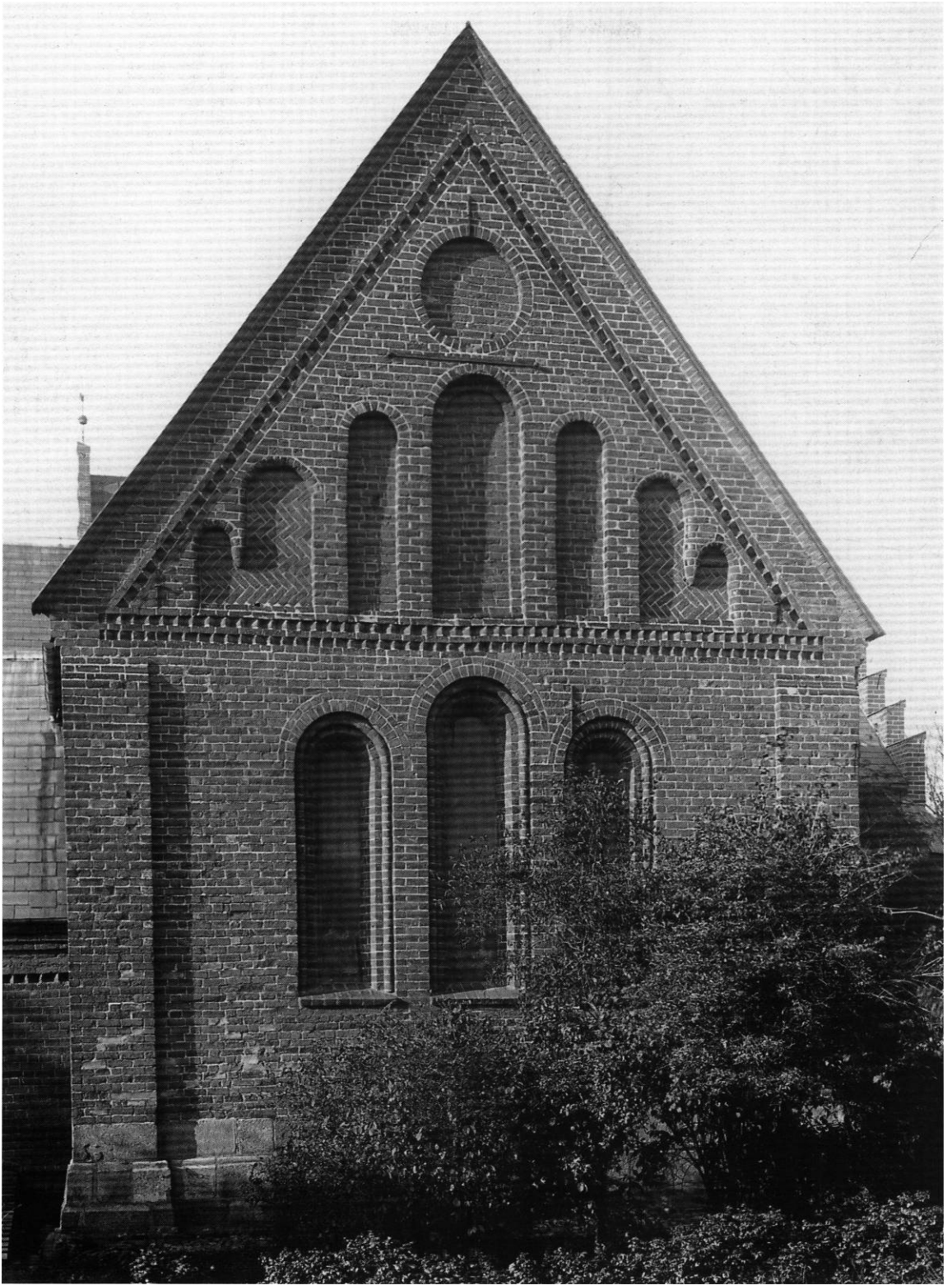

Fig. 39. Korgavlens (s. 1047). G. P. Jacobsen, Odense, fot. 1905. - *Chancel gable.*

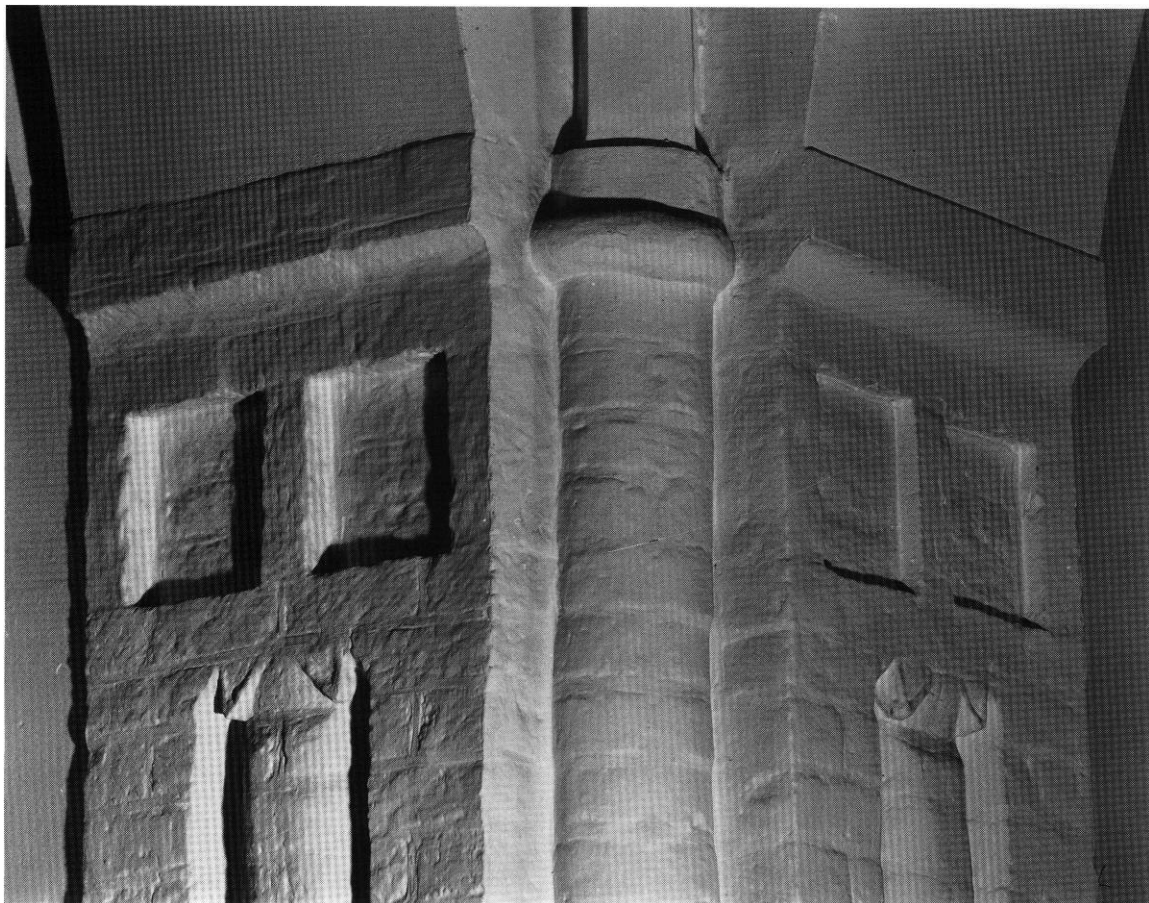

Fig. 40. Detalje af nordvestre korsskæringspille (s. 1048). HJ fot. 1996. - *Detail of the crossing's north-west pillar.*

i modsætning til nu havde disse baser med hjørnekopper. Formentlig har halvsøjlerne oprindeligt tillige været udstyret med kapitæler over den bevarede halsring (jfr. Dalum ndf.).

Eksistensen af hjørnesøjler mod nordkapellet bekræftes også af C. A. Møllers grundplaner fra 1851-52 (jfr. fig. 73-74); de viser ydermere, at tilsvarende søjler da ikke fandtes mod sydkapellet, ligesom den nordøstre pille var forhugget mod korsskæringen. Den omstændighed, at de forsænkede halvsøjler ikke angives på tegningerne, kunne tyde på, at de da var skjult under pudslag. Når man ved restaureringen, som indebærer fornyelse af adskillige sten,¹⁴⁰ fjernede hjørnesøjlerne i nord, skyldes det formentlig et ønske om at gøre de to sæt hjørnepiller symmetriske. Ligeledes undlod man - måske af øko-

nomiske hensyn - at genskabe de øvrige, forhuggede sokler og gav i stedet alle fire samme forenklede form.¹⁴¹

Allerede Høyen (jfr. fig. 47) må have bemærket den slående lighed mellem udformningen af hjørnepillerne i Vor Frue og de fripiller, som i Dalum klosterkirke (Odense hrd.) todelte nordre korsarms arkade. Denne nære samhørighed rejser spørgsmålet om, hvorvidt arkaderne i Vor Frue kirke også har været todelte indtil de senmiddelalderlige forandringer. Flere indicier taler herfor, (kapellernes dobbelte gavlvinduer, det planlagte korsskæringstårn), men kun en gulvundersøgelse kan muligvis skabe klarhed herover.

Som nævnt er de oprindelige †korsarmskapper ikke bevaret, og muligvis blev kun det nor-

dre kapel mod Overgade rejst. Herpå tyder flere forhold, bl.a. to, ca. 125 cm brede pillelignende fremspring, der flankerer arkaden mod nordkuppet og ender i højde med arkadens buevederlag (jfr. fig. 41). I den nuværende sammenhæng er disse pillestumper uden funktion, og det er nærliggende at tolke dem som rester af den oprindelige korsarms nedbrudte flankemure. Endvidere skal nævnes, at der i det stående kapel udvendig ses et betydeligt antal granitkvadre (ca. 225), heriblandt sokkelsten (s. 1068). Dette materiale er genanvendt og må hidrøre fra den senromanske forgænger, uden hvilken det næppe ville have været disponibelt. De mange sortbrændte sten i ydermurene tyder desuden på, at man også har genanvendt munkesten fra forgængereren.

Hvad angår søndre korsarm, er der her (i modsætning til den nordre) benyttet væsentligt færre granitkvadre (ca. 150) og slet ingen sokkelsten. Dette i forbindelse med den kendsgerning, at det nuværende kapel er en nybygning fra o. 1500, underbygger antagelsen af, at søndre korsarm aldrig blev opført. De manglende halv søjler på ydersiden af arkaden mod sydkuppet kan i så fald skyldes, at man blændede arkaderne efter at have opgivet korsarmen.

Hvis tolkningen af de ovennævnte pillefremspring i nordkuppet som levn af korsarmenes øst- og vestmure er rigtig, har rummet været ca. 8 m bredt mod de nuværende 10,6 m. Heraf følger, at gavlen formentlig har stået sydligere end nu. Endelig bør det nævnes, at korsskæringspillernes halv søjler mod såvel korsskæring som korsarme indicerer *fhvælv(?)*, muligvis disponeret på samme måde som i Dalum, dvs. med nord-sydgående jordbuer, hvilende på en fritstående arkadepille.

Sakristiet er opført ved korets sydside, ud for det østre fag. Tydelige spor efter fortandinger over de indrykkede sokkelkvadre (jfr. fig. 28) viser, at tilbygningen var planlagt samtidig med koret, omend man ved opførelsen gjorde den ca. 1 m smallere end forudset. Det er uvist, hvorfor man har givet sakristiet den meget usædvanlige plads mod syd, hvor det normale ellers er ved korets nordside. Muligvis har man

Fig. 41. Detalje af nordvestre korsskæringspille, set fra nordkappel (s. 1051). HJ fot. 1996. - *Detail of the crossing's north-west pillar, seen from the north chapel.*

villet gemme dette skjulested for kirkens kostbarheder lidt væk fra de mange forbigående i Overgade.

Tilbygningen, som næppe er meget yngre end koret, er opført af mørkerøde, flintholdige munkesten, 27-28 x 13,5-14 x 8,5-9 cm, lagt i regelmæssigt munkeskifte. Murene hæver sig udvendigt over en høj murstenssokkel, der afsluttes med vulst over skråkant, skilt af glat skifte. Soklen er hårdt restaureret, bl.a. er den på østsiden ændret af hensyn til den fladbuede dør til fyrcældereren (1867), og i vest er den helt hugget væk og erstattet af en bindig kampestenssokkel (jfr. fig. 188). Flankemurene afsluttes med savskifte, som sidder tre skifter under en nyere, tre skifter høj falsgesims afkopskifter.

Syd gavlen fremtræder helt præget af restaure-

Fig. 42. Kor og sakristi, set fra syd (s. 1046, 1051). HJ fot. 1995. - *Chancel and sacristy seen from the south.*

ringen 1865-67, da man indsatte dobbeltvinduet og gav taggavlen en dekoration i analogi med korets. Intet af dette synes at svare til de oprindelige forhold. Således ses fra loftsrummet (jfr. fig. 44), at taggavlen i midten har haft en ældre luge (blændet med murbrokker), hvorover ses to aftrappede ventilhuller, som nu skæres af facadens spærstillede savskifter; muligvis har disse åbninger udvendig været samlet i en fælles blænding.

Sakristiet har i middelalderen næppe haft andre lysåbninger end østsidens dobbeltvindue, hvis ydre falsede åbning med rulskiftestik og prydstik afkrumme løbere er bevaret; selve lysningen, der oprindeligt må have været meget lille, er forhugget og udvidet, da vinduet 1865-67 genåbnedes og fik den nuværende indre åbning med glatte smige.

Oprindeligt har sakristiet kun været tilgængeligt fra koret gennem en dør, som dog i sin nu-

værende spidsbuede, smigede form stammer fra restaureringen 1851-52. Derimod er den udvendige dør i vest først indsat i 1700'erne (muligvis 1741, jfr. dørløj s. 1118) og har 1865-67 fået den nuværende, fladbuede form.

Rummet dækkes af et samtidigt hvælv, hvilende på forlæg, som kantes afrundstave. De op til 30 cm lange stave, som svarer til den udvendige sokkels vulst, mødes i hjørnerne under ribbernes vederlag (jfr. fig. 45). Ribberne, som spidser til over vederlaget, er trekløverformede (fig. 53a), svarende til en type, som kendes fra adskillige eksempler i 1200'erne.¹⁴² De halvtstens svære kapper er murede i ring og kun svagt indskårne ved ribberne, hvis 8 cm brede nakker er synlige på oversiden.

Datering og arkitektoniske forudsætninger. Chr. Axel Jensen daterede den senromanske ombygning til anden fjerdedel af 1200'erne, og ligesom tidligere forfattere sammenholdt han den med Dalum klosterkirkes østparti.¹⁴³ Nyere omtaler har rykket det formodede opførelsestidspunkt til begyndelsen af 1200'erne,¹⁴⁴ men ifølge dendrokronologisk undersøgelse af korets tagværk (s. 1079) stammer dette fra efter 1255, hvorfor ombygningen antagelig skal henføres til tiden omkring midten af 1200'erne. Nybyggeriet er således næppe påbegyndt førend i årene kort før

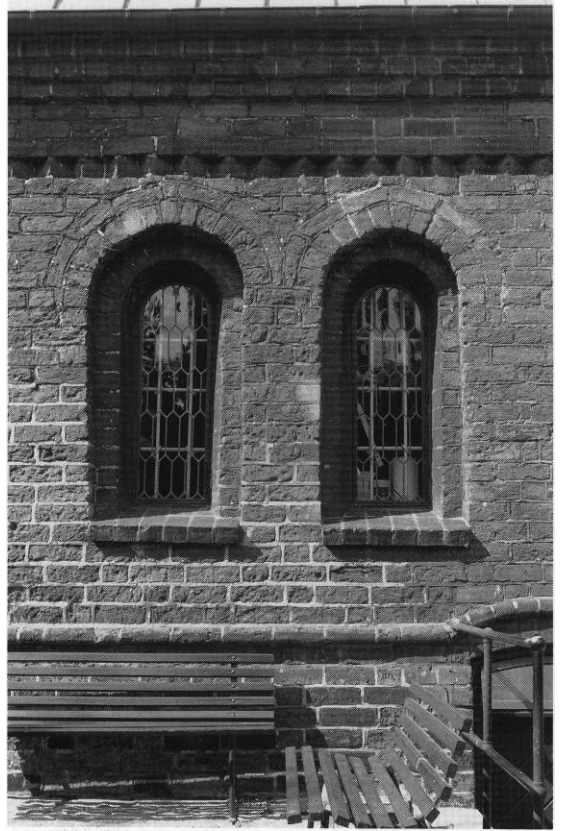

Fig. 43. Tvillingvindue på sakristiets østside (s. 1052). HJ fot. 1995. - *Twin windows in the east wall of the sacristy.*

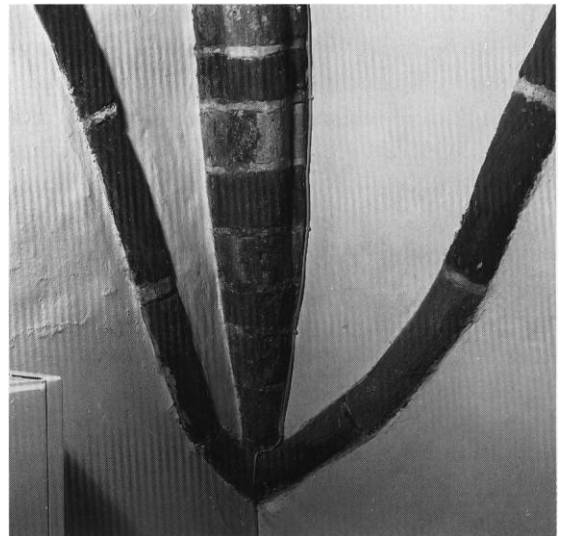

Fig. 44-45. Detaljer af sakristiet. 44. Taggavl, set fra loftsrummet (s. 1052). 45. Hvælvets sydvestre svikkel (s. 1053). HJ fot. 1995-96. - *Details of the sacristy. 44. Gable, seen from the loft. 45. South-west spandrel of the vault.*

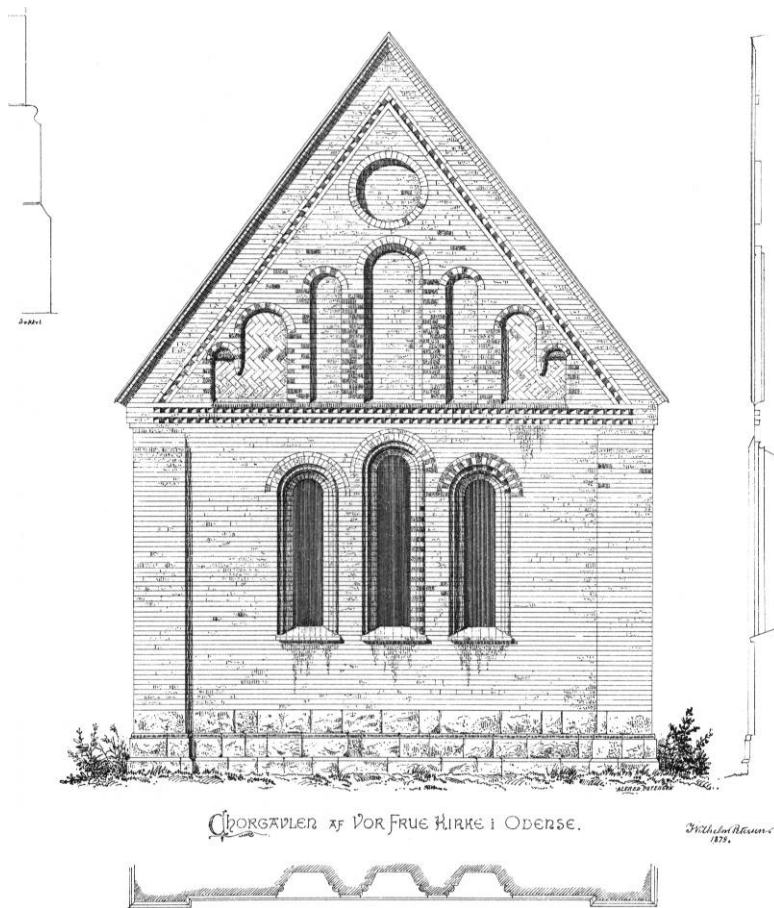

Fig. 46. Korgavlen. 1:150. Målt af Alfred Petersen og tegnet af J. Vilhelm Petersen 1878. Efter *ÆldNordArch. - Chancel gable.*

1250, selvom det antagelig har strakt sig over en årrække og muligvis involveret forskellige bygmestre.¹⁴⁵ Sidstnævnte kunne forklare manglende harmoni mellem korgavlens lisener og udsmykningen af taggavlen eller den omstændighed, at koret øjensynlig ikke var tænkt hvælvet i modsætning til korsarme og -skæring. Men uanset etaperne i byggeriet, som muligvis indledtes med koret (og sakristiet?) for siden at gå i stå under opførelsen af korsarmene, genfindes både den overordnede plan og detaljerne i 1200'ernes senromanske kirkebyggeri. Det forekommer således rimeligt at opfatte korforlængelsen og korsarmene som del af en samlet ombygningsplan.

Enskibede korskirker, hvadenten der er tale om nybyggeri eller ombygning af ældre anlæg, synes at have haft betydelig udbredelse i

1200'ernes købstæder og har i Odense muligvis også været repræsenteret af S. Hans kirke.¹⁴⁶ Gavlens triforievindue er tidstypisk og i lighed med korsformen formentlig inspireret af de store herreklostre. Hvad angår detaljeringen, eksempelvis falsenes rundstave, kan der nævnes adskillige paralleller;¹⁴⁷ dette gælder også gavludsmykningen med dens karakteristiske sammenblanding af triforiemotiv og stigende rundbuer.¹⁴⁸

Som ovenfor nævnt, har det længe været erkendt, at der til korsarmspillerne findes en nær parallel i benediktinernonnernes klosterkirke i Dalum.¹⁴⁹ Såfremt den her på nordre korsarms østhvælv fremdragne indskrift refererer til bygmesteren, kan det næppe betvivles,¹⁵⁰ at »Kanutus« (Knud) fra Dalum også har haft ansvaret for Vor Frue kirkes korsarme.

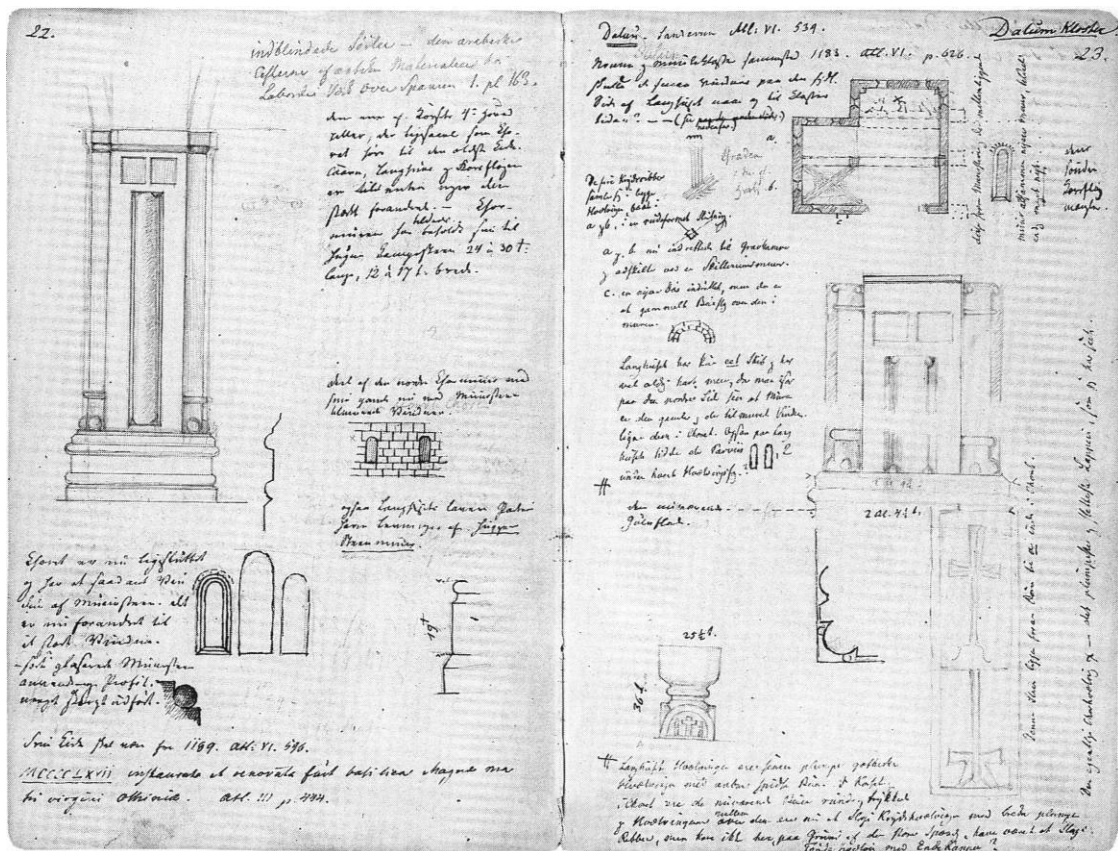

Fig. 47. Høyens skitser og notater fra besøg i Vor Frue kirke og Dalum klosterkirke 1830. Notebog VIII. - Høyen's sketches and notes from a visit to Vor Frue Church and the Dalum convent church in 1830. Notebook VIII.

SENMIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER OG TILFØJELSER

Der er ikke nærmere holdepunkter for at præcisere, hvornår man atter har genoptaget arbejdet og givet det romanske skib en mere rimelig længde i forhold til koret. Muligvis har man først koncentreret sig om at indhvælve koret, for at kirkens allerhelligste herved kunne fa større anseelse. Tidspunktet for disse arbejder kan skønsmæssigt dateres til perioden 1350-1400.

Før man slog hvælv i koret gennemførtes imidlertid en ombygning af triumfgavlen for herved at etablere en mere åben korbue i stedet for den oprindelige. Den nuværende kurvehanksbuede åbning er eftermiddelalderlig og står dækket af glat cementpuds, hvorfor det umid-

delbart ikke er muligt at gøre iagttagelser om forholdet mellem den eksisterende og den middelalderlige ombygning af korbuen.

På loftet over hvælvene står den ombyggede triumfgavl imidlertid velbevaret (fig. 48-49) med en spids aflastningsbue, sat af helstensstik, der indrammes af løberprydstik. Det blanke murværk er af mørke, røde munkesten 28-29 x 14-14,5 x 9 cm, lagt i regelmæssigt munkskifte; fugningen er nærmest rygget og stærkest glattet foroven. Denne omhyggelige behandling afløses af bredt udglattede fuger fra buens top og videre op. Murværket gennembyrdes af to rækker gennemløbende bomhuller til hængestillads.

Den spidsbuede åbning har næppe været tænkt som andet end aflastningsbue, omend den i første omgang synes rejst som én stor bue, formentlig jævnbred med koret og først i for-

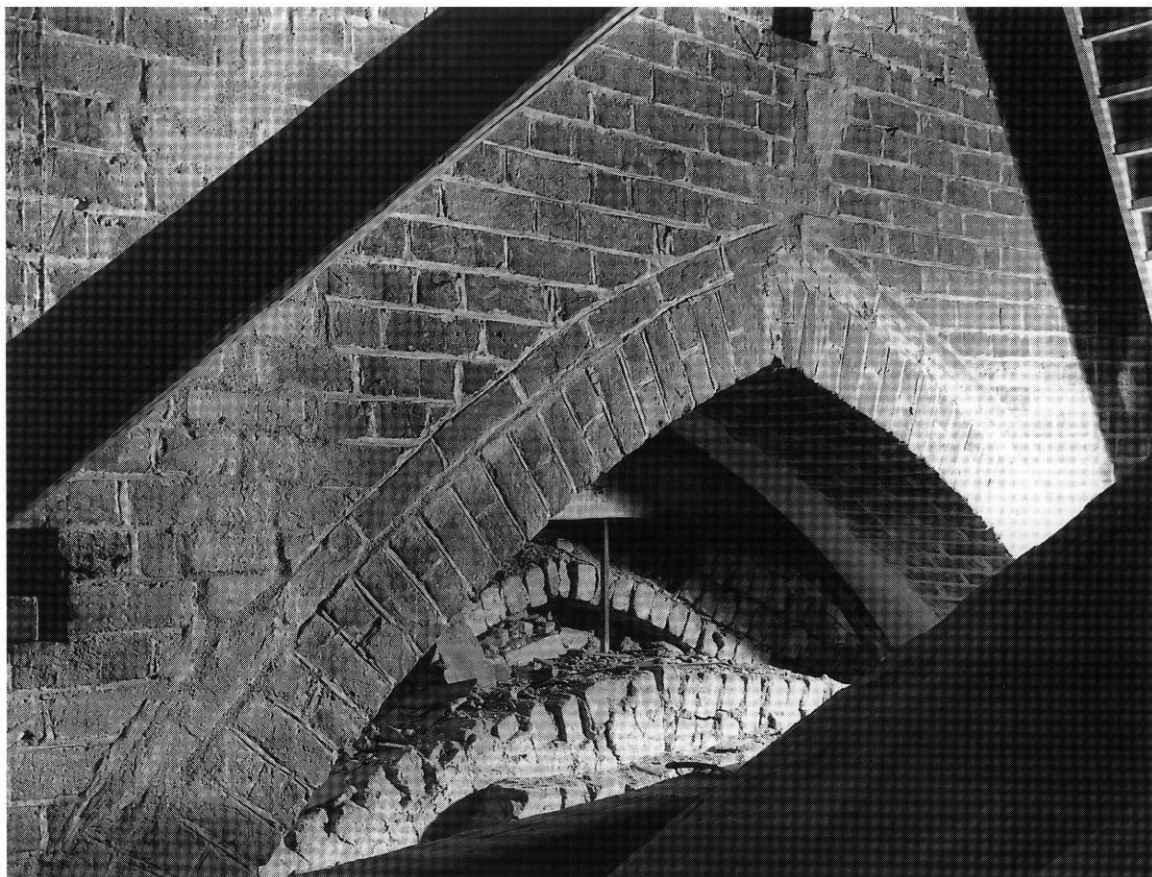

Fig. 48. Detalje af triumfgavlens aflastningsbue, set fra korets loft (s. 1055). HJ fot. 1995. - *Detail of the relieving arch for the gable at the east wall of the nave, seen from the chancel loft.*

bindelse med korets hvælvslagning underdeltes af en egentlig korbue (se ndf.).

Triumfgavlens vestside frembyder flere usædvanlige detaljer: Inden for skibets sidemure ses facaden over en bredde af ca. 125 cm at være trinvis trukket tilbage formedelst fem skifter (jfr. fig. 49a og 50). Denne detalje er bedst bevaret mod syd, mens den mod nord er næsten helt slugt af en senere brudt passage mellem skibets og korets lofter. Det er nærliggende at tolke disse forsænkede partier som ansatser til øst-vestgående bueslag,¹⁵¹ der har skullet bære et projekteret korsskæringstårn(?). I så fald er planen opgivet allerede, da man efter en standsning genoptog færdiggørelsen af gavlen i højde med toppen af den store bueåbning. Herover er vestfacaden ført videre op som en gavlførstærkning i tre afsæt med midterpille uden indrykning.

Korets hvælv hviler på forlæg, hugget ind i væggene, hvilket særlig tydeligt giver sig til kende ved den romanske markstensmur (jfr. fig. 51). Sammenstødet mellem disse fladt spændte skjoldbuer og halvstensskapperne markeres af et lille kantet skifte. Ribber og gjordbuer er muret af spidst trekløverformede sten (fig. 53b), og i buevederlagene er indsat kapitæler (af kridtsten?), der nu fremtræder nærmest kræmmerhusformede (jfr. fig. 52a-b). Konsollerne under gjordbuen mellem første og andet fag hviler på en 19 skifter høj hængestav, muret af spidsryggede, 7 cm høje formsten (fig. 53c), der udgår fra en 2 skifter høj affaset murstenskonsol (fig. 54a). Vestfaget, der ikke slutter sig til triumfvæggen, afsluttes også med gjordbue langs vestkanten. Herunder er ligeledes en hængestav, men muret af samme formsten som ribberne og

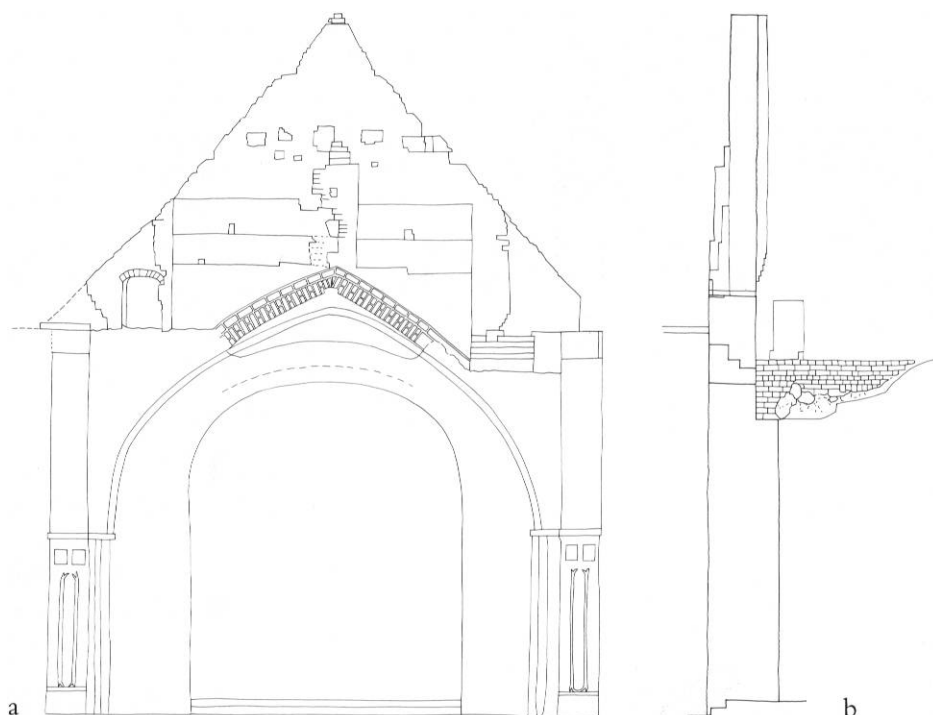

Fig. 49a-b. Triumfgavl. 1:150. a. Tværnsnit ved vestsiden. b. Længdesnit, set mod nord. Målt og tegnet af John Bennetzen 1995. - East gable of the nave. a. Cross-section by the westface. b. Longitudinal section, looking north.

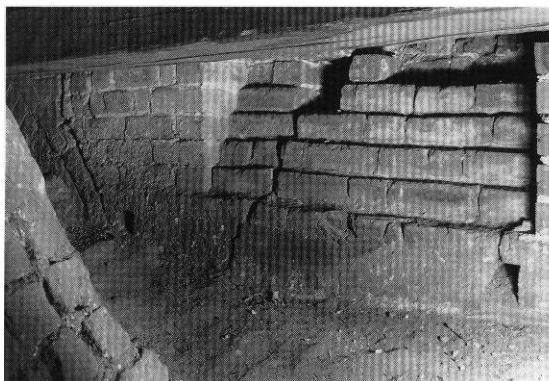

Fig. 50-51. Murværksdetaljer. 50. Triumfgavlens søndre hjørne med muligt forlæg til korskæringstårn?, set fra skibets loft (s. 1056). 51. Detalje af korets nordre overvæg med rester af den romanske bygnings kampestenmurværk (s. 1044) samt teglstensmur fra triumfgavlens fornyelse (s. 1055) under forhøjet murkrone fra hvælvsbygningen (s. 1058). HJ fot. 1995. - Details of masonry. 50. South corner of the gable at the east wall of the nave with possible base for a tower over the crossing, seen from the nave's loft. 51. Detail of the chancel's upper north wall with traces of the Romanesque fabric's field-stone masonry, and brick wall from the renewal of the nave's east gable below the heightened top of wall when the vaults were built.

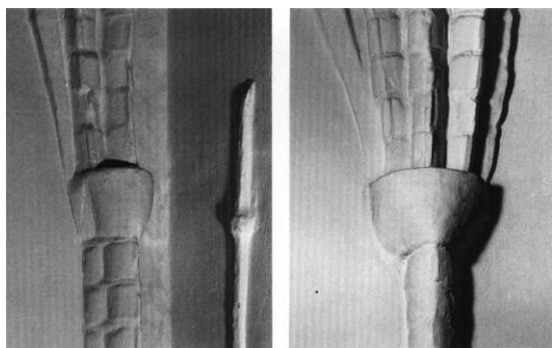

Fig. 52a-b. Hvælvkonsoller under korets gjordbuer. a. Sydvestre hjørne. b. Nordsiden mellem de to fag (s. 1056). HJ fot. 1996. - *a-b. Imposts beneath the chancel's transverse ribs. a. South-west corner. b. North wall between the two bays.*

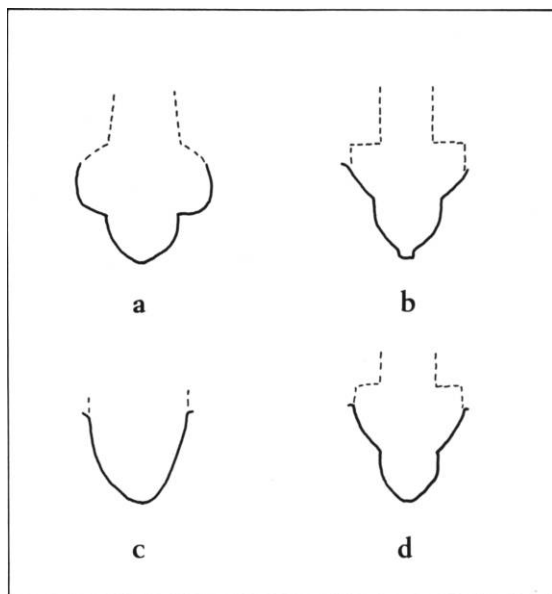

Fig. 53a-d. Ribbeprofiler. 1:10. a. Sakristiets hvælv (s. 1053). b. Korhvælv (s. 1056). c. Hængestav i korhvælv (s. 1056). d. Skibets vestre hvælv (s. 1060). Målt og tegnet af HJ. - *Mouldings of vault ribs. a. Vault of sacristy. b. Vault of chancel. c. Wall rib of chancel. d. Westernmost vault of the nave.*

hvilende på konisk stenkonsol med affasede sider (jfr. fig. 54b). På hvælvets overside ses, at kapperne er omhyggeligt muret i aksmønster mod isselinjerne, og i render mellem de svagt indskårne kapper ses ribbernes kvartstens brede nakker. Lommerne er udmuret undtagen i vest

mod triumfgavlen, hvor sviklerne fremtræder med halvtstens forstærkning. I østfagets nord-østre lomme ses to rektangulære spygat.

Problemet vedr. *korbuene* er løst i forbindelse med hvælvslagningen, idet man har videreført vestfaget med et fladtpændt tværstillet tøndehvælv, som senere blev underfanget af den nuværende korbue, men endnu til dels er synligt såvel i rummet som fra loftet.¹⁵² I åbningen mellem dette hvælv og den spidsbuede aflastningsbue har man indsat en halvtstens lukkemur, hvoraf rester er bevaret øst for et sjusket muret helstensstik, der formentlig stammer fra hvælvslagningen i korsskæringen; lukkemuren derimod kan bedst forklares som del af en skærmvæg mellem korbuen og skibets $\dagger$ træloft.

I forbindelse med hvælvslagningen i koret er flankemurene forhøjet tre til fire skifter, der mod loftet fremtræder som en trinvis udkræget *gesims* (jfr. fig. 190) af hensyn til tagværket (s. 1079).

VESTFORLÆNGELSEN

Ved skibets forlængelse har man udvendig til murenes nedre dele genbenyttet et større antal granitkvadre fra den nedbrudte gavl, heriblandt 15 sokkelkvadre med en samlet længde på ca. 8,7 m (jfr. fig. 31). Over disse fem kvaderskifter er murene af mørkerøde munkesten i regelmæssigt munkeskifte. Kun få oprindelige detaljer er

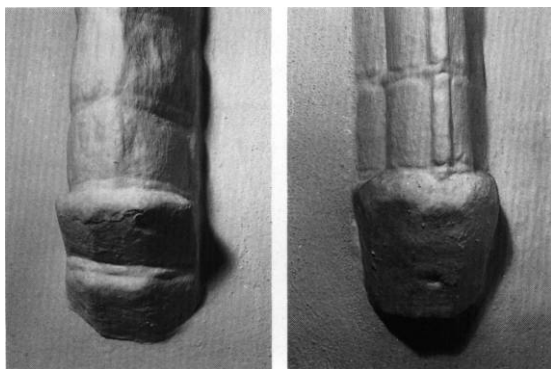

Fig. 54a-b. Konsoller under korhvælvets hængestave i nord. a. Mellemste. b. Vestre (s. 1056). HJ fot. 1996. - *Imposts beneath the chancel vault's springers to the north. a. Middle. b. West.*

Fig. 55. Indre, set mod øst. NE fot. 1989. - Interior to the east.

bevaret, og vestgavlen er i hovedsagen ombygget ved tårnets opførelse. Bevaret er dog en hjørnepille ved gavlens sydhjørne og tilsvarende i nord et polygonalt trappehus - begge indicier for oprindelig planlagt hvælv. Endelig ses både i syd og mod nord den forsvundne taggavls nederste kamtak, prydet af savskifte under den brynede afdækning, som dog antagelig hidrører fra restaureringen 1865-67.

Trappehuset beskriver i plan fem sider af en uregelmæssig polygon, diagonalstillet ud fra hjørnet i analogi med sydhjørnets støttepille. I murværkets nedre del er udvendig benyttet romanske kvadre, og foden af det lave tag markeres af en antagelig nymuret falsgesims. Oprindeligt har trappen kun været tilgængelig fra

kirkens indre, hvilket fremgår af den endnu bevarede, nedre ligeløbstrappe, som adskilles fra den nuværende underdør ved en lav, halvstens lukkemur. Underdøren, som udmundede i vestvæggen, helt op til hjørnet, er ikke længere synlig, ligesom trinnene er forsvundet; derimod er det flade, sildebensmurede loft bevaret op til vindeltrappens trinvis stigende binderstik (jfr. fig. 58). Vindeltrappen omfatter kun en bindermuret halvcylinder og fortsætter i gavlen som en stigende ligeløbstrappe, hvis loft svarer til det nedre trappeløbs. Trappen er nu afbrudt ved overgangen til den sekundære forlængelse i tårnets østmur (se ndf.), hvorfor det ikke længere er muligt at bestemme udformningen af trappens oprindelige afslutning og overdør til ski-

Fig. 56. Nordre korsarm (s. 1067) og skibets trappehus (s. 1059), set fra vest. HJ fot. 1995. - *North transept and the nave's stair turret seen from the west.*

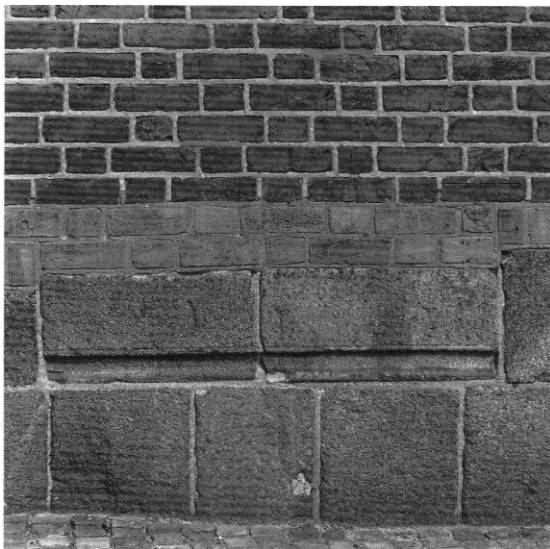

Fig. 57. Genanvendte romanske sokkelkvadre på tårnets vestside (s. 1061). HJ fot. 1995. - *Reused Romanesque base ashlars on the west side of the tower.*

bet. Den nuværende indgang til skibets loft er råt brudt i gavlen. De to lyssprækker i trappehusets fremspringende del er udvendig restaureret som smalle slidser; indvendig ses den vestre at være sekundært udvidet, og den østre åbner sig mod trappen i en kurvehanksbuet blænding, som er levn af en senere indsat *†underdør*. Den nuværende underdør på vestsiden er antagelig indsat 1852 (jfr. fig. 75) og har fladbuget stik med prydscliffe, videreført på tårnmuren; sidstnævnte detalje hidrører dog snarest fra 1865-67.

Vestforlængelsens indre dækkes af et samtidigt hvælv, hvilende på forlæg. Sidemurene brydes af brede, spidsbuede spareblændinger, som er tredobbelt falsede. Hvælvet østkappe hviler på en spids, to sten bred, falset gjordbue. Halvstensribberne, som mødes i cirkelformet topkive, har tilspidset trekløverform i slægt med korets (fig. 53d) og udgår i østhjørnerne fra

små polygonale konsoller (jfr. fig. 59a); på hvælvets overside er de kvartstens brede ribbenakker synlige i kanaler mellem de indskårne kapper.

Muligvis har hvælvet længe stået sammen med bjælkelofter i skibets to ældre fag; dog kan det ikke udelukkes, at disse har haft hvælv forud for de nuværende - hvælv, som ikke nødvendigvis var samtidige. Muligvis blev korsskæringen hvælvet på et tidligt tidspunkt (s. 1051), mens skibets mellemste fag fik hvælv samtidig med vestforlængelsen. Såfremt der har eksisteret sådanne hvælv, forsvandt de i forbindelse med ændringerne af korsskæringen efter opførelsen af Hans Urnes kapel (s. 1065f.).

TÅRNET

Det kvadratiske tårn (fig. 27, 60), som er næsten jævnbredt med skibet, må være opført engang i 1400'erne som erstatning for det aldrig virkeliggjorte korsskæringstårn. Der er tydeligvis foretaget visse planændringer undervejs, og for det ydres vedkommende er tilbygningen stærkt præget af 1800'ernes restaureringer.

Materialet er røde munkesten, der i soklen og umiddelbart herover blandes med markstenskvadre, fjernet fra vestforlængelsens gavli i forbindelse med indsættelsen af tårnarkaden og påmuring til fortykkelse (jfr. fig. 57). Teglstenene er lagt i polsk skifte, stedvis vekslende med munkeskitte; dog præges murværket overalt af omfattende skalmuring, således fra mellemstokværkets glugger og videre op hovedsagelig i krydsskitte.

Tårnrummet, der forbindes med skibet af en bred, spidsbuet arkade, overdækkes af et samtidigt hvælv, hvilende på forlæg over dybe, spidsbuede spareblændinger på de tre frie sider. Rummet, der siden 1852 tjener som våbenhus, har næppe oprindeligt haft adgang udefra, men fik det senest i 1600'erne. At vestdøren er sekundær fremgår af, at der indvendig over døren ses et spidsbuet rulskiftestik, hidrørende fra et ældre vindue; tilsvarende bemærkes i syd over det nuværende vindue.

Det ydre præges i lighed med adskillige fyn-

Fig. 58. Detalje af loftet i trappehus (s. 1059). HJ fot. 1995. - *Detail of stair turret ceiling.*

ske tårne af en blændingsarkitektur, som dog fremtræder stærkt ændret af nyere restaureringer.¹⁵³ Over to skifter høje båndblændinger prydes de tre frie sider af koblede, foroven falsede rundbueblændinger, der indrammer åbningerne til begge overetager. Indtil 1852 stod disse blændinger imidlertid med spidsbuet afdækning (jfr. fig. 16) og svarede således til klokkestokværkets falsede vægblændinger. Teknisk set er blændingernes øvre del således i første omgang opmuret som falsede åbninger, der efterfølgende er lukket med spinklere murværk omkring glamhulterne. I deres nuværende udformning stammer

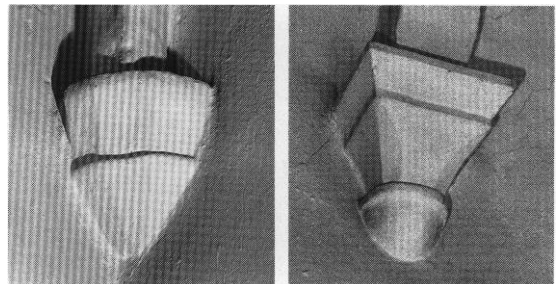

Fig. 59a-b. Hvælvkonsoller. a. Skibets vestre hvælvfag (s. 1061). b. Nordkappellets vestvæg (s. 1068). HJ fot. 1996. - *Vault impostes. a. The west vault of the nave. b. West wall of the north chapel.*

Fig. 60. Skib og tårn, set fra sydøst. HJ fot. 1995. - *Nave and tower seen from the south-east.*

sidstnævnte ligesom lugerne til mellemstokværket fra 1865-67. Blændingernes vandrette underdeling med en rundbuefrise, som udbyggedes 1852 (jfr. fig. 75) og atter ændredes 1865-67 (jfr. fig. 31), synes at have taget udgangspunkt i en detalje, som er registreret før 1852 (jfr. fig. 13 og 16); dette træk er dog næppe oprindeligt, men hidrører snarest fra tårnets modernisering o. 1600 (s. 1070).¹⁵⁴

Rester af stik i mellemstokværkets sydøstre blænding antyder, at åbningerne også her oprindeligt har været fladbuede. Hvad angår glamhullerne, er der ikke holdepunkter for at bestemme deres ældre form. I øst udgøres de nu af små, fladbuede tvillingeåbninger, der udvendig har spidsbuet spejl, indvendig falset kurvehanksbue. I betragtning af at næsten hele østsiden udvendig over tagryggen er skalmuret i krydsskifte, er det nærliggende at antage, at glamhullernes indre indramning stammer fra den eftermiddelalderlige reparation.

De nord-sydvendte taggavle stod indtil 1865 med »vælske« kamme fra renæssancetiden (jfr. fig. 16, 70, 75) og dokumenterer således reparationer fra tiden o. 1600 (s. 1070). Bevaret er imidlertid taggavlens oprindelige dekoration, bestående af fem spidsbuede højblændinger, som udgår fra en frise af kvadratblændinger; ældre gengivelser (jfr. fig. 16, 75) antyder, at dette velkendte fynske motiv var gentaget over den brede midterblænding. På taggavlens inderside er midten forstærket med en halvstens svær pille, som flankeres af fladbuede glugger; sidstnævnte stammer fra 1865-67 og erstattede øjensynlig smallere sprækker (jfr. fig. 16, 70), som kan have været oprindelige. Øst- og vestsiderne afsluttes med savskifte under falsgesims.

Murene i de øvre stokværk dækkes af tykke lag hvidtekalk, som vanskeliggør en nærmere læsning af murværket ud over en række åbenbare indicier på ændringer. Således ses i mellemstokværkets nordøstre hvælvflomme en blændet døråbning (jfr. fig. 61a), som er en videreførelse af trappetårnets loftsadgang, brudt i den gamle vestgavl og forsynet med fladbuet rulskeftestik i påmuringen til tårnet; pladsen har tydeligvis været så begrænset, at man både har måttet give

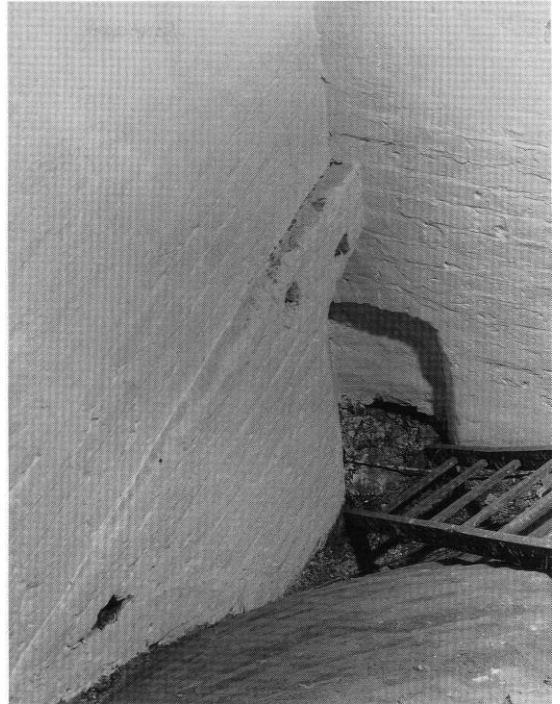
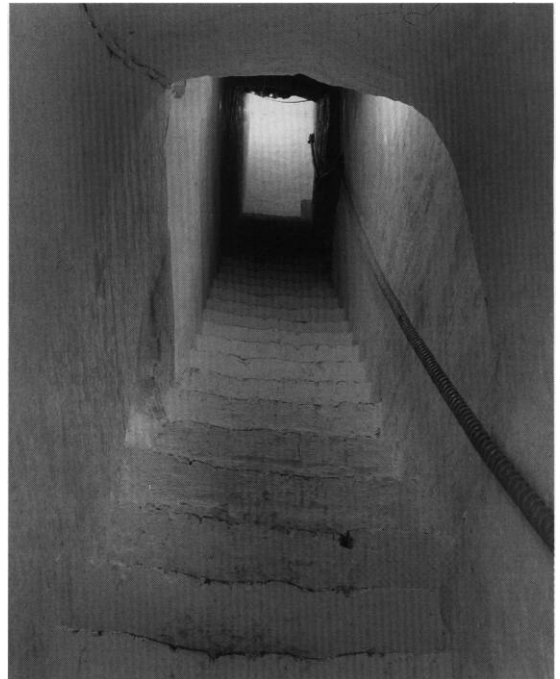

Fig. 61a-b. Detaljer af tårnet. a. Oprindeligt dør i mellemstokværkets nordøstre hjørne. b. Ligeløbstrappe i tårnets østmur (s. 1063, 1064). HJ fot. 1995. - *Details of the tower. a. Original door in the north-east corner of the middle storey. b. Straight stair in the east wall of the tower.*

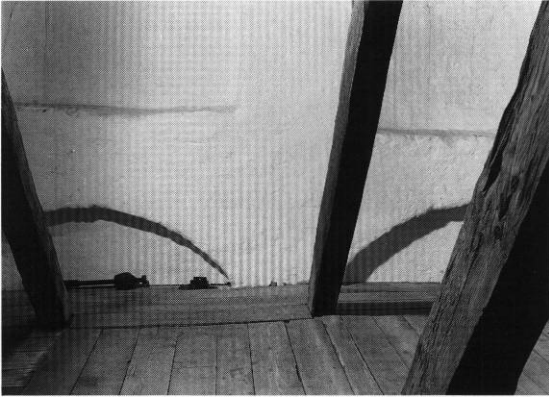

Fig. 62. Detalje af klokkestokværkets sydvæg (s. 1064). HJ fot. 1995. - *Detail of the belfry storey's south wall.*

tårnets nordre flankemur et knæk udad og udvide dørens vange mod syd. Denne akavede løsning er formentlig grunden til, at man i stedet valgte en ligeløbstrappe i tårnets østmur (jfr. fig. 61b) som adgang til klokkestokværket. Hvor længe man har benyttet den oprindelige dør til mellemstokværket er uvist; den nuværende indgang fra ligeløbstrappen er i hvert fald sekundært brudt og svarer i sin karakter til den nuværende.

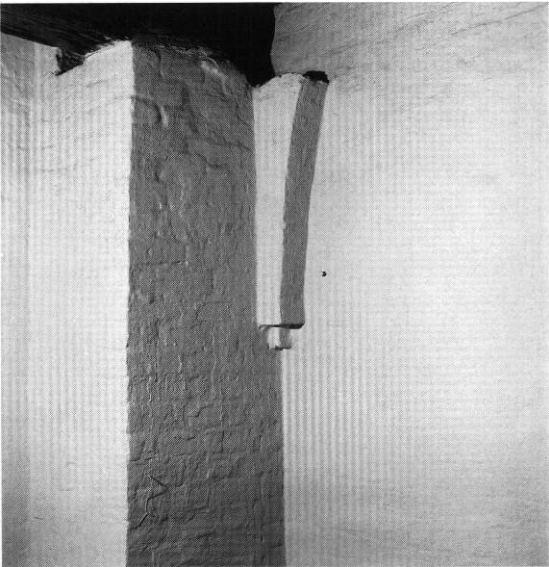

Fig. 63. Detalje af afbrudt bue på østvæggen i tårnets mellemstokværk (s. 1064). HJ fot. 1995. - *Detail of broken arch on the east wall of the tower's middle storey.*

Det har tydeligvis været svært på én gang at forene den usædvanlige ligeløbstrappe, som har loft aftrinvis stigende bindere og fladbuet overdør i klokkestokværkets sydøsthjørne, med ønsket om at udtynde murene i højden og med det oprindeligt planlagte gulv i klokkestokværket. Det første forhold viser sig ved den anormale pillelignende fortykkelse på tårnets østside over tagryggen (jfr. fig. 29, 60), som lukker trappeløbets øverste del, mens murfladerne i øvrigt er trukket en halv sten ind. Sænkningen af det planlagte klokkestokværk har vist sig nødvendig for at muliggøre anbringelsen af trappens overdør inden hjørnet. Den oprindeligt påtænkte højde, ca. 80 cm over nuværende gulv, giver sig dels til kende ved bevarede rester af de svære hjørnepiller, som er skåret ned og nu bærer et øst-vestgående bjælkelag (jfr. fig. 63), dels ved en indkrægning i klokkestokværkets øst-væg. Sidstnævnte skulle, suppleret med en skjoldbue foran østvæggen (jfr. fig. 63), bære den midterste afloftsbjælkerne, som nu i stedet hviler på en udhugning i muren.

Efter planændringen er man gået videre med klokkestokværkets mure, af hvilke syd-, vest- og nordvæggene muredes over kun halvstens dybe fladbuer, udgående fra de nedskårne piller omkring mellemstokværkets blændinger (jfr. fig. 62). Umiddelbart herefter følger de spidsbuede spareblændinger, som er beskrevet i forbindelse med glamhullerne. I syd- og nordvæggen ses to skifter høje, ved hjørnerne diagonalt stillede bomhuller til hængestilladser.

I 1400'ernes

tid som opførelsen af sydkapellet (se ndf.), har man omsider givet den gamle østlige del af skibet hvælv. De to fag, af hvilke det østre fungerer som korsskæringsfag, hviler til dels på forlæg, indhugget i væggene, hvor overgangen til kapperne markeres af et lille retkantet skifte. Det vestre, som adskilles fra korsskæringshvælvet ved en to(?) sten bred, spids gjordbue, har langs de gamle markstensvægge fået spidse skjoldbuer, der ved senere istandsættelser, navnlig i syd, er omtrent slugt. Begge hvælv har uordentlige helstens overribber, der forneden breder sig til kappeforstærkninger.

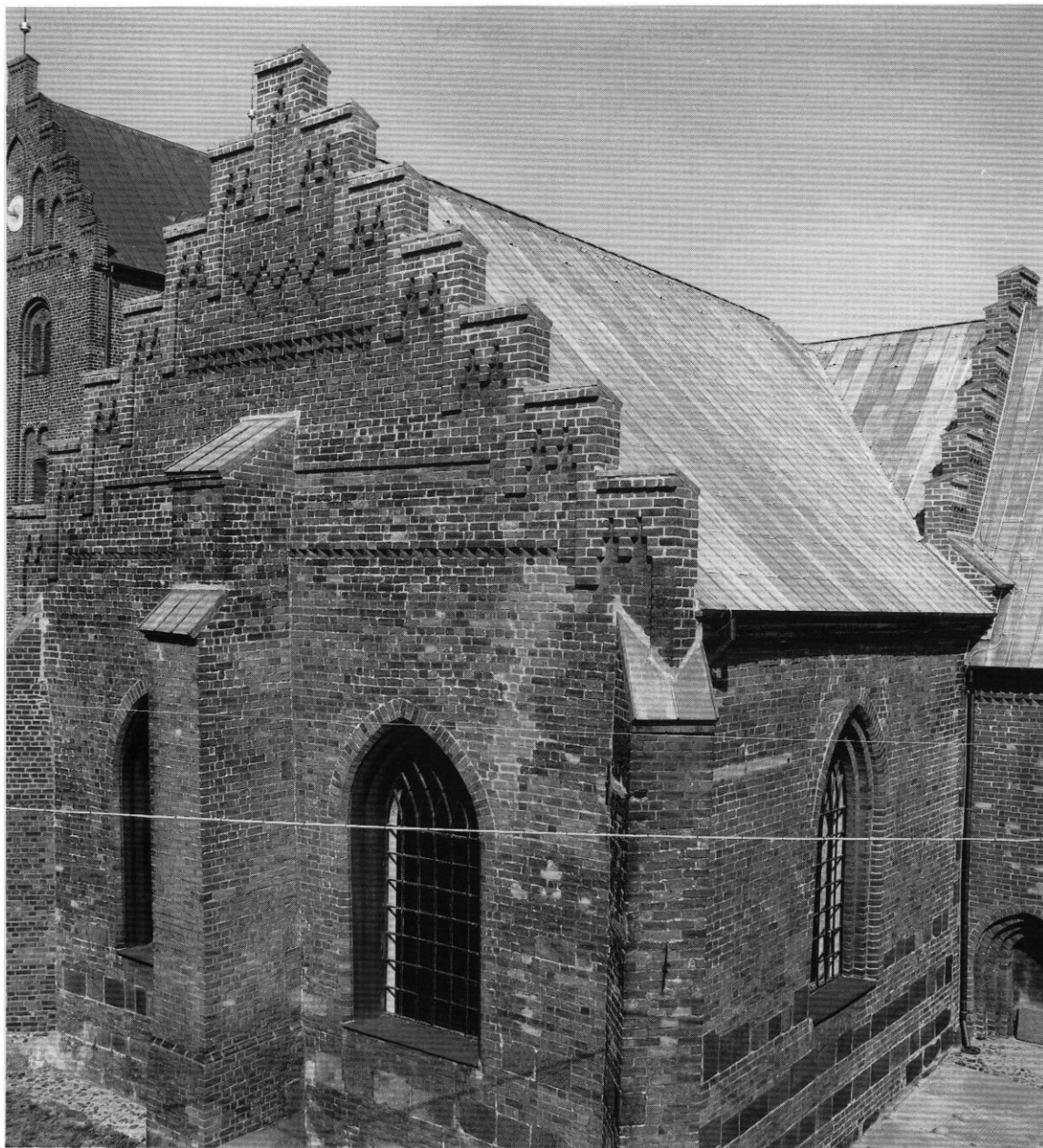

Fig. 64. Søndre korsarm fra o. 1500, oprindeligt Hans Urnes kapel (s. 1065f.), set fra sydøst. HJ fot. 1995. - *South transept from c. 1500, originally Hans Urnes's chapel, seen from the south-east.*

I forbindelse med den afsluttende hvælvslagning i skibet er flankemurene i alle tre fag hævet med 5-6 skifter, der udvendigt markerer sig som en falsgesims. Denne gesims fremtræder mest intakt, set fra nordkappellets loft (jfr. fig. 69).

SYDKAPEL

O. 1500, formentlig i 1490'erne, opførtes sydkapellet på initiativ af domprovst Hans Urne, der i sit testamente 1503 omtaler kapellet,¹⁵⁵

hvortil han skænkede en faltetavle (s. 1017), som sit lejersted.¹⁵⁶ Et brev fra 1512 bevidner, at han »funderede« kapellet, der var viet til Tre-enigheden (se Trinitatis alter, s. 1017). Vor Frue kirkes provst har således foretaget en stiftelse svarende til biskop Mogens Krafses ved domkirken (s. 270) og samtidig givet sin kirke den korsarm, som formentlig måtte opgives ved ombygningen i 1200'erne (s. 1051).

Den store tilbygning (fig. 64) har relativt spinkle mure, i hvis nedre dele udvendigt er benyttet granitkvadre, som indtil vinduernes sålbænk er henlagt i fire bæltter vekslende med tegl; hvor østsiden, som er placeret lidt øst for skibets gavl, støder op til kormuren, danner kvadre en hjørnekæde indtil murkronen. Kvadrene, af hvilke flere har stenhuggerfelter (jfr. fig. 65), stammer formentlig fra den romanske kirke og kan være udtaget i forbindelse med en ommuring af sidemurene i skibets mellemste fag (jfr. ovfi). Teglstenene, som er lagt i munkeskifte, veksler mellem gullige, flammede sten i murens nedre dele og mørkerøde, flintholdige i de øvre.

Flankemurene krones af fornyede falsgesim-

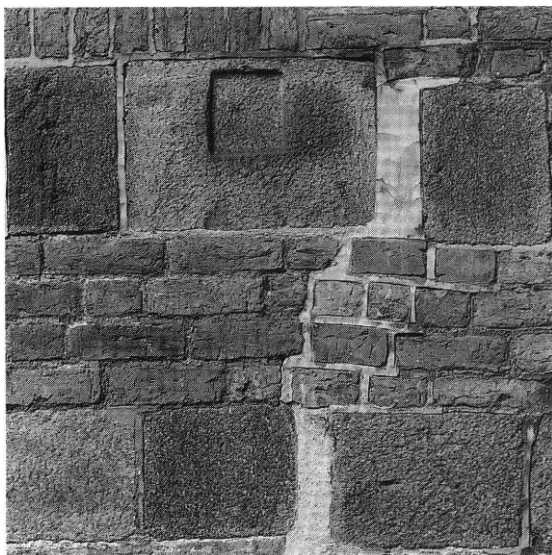

Fig. 65. Udsnit af sydkapellets gavl med genanvendte granitkvadre (s. 1045, 1066). HJ fot. 1995. - *Section of the gable of the south chapel with reused granite ashlars.*

Fig. 66. Nordvestre hjørne af sydkapellets hvælv, set fra loftet (s. 1067). HJ fot. 1995. - *North-west corner of the south-chapel's vault, seen from the loft.*

ser, mens gavlen er forsynet med støttepiller, af hvilke de skråtstillede på hjørnerne er oprindelige; den vestre dog ommuret af små sten i krydsskifte. Den svære midterpille, som er muret af store sten i polsk skifte, er sekundær og opsat efter kraftige revnedannelser som følge af hvælvtrykket.

Taggavlen præges i øvrigt af senere istandsættelser, således fra restaureringen 1865, da man nedtog og genopførte muren fra midterpillen og op samt gav hele taggavlen nye kamtakker. Den ikke fornyede del af taggavlen omfatter en to skifter høj båndblænding over savskifte. Dette svarer nøje til den bedre bevarede taggavl på nordkapellet (jfr. fig. 31) og lader formode, at gavlens fornyede udsmykning, bestående af dobbelt savskifte under en frise af aftrappede ruder, er genskabt efter gamle spor. Reparationer på gavlens kamtakker nævnes flere gange i ældre regnskaber,¹⁵⁷ indtil murermester Crone 1825 nedtog de »høje, opstående kamme« og i stedet førte taget ud over gavlen (jfr. fig. 1).⁸⁸ De nuværende brynede kamtakker er udført 1864 efter tegning af bygmester Chr. Hansen, Odense, der antagelig har ladet sig inspirere af den gamle skolebygnings blændingsgavle (jfr. fig. 20). Gavludsmykningerne, som ved deres betoning af de

vandrette led adskiller sig markant fra normen for senmiddelalderlige højblændinger eksempelvis på Sjælland, svarer til en udbredt mode på Fyn; et nærliggende paralleleksempel er blændingerne på tårnet ved Dalum klosterkirke, hvor kammenes takker i øvrigt er ganske enkle og uden Vor Frue kirkes nygotiske bryn.¹⁵⁸

Rummet belyses nu af store spidsbuede vinduer: to i gavlen og et i øst; et spidsbuet stik, som er synligt indvendig i vestvæggen, viser, at også denne side oprindeligt var belyst. Vinduet er afløst af en dør (senest ændret 1865-67), som tidligst nævnes 1726.¹⁵⁹ De nuværende vinduer præges dog helt af 1800'ernes istandsættelser. Således står gavlvinduerne med brunmalede, cementerede karme fra 1852, mens østvinduets falsede vanger hidrører fra 1865-67.

Kapellets indre dækkes af et stjernehvælv, hvilende på forlæg, markeret af lille retkantet skifte, mens der mod skibet er rejst en to og en halv stens dyb, spids skjoldbue med falset kant. Hvælvrubberne har kvadratiske sten i indskæringerne mellem stjerneodderne og mødes i cirkulær slutsten. De uordentligt murede helstens overribber, som forneden samles til lommeform-

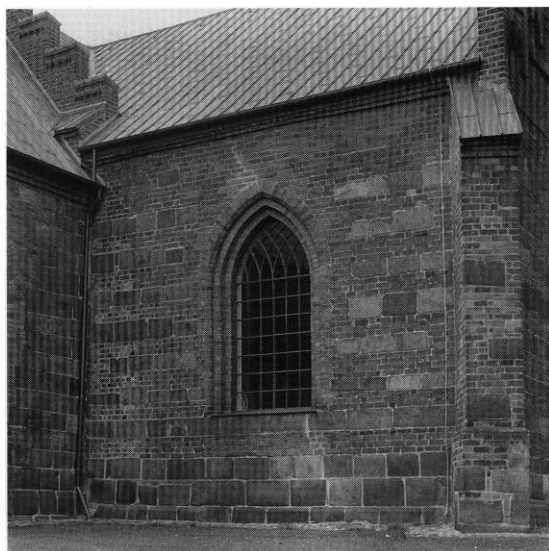

Fig. 68. Den romanske del af korets nordmur (s. 1044) samt østsiden af nordkapel (s. 1068). HJ fot. 1995. - *Romanesque part of the chancel's north wall, and the east side of the north chapel.*

stærkninger (jfr. fig. 66), viser nært slægtskab med skibets to østlige hvælv og skyldes formentlig samme muremester. Sviklernes spygatspores i nordvestre lomme, som er udmuret.

Den spidsbuede *arkade* mellem kapel og kors-skæring er formentlig indbygget efter kapellets opførelse som afløser for den blændede, senromanske dobbeltarkade. Såfremt der heri har været en *†dør?*, eventuelt med skjærmende tilbygning, kan dette være forklaringen på den *præstedør*, som sekundært er indsat i korets sydvæg, lige op til kapellets østmur. Døren er blændet mod det indre og står nu som en tredobbelt falset, spidsbuet blænding (fig. 67), muret af mørkerøde, flintholdige munkesten.

NORDKAPEL

»Det nørre Capel« nævnes tidligst 1493 i skindernes (garvernes) vedtægter, da det rummede laugets alter (se S. Anne alter, s. 1015). Det kan ikke afvises, at der da var tale om den nu stående tilbygning, men formentlig er 1200'ernes korsarm først blevet erstattet af den nuværende engang i 1500'ernes første årtier. Den fremtræder

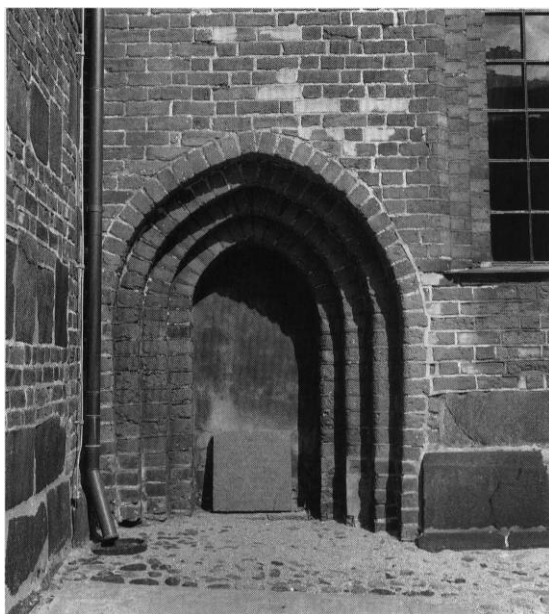

Fig. 67. Præstedør på korets sydside (s. 1067). HJ fot. 1995. - *Priest's door in the south wall of the chancel.*

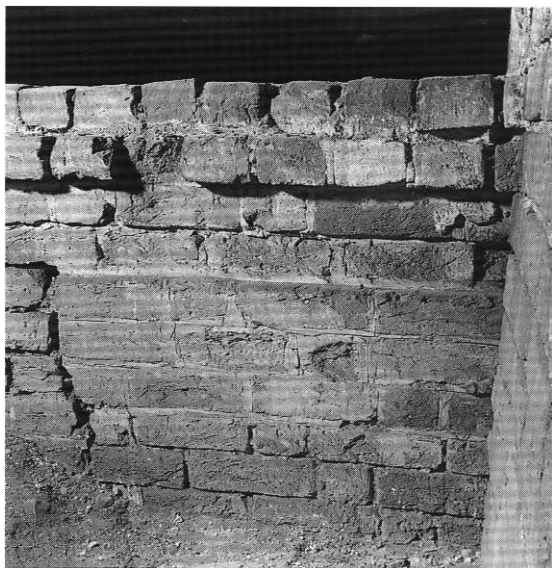

Fig. 69. Udsnit af skibets murkrone, set fra nordkappellets loft (s. 1065). HJ fot. 1995. - *Section of the nave's top of wall seen from the loft of the north chapel.*

nemlig som en lidt mindre kopi af Hans Urnes Trefoldighedskapel på sydsiden.

Den nye korsarm, som vel overgik forgængerens, er en anelse bredere end sydkapellet, men til gengæld mindre dyb. Materialet er genanvendte granitkvadre, som udvendig over en tre skifter høj sokkel ligger i bæltter, vekslende med munkesten; dog har man ikke benyttet kvadre på vestsiden, som fra starten skjultes af et $\uparrow$ våbenhus (se ndf.). Den romanske dobbeltsokkels nedre, skråkantede kvadre er benyttet i øst, mens de karnisprofilerede sten er reserveret til gavlen. Teglen, som er lagt i regelmæssigt munkeskifte, omfatter mørkerøde munkesten samt adskillige sortbrændte, og det kan vel ikke udelukkes, at dette materiale i lighed med granitkvadrene er genanvendt fra forgængerens. Vestsidens murværk, som frilagdes 1865-67, præges af nyere restaureringer, omfattende en bindig kvaderstenssokkel og skalmurede partier.

Flankemurene, som krones af falsgesimser, hæver sig et par skifter over skibets murkrone. Øst- og nordmuren har store spidsbuede vinduer, hvis karme har profiler fra henholdsvis

1865-67 og 1852, ganske svarende til forholdene ved sydkapellet. Mellem gavlens to vinduer, delvis skjult bag en støttestøtte, ses østre tredjedel af en 12 skifter høj vange med tilhørende buestik, muret af brokker. Der er næppe tale om et blændet vindue, snarere en $\uparrow$ blænding. Selve gavltrekanten prydes af en udsmykning, som gentager sydkapellets: et savskifte i fodlinjen, efterfulgt af en tre skifter høj båndblænding, dobbelt savskifte og til slut en frise af aftrappede ruder; kamtakkerne, der svarer til sydkapellets, er opsat 1865.

Gavlen, som er revnet på grund af hvælvtrykket, er sekundært, formentlig efter hvælvets sammenstyrtning (se ndf.), søgt stabiliseret med fire støttestøtter. Ældst er antagelig den østre, som er diagonalstillet på hjørnet, der i loftsrummet ses at være revnet med udskridning af såvel øst- som nordmur til følge. Pillen, der har høj skråkanted sokkel og yderligere to indrykninger på facaden, er muret af munkesten i uordentligt skifte med benyttelse af et antal granitkvadre. Den store midterpille, der foroven er indrykket over falsgesims, er muret af orangerøde sten, lagt i polsk skifte som sydkapellets midterpille; soklen i to afsæt er nymuret. Den nordre pille har ligeledes fornyet sokkel, mens stenene her ligger i krydsskifte. Selve nordvesthjørnet og den tilhørende støttestøtte er helt præget af istandsættelsen 1865-67.

Det indre forbindes med kors-skæringen ved én spidsbuet arkade, som er indsat i stedet for den formodede dobbeltåbning, der forbandt den oprindelige korsarm med skibet. Rummet dækkes af et *stjernehvælv*, hvilende på forlæg og i hjørnerne (undtagen det sydøstre) kvartrunde stave. Hvælv, som efterligner sydkapellets og beriger dettes stjernemønster med biribber, er ombygget o. 1600 efter det første hvælvs fald eller fjernelse som følge af gavlens udskriden og gennemrevning. At hvælv, som er middelalderligt, fremgår bl.a. af de benyttede sten, som - bortset fra sviklernes munkesten - er tyndere (7 mod 9 cm). Ribbemønstret, som bl.a. kendes fra Christian IV's kapel i Roskilde (1613f.),¹⁶⁰ omfatter tillige små romaniserende konsoller under hjælperibberne (jfr. fig. 59b), som yderli-

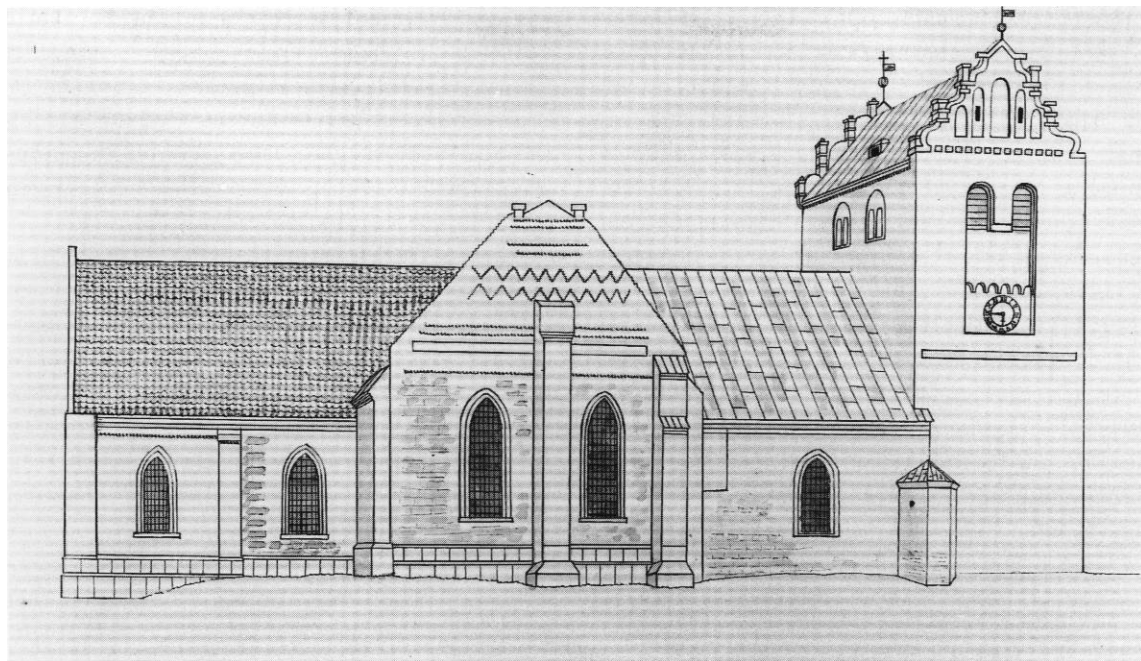

Fig. 70. Ydre, set fra nord. Tegning ved J. G. Burman Becker, dateret 17. juli 1856. Det kgl. Bibliotek. - *Exterior from the north. Drawing by J. G. Burman Becker, dated 17. July 1856.*

gere understreger det arkaiserende præg; ribbenakkerne er synlige på oversiden.

FORSVUNDNE †TILBYGNINGER

Våbenhuse og vindfang. 1) 1200'erne(?) Et muligt første våbenhus foran skibets norddør og en ældre korsarm på samme side af kirken er omtalt ovenfor (s. 1045, 1051). 2) 1500-25 opførtes et nyt våbenhus på samme sted. Anledningen var fornyelsen af nordkapellet, og det nye våbenhus, som både gav adgang til skib og kapel, var udformet som den i landsdelen yndede halvtagstype.¹⁶¹ Det blev nedrevet 1852 og kendes bl.a. fra samtidige og lidt ældre afbildninger (jfr. fig. 13, 16 og 73). Gavlen, som flugtede med kapellets nordmur, stod inden nedbrydningen med kamtakker. Sammesteds fandtes en fladbuet dør under spidsbuet spejl og herover en lille lofluge. Kappellets vestre tagflade var forlænget ud over våbenhuset, som ikke synes at have haft selvstændig belysning. Den støttestøtte, som sås på våbenhusets nordvestre hjørne, var

næppe oprindelig. 3) 1852 afløstes det senmiddelalderlige våbenhus af et smalt vindfang langs nordkappellets vestside, indrettet mellem to støttestøtter. Ifølge tegninger og prospekter (jfr. fig. 72, 74) var facaden mellem støttestøtterne ganske spinkel (halvstensmur?) og kronedes af rundbuefrise over spidsbuet døråbning. Fjernet ved restaureringen 1865-67. 4) 1851-52 fjernedes en udvendig pulpituropgang ved sydkapellets vestside og erstattedes ifølge bygningsinspektør Møllers udkast af et vindfang, betegnet »entrée« (jfr. fig. 74). Nedbrudt 1865-67.

†Tagrytter. På Braunius' prospekt 1593 (jfr. fig. 7) ses over korsskæringen en tagrytter, hvis tilblivelsestidspunkt er ukendt, men som ifølge gengivelsen kunne stamme fra tiden o. 1600. Den må være borttaget før 1666, eftersom den ikke nævnes i regnskaberne, som er bevaret fra dette tidspunkt¹⁶². Det er muligt, at den *†klokketvist* på tårnets vestre tagflade (tidligst nævnt 1692), hvori den store klokke (s. 1136) hang, er opsat som afløser for tagrytteren.

†*Kalk- og materialhus*, opført 1831 af bindingsværk langs sakristiets østside. Bygningen, hvis østside flugtede med korgavlen, havde formentlig halvtag i forlængelse af sakristiets tag og måtte ifølge licitationsbetingelserne »ikke i mindste Maade vanzire Kirken«. 1846 behøvede sakristiets gavlmur og det tilstødende materialhus reparation,⁹⁶ muligvis den forlængelse af taget, som kobbersmeden fik betaling for året efter.⁸⁸ Ved kirkens hovedrestauration 1851-52 var det på tale at nedbryde bygningen og erstatte den med et kombineret lig- og materialhus (s. 1039). Planen blev imidlertid ikke virkeliggjort, og i stedet blev den eksisterende bygning opretholdt,¹⁶³ indtil den sløjfedes ved restaureringen 1865-67.

EFTERMIDDELALDERLIGE REPARATIONER OG VEDLIGEHOJDELSE

O. 1600 er *tårnets kamme* ommuret som »vælske« gavle, hvis volutformede omrids leddedes af små tinder med vandrette gesimsbånd. Selvom de kendte gengivelser (jfr. fig. 16, 70 og 75) ikke stemmer overens i alle detaljer, er hovedtrækene i denne karakteristiske fynske renæssancegavl tydelige nok; de synes også at have omfattet en trekantet topgavl.¹⁶⁴

Som ovenfor beskrevet er *nordkappellets hvælv* ligeledes ombygget i renæssancen, og det er muligt, at man samtidig hermed har givet »skuegavlen« mod Overgade en moderne dragt svarende til tårnets. I så fald var det sådanne ombyggede gavle, man nedskar i 1820'erne, og hvoraf en lille topgavl med flankerende tinder endnu var bevaret frem til 1865 (jfr. fig. 16 og 70).

Bortset fra sådanne ændringer i tidens ånd (jfr. tillige ↑tagrytter) prægedes de bygningsmæssige tiltag i tiden mellem svenskekrigene og 1800'ernes midte af istandsættelser, der hovedsagelig sigtede mod at vedligeholde bygningen og begrænse forfaldet. Dette illustreres af kirkeregnskaberne, som dog først er bevaret fra midten af 1660'erne. Således bekostedes en reparation 1669, da man indgik kontrakt med Lau-

ritz og Herman murermester om en større istandsættelse på murværk og tage: Sydkapellet fik nyt tagværk, tagstenene her, på kor og sakristi omlagdes, gavle forankredes, og endelig indsattes af Hans glarmester nye ruder i vinduerne, som »i krigens tid« (d.e. svenskekrigen 1657-59) var slået ind og ødelagt.⁸⁵

1680 fik fru Birgitte Else Hahn tilladelse til at indrette en gravkrypt i sakristiet (s. 1167). I den forbindelse må der udvendig, muligvis på gavlen, være opsat en *hygningstavle* (fig. 71) for at tilkendegive denne nye funktion.¹⁶⁵ Den ottekantede tavle, 52x52 cm, er af grå sandsten og viser de hjelmede våbenskjolde for Dewitz og Hahn. Herunder læses med fordybede versaler: »H(Err) Vlrich v(on) Dewiz. F(ru) Birgita Elsbev(!) Han(!). Anno 1680«. Tavlen, der formentlig ved sakristiets restaurering 1865-67 er fjernet og anbragt på korets sydside under vinduet (jfr. fig. 42), kan have omfattet en muret eller stenhugget ramme.

Fig. 71. Våbentavle, 1680, med Ulrich von Dewitz' og Birgitte Else Hahns våbenskjolde. Oprindeligt anbragt uden på sakristiet, hvorunder ægteparrets gravkrypt var. Nu på korets sydmur mellem sakristiet og søndre korsarm (s. 1070). NE fot. 1989. - Panel with armorial bearings, 1680, showing the coats of arms of Ulrich von Dewitz and Birgitte Else Hahn. Originally placed outside the sacristy below which the couple's burial crypt was situated. Now on the south wall of the chancel between the sacristy and the south transept.

Trods de forholdsvist nylig afholdte arbejder på sydkapellet måtte biskop Kingo 1693 beordre en reparation på grund af dets »Høye brystfældighed som hvelingen og side muuren var nesten faldeferdig« - en istandsættelse, som udførtes af murermester Hans Haagerup, Faaborg.⁸⁵

En ny stor reparation 1699-1700 udførtes efter kontrakt med murermester Hans Jørgensen, Hans tømmermand og blytækker Jens Andersen. De specificerede regnskaber omhandler bl.a. skalmuring af udvendigt murværk, navnlig på tårnet og gavlene, af hvilke korets og kappellernes stabiliseredes med træankre. Endvidere foretoges reparationer af tagværkerne og tårnets blytag. I det indre søgtes revner i hvælv, navnlig i koret og nordkapellet, afhjulpet med isætning afjernkiler og opbinding til tagværker og ankerbjælker. Herudover fremgår det almindelige forfald af den omstændighed, at vægge og hvælv måtte afskrabes for mos og skimmel inden nykalkning.

Istandsættelse 1740-41. 1. aug. 1739 indgav sognepræsten og de kirkelige myndigheder ansøgning om tilladelse til kollekt for herigennem at opnå midler til en istandsættelse, der angik såvel bygningens ydre som dens indre, men navnlig inventaret (stolene). 22. jan. 1740 bevilgedes en kollekt blandt fynske kirker, der hver skulle bidrage med 1 rdl., hvorefter arbejdet kunne påbegyndes.¹⁶⁶ Murerarbejdet udførtes af Gotfried Groemann og Hans Jacob Dahr fra Odense og bestod udvendig hovedsagelig i omlægning af tage og skalmuring (navnlig på tårnet), indvendig af gulvumlægning og kalkning.

I de følgende hundrede år havde de bygningsmæssige indgreb fortsat karakter af vedligeholdelse, hvor der kun ofredes det højest nødvendige. I 1800'ernes første årtier sås tilmed eksempler på indgreb, hvor udgiftskrævende detaljer af økonomiske årsager fjernedes i stedet for reparation. Det gjaldt således skibets og kappellernes gavle, hvis kamtækker blev skåret ned i 1820'erne (jfr. fig. 1).¹⁶⁷

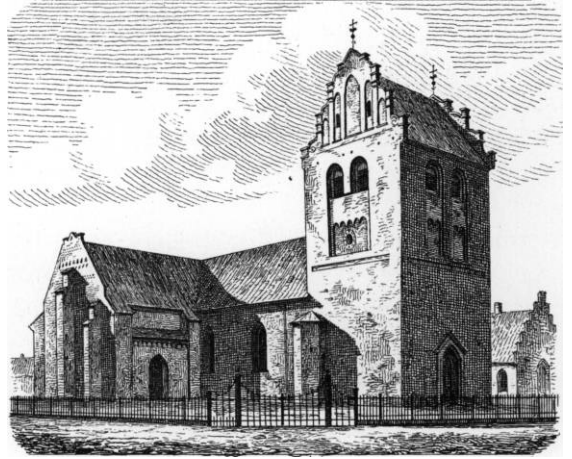

Fig. 72. Ydre, set fra nordvest. Fra bykort 1861 med diverse Odense-prospekter, jfr. fig. 9. - *Exterior from the north-west. Town map of 1861 with different views of Odense, cf. fig. 9.*

HOVEDISTANDSÆTTELSE 1851-52

Ved kirkesynet 1847 konstateredes et påtrængende behov for istandsættelse, navnlig af det indre (gulve, vægge og hvælv samt stole og pulpiter), men også af det ydre (murværk på tårn og piller). Med treårskrigen og kirkens inddragelse til ammunitionsdepot måtte planerne udskydes, og da militæret omsider rømmede bygningen 1851, var kirkens forfald yderligere øget.¹⁶⁸ Ved synsforretning 10. marts 1851 opgjorde man skaderne, dog uden at Krigsministeriet og Kirkeinspektionen var enige om erstatningens størrelse. 2. juli s.å. opfordrede Stiftsøvrigheden inspektionen til at afslutte striden og acceptere ministeriets tilbud på 1200 rdl., for at istandsættelsen kunne påbegyndes.⁷⁶ Arbejdet foregik under ledelse af bygningsinspektør Carl August Møller, der udfærdigede de nødvendige tegninger, hvoraf flertallet synes bevaret. Følgende håndværksmestre, hvis specificerede overslag og regninger ligeledes i vid udstrækning er bevaret, deltog i arbejdet: murermester Kornbeck, stenhugger Seneker, brolægger Kiærbye, tømmermester Langhoff, jernstøber Jørgensen, glarmester Lykkedahl, kobbersmed Knudsen, gørtler Lorentzen, snedkermestrenej. Haug-

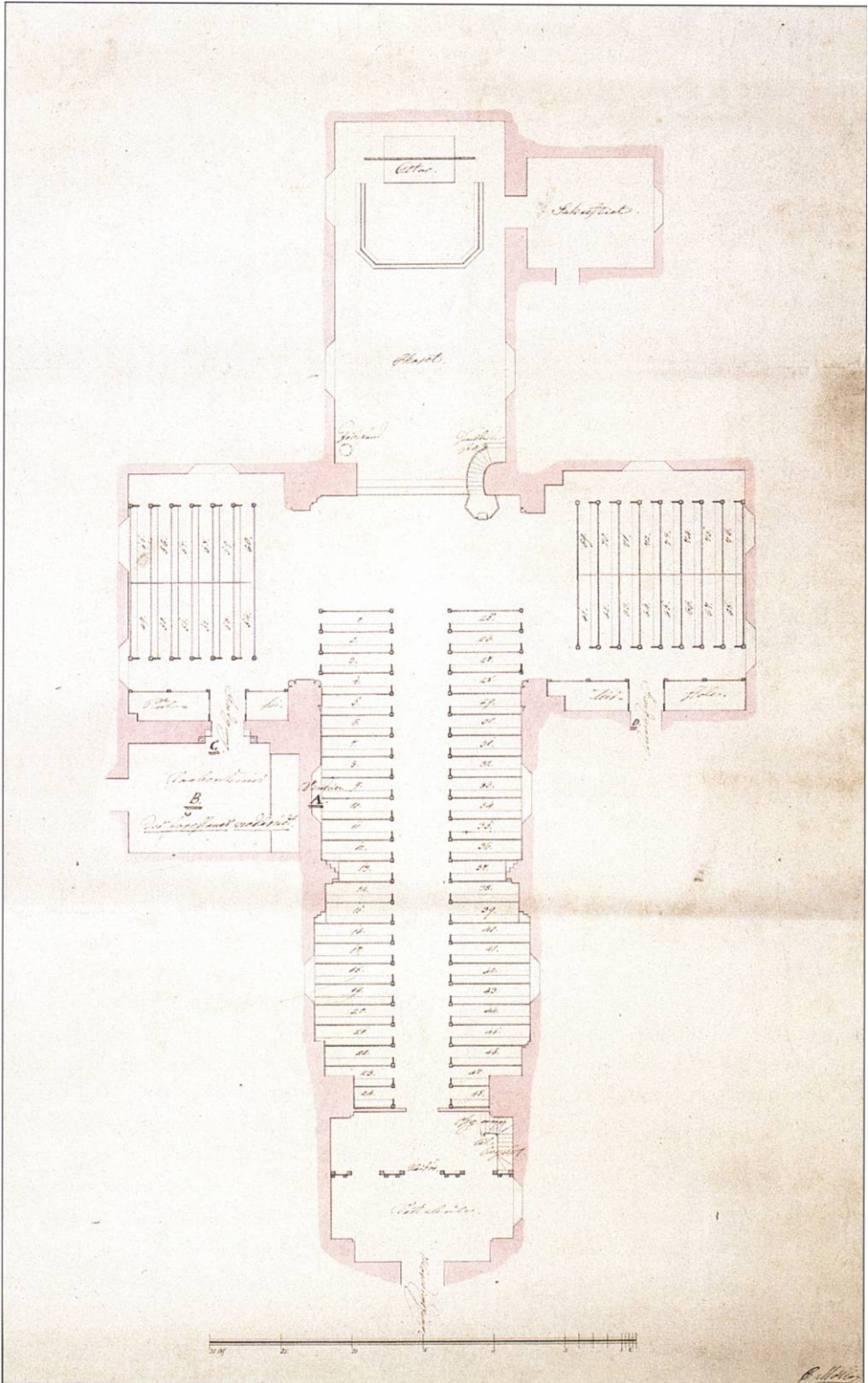

Fig. 73. Plan for restaurering. 1:300. Tegnet af C. A. Møller 1851-52. Landsarkivet for Fyn. - *Ground-plan of the restoration 1851-52.*

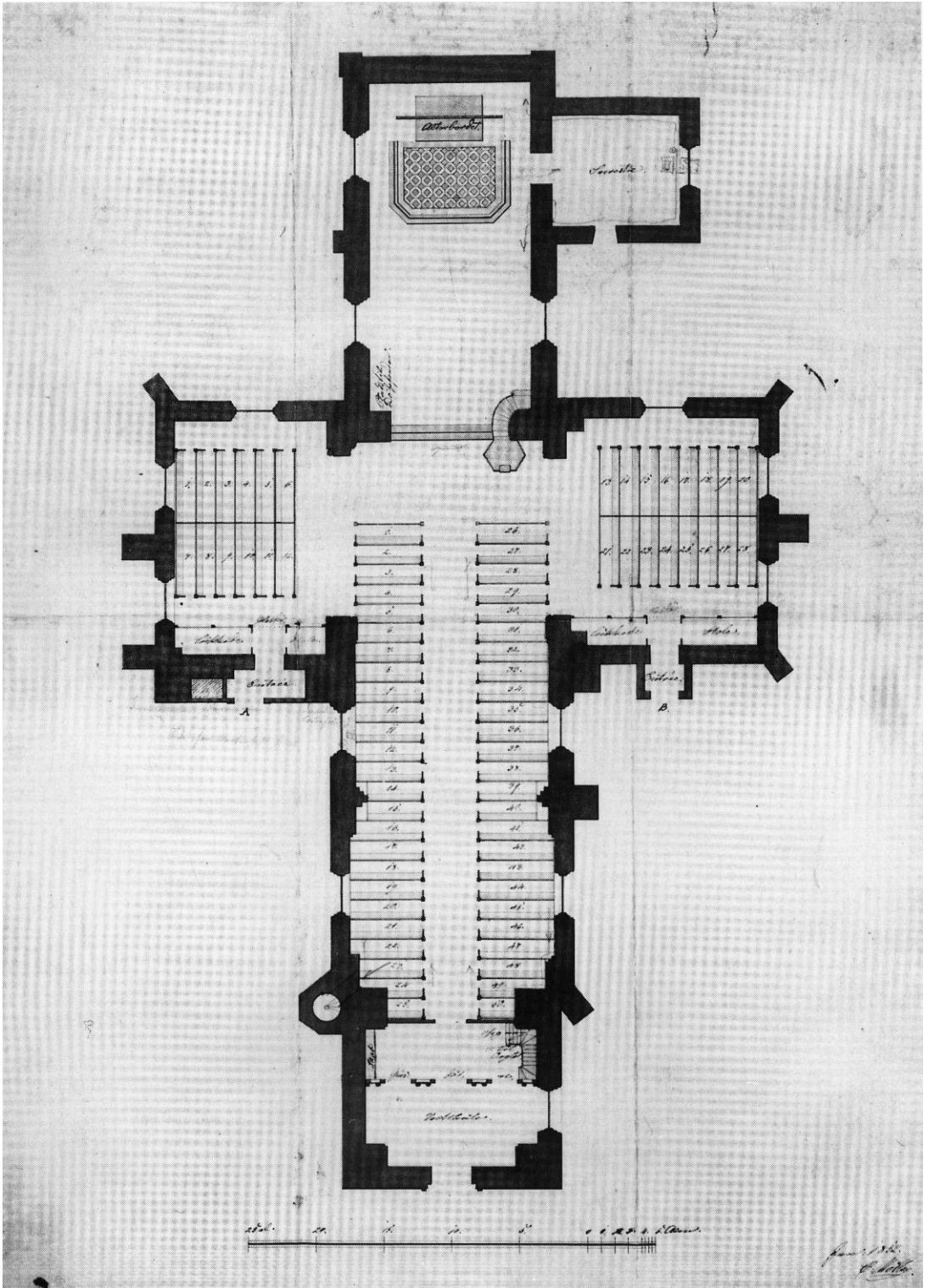

Fig. 74. Plan for restaurering. 1:300. Tegnet af C. A. Møller 1852. Landsarkivet for Fyn. - *Ground-plan of the restoration 1852.*

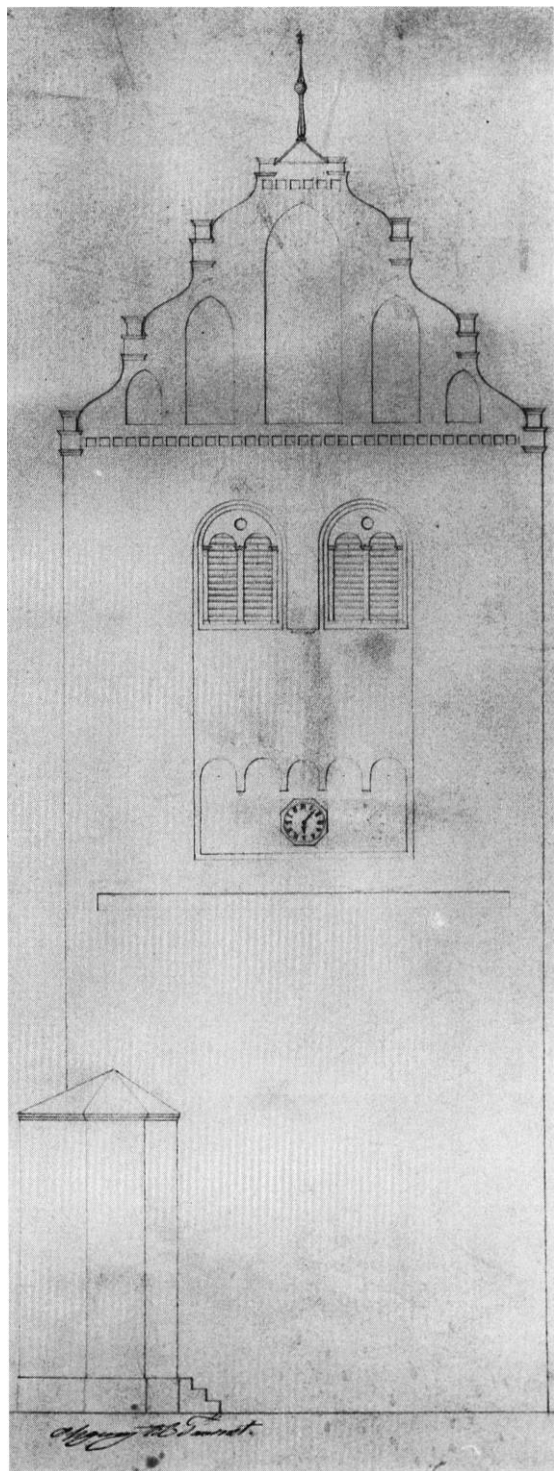

Fig. 75. Forslag til restaurering aftårn, tegnet af C. A. Møller 1851. 1:150. Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for the restoration of the tower drawn by C. A. Møller, 1851.*

sted, Chr. Hansen, A. Petersen og J. E. Barth, billedskærer Ernlund, urmager Chr. Rasmussen, malermester Behrends, orgelbygger Demant, gartner Petersen, drejer Holm og jomfru Dahlin.¹⁶⁹ I efteråret 1852 stod kirken atter færdig til brug.¹⁷⁰

For det ydres vedkommende omfattede istandsættelsen først og fremmest nye døre og vinduer, ændringer af tårnets blændinger samt fjernelse af halvtagsvåbenhuset og en udvendig opgang til søndre korsarms pulpitur.

Hovedportalen i tårnets vestside fornyedes efter bygningsinspektørens tegning som en spidsbuet dør med gavlformet afdækning (jfr. fig. 15, 72).¹⁷¹ Nye døre indsattes ligeledes i korsarmenes vestsider efter fjernelsen af de derværende tilbygninger; endelig indsattes en ny dør i tårntrappehusets vestside..

14 store spidsbuede vinduer (se vinduer, s. 1078) indsattes som afløser for de hidtidige 12 lysåbninger, hvortil kom et nyt i skibets nordside på det tidligere våbenhus' plads¹⁷² samt et i nordsiden af korets kvadremurede vestfag.¹⁷³

For tårnets vedkommende gennemførtes en betydelig ændring af det ydre (jfr. fig. 15, 70 og 75): De koblede blændinger ommuredes med falsede rundbuer omkring nye glamhuller, og i højde med etageadskillelsen anbragtes en rundbuefrise; på syd- og nordsiden borttoges pillen mellem blændingerne fra glamhullernes bund, da det afhensyn til urskivernes nye anbringelse ikke var hensigtsmæssigt med en todeling.¹⁷⁴ Klokketvisten på tagets vestside (jfr. fig. 13) ijernedes, og den store klokke anbragtes i stedet sammen med de øvrige i klokkestokværket (jfr. s. 1138).

Halvtagsvåbenhuset var i første omgang tænkt bibeholdt; dog således at skibets gamle norddør erstattedes af et vindue med indirekte lys gennem en lyskasse, mens søjlerne fra den romanske dør genanbragtes i døren til nordre korsarm (jfr. fig. 73). Et forsøg gav imidlertid negativt resultat, hvorfor bygningsinspektør Møller i stedet foreslog nedrivning af våbenhuset til fordel for et *†vindfang* mellem to støttepiller på kapellets vestside.¹⁷² Dette arrangement er angivet på den reviderede plan og ses endvidere

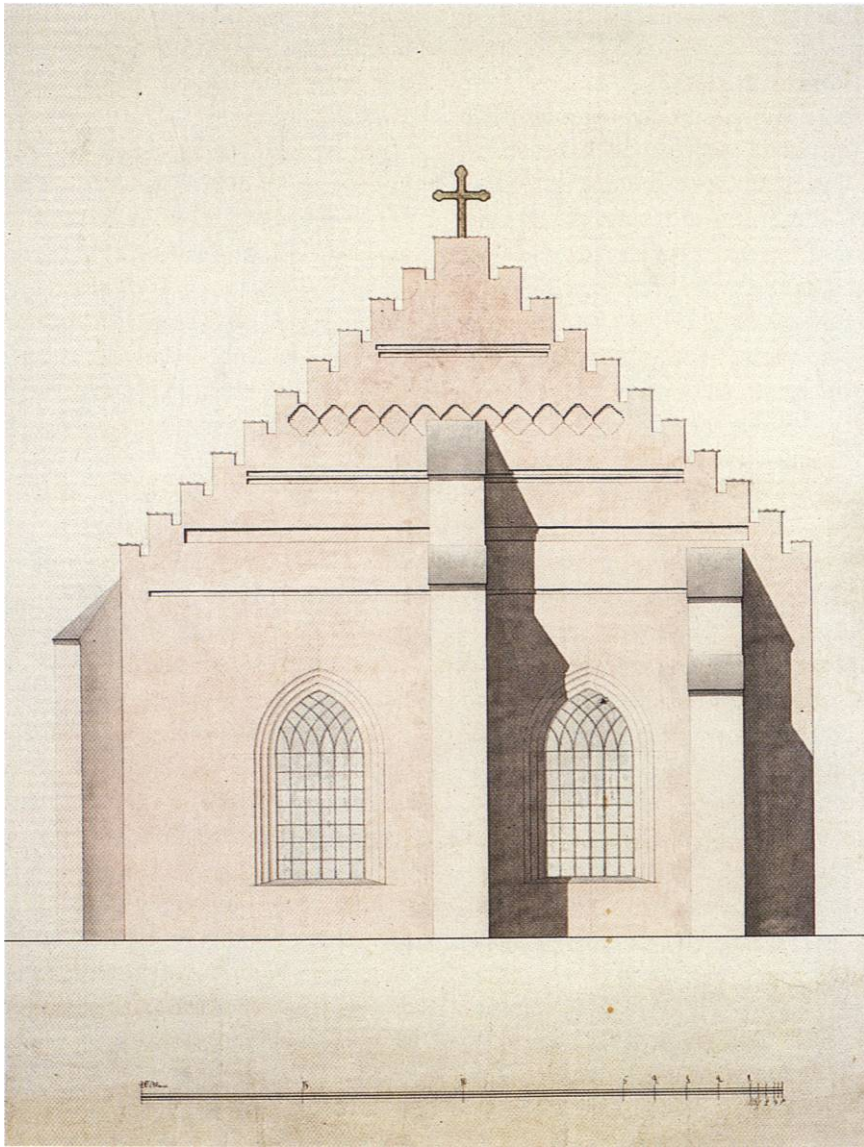

Fig. 76. Forslag til restaurering af nordkappellets gavl. 1:150. Tegning, formentlig ved C. A. Møller, 1851-52. Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for restoring the north chapel's gable.*

på prospekter fra tiden før 1864 (jfr. fig. 72). Det fremgår heraf, at halvstens lukkemuren var forsynet med en rundbuefrise under gesimsen, mens døren var spidsbuet.

Istandsættelsen af det *indre* angik hovedsagelig inventaret; af bygningsmæssige indgreb var det vigtigste »restaureringen« af korskæringspillerne og fornyelsen af gulvene (s. 1078).

RESTAURERING 1864-67

Motivet til en hovedrestaurering kun ti år efter den store istandsættelse fremgår ikke af de gennemgåede arkivalier, men er formentlig udsprunget af ønsket om at homogenisere kirkens tagbeklædning og give dens ydre en mere »korrekt« middelalderdragt i pagt med den norm,

som bl.a. var praktiseret ved restaureringen af skolebygningen (s. 1036). Allerede 1864 fik den i Odense virksomme bygmester, snedker Chr. Hansen, betaling for at opmåle og udfærdige tegninger til tre gavle (skibets og kapellernes) samt ydermere to til tårnets restaurering. Arbejdet udførtes samme år (murermester H. Chr. Andersen og tømrermester Robert Petersen) og omfattede korsarmene, hvis gavle afrensedes og udstyredes med nye kamtakker efter Hansens tegning, ligesom vinduerne sammesteds fornyedes. Endelig fik nordkapellet nyt tagværk, og begge kapeller tækkedes med skifer.⁹⁵

Året efter var ledelsen af de fortsatte arbejder overdraget til den i Odense nyetablerede arkitekt Carl Lendorf, som førte tilsyn med reparationen af domkirkens tårnspir og senere var konduktør for Herholdt ved hovedrestaureringen sammesteds (s. 295). Lendorfs beregning af omfang og omkostninger er dateret 18. apr. 1865 og giver følgende billede af planerne for den fortsatte restaurering: 1) Afrensning af ydermurene og nyfugning af samme. 2) Delvis ommuring af tårnets taggavle samt kammene på skib, kor og sakristi. 3) Dør- og vinduesåbningernes cementpuds afhugges og nymures med profilsten; overslaget omfattede kun 10 vinduer, idet korsarmenes fire gavlåbninger var istandsat året forinden. I forbindelse med dørenes istandsættelse ønskes vindfanget ved vestsiden af nordre korsarm fjernet. 4) Tagbeklædningen på skib, kor og sakristi ændres til skifer i overensstemmelse med den allerede gennemførte fornyelse på korsarmene.⁷⁶

I forbindelse med sagens behandling i de forskellige myndighedsinstanser udbad Kultusministeriet sig en udtalelse fra Det særlige Kirkesyn.¹⁷³ I Synets svar, konciperet af Niels Laurits Høyen, hed det bl.a., at uagtet kirken ikke var underlagt Synet, som derfor ikke havde specielt kendskab til sagen, kunne man billige ønsket om, at murene blev befriet for kalkpuds og tagværkerne istandsat med ensartet beklædning af skifer. Derimod gav de to tegninger, der ledsagede overslaget, ikke tilstrækkelig begrundelse for ommuringen af tårngavlene, ændringen af dørenes og vinduernes profilering samt anbrin-

gelsen af visse »forziringer«. Hvis sidstnævnte indgreb kunne afvente Synets besøg i Odense i juli, ville man drøfte disse spørgsmål nærmere med bygmesteren.¹⁷⁶

Da de omtalte tegninger tilsyneladende ikke er bevaret, er det uvist, i hvilket omfang Synet, der foruden N. L. Høyen talte arkitekterne Chr. Hansen og J. D. Herholdt, har påvirket projektet ved deres møde med arkitekt Lendorf. En kalke af korgavlen (fig. 77), dateret juli 1865 og signeret Lendorf, er bevaret i Det særlige Syns arkiv og viser tilsyneladende, at man har diskuteret rekonstruktionen af denne værdifulde enkelthed.¹⁷⁷

Arbejdet på korgavlen er et eksempel på, at der ved fjernelsen af pudslagene fremkom uventede detaljer, som ikke var forudset i overslaget for restaureringen. Det samme gælder præstedøren i korets sydmur. Endelig ses, at Lendorf valgte at give sakristiets taggavl en ny dekoration, inspireret af korets.

Bortset fra sådanne ekstraordinære detaljer er der ikke grund til at tro, at den gennemførte restaurering adskiller sig væsentligt fra det forslag, som Lendorf underskrev i foråret. Hvad angår murene, blev den på korsarmene påbegyndte afrensning og nyfugning videreført og formentlig tilendebragt 1866.¹⁷⁸ Større sammenhængende skalmuringer af skibets sidemure i det midterste fag må således stamme fra denne restaurering,¹⁷⁹ ligesom man antagelig fjernede sydsidens $\dagger$ støttestøttepille (fig. 12) ved samme lejlighed. Den planlagte ændring af tårnets gavle blev også gennemført, og i stedet for renæssancekammene opmuredes kamtakker i middelalderstil med korte savskifter under brynene. Afrensningen af tårnets pudsdække har formentlig også her nødvendiggjort skalmuring. Flankekammernes blændingspar omdannedes i analogi med vestsidens, dvs. den afbrudte midterpille førtes ned til fodlinjen efter beslutningen om at anbringe urskiverne (s. 1135) på taggavlene; endvidere indsattes seks fladbuede glugger til mellemstokværket. Skibets østre taggavl nymurede med kamtakker, svarende til tårnets, mens kor og sakristi fik glatte kamme.

Det ses endvidere, at ti store vinduer fik nye

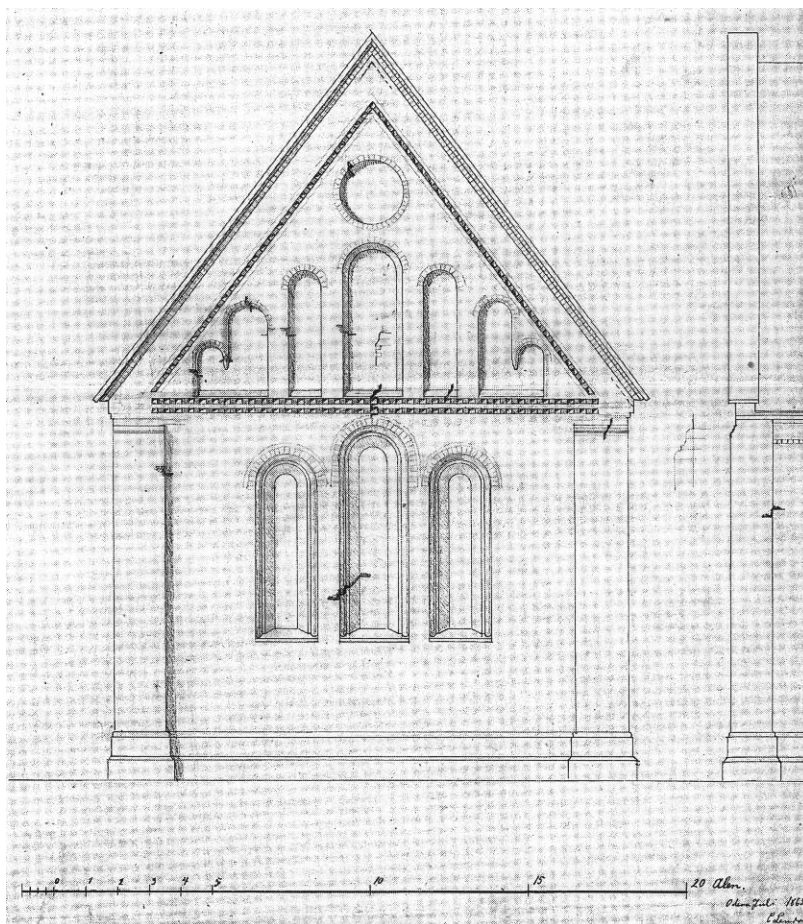

Fig. 77. Korgavlens ifølge rekonstruktionstegning ved Carl Lendorf, juli 1865 (s. 1076). 1:150. - Chancel gable according to the reconstruction drawing by Carl Lendorf, July 1865.

karmsider af profilsten, ligesom man nymurede de tre indgangsdøre, af hvilke den nordre anbragtes på selve kapellet efter fjernelsen af vindfanget fra 1852. De tre portaler udformedes med fladbuede døre under spidsbuet, profileret spejl; sidstnævnte smykket af cirkelmedaljoner med trepas. Endelig oplagdes skifer på skib, kor og sakristi.

Restaureringen af det indre gennemførtes i hovedsagen 1867 og omfattede en istandsættelse »svarende til det ydre« samt installering af varmeanlæg i gravkælderen under sakristiet (s. 1080). Den indre istandsættelse, som hovedsagelig angik inventaret, indebar omlægning af gulvene afhensyn til etablering af varmlufriste. Vægge og hvælv oppudsedes på ny, og i denne

forbindelse forsynedes arkader og hvælvbuer med skabelonmaleri (se kalkmalerier s. 1082).

TIDEN 1867-1997

Kirken præges i dag afgørende af de to hovedrestaureringer i 1800'erne og af de forskellige vedligeholdelsesinitiativer, som har fundet sted siden da, bl.a. omlægning af gulve m.m. 1960 (arkitekt: Erling Nygaard). Det mest markante angår tagene, hvis beklædning siden 1993 er bly, bortset fra det kobbertækkede tårn (arkitekt: Ebbe Lehn Petersen), mens omgivelserne ved kirkens sydside præges af den 1996 afsluttede indretning af sognehus i Teknisk Skole samt af opførelse af kisterumsbygning mv. (s. 1037).

GULVE

Kor, korsarme, skib og tårnrum har ensartet belægning af store kvadratiske Ølandsfliser (grå og rødbrune), mens der i stolestaderne er trægulve (ferniserede i korsarmene, ludbehandlede i skibet); i sakristiet er der belægning af grå lino-leum (1996). Flisegulvene stammer i hovedsagen fra istandsættelsen 1851-52; dog er cementsten i kor og skib omkring varmluftskanalerne erstattet af Ølandsfliser ved seneste istandsættelse af gulvene 1960. Koret er hævet over skibet formelst to trin af granit.

†*Gulve*. Indtil istandsættelsen 1851-52 var gulvene til dels belagt med gravsten (fig. 158), hvorimellem var større eller mindre strækninger af mursten.¹⁸⁰ Beslutningen om at forny de besværlige gulve, hvis gravsten over de underliggende kældre ofte krævede istandsættelse og opretning, var allerede taget 1847, da man vedtog at lægge Ølandsfliser i alle kirkens gange oven på de eksisterende gulve.⁷⁶ Det fremgår i øvrigt, at man efter optagningen af gravsten og gamle gulvsten måtte overhælde en række gravhvelvinger, førend den nye belægning kunne anbringes.¹⁸¹ Gravhvelvingerne frembød også vanskeligheder ved etableringen af varmekanalerne 1867.¹⁸²

VINDUER

Kirken belyses af 14 store spidsbuede vinduer med stavværksformet støbejernsstel, udført som led i kirkens istandsættelse 1852 og forfærdiget hos Jørgensen og Lassen, et af byens nye jernstøberier.¹⁸³ Fabrikant C. Chr. Jørgensen leverede selv modellen til vinduernes stel (376x188 cm), der indsattes i nymurede åbninger, hvis profil, trukket i stuk og brunmalet, nu kun er bevaret i kapellernes gavlvinduer, mens de øvrige 10 ommuredes med profilsten af tegl 1865-67.¹⁸⁴

†*Vinduer*. Bortset fra korgavlens og sakristiets vinduesgrupper er ingen middelalderlige vinduer bevaret i blot nogenlunde autentisk skikkelse. De store spidsbuede lysåbninger, som nu karakteriserer kirken, har antagelig taget udgangspunkt i belysningen af kapellerne og tår-

net, idet man både i sydkapellet og tårnet indvendig ser stik til lignende åbninger. Forholdene i skibet har antagelig allerede i middelalderen undergået ændringer, men heraf er ikke bevaret spor. Det kan dog ikke udelukkes, at de spidsbuede åbninger i vestforlængelsen, hvad form og størrelse angår, afspejler oprindelige forhold.¹⁸⁵

Til gengæld giver regnskaberne oplysning om en fornyelse af korets belysning 1673, muligvis led i en almindelig istandsættelse af alterrummet efter anskaffelsen af Lorentz Jørgensens nye snitværkstavle (s. 1088). Murermester Christen Jensen fik dette år betaling for at tilmure vinduet i øst (afhensyn til altertavlen), mens han til gengæld forstørrede nordvinduet (i østre fag) og sydvinduet, der begge fik murede (stavværks)piller af hollandske klinker, købt af rådmænd Jørgensen.⁸⁵ Reparationer 1674 og 1677 på vinduer i »karlekapellet« viser, at åbningerne også her var underdelt af murede sprosser,⁸⁵ men 1697, da »quindekapellet« fik sine tre vinduer fornyet, benyttede man tilsyneladende kun jernstænger til afsprossning.⁸⁵

Erhvervelsen af Claus Bergs altertavle 1806 (s. 520f. med note 466 og s. 1088) medførte bl.a. udhugning af de to sydligste af korgavlens senromanske vinduer, hvorigennem tavlen og den store alterbordsplade indførtes. Åbningen omdannedes herefter til et bredt kurvehanksbuet vindue, som dog snart efter må være blevet blændet (jfr. fig. 1, 191).¹⁸⁶ Muligvis er dette allerede sket i forbindelse med en generel fornyelse af vinduerne i henhold til overslaget af 20. dec. 1806 for indsætning af 14 nye vinduer.¹⁸⁷ De afsprossede jernvinduer ses på tegninger af kirken før vinduesændringen ved hovedistandsættelsen 1851-52 (jfr. fig. 16).

TAGVÆRKER

Korets tagværk er på 17 fag, afeg, men præget af en middelalderlig omsætning foruden af nyere reparationer med fyr. Kernen er en stol med skråtstillede spærstivere, to lag hanebånd og krydsende skåbånd. Bevarede udbladninger til de pådyvlede spærstivere tyder på, at de har væ-

ret skråtstillede og således støttet af på bindbjælker; skråbåndene er for fleres vedkommende endnu repræsenteret ved afsavede ender (svaleformede?). Enkelte steder spores en nummerring med fine indskårne streger, påført efter samlingen. Desuden har der været et andet kraftigt udhugget nummersæt med bl.a. trekant og »n«; men i begge tilfælde er rækkefølgen brudt pga. omstillingerne. Ved dendrokronologisk undersøgelse er tagværket dateret til kort efter 1250.¹⁸⁸

Ved indbygning af hvælv blev tagværket ændret og kun spærene bevaret. Heri indtappedes de bevarede lodrette spærstivere, ligesom spærsko og hanebånd synes fornyet ved samme lejlighed. For at modvirke udskridning som følge af hvælvtrykket etableredes endvidere en forankring bestående af dragere, tappet ind i de tre bindbjælker (jfr. fig. 190); i nordsiden er spærskoene ydermere tappet sammen med dragerne, mens sidstnævnte i sydsiden er kæmmet ned over skoene. Ved denne eller senere reparationer er spærenes øvre ender delvis fornyet med korte skræstivere, hvilende på det øvre lag hanebånd. Endelig er et antal spær, navnlig i sydsiden, udskiftet med fyr.

Senmiddelalderligt og formentlig oprindeligt er *tårnets* egetagværk, som nu omfatter otte fag med dobbelt lag hanebånd, lodrette spærstivere og skråbånd; spærsko skjult under nyere brædegulv. Ved samlingerne på sydsiden ses delvis bevaret nummerering i form af streger (øst) og borecirkel (vest); enkelte fornyelser i fyr.

Tagværkerne over kirkens øvrige afsnit er i det væsentlige af nyere dato og hovedsagelig af fyr. I *sakristiets* stol er fodremme, spærsko og -stivere af eg og fra ældre tagværk, mens spærene og det dobbelte lag hanebånd er nyere, af fyr. *Syd- og nordkappellets* tagværker har krydsbånd, kæmmet over de korte lodrette spærstivere og kun ét lag hanebånd. Fodremmene er ældre, af eg, og dette gælder tillige sydkappellets spærsko.

I skibet er der to lag hanebånd, og her er fodremme og spærsko af eg, dog formentlig nyere.

Fig. 78. Korets loft, set mod øst (s. 1078). HJ fot. 1993. - *Chancel loft looking east.*

TAGBEKLÆDNING

Kirken står i dag med blyklædte tage, som 1993 afløste de eksisterende skifertage; undtaget herfra er tårnet, hvis nuværende kobbertækning er fra 1985 (arkitekt: Ebbe Lehn Petersen).

†*Tagbeklædning.* Det fremgår af de gentagne reparationer, som kirken ifølge de bevarede regnskaber måtte afholde fra 1600'ernes sidste tredjedel og indtil 1864-67, at tagbeklædningen frembød et særdeles broget billede. Hovedfordelingen var følgende: kor, sakristi og sydkapel var teglhængt, mens nordkapel (med våbenhus), skib og tårn samt piller og trappehus var blyklædt (jfr. fig. 1). Det er muligt, at teglbeklædningen repræsenterede en senere ændring; i hvert fald bemærkes, at der i overslaget forud for den store istandsættelse 1740 kun var tegl på korets sydside, ligesom man foreslog, at nogle teglhængte fag på tårnet fik blyklædning i lighed med resten.¹⁸⁹

1826 vedtoges at nedtage blyet på korets nordside og i stedet oplægge stentag som i syd.¹⁹⁰ 1842-43 blev tårnets blytag repareret, og østsiden fik kobberbeklædning.¹⁹⁰ Ved istandsættelsen 1851-52, da blyet fra det nedrevne våbenhus solgtes, fik det smalle vindfang ved

nordkappellets vestside ligeledes blytag.¹⁹¹ Restaureringen 1864-67 omfattede oplægning af skifertage på samtlige afsnit, bortset fra tårnet.

FARVEHOLDNING

Kirken står siden 1864-67 med afrensede ydermure, præget af den mørkerøde tegl, isprængt partier af grå granitkvadre. Det indre er hvidkalket på vægge og hvælv.

†*Murbehandling.* Indtil Lendorfs middelalderromantiske restaurering var bygningens ydre dækket af kalklag, hvormed man i det mindste siden 1600'ernes anden del havde søgt at binde bygningens forskellige afsnit sammen ved en fælles, ydre dragt. Ved istandsættelsen 1699-1700 kalkedes murene, mens soklen, der til dels var sat af granitkvadre, maledes med en grå og hvid farve »udi kampestenens måde«. ⁸⁵ I 1820'erne maledes dørene og vindueskarmene gule udvendig og perlegrå mod det indre, ⁸⁸ mens selve murfladerne fortsat var hvidkalkede (jfr. fig. 1). Efter istandsættelsen 1851-52 stod kirken i en snes år med gulkalkede mure (jfr. fig. 15).

VARME OG LYS

Kirken opvarmes siden 1948 ved fjernvarme,¹⁹² der føres med rørledning ind til kælderen under sakristiet, der allerede 1867 indrettedes til fyrekælder. Opvarmningen i selve kirken foregår via radiatorer, som til dels stammer fra en fornyelse af anlægget 1960.

†*Opvarmning.* 1722 indmurede en jernbilægger med jernfødde i »væggen«, måske i sakristiet.⁸⁵ Selve kirken fik imidlertid først opvarmning ved istandsættelsen 1867, da en sogneboer (grosserer Johan Rasmussen)¹⁹³ skænkede penge hertil. Anlægget var et varmtvandsanlæg med kedel i den tidligere gravkælder under sakristiet,¹⁹⁴ hvortil den eksisterende udvendige kældertrappe etableredes. Opvarmningen foregik via jernrør i murede kanaler med varmluftriste i gulvet (jfr. fig. 81). 1892 ombyggedes anlægget (ing. J. Bang) til vedvarende opvarmning og suppleredes med kalorifere samt underjordisk

brændelseskælder ved sakristiets østside.¹⁹⁵ 1913-14 ændredes fyrekælderen med betonstøbt loft, og - efter brand i det ældre træbjælkeloft 5. december 1912 - med jernbjælker.¹⁹⁶

Belysning. Kirken fik 1911-12 installeret elektricitet¹⁹⁷ som afløser for skiftende ældre †*belysningskilder*: 1871 var givet tilladelse til anskaffelse af petroleumslamper,⁷⁶ der 1885 afløstes af gasblus langs skibets vægge, på orglet og i våbenhuset.⁹⁵

SOLUR

1700'erne (fig. 192). En tavle, 118 x 82 cm, bestående af to egebrædder, samlet med revler. De sortmalede tal og streger står nu som relief på baggrund af det frønnede træ. De nuværende årstal »1837« over »1824«, refererer til regnskabsbelagte istandsættelser,¹⁹⁸ mens det oprindelige årstal »17.« som anes nedenunder og muligvis har været flankeret af et »Anno« angiver tavlens tilblivelsestid. Foroven spor efter metalviseren. Soluret, der vel har været ophængt på tårnets sydside og er fjernet senest 1864-67, opbevares i tårnets tagrum på nordre taggavlens inderside i urhuset.

VINDFLØJE

På tårnets gavle er opsat forgyldte haner over en ligeledes forgyldt knop, begge dele fornyet 1985 (arkitekt: Ebbe Lehn Petersen).

Fløjene omtales tidligst i forbindelse med reparationen 1699-1700, da Clemens kobbersmed omgjorde knapperne og grovsmeden opsatte nye fløjstænger i stedet for de gamle som »for mange år siden nedfaldt af tårnet for de var for svage og henrustet«; Christian maler forgyldte knopper og »koste«, mens stængerne fik rød oliefarve.⁸⁵ 1741-42 udførte kobbersmed Johan Kunrad Coulvell to nye knapper og to haner, hvorfor kirken bl.a. afregnede med det gamle kobber; kleinsmed Jørgen Knudsen fornyede fløjstængerne.⁸⁸

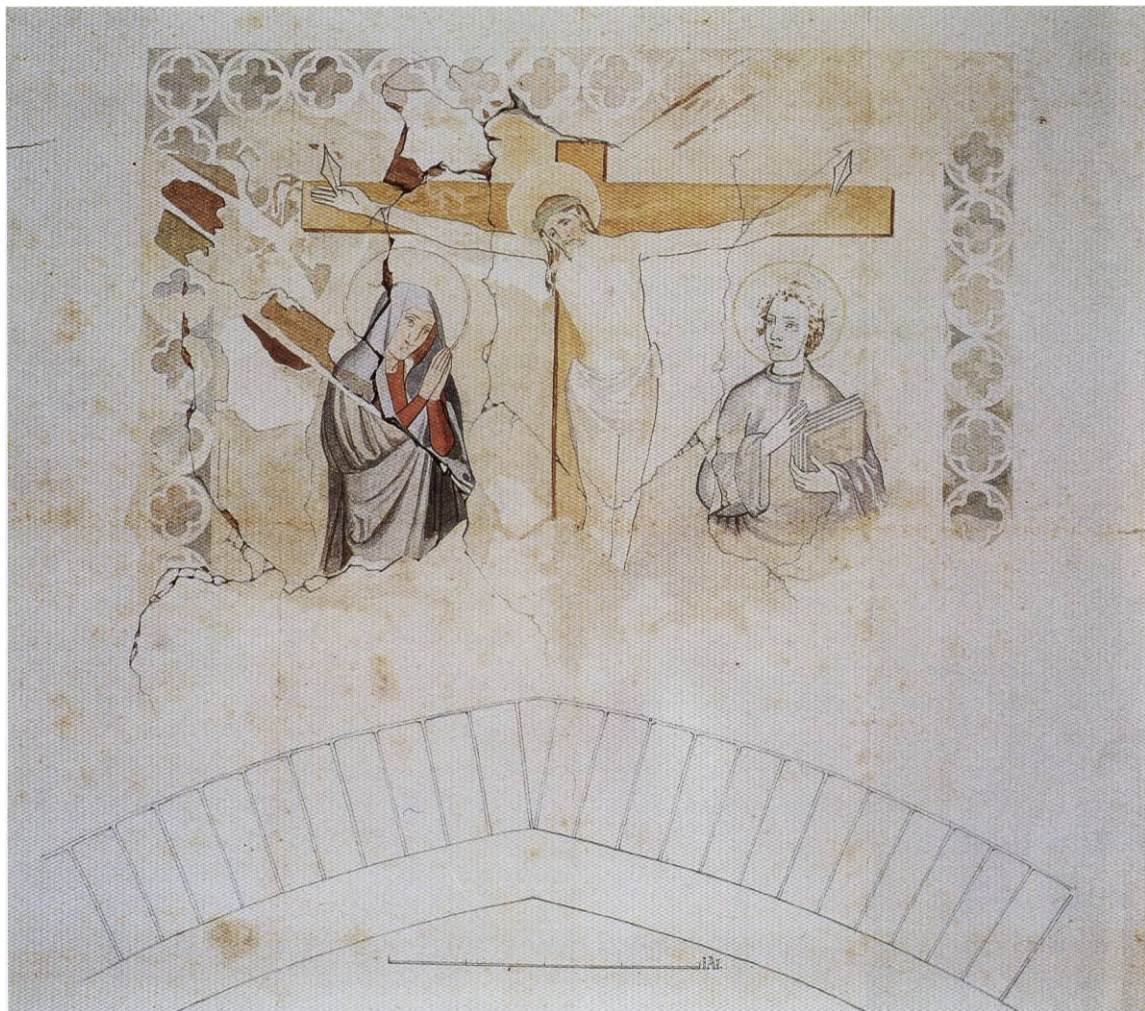

Fig. 79. Korsfæstelsen. †Kalkmaleri på hvælvkappe, formentlig korsskæringshvælvet vestkappe (s. 1082). Tegnet af Aug. Behrends o.1867. Landsarkivet for Fyn. NE fot. 1991. - *The Crucifixion. †Mural painting on vault cell, probably the west cell of the vault over the crossing. Drawing by Aug. Behrends, c. 1867.*

†GLASMALERIER

I de historiske kalenderoptegnelser, som skyldes Sorø klostrets sidste abbed, Morten Pedersen, læser man under året 1570: »Tonitrua Othoniæ decidunt in templum D. Virginis iuxta altare, et 3am coronam ex insigni regis Daniæ deiecit in fenestra« (I Odense slår lynet ned i Vor Frue kirke nær alteret og slår den tredje krone i det danske kongevåben i vinduet ned). Korets tregruppevindue har åbenbart været prydet af et

heraldisk glasmaleri, som ifølge kalenderoplysningen kun delvis led skade ved tordenvejret. Senere er maleriet, som enten var senmiddelalderligt eller efterreformatorisk, gået tabt og har således delt skæbne med størstedelen af vort ældre glasmaleri.¹⁹⁹

†KALKMALERIER

1) 1450-1500, formentlig samtidig med tårnets opførelse, forsynedes tårnrummets hvælv med

en udsmykning, der begrænsede sig til ribberne. Disses undersider var inddelt i skråbånd, af hvilke hvert tredje var pålagt med dodenkop, mens der fra de ensartede grålige ribbesider udgik dodenkoprøde krabber og slyngtråde. Dekorationen, der påvist i forbindelse med kalkning 1987, står fremme på den nederste del af den sydøstre ribbe.

2) O.1500 udførtes på en afskibets hvælvkapper, muligvis korsskæringsfagets vestkappe, en korsfæstelsesfremstilling med Kristus, flankeret af Maria og Johannes (fig. 79).²⁰⁰ Maleriet, der skal have været det eneste bevarede, kendes gennem en akvarel, udført af August Behrends i forbindelse med hovedrestaurationen 1864-67.²⁰¹ Billedet, der indrammes af en bort med firpasmedaljoner, har karakter af et forstørret grafisk enkeltblad. Hvælvkappernes teglsten var stedvis blottede som følge af revnedannelser, ligesom billedets nedre del var gået tabt, bl.a. på grund af buestikkets fremdragelse. Bemærkelsesværdig er sidefigurernes størrelse i forhold den korsfæstede, endvidere korstræets spydliggende nagler. Farveskalaen beherskedes af grå- og brunlige farver, som fremhævede Marias røde kjortel og den grønne tornekrans.

3) 1852 eller 1867 udførtes en bemaling af de afrensede hvælvbuer samt korbuen for at fremhæve ribber og stik. Ifølge den eneste kendte gengivelse af denne rent arkitektoniske dekoration (jfr. fig. 81) var der vekselvis benyttet en lysere og en mørkere farve, formentlig grå og rød.

4) 1882 underkastedes rummet i forbindelse med en generel hvidtning en langt mere om-

fattende udsmykning, hvorved korsskæringspillerne, der hidtil havde stået i blank mur, nu atter tildækkedes (jfr. fig. 81). Tilladelsen til »hvidtning og farvning« forelå 3. jan. 1882,⁷⁶ og arbejdet udførtes samme år ved August Behrends.²⁰² Ældre fotografier (jfr. fig. 3-4) giver indtryk af dekorationen, som foruden hvælvbuerne omfattede korsskæringspillerne og vanger i korbue og vinduer. Motiverne udgjorde en middelalderpastiche i slægt med den udsmykning, som Behrends 1873-74 havde udført i domkirken efter tegninger af Georg Hilker (s. 396). Ifølge skitser af Vilh. Petersen (se ndf.) holdt i gule, røde, grønne og blå farver. Overhvidtet 1933.¹²⁰

5) 1885 i forbindelse med opstillingen af den nuværende altertavle efter afgivelsen af Claus Berg-tavlen (s. 1088), fik den nu mere synlige korvæg en kalkmalet udsmykning efter tegninger af arkitekt Vilh. Petersen, der også havde ansvaret for udformningen af tavlens ramme.⁷⁶ Dekorationen bestod hovedsagelig af en liljemønstret draging, hvorover to cirkelkors (jfr. fig. 83). Ifølge arkitektens bevarede skitser overvejedes indledningsvis en figurudsmykning over dragingen. Skitserne omfatter desuden gengivelser af dekorationerne på korets vægge og hvælv, svarende til den få år ældre udmaling ved August Behrends. Formentlig er de aftegnet af hensyn til sammenhængen med den nye dekoration. Arbejdet udførtes af malermester C. F. Aagaard, der tillige fik betaling for dekoration af våbenhusets (d.e. tårnrums) vindue og vægge.²⁰³ I lighed med kirkerummets øvrige kalkmalerier tildækket 1933.

INVENTAR

NOTER s. 1192

Oversigt. Kirkerummet er præget af den istandsættelse, der fandt sted 1851-52, da de nuværende stolestader og pulpiturer opstilledes. Korrummet domineres af altertavlen med A. Dorphs altermaleri »Under Korset« fra 1885. Kirken har kun bevaret ganske lidt inventar fra middelalderen, men ejer dog en for-

nem forgyldt kalk fra o. 1325, et par store gotiske messingstager samt et skab fra o. 1500.

Kilder. Kildematerialet fra før 1664 er kun sparsomt, men herefter giver de bevarede regnskaber et mere detaljeret billede af kirkens udstyr. Da kirkens anseelse daledede i løbet af 16- og 1700'erne, har den

Fig. 80. Indre, set mod øst. NE fot. 1989. - Interior to the east.

ikke haft så stor en bevågenhed, når Odense og dens seværdigheder blev beskrevet af antikvarer og rejssende. Dog har brødrene Jens og Jacob Bircherod foretaget omhyggelige afskrifter fra o. 1680 af kirkens indskrifter (Bircherod, *Monumenta*). Vigtige er Vedel Simonsens historiske redegørelser, dels i Bidrag til Odense Byes ældre Historie (*Vedel Simonsen*), dels hans upublicerede notater fra 1811, renskrevet 1832 (*Vedel Simonsen, Samlinger*), hvori der er en selvstændig redegørelse for kirken.

Det middelalderlige kirkerum. Ud over at kirken har haft et betydeligt antal altre (se s. 1015), vides intet om dens tidligste inventar. Ovennævnte forgyldte kalk med disk fra o. 1325 har muligvis altid tilhørt kirken. 1493 fik kirken en klokke, støbt af Peter Hansen fra Flensborg. Den store *sidealtertavle med den hellige slægt (nu i Møntergården, Odense) og skabet i sakristiet kom til i begyndelsen af 1500'erne.

Kirkerummet efter reformationen. Man må formode, at en del af sidealtertavlerne blev fjernet efter reformationen, selv om selve altergodset omtales langt op i århundredet. Kun tavlen med den hellige slægt forblev med sikkerhed i kirken. 1589 kom endnu en klokke til, støbt af Matthias Benninck, og en ældre klokke blev 1599 omstøbt af Michael Westfall. I slutningen af århundredet anskaffedes en ny højaltertavle, der senere solgtes til Fraugde kirke. Den træskårne, bemalede font stammer fra 1620'erne og blev senere moderniseret, formentlig af billedskæreren Anders Mortensen. Sidstnævnte har efter alt at dømme udført kirkens prædikestol, som jomfru Ide Skinkel donerede 1639. Året efter opsattes det bevaerede krucifiks i korbuen og muligvis også det senere omtalte $\dagger$ korgitter. Det er en fristende tanke, at disse nye inventarstykker blev til som led i en samlet plan, måske med Ide Skinkel som donator. Om kirkens

stolestader vides ikke meget. Det ældste stolestadsregnskab fra 1637 giver indtryk af placeringen, og hvor de enkelte kirkegængere sad, men ikke noget konkret om stolestadernes beskaffenhed. 1669 skænkede Ide Skinkel endnu en fornem gave, nemlig en altertavle i viltret bruskværk ved holbækimesteren Lorentz Jørgensen. De fem lysekroner anskaffedes i tidsrummet 1656 til 1749. 1716 skænkede Søren Jørgensen Møller og Maren Hansdatter en alterskranke til kirken, og familien dukker flere gange op i regnskaberne som kirkens velgørere, ligesom sønnen Jørgen Sørensen Møller blev kirkens værge. 1728 byggedes i nordre korsarm over døren i vestvæggen et pulpitur for Hans Langsted og Nicolai Lønberg, der også skænkede den lysekronen, der dengang hang ud for samme pulpitur. Kirkens to ældre sygesæt er anskaffet hhv. 1664 og o. 1700 og er begge gjort af Odensemestre.

Kirkerummet efter 1740. 1740-41 undergik kirken en istandsættelse, og i denne forbindelse blev alle stolestader fornyet, ligesom der opførtes endnu et pulpitur på skibets nordvæg og indrettedes »lukkede stole«. Alterskranken blev ombygget og formentlig også udvidet på foranledning af brødrene Jørgen og Hans Sørensen Møller og deres hustruer. I koret stod to præstestole (eller skriftestole) og en degnestol. 1756 anskaffedes et orgel, bygget af Amdi Worm, med fint udkåret facade, som stadig er i behold. De prægtige sølvalterstager blev skænket 1784 af boghandler Peder Wilhelm Brandts enke, Marie Tronier. Det er muligvis også hende, der 1792 donerede et dåbsfad i sølv, der ifølge indgraveringen er »givet af Een Synderinde«.

Det betød en omvæltning for kirkerummets fremtoning, da man 1806 købte Claus Bergs store altertavle fra den nedrivningsdømte †Gråbrødrekirke. Uagtet at koret har store dimensioner, var det dog for lille til den mægtige altertavle, hvorfor man muligvis, straks eller senere, så sig nødsaget til at fjerne dele af alterskabet (se s. 520). Med i købet fik man den store kalkstensplade til alterbordet, som man beholdt, efter at altertavlen var afgivet til S. Knud, samt en række middelalderlige korstole. Krucifikset flyttedes til sydvæggen over sakristidøren og korgitteret blev antagelig nedbrudt ved samme lejlighed. 1812 solgtes Lorentz Jørgensens tavle, som opstilledes i Skibbinge kirke på Sjælland. Meget tyder på, at erhvervelsen af Claus Bergs altertavle var et liebhaverkøb, og at menigheden var meget glad for den.

Kirkerummet fra 1850. Efter træarskrigen, hvor Vor Frue kirke blev brugt af militæret, var den meget medtaget, og der foretoges en gennemgribende renovering i årene 1851-52. Stolestader og pulpiturer blev nedrevet og nye opbygget af bygningsinspektør C. A. Møller. 1884 afgav kirken, under protest, Claus Bergs altertavle til S. Knud og fik året efter oven-

nævnte nye altertavle med Anton Dorphs maleri, indsat i en ramme tegnet af Vilh. Petersen. 1897 blev store dele af inventaret renoveret, og det samme skete 1960 og 1987.

Farvesætning. Tidligst fra første halvdel af 1600'erne er det muligt at danne sig et delvist indtryk af inventarets farver. Prædikestolen synes ud fra farveundersøgelser oprindeligt at have stået i overvejende brune farver med forgyldninger. Lorentz Jørgensens altertavle har antagelig stået i træets kulør med forgyldninger og muligvis også med delvis broget staffering. I løbet af 1700'erne er dele af inventaret blevet stafferet i grå og hvide farver, og 1798 blev stolestader og pulpiturer malet perlegrå. Ved istandsættelsen 1851-52 blev stolestader, pulpiturer og dele af det øvrige inventar egetræsferniseret. 1895-97 stafferede maler N. M. Aagaard inventaret i overvejende grønne farver samt brunmarmorering, farver, der for de ældre genstandes vedkommende efter Aagaards misopfattelse var oprindelige. Ved en staffering af stolestaderne 1960 blev de malet grå og hvide og 1987 rød/lilla. Orgelfacaden fik 1989 blå og lysegrå staffering samt forgyldning, i det væsentlige i overensstemmelse med de oprindelige farver. Kirkens inventar fremstår således i dag med en forskelligartet farveholdning, der afspejler flere perioders mode og smag.

Højtider. Af regnskaberne fra 1700'erne fremgår, at man ved pinsetid indkøbte et læs »May« (løvgrene) til at pynte kirken med samt urter og blomster til lysekronerne.²⁰⁴ Da Frederik IV døde 1730, indkøbtes 128 alen sort »Bay« (flonnel) til at beklæde alter, prædikestol og orgelværk med.⁸⁸ I forbindelse med Frederik V's død 1766 indkøbte man 114 alen »Multum« (groft flonnel) til samme formål,⁸⁸ og 1839, i forbindelse med Frederik VI's død, blev kirken betrukket med flannel, thibet (kamgarmsklæde) og fløjl for 98 rdl., der blev »omtrukket« prædikestol, altertavle, »alterfod«, alterskammel, orgel samt »fondtspidsen«.⁸⁸ 1848, ved Christian VIII's død, var der behov for 120 alen sort multum.⁸⁸

ALTERBORD OG ALTERTAVLER

Alterbord, 1806(?), af genanvendte hvidtede munkesten iblandet Flensborgsten, med dækplade af grå kalksten, formentlig fra Gotland. Bordet, som står 66 cm fra østvæggen, måler 312 x 195 cm, 113 cm højt inklusive den 20-25 cm tykke dækplade, på hvis glat tilhuggede overside ses to indvielseskers (7 cm i tv.m.), anbragt 70 cm fra bagkanten og 35 cm inden for kortsiderne. Herudover ses på pladens overside forskellige indridsede initialer og årstal, af

Fig. 81. Indre, set mod øst. Ældre fot. fra mellem 1867 og -82. - Interior looking east. Early photograph, taken between 1867 and -82.

hvilke det ældste er fra 1639. Den store dækplade, som i dimensioner og materiale svarer til epitafiet over kong Hans i S. Knud (s. 733), er som dette overflyttet fra †Gråbrødre kirke samtidig med anskaffelsen af Claus Bergs altertavle 1806, og det var i høj grad flytningen af den store plade, der var med til at øge omkostnin-

gerne ved købet af altertavlen (se ndf.). 1959 indkøbtes en egeplade til at anbringe oven på stenpladen.²⁰⁵

Alterbordspanel, formentlig opsat 1806, med anvendelse af ældre dele. Forsiden består af fem fag med højrektangulære glatte fyldinger og profilerede rammer, siderne dækkes af tre til—

svarende fag. Står med mørk grågrøn farve, hvorunder 1985 er konstateret fem ældre farvelag.

Alterklæder, nyere, af søgrønt fløjl. †*Alterklæder*. 1) 1728 skænkede Christian Hüschen et nyt alterklæde i grønt fløjl besat med sølvgaloner. Midtpå var broderet en palme i sølv og guld, hvorunder var symbolet for »Soli Deo Gloria« og ovenover en krone.²⁰⁶ 2) 1789 blev alteret beklædt med rødt fløjl med guldgaloner.²⁰⁴ 3) 1861 blev det omtrukket med rødt plyds med guldfrynser.⁸⁸

Alterduge, 1995, to ens, af hørlærred, hvortil hører én bort med dragværk, syet af Else Marie Bjerregaard, †*Alterduge*. Af eftermiddelalderlige alterduge kan nævnes: 1) 1687, skænket af kirkeværgen Oluf Mortensen Kierulf og hustru, med deres navne og våben samt årstallet 1687.⁸⁵ 2) 1692 omtales en dug med hvide frynser, skænket af Catarina Sandbierrig.⁸⁵ 3) 1728, med brede hvide Brabantkniplinger, skænket af Christian Hüschen.⁸⁸ 4) 1806 anskaffedes en ny dug med frynser i forbindelse med alterpartiets fornyelse.⁸⁵ 5-8) 1852 anskaffedes to nye alterduge

med kniplinger; 1883 skænkede tobaksfabrikant Nielsens hustru en alterdug, og 1895 gav menighedens damer kirken endnu en alterdug. Sidstnævnte fire alterduge omtales endnu 1897.²⁰⁷

Brudetæppe, 1979, 85 x 140 cm, korsstingsbroderi i én grå og to blå farver, med kors, hjerte og anker, symbolet på tro, håb og kærlighed. Tæppet er syet af ægteparret Svend og Olga Larsen.²⁰⁸ †*Brudetæpper* 1) 1840, et »Brüslertæppe« til vielser.⁹⁵ 2) 1885, »1 Tæppe til Brug ved festlige Lejligheder«, skænket af baronesse Schaffalitzky de Muckadell.⁹⁵ Tæppet er muligvis identisk med et tæppe, der ses under døbefonten på et fotografi fra 1905.

Kortæppe, 1961, nuværende mål 289 x 374,5 cm. Korsstingsbroderi i uld i lyse og mørke blå farver på stramajbund af bomuld, midtpå kristusmonogram i cirkel under trekant (treenigheden) med helligåndsdue, flankeret af drueklaser og kornaks, symboliserende nadvereelementerne. Udført i samarbejde med Selskabet for Kirkelig Kunst efter en indsamling i menigheden; broderet af »22 damer og herrer«. Tæppet målte oprindeligt 485 x 420 cm. 1987 blev det

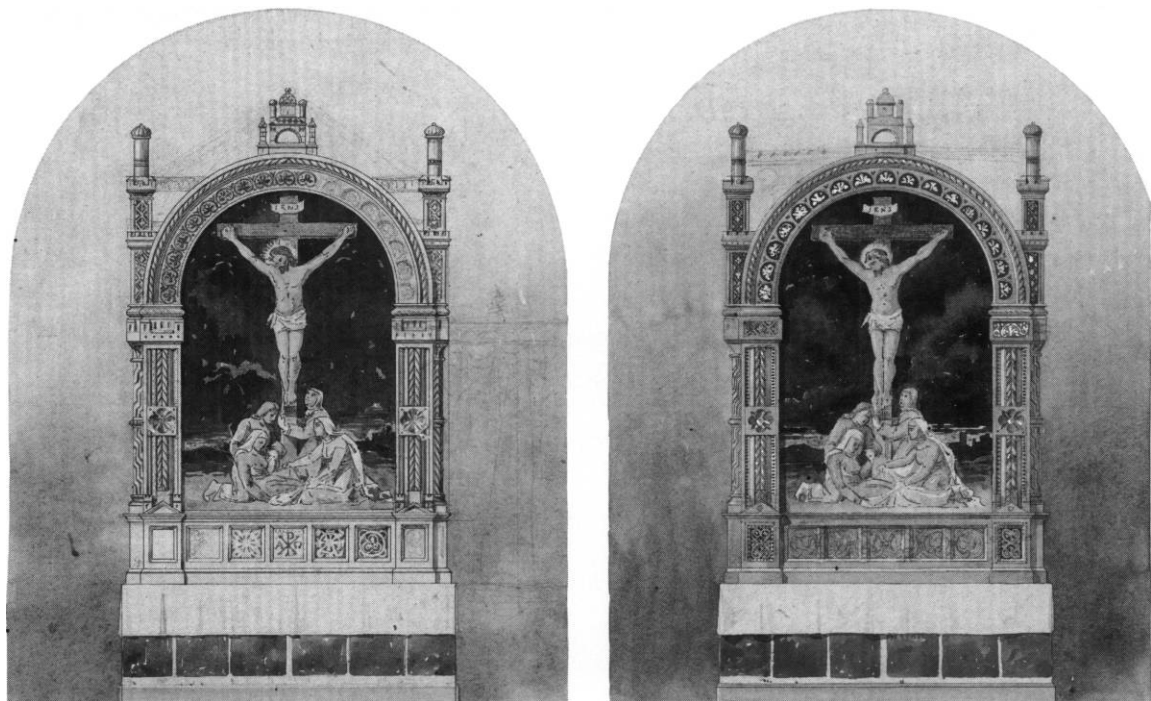

Fig. 82. Skitser til altertavlen indramning (s. 1088). Farvelagt tegning o. 1884 af Vilh. Petersen. Ebbe Lehn Petersens arkiv. - *Sketch proposals for the frame of the altarpiece. Vilh. Petersen, c. 1884.*

Fig. 83. Alterpartiet med Anton Dorphs altermaleri (s. 1085) samt krucifiksets tidligere placering over døren til sakristiet (s. 1104). G. P. Jacobsen, Odense fot. 1905. - *View of the altar with Anton Dorph's painting and showing the earlier position of the crucifix above the door to the sacristy.*

vandskadet og under udbedring ved et uheld ødelagt af en kniv. Herefter opgav man at genbringe det i kirken.²⁰⁹ Nu på kirkekontoret. †*Kortæppe*, 1896 anskaffedes, til dels ved indsamling i menigheden, et »kunstnerisk udført« håndvævet tæppe, med et mønster »svarende til Kirkens hele kunstneriske Udsmykning«.²¹⁰

Altartavle (fig. 83), 1885, med maleri af Korsfæstelsen, signeret A. Dorph 1885, indsat i en samtidig egetræsramme, udført af snedker Henning Hansen og dekoreret af N. M. Aagaard og Carl Fæderholt efter tegning af Vilh. Petersen (se ndf.). Tavlen, som afløste Claus Berghs mesterværk (jfr. ndf. og s. 1088), blev delvis bestøt af Th. Schiøtz, der skænkede 5500 kr. til formålet.²¹¹

Maleriet, olie på lærred, 240x324 cm, benæv-

nes i regnskaberne »under Korset«.⁹⁵ Kristus hænger på et kors, hvor der på den øvre korsstamme med søm er påsat et pergament med indskriften: »Jesus, Jødernes konge« på hebraisk, græsk og latin. I forgrunden ved korsets fod er Maria segnet om på jorden i Johannes' arme, medens Marta knæler foran hende. Bag Marta omfavner Maria Magdalene korset. Baggrunden fortøner sig i en mørk skyet himmel.²¹² Klippen i forgrunden er grå og sandfarvet. Maria er i rød kjortel, mørk blå kappe og hvidt hovedlin, Marta bærer ligeledes hvidt hovedlin, men har gul kjortel og rødlig kappe. Johannes bærer en lys blå kjortel og rødlig kappe, mens Maria Magdalenes kjortel har en klar blå farve. Kristus' blege legeme og hvide lændeklæde lyser op på det mørke kors og den mørke baggrund.

Generelt er farveholdningen dunkel, hvorfor Kristus' afsjælede, lyse legeme fremhæves så meget desto mere.

Rammens fodstykke har postamentfelter under sidestykkerne, der flankeres af halvsøjler med balusterbælte og trapezkapitæler. Den rundbuede øvre afslutning indrammes af høje tårne og har topstykke med fletværk, flankeret af småspir. Rammen prydes af tovsnoede stave, der på bund- og sidestykker brydes af plader med rosetter, mens postamentfyldingerne har hjertepalmetter. Den øvre del er med sin bue, prydet af tovsnoning, tårne og topstykke, en fri gendigtning af retabelbuen fra det gyldne alter i Sahl (Ringkøbing amt).²¹³ Bevarede skitser (fig. 82) viser, at Vilh. Petersen oprindeligt havde en mere trofast kopi i tankerne, men gradvist skabte en parafrase, der også inddrog andre motiver fra vor hjemlige middelalderkunst.²¹⁴

Den partielle staffing i guld, rødt og blått fremhæver og videreudvikler den skårne ornamentik med palmetter, zig-zagborter, fletværk mv. På fodstykket læses med gyldne majuskler: »Saa ofte som I æde dette brød og drikke denne kalk forkynder Herrens død indtil han kommer«.

På tavlens bagside ses en blyplade, hvorpå er malet med hvid skriveskrift: »Vor Frue Kirke blev dekoreret i Aaret 1882 af Malermestrene Aagaard og Behrens. Arbejdet udførtes af Hans Aagaard, Johan Aagaard, Carl Fæderholdt, Cilius Andersen, Albrechtsen, A. Nielsen Victor. Altertavlen indviedes 23de August 1885. Træarbejdet er udført af Henning Hansen ved P. Larsen og Ehrnlund, Decorations og Forgylderarbejdet af N. M. Aagaard ved Carl Fæderholdt«. På bagsiden ses også en række blyantsindskrifter med håndværkernavne og nogle af de år, hvor der er foretaget reparationer på tavlen, nemlig 1907, 1914 og 1927.

Altertavlen gennemgik større istandsættelser hhv. 1896⁹⁵ ved maler N. M. Aagaard og 1960 ved konservator Mogens Larsen.

**Altertavler.* 1) O.1600, renæssancetavle, afhændet 1672 til Fraugde (Åsum hrd.) for 45 rdl.²¹⁵

2) 1669, bruskaroktavle, skåret af Lorentz Jørgensen og skænket af Jomfru Ide Skinkel s.å. Tavlen er et af de få arbejder, som Lorentz Jørgensen leverede uden for Sjælland. Efter købet af Claus Bergs altertavle (se ndf.) forsøgte kirkeinspektionen 1806 at få Lorentz Jørgensens tavle solgt på auktion, som imidlertid blev aflyst pga. af manglende bud.²¹⁶ 16. febr. 1812 lykkedes det »underhaanden« og med stiftamtmand Gebhard Moltke-Hvidtfeldts tilladelse at få tavlen solgt for 80 rdl. til »Bogholder Sander paa Sukkergaarden paa kammerherre Stampes vegne til Stampenborg i Sieland«. ²¹⁷ Baron Holger Stampe lod den herefter opstille i Skibbinge ved Præstø.²¹⁸

3) Anskaffet 1806. Udført O.1515-O.1523 af Claus Berg. Købt på auktion fra den nedrivningsdømte †Gråbrødre kirke for 215 rdl. 1 mk. og 14 sk., mens de samlede omkostninger ved køb og flytning beløb sig til i alt 657 rdl. 4 mk. og 14 sk. De store beløb, man ofrede på køb og flytning tyder på, at altertavlen var omfattet af stor veneration og var et liebhaverkøb for kirken. 1885 overflyttedes den til sin nuværende plads i S. Knud (jfr. s. 459-538, specielt om tiden i Vor Frue s. 520-24). Overflytningen forløb imidlertid ikke uden indsigelser fra menigheden, der både 1883 og 1885 foranstaltede omfattende underskriftsindsamlinger på protestskrivelser, der logisk nok henviste til ejendomsretten. Der var også stor utilfredshed med, at man i første omgang blev tilbudt en »i mange Aar i Faaborg opbevaret Altertavle, der i alle Henseender skal være af meget tvivlsom Værdi«. ²¹⁹ Protesterne var imidlertid forgæves. Graveren besværede sig så sent som 1890 over, at hans indtægt var dalet, fordi han ikke længere skulle fremvise kirken for folk, efter at altertavlen var flyttet til S. Knud.⁷⁶

*Sidealtertavle (fig. 84-85), o. 1500, stærkt beskadiget triptych (trefløjet tavle) af ukendt, muligvis lybsk oprindelse, forestillende den hellige slægt, en udvidet version af den hellige familie, der bygger på trinubiumlegenden (legenden om Annas tre ægteskaber). ²²⁰ Den hellige slægt er komponeret som en dobbeltrække med kvin-

Fig. 84. *Sidealtartavle o. 1500, nu i Møntergården, Odense. Den hellige familie. I midtskabet i forreste række Anna, Maria og Elisabeth. I bageste række Zakarias, Josef, Joakim, Kleofas og Salomas. I sideskabet til venstre Maria Salome med Zebedæus og sønnerne Johannes Evangelisten og Jacob den Ældre. I sideskabet til højre Maria Kleofas og Alfæus med sønnerne Jakob den Yngre, Josef, Simon Zelotes og Judas Taddæus (s. 1088). NE fot. 1992. - *Side altarpiece c. 1500, now at Møntergården, Odense. The Holy Family. In the centre compartment in the front row: Anne, Mary and Elisabeth. In the back row: Zachariah, Joseph, Joachim, Cleophas and Salomas. In the side compartment on the left: Mary Salome with Zebedee, and sons John the Apostle and James the Elder. In the side compartment on the right: Mary Cleophas and Alphaeus with sons James the Young, Joseph, Simon the Zealot and Judas Thaddaeus.

derne og børnene i forgrunden, mændene i baggrunden.

Midtskabet måler 177x133 cm, venstre og højre sidefløj hhv. 176x66 cm og 176x66,5 cm. Midtskabets figurer er udskåret af tre egeblokke, venstre sidefløjs af en enkelt, mens der i den højre har måttet øges med et smalt stykke. Bagklædningen udgøres af brædder, samlet med vandrette revler på bagsiden, og i alle skabe ses i sidestykkerne to små cirkulære huller, benyttet til bærestænger.²²¹ Samtlige figurer har et boret hul i hovedet og er hulede i ryggen for at modvirke revnedannelser. Fløjene har været fastgjort til midtskabet med de endnu bevarede hængsler, og alle tre skabe har i rammernes hulkant enkelte endnu bevarede metalrosetter.

Den usædvanlige, figurrige fremstilling er fordelt på tre relieffer. *Midtskabet* viser Maria siddende på en pinakelprydet bänk med pude, flankeret af kusinen Elisabeth og moderen Anna; bag dem står de respektive ægtemænd. Maria har krone, der oprindeligt har haft spir eller blade, over det udslåede jomfruhår. Kappen er sammenholdt af kæde, fæstnet til rosetter, og under kjolen skimtes en komulesko. Hun sidder let drejet mod Elisabeth, og begge mødre mangler nu deres børn - Jesus og Johannes Døber - som deres delvis afbrudte hænder har båret. Elisabeth er ikklædt hoved- og hagelin, under kjolen ses spidssnudedede sko. Anna, der læser i en bog, er klædt som Elisabeth. Ægtemændene er fra venstre: Zakarias og Josef samt Annas tre

Fig. 85. *Sidealtertavle, detalje med apostel (s. 1090). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Side altarpiece, detail with apostle.

mænd: Joakim, Kleofas og Salomas. Zakarias er vist med opkrammet hat, mens Josef bærer jødehat. I de fremstrakte hænder har han muligvis holdt en attribut (tømmervinkel?). Joakim, der står bag datteren Maria, er skægløs og bærer spidspuldet hovedtøj, mens den skæggede Kleofas er barhovedet. Han synes med sin venstre hånd at ville klappe Anna på hovedet ligesom Salomas - skægløs og med snabelhat - beskyttende lægger sin højre hånd på hustruens skulder.²²² Over figurgruppen har oprindeligt været en tredelt baldakinarkitektur, delvis fastgjort til flersidede træskiver, som sidder fæstnet under skabets overside.

Venstre fløj viser Maria Salome, hendes mand Zebedæus og deres to børn: Jacob den ældre og

Johannes evangelisten. Børnene kan oprindeligt have haft deres attributter: Jacob stav og muslingeskal, Johannes en kalk.

Højre fløj viser Annas datter, Maria Kleofas, med ægtefællen Alfæus og deres fire børn: Jakob den yngre, Josef Justus (Barnabas), Judas Taddæus og Simon Zelotes.

I begge fløje sidder mødrene på pudedækkede bænke, hvis sidestykker oprindeligt har båret en baldakin svarende til midtskabets. Sidestykkerne har været smykket af en delvis bevaret fialearkitektur, omfattende mindst fire konsolbårne og baldakinkronede småstatuer, formentlig apostle, af hvilke kun én med opslået bog er delvis intakt (fig. 85); to højeresiddende konsoller har muligvis båret endnu fire småfigurer.

Tavlen er en af de mange fra tiden o. 1500, der viser en fremstilling af den hellige slægt. I Danmark er altertavlen fra Gestelev (Salling hrd., Svendborg amt, nu i Møntergården, Odense) og topstykket fra altertavlen i Orte (Båge hrd., Odense amt) nogle af de nærmeste ikonografiske paralleller til den hellige slægt, komponeret over en dobbeltrække. Imidlertid adskiller Vor Frues tavle sig ved, at Anna ikke indtager en central placering, men anbringes ved siden af Maria på lige fod med Elisabeth.²²³ Slægtsfremstillingen her adskiller sig også ved at vise Elisabeth og Johannes på en meget fremtrædende plads; disse anbringes oftest i billedets periferi bag ved en af Annas døtre som pendant til Memelia, Elisabeths grandniece, med sønnen Servatius.²²⁴

Den oprindelige kridtgrund og staffering er helt gået tabt på nær enkelte rester af rødbrun farve på sidestykkerne. 1852, ved indleveringen til Oldnordisk Museum (Nationalmuseet), beskrives tavlen som »stygt overmalet, reliefferne skidengule, bunden blå. På bunden enkelte steder en lille rest mønstret guldgrund«.²²⁵

Stilistisk synes tavlen ikke at kunne henføres til en bestemt værkstedsgruppe, men de undersøgte figurer, de stive geometriske mønstre i såvel komposition som foldekast, genfindes i lybske værksteder,²²⁶ og hår- og skægbehandlingen med proprækkerkrøller ses hos »Imperialissima-mesteren«.²²⁷ Om altertavlen er impor-

teret eller udført i Danmark kan ikke siges med sikkerhed.

I sin nuværende form er tavlen kun fragmentarisk bevaret. Beskadigelserne omfatter, foruden de allerede omtalte mangler, yderligere defekter som afslåede næser, hovedtøjer, etc. Af skabenes baldakinarkitektur er som nævnt kun rester i behold. Forsvundet er endvidere den snitværksdekoration eller de malede indskrifter, som formentlig oprindelig udfyldte de lave fodfelter under figurgrupperne. Fodfelterne er nu suppleret ved restaurering. Der er ikke bevaret spor af en $\dagger$ predella, ligesom der savnes spor af

en evt. $\dagger$ kronfrise. En restaurering har fundet sted i nyere tid, formentlig efter at tavlen kom tilbage til Møntergården, hvor den bl.a. er blevet rensat og har fået nye fodfelter.²²⁸

Ifølge Jacob Bircherod 1730, skulle altertavlen, som da stod i sakristiet, stamme fra $\dagger$ S. Jørgens hospital uden for porten.²²⁹ Dette forekommer dog lidet sandsynligt, og formentlig har altertavlen altid tilhørt Vor Frue og prydet Anna-alteret i nordkapellet (nordre korsarm), som nævnes i skinderlaugets vedtægter fra 1493 (s. 1015). Med sikkerhed er tavlen dog først dokumenteret fra 1716, da den stod i sakristiet.⁹⁵

Fig. 86. Alterkalk, o. 1325 (s. 1092). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Chalice, c. 1325.*

Fig. 87. Alterkalk, bosser (s. 1092). LL fot. 1964. - *Bosses on the chalice.*

Formentlig havde den længe stået her og ligesom det store sengotiske skab (s. 1115) fristet skoledrenge til at skære initialer og årstal. På venstre sidefløj ses bl.a. »NIS 1667«, »Hans Grönberg 1710« og »P. Waidtlo«. På højre sidefløjs yderside står over 20 navne og initialer bl.a. »Anders Bruun«, »Hans Kierulf«,²³⁰ »Petrus Berenti« og »Thycho Stribolt«. Tavlen kan følges i inventarierne frem til 1852, da Kirkeinspektionen tilbød den til Oldnordisk Museum (Nationalmuseet), som dog kun tøvende mod-

Fig. 88. Alterkalk, medaljoner på foden (s. 1092). LL fot. 1964. - *Chalice, medallions on the base.*

tog gaven, da man ikke mente at have plads til den i museets små lokaler, og man ikke erindrede, at tavlen havde antikvarisk værdi!²³¹ 1941 deponeret i Fyns Stiftsmuseum (nu Møntergården, Odense, inv.nr. 146/1941).²³²

†*Altertavler.* Det middelalderlige højalters udstyr kendes ikke, men må i betragtning af kirkenes dedikation have været en Mariatavle, som dog næppe er den bevarede sidealtertavle (se ovf.).

ALTERSØLV

Kalk (fig. 86), o. 1325, forgyldt, formentlig med yngre bæger. Den 21,5 cm høje kalk har syvpassformet fod på lodret standkant med gennembrudt firpasmønster. Tungerne smykkes af pånittede medaljoner med fremstillinger af Kristi lidelseshistorie på krydsskraveret bund (fig. 88): 1) Tilfangetagelsen, 2) Jesus for Kaifas, 3) Hudstrygningen, 4) Korsbæringen, 5) Korsfæstelsen, 6) Gravlæggelsen og 7) Opstandelsen. Skaffet har knop med 7 bosser, hvis kronede Mariahoveder (evt. dyder) indrammes af sekspas (fig. 87); kun det øvre skafftled med gennembrudt firpasmønster er bevaret. Under foddungerne indridset med skriveskrift: »Vor Frue Kirke Odense« samt en ældre indridsning »71 lod«.

Det fornemme arbejdes mester kendes ikke.²³³ Figurmedaljonernes dramatisk bevægede stil peger mod Lybæk, men kalken kan være dansk arbejde evt. med anvendelse af importerede støbeforme (matricer), således som det formodes for beslægtede svenske og finske eksempler.²³⁴ De nærmeste danske paralleller findes i Undløse og Finderup (*DK Holbæk 377* og 1169), samt i Strø (*DK Frborg 1494*); endvidere i medaljonreliefferne på Hornebogens omslag.²³⁵

Kalken er repareret og forgyldt flere gange. Bægeret er således næppe oprindeligt, omend det ikke kan dokumenteres, hvornår det evt. er udskiftet. 1719 blev kalken repareret sammen med disken af guldsmed Jesper Rust, Odense.⁸⁵ 1853 blev begge dele forgyldt af Jacob Gottlieb Spöhr, Odense,⁸⁸ og 1869 betaltes samme igen

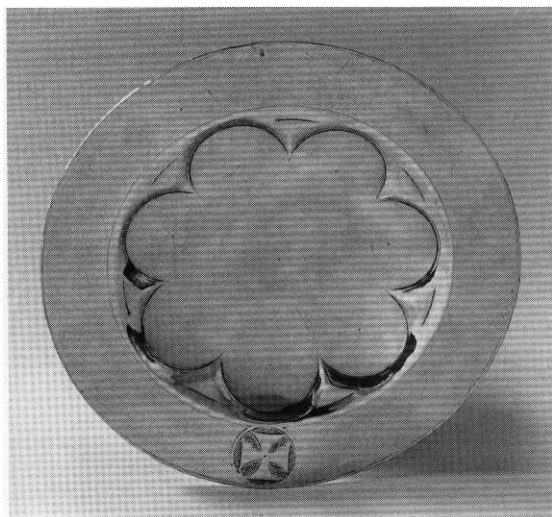

Fig. 89. Disk, o. 1325 (s. 1093). Henrik Wichmann fot. 1996. - Paten, c. 1325.

for forgyldning og polering.⁸⁸ 1895 blev kalken repareret, uden at det fremgår, hvori reparationen bestod. Det er uvist, hvornår den fik sin indsats, men 1987 var indsatsen bulet, og da man fandt, at den ikke passede til kalken, blev der fremstillet en ny i forbindelse med istandsættelsen.²³⁶

Den formentlig tilhørende *disk* (fig. 89), 18,9 cm i tv., har syvpassformet bund, glat fane med smal rille yderst og inderst samt indgraveret cirkelkors. Disken er tilsyneladende nøje tilpasset kalken, hvilket ses af mærker i diskens overflade efter passeren, der har været brugt til at konstruere den komplicerede pasfigur.²³⁷

†*Kalkklæder*. 1) O.1664, hvid »lærredshandug«, syet med rød silke og fire »fiødsler« (frynser), skænket af Oluf Mortensen Kierulf og hustru (se †*alterduge*, s. 1086).⁸⁵ 2) Før 1680, hvid lærreds »handug«, skænket afjomfru Ide Skinke.⁸⁵ 3) Før 1692, hvid »handug« med rød silke og sølv, skænket af Catarina Sandbierrig (se †*alterduge* s. 1086).⁸⁵

Oblatæske (fig. 90), o. 1750, forgyldt, formentlig udført af Hamborgmesteren Isaak Grüno, 14,2 cm lang, 10,6 cm bred, 6,4 cm høj. Den ovale æskes kanter markeres af bølgelinjer, som tilsvarende ses på låget under den godronerede kant. Utydeligt mesterstempel i bunden

af låget med »IG« og en grif på samme skjold (fig. 96a).²³⁸ Indgravering med skriveskrift i bund af æske og låg »Vor Frue Kirke Odense«. Æsken, som vejer 20 lod og 2 qvint, blev købt 1803 for 14 rdl., 5 mk. og 8½ sk.⁸⁵ »paa Biskop Bloks²³⁹ Auction da man tilforn til dette Brug benyttede sig af en gl. forslidt Pap Æske«. ⁸⁸ 1853 blev oblatæskan oppudset af guldsmed Jacob Gottlieb Spöhr.⁸⁸

†*Oblatæsker*. Indtil 1803 havde kirken til opbevaring af oblater haft en »træbodiche«, en »beenesche« og den ovf. omtalte papæske.²⁴⁰

Sygesæt. Identifikationen af de i inventarierne nævnte sygesæt vanskeliggøres af, at vægtangivelserne kan variere fra år til år, og vægtforskellen ifølge regnskaberne er ret betydelig.²⁴¹

1) (Fig. 91), 1674, bestående af kalk, omstøbt af en ældre kalk (se †sygesæt nr.1) og udført af Odensemesteren Simon Matthiesen, samt en ældre disk og nyere glasflaske. Kalken er 12,9 cm høj med glat standkant og sekstunget fodplade. Det sekssidede skaft har flad midtdelt knop, nedre skaftled smykkes ved overgangen til foden af tungebort. Nyere glat bæger med hældetud. På to af fodens tunger er graveret henholdsvis et Jesumonogram og med versaler »Vor Frue Kirke Odense«. Under den ene fodtunge et urent mestermærke »SM« i monogram (fig.96c). 1674 fik Simon Matthiesen (*Bøje* II,

Fig. 90. Oblatæske, o. 1750, formentlig udført af Hamborgmesteren Isaak Grüno (s. 1093). NE fot. 1990. - Wafer box, c. 1750, probably made by the Hamburg silversmith Isaak Grüno.

Fig. 91. Sygesæt nr. 1, 1694, udført af Simon Matthiesen, Odense (s. 1093). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Communion set for the Sick, no. 1, 1694, made by Simon Mathiesen, Odense.*

Fig. 92. Sygesæt nr. 1 anbragt i æske, udført af Martinus bogbinder 1705 (s. 1094). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Communion set for the Sick, no. 1, in its case. Made by Martinus bogbinder, 1705.*

4079-81) betaling for at omsmelte en ældre kalk på 18 lod.²⁴² Disken, forgyldt, glat, 8,5 cm i tv., med graveret cirkelkors på fanen, er muligvis identisk med disken til et 1664 nævnt sygesæt på 4 lod og 3 kvint (se †sygesæt nr. 1). Til sygesættet hører en lille 14 cm høj glasflaske. Tilhørende sort læderetui foret med rubinfarvet fløjel og udført 1705 af Martinus bogbinder.⁸⁸ På låget aflangt indskriftfelt med guldtryk i antikva: »Vor Frue Kirke i Odense 1705« (fig. 92). Uden for feltet er indføjjet »*1911*«. Fra 1745 benyttet sammen med (†)vinflaske, se ndf.

2) (Fig. 93), 1700'ernes første årtier, udført af Odensemesteren Søren Pedersen og bestående af kalk og disk samt nyere oblatæske, vinflaske og vinbeholder. Den 14 cm høje kalk har cirkulær, profileret fod med glat søjleskaft og flad, midtdelt knop samt glat bægertud. På

foden pånippet en støbt, korsfæstet Kristus (uden kors) hængende i let bøjede arme og med korslagte fødder. På fodpladen mestermærke, sandsynligvis for Søren Pedersen (*Bøje II*, 4101-02). På skaftet indgraveret med versaler: »Vor Frue Kirke Odense«. Disk, 9,1 cm i tv., glat, med roset graveret på fanen. Under bunden mestermærke for Søren Pedersen (*Bøje II*, 4100). Regnskaberne oplyser ikke, hvornår sygesættet anskaffedes til kirken.²⁴³

Oblatæskan er cirkulær, 7,5 cm. i tv., med graveret blomsterornament med cirkelkors. Samtidig med vinbeholderen, som er tilpasset kalkens bægertud, og hvis låg smykkes af graveret blomsterornament, hvori Jesumonogram. Sort læderfutteral foret med sort fløjel, herpå med gyldne versaler »Vor Frue Kirke Odense«.

3) Nyere, af pletsølv, bestående af kalk med vinbeholder, disk og oblatæske. Den 14,5 cm høje kalk har glat standkant og glat kummeformet bægertud med cirkelkors og lille hældetud. Vinbeholderen, 4,7 cm høj, er glat med riflet lågprop. Disken er 9,3 cm i tv., glat med gra-

Fig. 93. Sygesæt nr. 2, kalk fra begyndelsen af 1700-tallet, udført af Søren Pedersen, Odense. Nyere vinbeholder og oblatæske (s. 1094). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Communion set for the Sick, no. 2. Chalice from the beginning of the 18th century made by Søren Pedersen, Odense. More recent winejug and wafer box.*

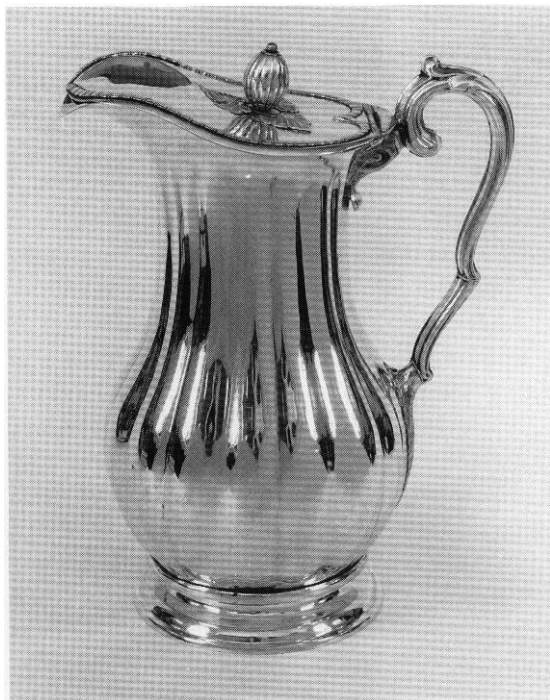

Fig. 94. Alterkande, 1853, udført af Jacob Gottlieb Spöhr, Odense (s. 1095). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Wine jug, 1853, made by Jacob Gottlieb Spöhr, Odense.*

veret cirkelkors på fanen. Oblatæsken, 5,2 cm i tv., 3 cm høj, er cylinderformet med cirkelkors på låget. Cylinderformet læderetui med rødt fløjsfoer.

†*Sygesæt*. 1) I inventarierne 1664 omtales et sygesæt, bestående af kalk på 18 lod og disk på 4 lod og 3 kvint sølv. Kalken blev omsmeltet 1674 (se sygesæt nr. 1). Disken er muligvis identisk med den nuværende i sygesæt nr. 1. 2) 1664 og 1692 omtales en kalk på 11 lod og en disk på 2 lod sølv. Disse lader sig ikke senere identificere.⁸⁵

Alterkander. 1) (Fig. 94), 1853, med indvendig forgyldning, udført af Odensemesteren Jacob Gottlieb Spöhr, 30,4 cm høj. Pæreformet, pliseret korpus på rund, profileret fod. Hanken er fæstnet med bladornamenter, og det hjerteformede låg, som indrammes af perlestav, har frøkapselformet gæk med bladfæste. Indvendig på låget mesterstempel (*Bøje* II, 4289), gardeinstempel og købstadsstempel, samme under fod-

pladen; mesterstemplet urent. I bunden indridset med skriveskrift: »Vor Frue Kirke Odense« samt »Vegt 82 lod«. Kanden blev 1852-53 »forarbejdet« af Jacob Gottlieb Spöhr,²⁴⁴ hvortil blev brugt en alterkande på 81 lod, der kan følges tilbage til 1664 (se †alterkande).

2) (Fig. 193), 1847, aftin, 30 cm høj, sortmalet med forgyldte kanter og guldkors på korpus. I bunden stemplet med versaler: »N.F.S.« for kandestøber Niels Frederik Ebbesen Sørensen, Odense, samt en odenselilje.²⁴⁵ Købt for 7 rdl.⁸⁸

†*Alterkande*, før 1664, 81 lod. Kanden blev repareret af guldsmed Harder (Jørgen Pauli Harder, jfr. *Bøje* II, 122) 1786.²⁴⁶ Omsmeltet 1852 (se alterkande nr. 1).

Ske, ca. 1850, med stempel »JS«, formentlig for Jacob Gottlieb Spöhr, samt købstadsstempel.²⁴⁷

(†)*Vinflaske*, 1745, da guldsmed Jørgen Lund fik betaling for en vinflaske på 7 lod.⁸⁸ Benyttet sammen med sygesæt nr. 1. Flasken omtales sammen med en dåse, tilsammen med en vægt på ialt 7 lod. Dette kunne betyde, at den var beregnet til at kunne sættes sammen med en stadig eksisterende rund *oblatæske* (fig. 95), 3 cm høj og 5 cm i tv., med skruelåg på den ene side og en tap på den anden. Æsken har 2 stem-

Fig. 95. Oblatæske fra (†)vinflaske, 1745, udført af Jørgen Olufsen Lund, Odense (s. 1095). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Wafer box from (†) wine bottle, 1745, made by Jørgen Olufsen Lund, Odense.*

Fig. 96a-c. Mesterstempler. a. Formentlig for Isaak Grüno, Hamborg. Detalje af oblatæske, jfr. fig. 90 (s. 1093). b. For Søren Pedersen, Odense. Detalje af sygesæt (nr. 2), jfr. fig. 93 (s. 1094). c. For Simon Matthiesen, Odense. Detalje af sygesæt (nr. 1), jfr. fig. 91 (s. 1093). Henrik Wichmann fot. 1995 og 1996. - *Maker's marks. a. Probably for Isaak Grüno, Hamburg. Detail of wafer box, cf. fig. 90. b. For Søren Pedersen, Odense. Detail of communion set for the Sick (no. 2), cf. fig. 93. c. For Simon Matthiesen, Odense. Detail of communion set for the Sick (no. 1), cf. fig. 91.*

pler med »IOL« (Jørgen Olufsen Lund, *Bøje II*, 4114) samt to bystempler for Odense, hvilket bestyrker formodningen om, at den har hørt sammen med flasken.²⁴⁸ Oblatæskan må formodes at have udgjort bunden eller låget på sølvflasken, som blev omgjort af guldsmed Harder 1793, uden at æskan tilsyneladende indgik i omsmeltingen.²⁴⁹ Herefter og frem til 1898 omtales et †»bæger« og en †flasker med skrue til at stå i bægeret.

†*Vinflasker*. 1) Før 1664, aftin, 1747 betegnet som ubrugelig. 2) Før 1664, af sølv, 4 lod 2 kvint, omtales i inventarierne frem til 1733. En »gammel« sølvflaske på 5½ lod blev 1730 gjort om af Mads Jespersen (jfr. *Bøje II*, 117) så den vejede 6½ lod.²⁵⁰ 3) Før 1664, »en glasflaske at hentte vin udi«.²⁵¹

ALTERUDSTYR OG ALTERSKRANKE

Alterstager. 1) (Fig. 97), o. 1300, af messing. De 44 cm høje stager har cylinderskaft med midtknop og ensdannede, fladt hvælvede fod- og lyseskåle, de sidste med én nyere og én ældre lysetorn. De tre pånittede fødder er udformet som halvt stående, venstredrejede løver.²⁵² Under løvernes fodstykker indskrift med delvis udvisket skriveskrift: »Vor Frue Ke(ir)k(e) Odense«. På fodskålens kant, ligeledes med skriveskrift: »Vor Frue Kirk(e) Odense«. Stagerne har i tidens løb undergået mange reparationer, og der har med

mellemrum især været behov for at fastgøre løverne, således 1669 og 1693.²⁵³ 1869 fik gørtler Sheerbeck betaling for at afslibe og polere stagerne og lodde en løvefod på den ene.⁸⁸

2) (Fig. 98), 1784, af sølv, skænket af Maria Brandt f. Troner (Tronier), boghandler Peder Wilhelm Brandts enke. 53 cm høje. På den enes fod to stempler »RM« for Rasmus Rasmussen Møller, Odense (*Bøje II*, 4146) samt gravering med skriveskrift på kanten »W 119 lod 3 quinte«. På den andens fod ét »RM« samt gravering: »W 119 lod og 1 quinte« på kanten. Kaneleret cylinderskaft med profileret midtknop. Den flade fod har svejftet rifling og profileret standkant med tre støtteplader udformet med blomsterornamentik. De toledede lyseskåle er udsmykket som foden og har hver en formentlig oprindelig lysetorn. På foden graveret med skriveskrift: »Disse Stager Er Foræret Til Vor

Fig. 97. Alterstage nr. 1, o. 1300 (s. 1096). NE fot. 1989. - *Altar candlestick no. 1, c. 1300.*

Frue Kircke her i Odense af Sal: Peder Wilhelm Brandt Bogtrycker og Hans Efterladte Hustrue Maria Troner Sal: Brandt d 1te Januarj 1784.« Rasmus Rasmussen Møller var laugsværge for enken ved skiftet efter hendes mand, et skifte, der kompliceredes af, at ægteparrets eneste søn og arving 1763 var rømmet fra sin læreplads i København og ikke var set siden.²⁵⁴ Stagerne blev stjålet 1970, men fundet kort efter. Ved tyveriet blev to fødder brudt af, og en reparation derfor foretaget.²⁵⁵

Syvarmet lysstage, skænket 1907, af messing. På foden graveret med skriveskrift: »Tak til Gud og vor Frelser til Ære ved Korsets Fod skal denne være«. I bunden indgraveret »S og H 1907« for de anonyme givere. Opbevares i skristiet.

†*Alterstager*, nogle »små« metalstager (i modsætning til de »store«) nævnes i regnskaberne fra 1664 frem til 1811.²⁰⁴

Alterbøger. Christian IV's bibel, udgivet i København 1633, folio, i to bind med titelblade, samlet i ét »engelsk« bind 1740.²⁵⁶ Påskrift på dækbladet. »Denne C 4ti Bibel var tilforne udj 2de Folianter, men meget forslidt, er derfor af mig bekostet dette Bind, den henhører til det Inventarium som findes for Sognepræsten til Vor Frue Kirke. Testeret Odense d 20. Jan: A(nn)o 1740. Salomon von Haven.« På bogstol af eg på alterbordet.

†*Alterbøger m.m.* I inventarierne omtales et skiftende antal bøger, bl.a.: 1-2) 1504 skænkede Hans Urne en messebog og et graduale til alteret i det af ham funderede sydlige gravkapel.⁵⁴ 3) 1617, Luthers kommenterede evangelier og epistler, »Luthers Postil Mayoris«, udgivet i Frankfurt. Omtales fra 1692.⁸⁵ 4) 1748, professor Ewalds bibelske konkordans i »fransk bind«.⁸⁸ 5) 1761, Hofmanns Fundationer »i 2 tomer i fransk bind«.⁸⁸

Bogstol. 1889 anskaffedes en egetræspult til alteret, formentlig identisk med den ibrugværende. †*Bogstole*. Inventarierne omtaler et skiftende antal bogstole: 1) 1711 anskaffedes en stor bogstol »at Sette paa Kirke Gulfvætt«,⁸⁸ omtalt frem til 1840. I inventariet fra 1811 fremgår det, at den var »omdragen« med rødt fløjl og guld-

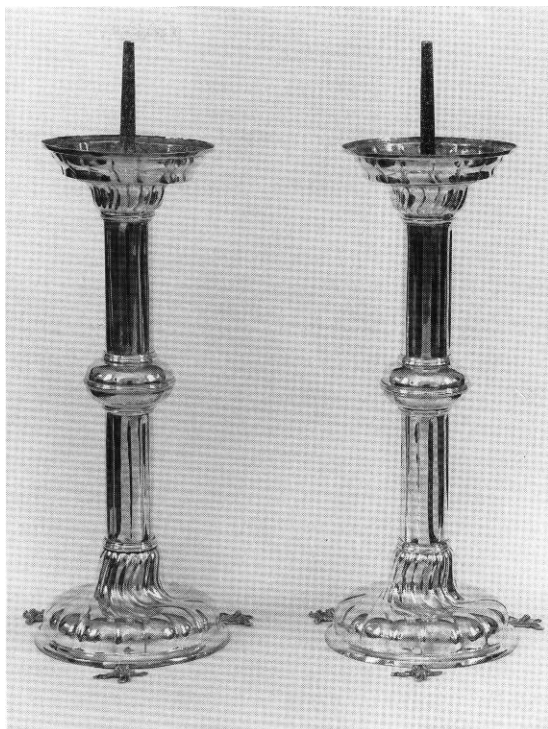

Fig. 98. Alterstager nr. 2, skænket til kirken 1784 af Maria Tronier og udført af Rasmus Møller, Odense (s. 1096). NE fot. 1989. - *Altar candlesticks, no. 2, given to the church in 1784 by Maria Tronier, and made by Rasmus Møller, Odense.*

galoner.⁸⁵ 2) 1841 anskaffedes en læsepult, der omtales frem til 1898. 3) 1897 anskaffedes en ny.²⁰⁷

Messehagler. 1) 1891, af rødt fløjl med kors af guldgaloner. Rødt uldent foer.²⁵⁷ 2) 1938, af rød silke med guldgaloner, udført af Selskabet for Kirkelig Kunst, tegnet af arkitekt Gunnar Biilmann-Petersen og syet af frk. Thorold, Birkerød.²⁵⁸ 3) 1964, af beige silke med indvævede stiliserede kors og guldgaloner på siderne og midtpå, hvor de danner kors med Kristusmonogram, flankeret af Alfa og Omega. Gult silkefoer. Udført af Dansk Paramenthandel.²⁵⁹ 4) (Fig. 99a), 1971, af silkebrokade i grøn- og blålige nuancer. På bagsiden latinsk kors med påsyet kalk. Gulgrønt taftfoer. Fremstillet af Selskabet for Kirkelig Kunst.²⁵⁹ 5) (Fig. 99b), 1980, af lys cremefarvet thaisilke med påsyet kors. I korsskæringen en gul trekant omgivet af solgissel. Lyst foer. Udført af Dansk Paramenthan-

del.²⁰⁵ 6) (Fig. 99c) 1994, af mørklilla bomuld med indvævede kors i tre lysere lilla nuancer samt mintgrøn. Mørklilla taftfoer. Udført af Turid Uthaug, Haderslev.²⁶⁰

†*Messehagler*. 1) Før 1664, af grønt fløjl, omtales i inventarierne frem til 1796. 1705 fik den nyt atlaskfoer og galoner.²⁰⁴ 2) 1750, af rødt fløjl med guldgaloner. Skænket af sognepræst ved Vor Frue, Peder Olufsen Kryssing; omtalt i inventarierne frem til 1844, hvor den blev solgt.²⁶¹ 3) 1842, af rødt fløjl med guldgaloner og shirtingsfoer. 4) 1909 anskaffedes en ikke nærmere beskrevet messehagel.²⁶²

Alterskranke. (Fig. 100-101), 1716, ombygget 1741, af smedejern med messingknopper. Den ældste del, som formentlig skyldes klejnsmed Hans Hermandsen, er skænket af købmand Søren Møller og hustru, mens ombygningen bestod af sønnerne Jørgen og Hans, af hvilke førstnævnte beklædte embedet som kirkeværge (jfr. †pulpitur s. 1120 og †muret begravelse nr. 4, s. 1171).²⁶³

Den femsidede skrankes ældste del udgøres af vestsidens otte fag. De enkelte fag adskilles af stave med messingknopper og udfyldes afrund-

jern, som danner parvist modstillede volutter, afsluttet af udhamrede blomster. De to midterste fag, som bl.a. fremhæves ved rosetter, påsat den fælles lodrette stav, omfatter blomsterprydede rammer med initialer for givnerne: Til venstre »SIM« for Søren Jørgensen Møller, til højre »MHD« for hustruen Maren Hans Datter. På skrankens overkant i andet fag fra syd ses med fordybde versaler initialerne »HHS« og årstallet »1716«, muligvis mestersignatur for klejnsmedemester Hans Hermandsen eller Hans Hansen (jfr. gitter til Ahlefeldts kapel i S. Knud, s. 852 og note 442).²⁶⁴ Udformningen af de otte vestfag er nært beslægtet med domkirkens alterskranke fra 1694 (s. 569).

Det er uvist, hvorledes skranken oprindeligt har været udformet, men 1741 synes den ændret til nuværende skikkelse ved tilføjelse af syv fag på hver side, inklusive de skråstillede hjørnefag. Fagene, imellem hvilke ses et korsformet bladornament med påsat blomst, er komponeret omkring en lodret akantusranke, som udflettes i modstillede volutter med bladender. Tredje og femte fag fra øst adskiller sig ved, at akantusranken afløses af et felt med påsat kronet spejl-

Fig. 99a-c. Messehagler. a. Nr. 4, 1971, fremstillet af Selskabet for Kirkelig Kunst. b. Nr. 5, 1980, fremstillet af Dansk Paramenthandel. c. Nr. 6, 1994, udført af Turid Uthaug, Haderslev (s. 1097). NE fot. 1995. - *Chasubles*. a. No. 4, 1971, commissioned by the Society of Ecclesiastical Art. b. No. 5, 1980, made by the Danish Vestments Manufactory. c. No. 6, 1994, made by Turid Uthaug, Haderslev.

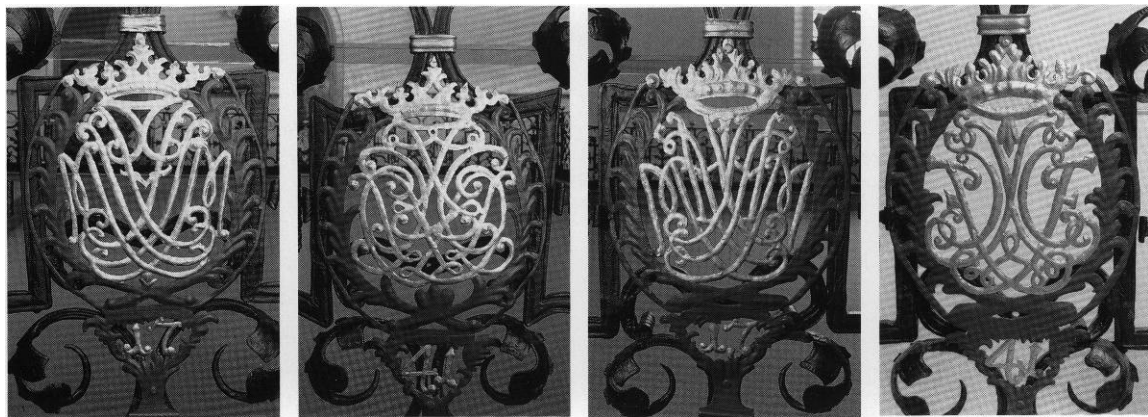

Fig. 100a-d. Spejlmonogrammer på alterskrankens udvidelse fra 1741 (s. 1099). a-b. Nordsiden med »JSM« og »ECDL«. c-d. Sydsiden med »HSM« og »SCF«. NE fot. 1995. - *Double monograms on the extension of the altar rail, 1741. a-b. North side with "JSM" and "ECDL". c-d. South side with "HSM" and "SCF".*

monogram, indrammet af korslagte palmegrene og bladværk. Monogrammerne, hvis tydning til dels er usikker, læses som følger: i nordsidens tredje fag fra øst (fig. 100a) »JSM« over »17« for

Jørgen Sørensen Møller, i femte fag (fig. 100b) »ECDL« over »41« for hustruen Elisabeth Christians Datter Lerche. Sydsidens spejlmonogrammer er i tredje fag fra vest (fig. 100c)

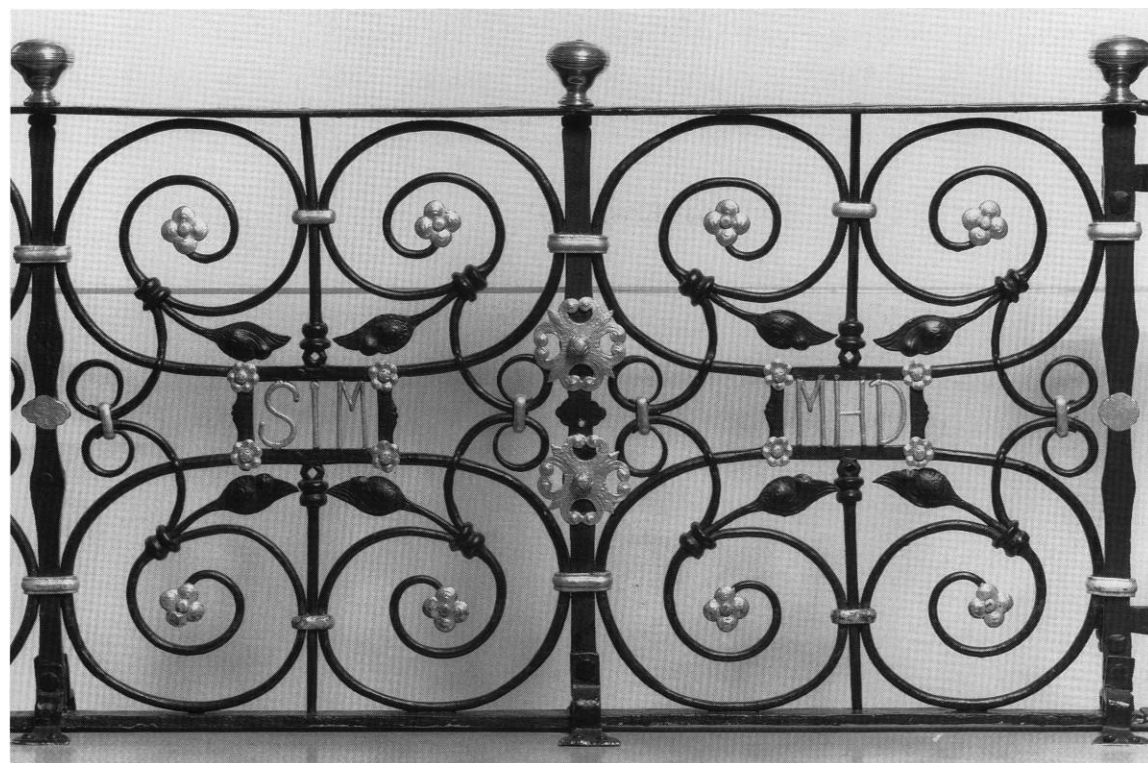

Fig. 101. Alterskranke, 1716, muligvis afklejnsmed Hans Hermandsen eller Hans Hansen, med initialerne »SIM« og »MHD« (s. 1098). NE fot. 1990. - *Altar rail, 1716, with the initials SIM and MHD, possibly by Hans Hermandsen or Hans Hansen.*

Fig. 102. Døbefont, 1620-25 med senere tilføjelser, formentlig udført af Anders Mortensen. Af træ med billedhuggerarbejde og malerier (s. 1101). NE fot. 1990. - Font, 1620-25 with later additions, probably by Anders Mortensen. Wood with carvings and paintings.

»HSM« over »17« for Hans Sørensen Møller, i femte fag (fig. 100d) »SCF« over »41« for hustruen, hvis navn imidlertid ikke kendes.²⁶⁵

På bagsiden er hængsler til hele fem (asymmetrisk anbragte) låger, (et sæt på sydsiden, ét i det sydvestlige skråfag, to sæt på vestsiden med lukkekroge og ét på nordsiden) et forhold, der

kan have sin årsag i ombygningen 1741. Lågerne er nu fastgjort, hvilket måske er sket 1885, da gitteret blev nedtaget og genopsat i forbindelse med flytningen af Claus Bergs altertavle til S. Knud og anbringelsen af A. Dorphs tavle.²⁰³ De har i dag ingen praktisk betydning, dels fordi skranken ikke går helt op til alterbordet,

dels fordi der 1960 hele vejen rundt opsattes en indvendig glashylde til alterbægre. Skranken, der står sortmalet med forgyldning på monogrammer, årstal og diverse ornamentter, har knæfald med mørkt rødt uldbetræk (hestedækken).

†*Alterskranke*. 1685 fik Jens Michelsen snedker betaling for et firskåret egetræ, 3 alen langt til alterbænken, hvor folk falder på knæ. Det gamle knæfald var i stykker og i øvrigt af mursten.⁸³

FONT OG DÅBSUDSTYR

Døbefont (fig. 102), 1620-25, af træ, formentlig med ændringer senere i 1600'erne ved Anders Mortensen. Den 97 cm høje font er formet som en sekssidet kalk, hvis fod har konkave sider, adskilt af vinger med beslagsværksornamentik. Et profileret led markerer overgangen til kummen, hvis konvekse sider adskilles af bruskbare bøjler med kerubhoveder. Den sekskantede munding (tvm. 67,5 cm) er opbygget som en gesims, hvis frise brydes af triglyffer på hjørnerne, mens kronlisten er hulkantet.

Fonten har været tilskrevet Anders Mortensen på baggrund af kerubbøjlernes (fig. 104) store lighed med de tilsvarende led på prædikestolen fra 1639 (s.d.);²⁶⁶ men man har ikke været opmærksom på, at Anders Pedersen Perlestikker i sin levnedbeskrivelse (nedskrevet mellem 1618 og 1629) om den 1616 afdøde degn, Jens Bertelsen, fortæller, at denne »ligger begravvit oppe veed korrett vdi Vor Frue kircke i Othense lige paa det steed, som den ny funtt nu staar«.²⁶⁷ Denne oplysning kan forklare modsætningen mellem fodens renæssancebeslagværk og kummens bruskbare bøjler. Formentlig har man efter prædikestolens opstilling ønsket at tilpasse den lidt ældre døbefont til kirkens nye inventar - hvadenten dette var motiveret af behov for istandsættelse eller blot ønske om en modernisering. En nærmere belysning af disse forhold afventer imidlertid en planlagt restaurering.

Stafferingen, som domineres af grønt og guld samt rødbrun marmorering på foden, stammer i hovedtræk fra 1897, da fonten blev restaureret af maler N. M. Aagaard, som malede den med »den Farvebelægning, der fra først af var an-

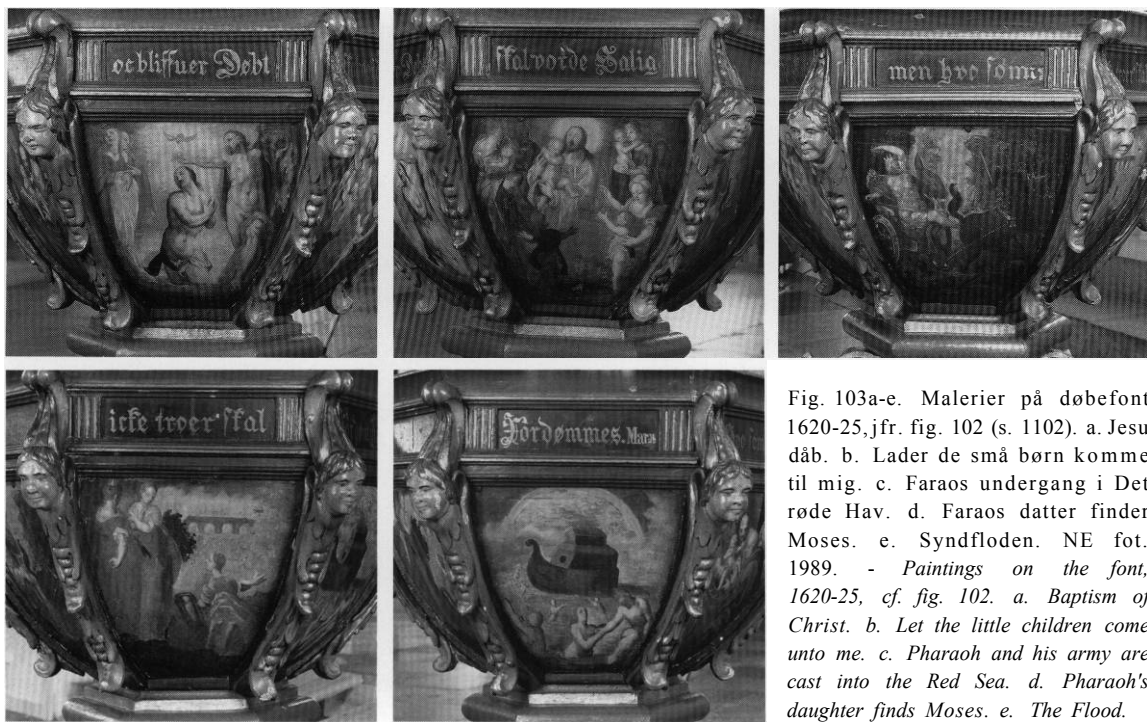

Fig. 103a-e. Malerier på døbefont 1620-25, jfr. fig. 102 (s. 1102). a. Jesu dåb. b. Lader de små børn komme til mig. c. Faraos undergang i Det røde Hav. d. Faraos datter finder Moses. e. Syndfloden. NE fot. 1989. - *Paintings on the font, 1620-25, cf. fig. 102. a. Baptism of Christ. b. Let the little children come unto me. c. Pharaoh and his army are cast into the Red Sea. d. Pharaoh's daughter finds Moses. e. The Flood.*

Fig. 104. Kerubbøjle. Detalje af døbefont, formentlig tilføjet af Anders Mortensen, jfr. fig. 102 (s. 1101). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Cherub bracket. Detail of the font probably added by Anders Mortensen, cf. fig. 102.*

vendt« og opmalede indskriften i frisen.²⁶⁸ Ingen af delene svarer dog helt til det oprindelige, og omrids af ældre bogstaver anes under de nuværende.²⁶⁹

Kummens seks malerier, som er holdt i brogede farver, er udvalgt som illustrationer til evangeliets dåbsbefaling (Mark. 16,16), der står med gylden fraktur i frisens felter. Serien indledes af Omskærelsen (fig. 102) under »Hvo som troer«, herefter Jesu dåb (fig. 103a) under »oc bliffuer Døbt«, Lader de små børn komme til mig (fig. 103b) under »skal vorde Salig«, Faraos undergang i Det røde Hav (fig. 103c) under »men hvo som«, Faraos datter, som finder Moses i kurven (fig. 103d) under »icke troer skal« og endelig Syndfloden (fig. 103e) under »For-dømmes. Mar:16«. Malerierne, der synes oprindelige, er udført af et værksted, der bl.a. har benyttet forlæg, som går tilbage til Hendrick Goltzius. Det gælder Omskærelsen,²⁷⁰ mens Jesu dåb bygger på et stik af Jan Muller (o. 1590) - en anden af de store hollandske manierister.²⁷¹

1694-95 slog Erich snedker nogle lister fast.⁸⁵ 1748 gennemgik fonten pga. brøstfældighed en omfattende istandsættelse ved snedker Herman Jansen og maler R. Wolff, hvorunder dele blev skiftet ud. Foden fik seks nye »krumme fyllin-

ger«, og den ene bøjle med kerub fornyedes, mens to keruber fik nye vinger. Fonten blev i øvrigt stafferet og forgyldt med ægte guld.⁸⁸ 1840 blev den hovedrepareret af snedker A. Petersen og stafferet af Hans Chr. Appelbye;²⁰⁷ 1852 blev den atter malet i forbindelse med kirkens store restaurering,⁹⁵ og 1897 blev den som nævnt istandsat ved N. M. Aagaard og 1986 ved Mogens Larsen.

Fonten var først placeret i koret over degnen Jens Bertelsens grav, hvis præcise plads dog ikke kendes. Den stod i sidste halvdel af 1700'erne i søndre korsarm. 1772 blev jomfru Charlotte Langsted begravet i kirkens gang ved dåben.⁸⁸ Der må være tale om gangen langs søndre korsarms østvæg, da medlemmer af familien Langsted blev nedsat i Jørgen Jespersens Møllers murede begravelse i »mandskapellet« under prædikestolen (se s. 1171). På epitafiet over Friderich Kühl, †1775, i søndre korsarm (epitafium nr. 5) oplyses, at hans begravelse er »lige ud for dette epitafium midt i den lille gang mellem daaben og døren«.²⁷² På en plan fra 1851 over ligsten i gulvene (fig. 158) ses fonten angivet ved korets nordside i hjørnet inden for kortrappen. På ældre fotografier (fig. 4 og 81) ses den ligeledes at stå ved kortrappen, rykket ud mod korets nordvæg. Sin nuværende placering midt for kortrappen fik den ved kirkens hovedistandsættelse 1960.

Fig. 105. Dåbsdue, 1748 (s. 1103). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Baptismal dove, 1748.*

Fig. 106. Dåbskande, anskaffet 1884, af tin, engelsk (s. 1103). NE fot. 1989. - *Baptismal ewer of pewter, acquired 1884, English origin.*

†*Fontelåg*. I inventariet 1692 nævnes fontens »dekkel« eller »futtal«, hvis ene halvdel var borte.⁸⁵

Dåbsdue (fig. 105), 1748, af træ. Duen, 23x40 cm er skåret af Herman Jansen i forbindelse med døbefontens istandsættelse. Den blev forgyldt med ægte guld »i ringeste orden« og ophængt ligesom en lysekrone i en samtidigt fremstillet stang.⁸⁸ Duen, der blev fjernet ved kirkens istandsættelse og fontens flytning 1960, opbevares nu i sakristiet.

Dåbskander. 1) (Fig. 106), 1884(?), af tin, 27,5 cm høj. Kegleformet legeme med profileret standkant og mundingsrand. Hanken er formet som en afkvistet gren, og tuden med trefliget åbning udgår fra bladkonsol. Lågknoppen er prydet med mæanderbort, og på legemet er graveret vedbendranke. Under bunden et stempel med versaler: »Patented by Jas Stimpson 1854 extended for seven years«, endvidere indgraveret med versaler: »MF'D & Plated B Reed & Barton« og »0367«; indridset med skriveskrift: »Vor Frue Kirke Odense«. 1884 blev der anskaffet en

Fig. 107. Dåbskande. 1897, aftin, støbt hos L. Buntzen (s. 1103). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Baptismal ewer of pewter, 1891, cast by L. Buntzen, pewterers.*

dåbskande i tin, som imidlertid ikke senere omtales i regnskaberne. Den er muligvis identisk med denne.²⁰⁴ 2) (Fig. 107), 1897, af tin, 23 cm høj. Keglestubformet legeme, låg med knop som et ligearmet kors. Stempel i bunden »L. Buntzen« for Lorents Wilhelm Buntzen.²⁷³ Købt 1897 for 20 kr.⁹⁵

Dåbsfade. 1) (Fig. 108), o. 1550, tysk, muligvis nederlandsk, af messing, stemplet »RS«²⁷⁴ på fanen, tv. 46,5 cm. I bunden en drevet fremstilling af det habsburgske kejservåben omgivet af en nedslidt frakturindskrift, der gentages fire gange: »Gott sei mit uns«.²⁷⁵ På fanen ses stemplede rosetter og liljer. 1756 måtte Mads gørtler lodde dåbsfadet, og 1817 omtales det »hos Klokkeren anførte Messingbækken, forhen brugt til Døbefad, men nu til Sand, naar der bliver kastet Jord paa Liig i Kirken«.⁸⁸ 2) (Fig. 109), 1792, af sølv, tv. 42 cm. I bunden tre stempler: mesterstempel PJ for Peder Jørgensen, Odense (*Bøje*, II, 4186), gardeinmærke PI²⁷⁶ og årstalsmærke (17)92.²⁷⁷ I bunden affadet med graveret kursiv: »Givet af Een Synderinde til Guds Ære« og

Fig. 108-09. Dåbsfade. 108. O. 1550, af messing, tysk eller nederlandsk (s. 1103). 109. 1792, af sølv, udført af Peder Jørgensen, Odense. Indskrift i bunden (s. 1103). Henrik Wichmann fot. 1995. - 108. *Baptismal dish of brass, c. 1550, German or Netherlandish provenance.* 109. *Baptismal dish of silver, 1792, made by Peder Jørgensen, Odense. With inscription underneath.*

»vog 177 lod 3 1/2 Q(uin)t a lodet 3 Mk. 12 Sk. og Arbeidsløn a Lodet 20 Sk. Er ialt som dette Fad har Kostet 148 Rd. 1 Mk. 6 Sk.« Fadet er muligvis skænket af bogtrykker Peder Wilhelm Brandts enke Maria Tronier, der også forærede kirken de to alterstager.²⁷⁸

KORBUEKRUCIFIKS OG KORGITRE

Krucifiks. (Fig. 110), 1640, figur af eg, 176 cm høj, kors affyr, 242x160 cm, måske nyere, med let skrånende fodstøtte. Krucifikset indgik antagelig oprindeligt i en større korbuedekoration (se ndf.).

Kristus er fremstillet som død og hænger med udspændte skrånende arme. Hovedet er let drejet og sænket mod højre skulder, kroppen lodret, de samlede knæ fremskudte og fødderne sidestillede og fæstnet med hver sin nagle. Det smalle hoved, med halvlangt viltært hår og skæg, bærer en stor flettet tornekrone med påsatte torne. Hænderne er sammenkrummet i smerte, krop og muskulatur fyldig med detaljeret anatomisk gennemarbejdning. Lændeklædet er bundet op af et bælteagtigt bånd skråt om hofterne og dækker kun ved en flagrende snip

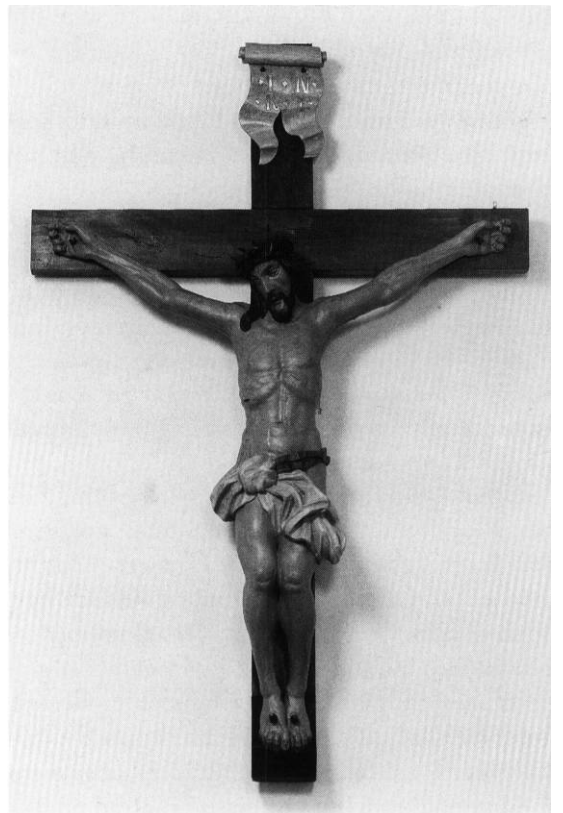

Fig. 110. Krucifiks, 1640 (s. 1104). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Crucifix, 1640.*

ned over venstre lår. Korset er glat og råt, øverst med påsat pergamentlignende skriftbånd med versaler i let relief: »INRI«. Vedel Simonsen oplyser, at krucifikset havde årstallet 1640 og Christian den IV's »Navneciffer«, antagelig det ndf. omtalte rigsvåben.²⁷⁹

Krucifiksets datering falder sammen med tiden for store ændringer i kirkens inventar. Ide Skinkels store gave til kirken, Anders Mortensens prædikestol (s.d.), opsattes 1639, og på samme tidspunkt blev døbefonten muligvis moderniseret (s.d.). Det kunne på den baggrund være fristende at sætte krucifikset i forbindelse med Anders Mortensens værksted, men dette er dog næppe korrekt.²⁸⁰

Siden en istandsættelse 1994 står krucifikset med en bemaling fra 1700'erne. Karnationen er ret mørk, tornekronen brun som hår og skæg, lændebladet lysegråt, båndet blåt, korset sort og skriftbåndet hvidt med forgyldte bogstaver. En sekundær hvid overmaling fjernedes ved istandsættelsen.

Figuren hang ifølge Vedel Simonsen »tilforn« over en bjælke over indgangen til koret.²⁸¹ Formentlig var krucifikset del af en samtidig $\dagger$ korbuedekoration med $\dagger$ korgitter (s.d), svarende til flere eksempler, f.eks. den lidt tidligere fra

Kongsted (DK Præstø 538) og den noget senere fra Øster-Broby (DK Sorø 594). Man må formode, at krucifikset 1806 blev flyttet til døren over sakristiet for ikke at tage udsynet til Claus Bergs pragtfulde altertavle. 1816 besværede prins Christian Frederik (senere Christian VIII) sig over, at *det danske våben* var anbragt ved foden af Kristi kors og anbefalede våbenet flyttet. Dette kan sammen med ovennævnte årstal og monogram have udgjort en del af $\dagger$ korbuedekorationen med $\dagger$ korgitteret. Krucifikset hænger nu på nordvæggen i nordre korsarm.

$\dagger$ Korgitter, formentligt udført samtidig med det bevarede krucifiks (s.d). Omtales enkelte gange i regnskaberne mellem 1670 og 1806.²⁸² De »syv gevundne Syller for Coret« som Matthias Høne (Høhne, Hønne) 1732 fik betaling for, var antagelig bestemt for korgitteret.⁸⁸ 1798 ønskede sognepræsten, Christian Seidelin det »Trelleværk«, som adskilte koret fra den brede gang fjernet, da det »efter mine Tanker meget smager af de forhen catholske Tiider, da kunde det vel ønskes, at dette ganske blev nedbrudt og casset, samt i dets Sted paa Kirkens Bekostning opført et andet dertil passende, hvortil Modellen kunde tages af det Skillerum, som i St. Knuds Kirke adskiller Choret fra Kirken (jfr.

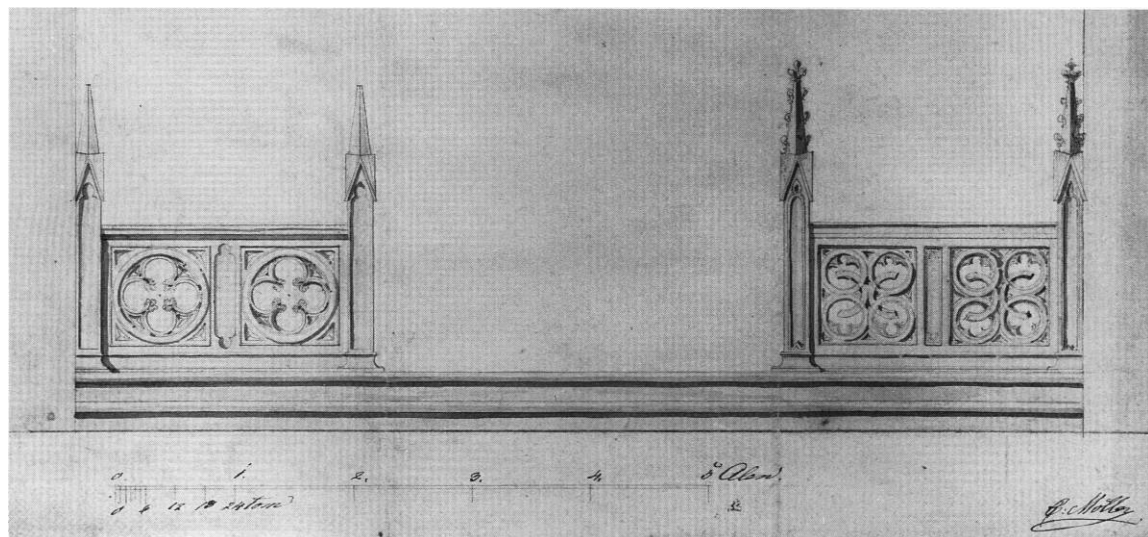

Fig. 111. Udkast til korskranke. Tegning o. 1852, signeret C. A. Møller (s. 1107). Landsarkivet for Fyn. - Proposal for chancel screen. Drawing c. 1852, signed C.A. Møller.

Fig. 112. Prædikestol, 1639, tilskrevet Anders Mortensen (s. 1107). NE fot. 1989. - Pulpit, 1639, attributed to Anders Mortensen.

s. 574), men i saafald maatte dette nye opførende Skillerum tillige males«. ²⁸³ 1806 omtales korgitteret igen med ønsket om, at det blev erstattet af et lavere. ²⁸⁴ Øjensynlig nøjedes man med at fjerne gitteret, og kun krucifikset blev skånet. *Projekteret korskranke*. Ved restaureringen 1851-52 kom tanken om et nyt lavt korgitter atter frem og C. A. Møller udførte en tegning (fig. 111) med lignende nygotiske motiver som stolestaderne; planen blev imidlertid opgivet.

PRÆDIKESTOL

Prædikestol (fig. 112), 1639 ifølge malet årstal, skænket af Jomfru Ide Skinkel og tilskrevet Anders Mortensen (se ndf.); opgangen stammer fra 1842-43. ²⁸⁵

Stolen har fem fag med relieffer af scener fra Kristi Liv, der adskilles af hermer, forestillende evangelister og apostle omkring Frelseren. Den seksidede *himmel* prydes mellem topstykkerne af putti med lidelsesredskaber.

Kurvens postament har nedadvendte spir på hjørnerne og imellem disse hængestykker (fig. 116), udformet som kartoucher omkring kerubhoveder. Hjørnerne af det karnisformede postament markeres af maskeprydede bøjler, som på gesimsen modsvares af bøjler med kerubhoveder; i friserne herimellem er fæstnet den ugifte donators slægtsvåbener på fædrene og mødrene side, 16 i alt (fig. 115). Fyldingerne viser følgende relieffer regnet fra opgangen: 1) Lazarus' opvækkelse (fig. 114a), 2) Nadveren (fig. 115), 3) Korsfæstelsen (fig. 114b), 4) Gravlæggelsen (fig. 114c) og 5) Noli me tangere (fig. 113). Fremstillingerne er skåret efter kobberstik. Således bygger Nadveren og Korsfæstelsen på Hendrick Goltzius' berømte passionsserie fra 1596-98, ²⁸⁶ mens forlægget for Lazarus' opvækkelse er et stik af Jan Muller efter Abraham Bloemaert. ²⁸⁷ De bibelske hermer, der adskiller fyldingerne, forestiller regnet fra opgangen: Mattæus, Markus, Kristus, Lukas, Johannes og Andreas. Kristus er vist som »Salvator mundi« med rigsæble; evangelisterne identificeres med deres tegn på skaffet, og Andreas bærer sit karakteristiske X-

Fig. 113. Fylding fra prædikestol 1639. Relief med Noli me tangere (s. 1107). NE fot. 1989. - Panel from pulpit, 1639. Relief depicting Noli me tangere.

kors. Underbaldakinen, muligvis en senere fornyelse, afsluttes med en drueklase, som næppe heller er oprindelig.

Himlens gesims prydes forneden af tungebort, i hjørnerne adskilt af nedadvendte småspir, foroven pærestav med midtstillet roset; hjørnerne her markeres med bøjler i gennembrudt arbejde. Kun to af de fem putti har redskaberne i behold, én martersøjlen og én korset. Topstykkerne afsluttes af småspir, og Helligåndsduen er fastgjort på himlens underside.

Den svungne *opgang* er udført 1842-43 af snedker Chr. Hansen, der selv leverede tegningerne. ⁸⁸ Vangens yderside prydes af balustre, som er en gentagelse af orgelpulpiturets (jfr. fig. 130). *Bogstolen*, af træ, anskaffet 1889, er udformet som en oplået bibel. ⁹⁵

Prædikestolens tilskrivning til Anders Mortensen, som havde sin egen stol i kirken (s.

Fig. 114a-c. Fyldinger fra prædikestol 1639 (s. 1107). a. Lazarus' opvækkelse. b. Korsfæstelsen. c. Gravlæggelsen. NE fot. 1989. - *Panels from pulpit, 1639. a. The Raising of Lazarus. b. The Crucifixion, c. The Entombment of Christ.*

1110), bygger på en sammenligning af karakteristiske detaljer (de brede kerubhoveder, vrængmaskerne og himlens elegant skårne topstykker) med tilsvarende enkeltheder i sikre arbejder såsom albertavlerne i S. Knud (s. 539 f.) og Dalum samt prædikestolen i Nyborg.²⁸⁵

Stolen står med staffering fra 1895, udført af maler N.M.Aagaard, som bl.a. fremdrog de mange indskrifter,²⁸⁸ jfr. en sort metalplade på indersiden af underbaldakinens hængestykker med indskrift i gylden antikva: »Denne Prædikestol er Malet og Forgylt(!) af Malermester N. M. Aagaard anno 1895«. På bagsiden afhængestykkerne ses desuden flere senere håndværkernavne. Stolen blev malet grøn med forgyldte fyldingsrelieffer, ligesom der er benyttet guld til en række udskårne detaljer. Underbaldakinen og baggrunden for friserens indskrifter er brun- og rødmarmoreret. Undersiden af himlen er blå, duen hvid, og aneskjoldene står i heraldiske farver. Opgangens balustre er grønne med okseblodsfarvet grund. Bogstolen er malet sort på undersiden og har med forgyldte versaler »Biblia« på »bogyggen«.

I friserne på kurvens postament er med gylden fraktur malet en række skriftsteder, som

knytter sig til reliefferne ovenover. De viser, regnet fra opgangen: 1) »Jesus sagde til Martha: Din Broder skal opstaa Jeg er Opstandelsen og Lifuet Joh. 11.25«. 2) »Saa ofte som I æde af dette Brød oc dricke af denne Kalk da forkynder Herrens Død 1. Cor.11«. 3) »Jeg actede icke at Bide noget Iblant Eder uden Jesum Christu[m] oc Hannem Korsfested 1. Cor. 22«. 4) »Christus var død for vore synder efter Skrifterne oc blef Begraffuen oc er Opstanden 1.Cor. 15.4«. 5) »Jesus sagde til Marie Magdalene Jeg far op til min Fader oc²⁸⁹ til Eders Fader Joh. 20.15«.

På himlens friser læses tilsvarende, ligeledes med gylden fraktur, regnet fra opgangen: 1) »Salige ere de som høre Guds Ord oc bevare det. Luc.XI Cap. XXVIII.« 2) »Anno 1639 den 20 Julii haffuer ærlig oc velbyrdig« 3) »Jomfrue Jomfrue Ide Schenckel ladet denne Prædickestoel opsette« 4) »Den høieste Gud til Ære hans hellige Tieneste til Forfremmelse« 5) »Denne christen Kircke til Saligheds Opbyggelse oc sine« 6) »Salige Fastres til en hæderlig Ihukommelse«. Prædikestolen er således også et mindesmærke for Ide Skinkels faste.²⁹⁰ På himlens underside ses i kanten gyldne græske tegn for Alfa og Omega.

Prædikestolen er undergået en del forandringer i tidens løb. 1694-95 slog Erich snedker nogle lister på den.⁸⁵ 1737-38 fik Matthias Høne betaling for at udføre ny trappe og nyt rækværk af eg og fyr, og 1739 udførte han en »ny« dør, som imidlertid ikke omtales senere.²⁹¹ 1748 satte snedker Arnesen »de smaa billeder« fast, hermed menes formentlig våbenskjoldene.⁸⁸ 1843 gennemgik prædikestolen en reparation, hvor den blev malet og forgyldt og fik en ny opgang.²⁹² 1852 gennemgik den endnu engang en større reparation, hvor billedhugger Ernlund bl.a. skar to »nye drenge« og et ornament med knopper. Dette ornament med knopper er muligvis underbaldakinens drueklase, der ikke svarer til Anders Mortensens øvrige arbejder. Året efter blev prædikestolshimlen repareret.²⁹³ Ved restaurering 1895 blev den ført tilbage til sin »oprindelige Skikkelse«.²⁹⁴

Ved en undersøgelse 1985 har man kunnet spore i hvert fald fire lag farver samt forskellige delvise bemalinger. Det ældste farvelag har en lys rødbrun farve på storfelterne og en mørkere brun på ramme og snitværk samt forgyldte bogstaver på sort bund. Næste lag er domineret af grå farve med hvidt på profilled. Stolens oprindelige indskrifter er dækket og storfelterne forgyldte. Dette farvelag kunne tænkes at stamme fra istandsættelsen 1737-38. På farvelaget herover er storfelternes relieffer hvidgrå, og det meste af den øvrige prædikestol har en varm, grågrøn farve med enkelte forgyldte led. Våbenfrisen har stået rød på hvid bund. Det er denne staffering, der ses på et fotografi, optaget mellem 1867 og 1882 (fig. 81), og den stammer formentlig fra den store istandsættelse 1842-43, hvor maler Appelbye gav overslag på malerarbejdet.⁷⁶ Den omtalte grågrønne farve virker nærmest sort på fotografiet og N. M. Aagaard omtaler da også stolen som sortmalet med hvide felter.²⁹⁵ Aagaard mente, at han gengav prædikestolens oprindelige staffering ved sin restaurering 1895, men som det ses af ovenstående redegørelse, kan dette ikke være helt rigtigt. F.eks. synes der ikke i de gamle farvelag at have været spor af våbenskjoldenes heraldiske farver.

Fig. 115. Prædikestol, 1639. Detalje visende masker, englehoveder og udsnit af våbenskjolde (s. 1107). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Pulpit, 1639. Detail showing masks, heads of angels and coats of arms.*

STOLESTADER, SKABE OG PENGEBEHOLDERE

Stolestader (fig. 80, 117), 1852, affyr. Udført efter C. A. Møllers tegninger fra 1851 af snedkerne J. Haugsted, Chr. Hansen, A. Petersen og J. C. Barth.²⁹⁶ I skibet er to blokke med hver 21 stader, hvoraf de to vestligste er lidt kortere end de øvrige, i hver korsarm én blok, lukket fortil affyldingspaneler, begge med fem dobbelte stader. Alle gavle har mod gangene ottekantede stolper, mens stolperne ind mod væggen i skibet er firkantede. Gavle og stolper samt frontpanelerne i korsarmene prydes af nygotisk, trepasformet ornamentik.²⁹⁷ I et første forslag (fig. 118) tegnede C. A. Møller stolene i en mere traditionel, nygotisk skikkelse med spidsbuede gavle, fyldingsdøre og ryglæn og med genbrug af det gamle panelværk. Imidlertid bortfaldt dørene »... hvorved en del bekostning vil spares,

Fig. 116. Prædikestol, 1639, detalje. Kartoucheudformet hængestykke med kerubhoved (s. 1107). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Detail of the pulpit, 1639. Cartouche-shaped console with cherub head.*

og ... der i stedet anvendes noget på endestykernes forsiring«. ²⁹⁸ Den nuværende udformning ses allerede på de første bevarede grundplaner (jfr. fig. 73, 74). 1897 ombygget med fodbrædder, ²⁶² og 1960 atter renoveret efter konstateret ormeangreb. Ved denne sidste lejlighed diskuterede man anskaffelse af nye. ²⁹⁹

Stolene står med en rødbrun/lilla staffering fra 1987. De var oprindelig egetræsmalet og færdigret i lighed med en del af det øvrige inventar. 1882 blev egetræsmalingen fornyet, ²⁰⁷ men dækkedes allerede 1897 af en grøn farve. 1960 blev stolestaderne malet i gråt og hvidt. ³⁰⁰

†*Stolestader.* 1) Nævnt første gang 1637. ³⁰¹ Om deres beskaffenhed vides blot, at de havde låger, var nummererede og for nogles vedkommende havde lås og nøgle. ⁸⁵ 1672 blev de forsynet med navne ⁸⁵ og 1691, 1692 og 1701 blev forskellige stole repareret af »Anders Bilthuger«. ⁸⁵ Her er muligvis tale om enten billedhugger og snedker Anders Hansen eller snedker Anders Mortensen (den yngre). ³⁰²

Af stolestadebogen fremgår, at der 1637 var 19 rækker i skibet, tre i søndre korsarm (mandskapellet) og ni i nordre korsarm (kvindekapellet). Den forreste række i skibet var 1637 forbeholdt »kansleren«, og fra 1669 omtales den forreste række som Kongens og Dronningens stol. De seks forreste stole kostede 1½ rdl. i leje, og her havde borgerskabet deres pladser. Herefter var der fem rækker forbeholdt bønderne fra

Egeby (Ejby), Killerup og Korup (Biskorup), der havde deres stolestader frit, da de betalte tiende til kirken. De sidste rækker og stolestaderne i »kapellerne« kostede 1 rdl. Herudover kunne resterende stole fæstes til tjenestepiger, fattige kvinder og andre fattigfolk i sognet. Stolestaderne var personlig ejendom, som ikke måtte sælges til andre. Hvis man »dølgede« sig i et stude for at slippe for udgift, skulle det påtales afkirkeværgerne, først i venlighed, men dersom det »kand intet frugte« skulle synderen for retten. ³⁰¹ Den fornemme plads i anden række lige efter »kanslerens stol«, havde Claus Mule, hvis fædrene og mødrene våben o. 1720 observeredes her af Jacob Bircherod. ³⁰³ Den kendte billedskærer Anders Mortensen betalte 1654 for en plads på femte række til sig selv og på ottende række i kvindekapellet til sin hustru. Rækkerne bag bønderne syntes ikke særligt attraktive, men en Mathies Kock havde plads på sidste række, ligesom hans hustru Karen fik plads på en stol ved muren i kvindekapellet.

2) 1741 fremstilledes i alt 85 nye stole, 57 til skibet, 15 til kvindekapellet og 13 til mandskapellet. I forbindelse med opstillingen 1741 fik man et nyt stolestadereglement, der nedfældedes 1748. ⁸⁸ Stolene blev fordelt således, at den øverste stol i den store gang på begge sider, som »bar det Navn af Kongens og Dronningens mestens har været søgt af uberettigede Personer, alt saa er dend ved Kirkens reparation Aar 1741 kommen til at tilhøre nogle af Sognets de største Decimenter (dvs. tiendeydere)«. De næste stole (2.-7. række i mandssiden og 2.-8. række i kvindesiden) var forbeholdt borgere. Den 5. stol i kvindesiden var reserveret præsternes hustruer og familie. 8.-12. række i mandssiden tilhørte sognets tiendeydere og 9.-13. i kvindesiden deres hustruer. 13.-20. stol i mandssiden og 14.-19. i kvindesiden var bestemt for borgere og borgerkoner og de sidste rækker for husmænd samt decimenternes tjenestefolk. I mandskapellet var den øverste stol forbeholdt »catheketen« og den 4. stol »ved muren« snedkersvende. De øvrige i mandskapellet var til borgere og deres hustruer ligesom dem i kvindekapellet, bortset fra den 7. og bageste stol, der her var reserveret

Fig. 117. Lukket stol og stolestader, 1852, nordre korsarm (s. 1109, 1119). NE fot. 1989. - *Gallery and pews, 1852, north transept.*

til præstens og kirkeværgens tjenestekvinder. Foruden de nævnte stolestader var der 79 »klapper«, som lejedes ud til håndværkere og deres familier. 1741-stolens farver fremgår ikke af kilderne,³⁰⁴ men 1798 gav maler Dahlin dem en perlegrå oliefarve. Samtidig fik dørene malet numre i ovale felter.¹⁸⁷ 1851 blev stolene nedtaget og materialerne solgt på auktion.⁸⁸

Korstole (fig. 119), o. 1500, antagelig udført til †Gråbrødre kirke, med senere ændringer og tilføjelser. Stolene omfatter to rækker med seks sæder i hver, opstillet langs hhv. korets nord- og sydvæg.

Bege rækker fremviser spor, der røber, at de har været en del af oprindeligt længere stoleblokke. De fire endegavlne er alle afsavet og sekundært forsynet med et skråkantet bræt, som

følger gavlens profil og dækker den oprindelige udsavning til sædeopklap; herpå er senere (bortset fra nordrækkens østgavl) påsat finérplade. De øvrige vanger med udsparinger til klapsæder har - ligesom endegavlne - dekoration af småsøjler på ottekantede baser både under armlæn og sæder; ud for sæderne er kubiske led med rosetudsmykning i relief. De hængslede klapsæder udviser enkelte spor efter nu forsvundne misericordier.³⁰⁵ Armlænene, der er dannet af gennemløbende dækplanker med profilløb langs den halvrunde forkant over vangerne, er ligeledes sekundært afsavet og suppleret eller omdannet i de fire nuværende gavlparter. Spor efter en oprindelig overbygning, fæstnet hertil og til stolens bagklædning, lader sig dog vanskeligt påvise ud fra den nuværende tilstand og op-

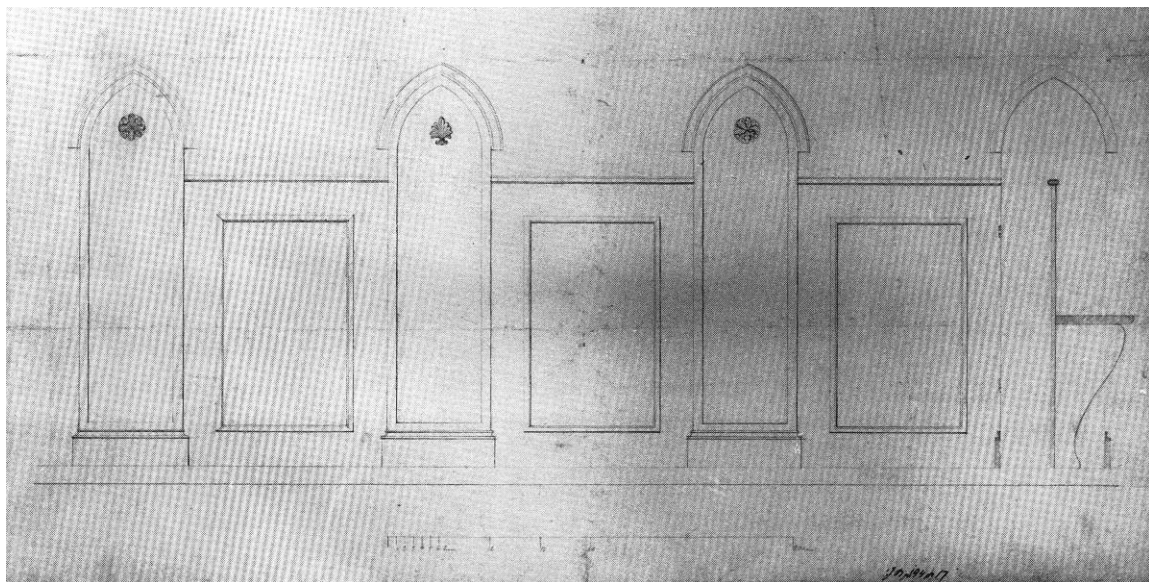

Fig. 118. C. A. Møllers ikke benyttede forslag 1851 til stolestader: »Det gamle Panel bruges til Rygverk« (s. 1109). Landsarkivet for Fyn. - C. A. Møller's proposal (not adopted) 1851 for the pews: "The old panel to be used as the back".

stilling. Rygstødene udgøres af sekundære fyrretræsplader med spejlfyldinger, mens bagklædningerne under sæderne er dannet af glatte egeplanker (oprindelige?). Over en sekundær asbestbeklædning, påsømmet begge rækker bagklædning, anes en (oprindelig?) indridset nummerering med romertal.³⁰⁶ Sekundære fodstykker med profilled er som rygstødene af fyr.³⁰⁷ Et tågulv under begge rækker ses på fotografi fra 1905 (fig. 4). En tåskranke, 1841, 1852 fornyet med stolper svarende til stolestadernes, blev fjernet 1898 og erstattet af en læsepult, erhvervet 1897 (s. 1097).³⁰⁸

Under den nuværende mørkebrune staffering anes på vangernes kvartcirkulære udsparinger og under nordrækkens ryg en ældre bemaling i blågrøn og bleg rød, hidrørende fra Ernst Triers istandsættelse 1960.³⁰⁹ Under denne er påvist yderligere tre farvelag, en mørkebrun egetræsådring, hvorunder en lysegul egetræsstaffering samt på rygstød, vanger og armlæn en bemaling i to grå nuancer med mørkegrå staffering af panelværkets rammer og lysegrå fyldinger.³¹⁰

Som nævnt ovf. har de to rækker udgjort dele af en større helhed. Der er derfor grund til at fæste lid til en indberetning, nedskrevet 9. april 1818.³¹¹ Heri er beskrevet t Gråbrødre klosterkirkes inventar, der 1806 blev afhændet på auktion, deriblandt »fire Rader højarmede Stole, lige som de i St. Knuds Kirke; nogle af dem staae i Frue Kirke«.

Omtalen hentyder sandsynligvis til klosterkirkens komplekse af korstole, der oprindelig omfattede 48 sæder, opdelt i to lange rækker à 15 sæder (ombøjet i vest ved 14. sæde) og fire mindre blokke à hhv. fire og fem sæder. Ifølge beretningen, der i øvrigt giver en troværdig reddegørelse for klosterkirkens udstyr og senere nedrivning, blev en del af disse korstole således erhvervet af Vor Frue, ligesom alterbordspladen og Claus Bergs altertavle (jfr. s. 520 og 1088).³¹² Erhvervelsen har dog tilsyneladende ikke sat sig spor i andre kilder.

De eksisterende korstole kunne være udskilt af klosterkirkens længste stolerækker, som var placeret langs nord- eller sydvæggen (jfr. s. 720

Fig. 119. Middelalderlige korstole, anskaffet fra †Gråbrødre kirke 1806 (s. 1111). NE fot. 1989. - *Medieval choir stalls, acquired from †Greyfriars' church, 1806.*

med fig. 574).³¹³ De sekundært påsømmede plader på de nuværende endegavle skjuler dog eventuelle spor af stolens oprindelige afslutning mod øst og vest. Den ældre overbygning, som endnu sås o. 1760, jfr. fig. 574, kan være fjernet ved denne lejlighed, ligesom rygstødenes sekundære panelværk og fodlisterne muligvis er tilføjet i forbindelse med stolens nyopstilling. Det kan dog ikke udelukkes, at disse ændringer er foretaget, endnu mens stolene fandtes i klosterkirken.³¹⁴ Som nævnt ovf. istandsattes korstolene 1960 og atter 1987.³¹⁵ Korstolene fra †Gråbrødre kirke har antagelig erstattet et antal †disciplestole (sendf.)

†Skriftestole. 1) 1715 omtales en reparation af kapellanen Jens Skaarups skriftestol.⁸⁸ 2) 1730 omtales en ny skriftestol.⁸⁸ 3-4) 1741 blev der udført to »præstestole« ved kordøren.³¹⁶ 1797 oplyses det, at Ide Skinkels epitafium var opsat i koret på væggen oven for kapellanens skriftestol, dvs. at den har været placeret på sydsiden i korets hjørne oven på Jørgen Hartvigsens ligsten (se s. 1153).³¹⁷ 1773 siges en skriftestol at

Fig. 120. Stol fra 1907 (s. 1115). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Chair from 1901.*

Fig. 121. Skab, o. 1530 (s. 1115). NE fot. 1989. - *Cupboard, c. 1530.*

have to »Ryslæderstole«, og 1775 omtales fire ditto.²⁰⁴ 1798 klager præsten Christian Seidelin over, at disciplenes stole og opgangen til prædikestolen er betænkt med maling, mens den stol, som »...ieg idelig betræder, naar ieg ned for mig maae øyne, at de øvrige Borgere og Borgerinders Stole ere malede og min Stoel ikke...«. ³¹⁸ 1836 oplyses det, at to lukkede stole i koret, antagelig skriftestolene, indrettedes til brug for korsangerne.⁸⁸ De blev antagelig nedrevet 1851 sammen med de øvrige stolestader.⁸⁸ 5) 1861 anskaffes til sakristiet en ny skriftestol,

der omtales frem til istandsættelsen 1892.³¹⁹ †*Degnestol.* 1676 omtales en reparation på en degnestol i koret.⁸⁵

†*Discipelstole.* 1) Før 1732, da nogle discipelstole repareredes.⁸⁸ 2) 1741. De nye stolestader (jfr. ovf.) omfattede tillige nogle discipelstole.³¹⁶ Stolene siges at stå »udi Coret paa begge sider«. 1798 blev de malet med perlegrå maling.³²⁰

†*Kongestol.* se ovf. under †stolestader.

Kirkebænke. 1884 anskaffedes 14 bænke med rygstød og rørfletsæder.⁹⁵ Otte af disse, som nu står foran stolestaderne, har fået nye træsæder

Fig. 122a-b. Skab, o. 1530, detaljer (s. 1115). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Details cupboard*, c. 1530.

og er malet i samme rødbrune farve. De resterende seks står i den gamle latinske skole. Fire af disse har endnu de gamle rørsæder. †*Kirkebænke*. I inventarierne omtales et skiftende antal kirkebænke. Bænkene nævnes ikke systematisk, ligesom oplysningerne om deres placering er upræcis. 1) 1730 omtales to bølgebænke og to gamle bænke affyr på orgelværket.⁸⁸ 1747 nævnes kun de to bølgebænke og fra 1755 omtales kun én bæk.⁸⁸ 2) 1884 anskaffedes 10 kirkebænke uden ryglæn samtidig med de førnævnte 14 med ryglæn.⁹⁵ 3) 1901 anskaffedes endnu fire bænke.⁹⁵

Løse stole. 1) 1852-81, 17 i de lukkede stole, heraf 14 i bøgetræ med rørflætsæder, drejede forben og buet ryg. Tre af disse har fået flætsæderne udskiftet med malede træflætsæder. Desuden har tre stole ryg med tværstøtter. Alle er gråmalede. Ifølge regnskaberne 1852-81 anskaffedes flere gange bøgestole med rørflætsæder til kirken.³²¹ På et ældre foto ses nogle af disse stole i korskæringen foran stolestaderne. 2) 1800'ernes slutning, lakeret egetræsstol med læderyg og sæde, gotiserende udformning. 3) 1907 (fig. 120), to egetræsstole, i tillempet middelalderstil, med ryg- og armlæn; i ryglænet Kristusmonogram. I bunden stempel »HNH/1907«. 4) 1960 anskaffedes 50 bøgestræsstole med flætsæder.

Skabe. 1) (Fig. 121), o. 1530, 248x203x60 cm. Seks låger, to store forneden, en bred i midten (skænkeklappen) og tre foroven. Skænkeklappen og de tre låger foroven har foldeværksfyldinger, mens lågerne forneden har - antagelig sekundære - fyldinger, delt af tværstykke. Øverst en nyere gesims med dobbelt tandsnit på glat baggrund, der skjuler spor efter en evt. oprindelig gesims. Karnisformede, muligvis fornyede, fodstøtter. Nye hylder. På nordre side to sekundære knager. Lågerne har korsblomstbeslag, og foroven er på de to yderste fyldinger fæstnet rombformede beslag med griberinge. Tilsvarende beslag, nu uden griberinge, er fæstnet til de underste lågers tværstykke. Hjerteformede låseblik, som midt på skænkeklappen og på de nederste låger er afløst af nyere. På søndre vange er fæstnet et kasseret låseblik. Skabet har talrige indskårede graffiti (fig. 122a-b), det ældste årstal er 1595. Af navne ses »Berentzson«, »Mathias Schnch[ ]«, »Petrus Nicolai«, »Olaus Matthiæ Thestrup« m.fl. I den ene gavl er skåret et hus med »Kaarup« over taget¹⁸ og inde i huset »Anno 1720«, »MRS« mv. (fig. 122b). Flere steder er der skåret en galge (fig. 122a). Graffitiens skyldes formentlig skolens disciple, der sang i kirken.³²²

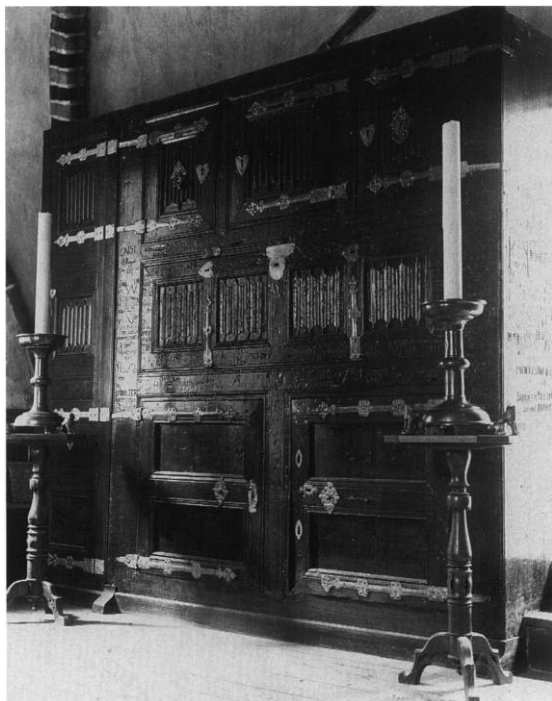

Fig. 123. Skab, o. 1530, med sekundær tilføjelse og før det blev forsynet med gesims, jfr. fig. 121 (s. 1116). Fot. fra 1800'ernes slutning i NM. - *Cupboard, c. 1530, with secondary addition and before being given a cornice.*

Den moderne staffing er dodenkoprød med tynde blågrønne striber på fyldingslister og hovedgesims. Sølvmalede jernbeslag. Skabets tidligere staffing er ikke været undersøgt, men det er sandsynligt, at det 1889 blev egetræsådt, da det fik en tilføjelse (se ndf.), muligvis før i lighed med stolestaderne (jfr. s. 1110).

Formentlig fynsk arbejde, beslægtet med kirkeskabet fra Bjerreby på Tåsinge (nu i NM),³²³ ligesom man kan finde lignende detaljer i snitværk og beslag på mindre skabe i Møntergården, Odense.³²⁴ Det kan have haft topstykke med baldakin svarende til skabet fra Bjerreby.³²⁵ I opbygning, ornamentik og beslag minder det om skabe fra Ribegnen, ligesom man finder en parallel fra o. 1500 stammende fra Lüneburg, nu i Berlin Kunstgewerbe-Museum.³²⁶

Første gang omtalt i regnskaberne 1684, da

»det store skab« i sakristiet blev flyttet, uden at det nævnes hvorfra eller hvorhen.⁸³ Selv om det først optages i inventarierne fra 1716, må det have stået i kirken længe.⁸³ Det fremgår, at skabet benyttedes til kirkens »ornamenter« dvs. kirkesølv. Under kirkens istandsættelse 1852 frarådede arkitekt C. A. Møller at kassere det gamle skab »før man har et bedre«. ³²⁷ 1884 fik det en ny fodliste.⁸⁸ 1889 blev der udført et »fast« egetræsmalet skab til messehagler,²⁰⁷ formentlig den tilføjelse på ét fag, som fæstnedes til skabets sydside og udformedes analogt med resten, samtidig med en reparation og lakering (fig. 123).²⁰⁷ Før 1905 forsynede man skabet med en enkelt tandsnitgesims.³²⁸ Denne løsning på manglende skabsplads var enten ikke tilfredsstillende, eller man har fundet tilføjelsen upassende. 1913 blev den fjernet, og Vilh. Petersen tegnede en ny dobbelt tandsnitgesims i stedet for den, der var udført til det forlængede skab.³²⁹

2) (Fig. 124) 1913, 189x119x56 cm, med fyldingsdør, hvis øverste felter prydes af rosetter. På det midterste vandrette rammestykke med reliefversaler »Anno.d(omi)ni.1913«. Bred profileret hovedgesims. Skabet, der er dodenkoprødt med blågrønne lister, er udført efter tegning af Vilh. Petersen.³³⁰ Benyttes til kirkens ældre messehagler. I sakristiet.

3) 1996, affyr, udført af firma Vald. Jørgensen og Søn, Odense, malet af Arne Rosenløv Laurzen, Odense. Skabet er i udførmning og staffing tilpasset skab nr. 1 og 2. To fyldingslåger og profileret gesims. Benyttes til kirkens ibrugværende messehagler. I sakristiet.

†*Kister* 1) 1664-1733 omtales en »kistebænk« med to låse for.⁸⁵ Fra 1716 kaldes den gammel og ubrugelig, men 1733 ønsker man at reparere den. 2) Fra 1716 nævnes desuden en lysekiste i eg som værende gammel og ubrugelig.⁸⁵

†*Pengeblokke*. 1) Før 1665, aftræ. 1690 blev tre låse brudt op af »tyvagtige personer«, der var kommet ind ad vinduet mellem våbenhuset og orgelværket. 1701 blev blokken atter brudt op og måtte repareres; 1705 tog man konsekvensen af overgrebene og fastmurede blokken.⁸⁵ 2) 1742 leverede Jens Sørensen snedker en ny blok.⁸⁸

Denne blok stod i fruentimmerkapellet (nordre korsarm) øst for kvindestolene.⁸⁸ 3) 1853 leverede snedker J. Haugsted en egetræspoleret fattigblok.

Pengebøsser. 1-4) (Fig. 125) 1856 og 1884. Fire næsten ens bøsser, hvoraf tre er fra 1856, leveret af blikkenslager W. A. Frost, mens en tilsvarende stammer fra 1884.²⁰⁷ 28,5 cm høj jerncylinder med profileret fod, kant og låg af messing; lås af tin. På den sortmalede cylinder læses med hvid fraktur: »Tænk paa den Fattige.« I bunden er malet hhv. »1« og »2. 2.«, »3. 3« og »4«. Bøsserne står på 63 cm høje ottekantede, gråmalede træpiedestaler, hvis sider har fyldingsornamentik svarende til stoleværkets. To er anbragt ved døren til tårnrummet, to ved pulpitudørene i hhv. nordre og søndre korsarm. De tre »stativer« omtales 1860, hvor de blev

egetræsmalet og ferniseret.⁸⁸ Det fjerde, uden ornamentering, er formentlig anskaffet samtidig med den yngste bøsse. 5-8) O.1900(?), fire pengebøsser af blik, cylinderformede med lille hhv. stor vulst foroven og forneden. I låget penge-tragt af messing. På forsiden øskner til hængelås. Sortmalede med indskrift i hvid antikva: »Ydre Mission«. To opbevares i sakristiet, og to står på et lille bord ved indgangen.

†*Pengebøsser.* 1-3) 1747 omtales to rødansrøgne pengebøsser og fra 1754 tre ditto med hængelåse. Endnu nævnt 1845, men ikke 1852.²⁰⁷ 4) En lille uanstrogen bøsse af træ med beslag, lås og nøgle omtales fra 1747 til 1825, da den solgtes.⁸⁸

†*Klingpunge,* 1-4) I regnskaberne nævnes fire »stavler«, men ud fra beskrivelsen må der være tale om klingpunge, (jfr. S. Knud s. 598). 1678

Fig. 124. Skab, 1913, udført efter tegning af J. Vilh. Petersen (s. 1116). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Cupboard, 1913, after the design of J. Vilh. Petersen.*

Fig. 125. Pengebøsse, 1856 (s. 1117). NE fot. 1991. - *Offertory box, 1856.*

fik Rasmus handskemager betaling for at lave tre tavlepunge, der var »sønder«, og 1683 modtog Henrich Rotgitter betaling for en lille klokke til at hænge ved kirkens tavle, da den gamle var i stykker. 1693 fik kirken endnu en klingpung, skænket af byfoged og kirkeskriver Lauridtz Høy og dennes kæreste.⁸⁵ Den var af karmoisinrød »blommet« (dvs. blomstret) fløj, broderet med navn og årstal 1693, med marmorert stang og stor sølvbjælde. Samme år blev en af de øvrige tavler repareret. Af inventariet 1716 fremgår det, at den ene er med sølvklokke, de tre øvrige med metalklokker, hvoraf de to »er nylig gjorte«. 1720 fik Ejler guldsmed³³¹ betaling for at forsøve tre nye messingklokker og en »gammel«.⁹⁵ Fra 1733 beskrives to af klokkerne som værende af messing og to forsøvede. Dvs. den i 1716 omtalte »sølvklokke« antagelig har været forsølvet messing.³³² 1774 har kun den ene klingpung sin klokke.⁸⁵ 5) 1756 leveredes en lille håndtavle til brug for orgelværket(!).⁸⁸

1861 tillod Kirkeministeriet, at ombårne tavler ved gudstjenester afskaffes, hvorefter klingpungene glider ud af inventariene.⁹⁵

DØRFLØJE OG PULPITURER

Dørfløje. Udvendige. 1) (Fig. 126a-b) 1741, af eg. Den udvendigt flammerede dør består af fire planker, indvendigt sammenholdt af vandrette revler. Gråmalet. Ældre stabler og gangjern samt skudrigel. Nyere låsetøj og på karmen beslag af jern til fustængebomme.³³³ Til sakristiet. 2-4) 1852, dobbelte fløje til tårnet (hovedindgangen) og korsarmskapellerne er udført 1852 som led i hovedrestaureringen af snedkermester Chr. Hansen efter C. A. Møllers tegninger.³³⁴ Ydersiderne er beslået med lister, som danner spidsbuede felter med trepasformet inddeling, svarende til decorationen af stolestaderne. 1856 blev de afslebet, egetræsådret og ferniseret.³³⁵ Ved restaureringen 1864-67 ændredes dørenes indfatning, mens de forholdsvis nye fløje bibeholdtes (jfr. bygning s. 1076f.). Hoveddøren, af

eg, var oprindeligt udstyret med lunette, som fjernedes 1865-67. C. A. Møllers udkast (fig. 127) viser denne detalje, og hvorledes fløjen og dens indramning i øvrigt var projekteret. Nu afrenset og ferniseret. Korsarmenes døre var anbragt i vindfang (jfr. fig. 74), som fjernedes 1865-67. Nu gråmalede. 5) 1852(?), fladbuet, af fyr, ydersiden (jfr. fig. 56) beslået med lister, som mødes i spærstik; gråmalet. I tårnet.³³⁶ 6) 1866(?), af fyr, udvendigt flammeret og brunmalet med tredelt buet vindue foroven. Til fyrrum under sakristiet. Antagelig udført i forbindelse med indretningen af Dewitzernes gravkrypt til fyrcælder (jfr. bygning s. 1080 og begravelse s. 1167). 7) 1955, affyr, tofløjet lakeret fyldingsdør, efter tegning af Axel Jacobsen (jfr. fig. 20). I latinskolens vestgavl.

Dørfløje. Indvendige. 1) 1852, af fyr, spidsbuet med fyldinger, af hvilke den øverste, spidsbuede, har cirkelornament. Gråmalet. Mellem kor og sakristi. Et bevaret udkast af C. A. Møller (fig. 128) viser en konsolbåret indramning af spidsbuen; endvidere at medaljonen i den spidsbuede fylding tænkte prydet med Jesumonogram.³³⁷ 2-6) 1852. Døre i vindfang og tårnrum, dobbelte, gotiserende fyldingsdøre, nu gråma-

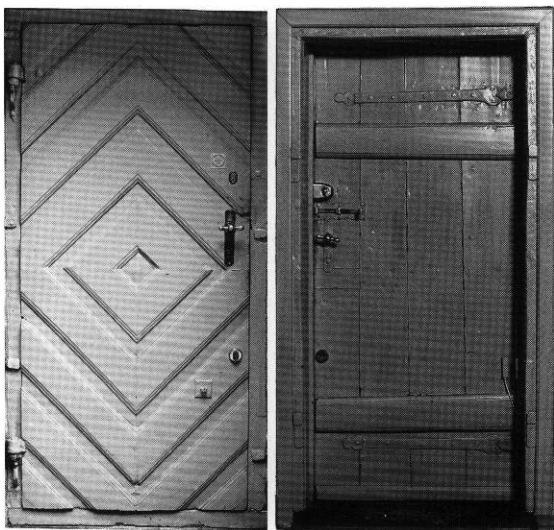

Fig. 126a-b. Dør, 1741, til sakristi. a. Yderside. b. Inderside (s. 1118). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Door, 1741, into the sacristy. a. From the outside. b. From the inside.*

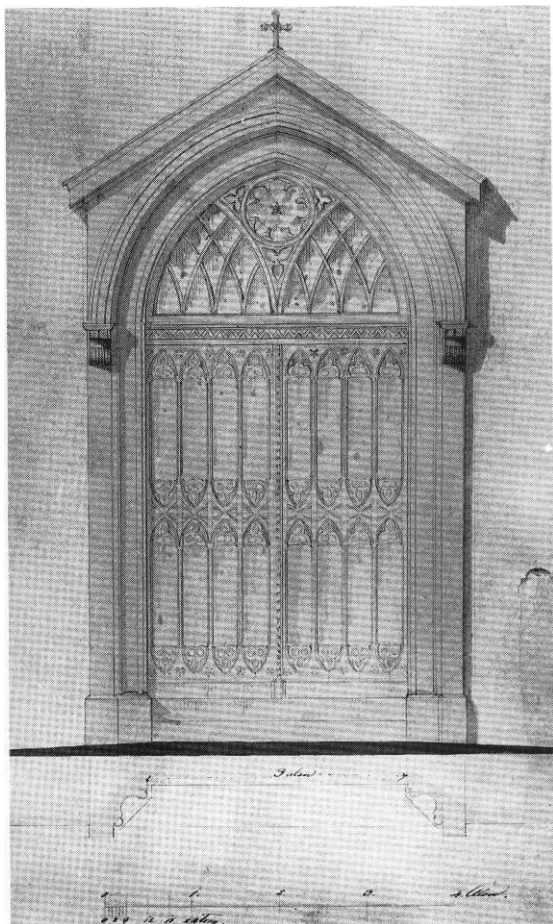

Fig. 127. Udkast til hoveddørfløje (s. 1118). Usigneret tegning o. 1852, formentlig ved C. A. Møller. Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for the main door. Unsigned drawing c. 1852, probably by C. A. Møller.*

lede.³³⁷ Døren fra skib til vindfang under orglet har tudorbuer og fletværk. Tårnrummet har tre døre med glas foroven, indrammet af gotiserende bue.

Adgangsforholdene har siden middelalderen undergået flere ændringer, jfr. bygning s. 1045, 1074. Indtil 1851-52 var skibets oprindelige norddør i funktion tillige med det tilhørende senmiddelalderlige våbenhus, der også gav adgang til nordre korsarm. Tårnets og sydkapellets vestdøre er ikke oprindelige, men formentlig indsat i 1600'erne. En ligeledes sekundær præstedør i korets sydside blændedes 1741, da sakristiets yderdør indsattes. 1827 og 1852 an-

kedes over, at kirkens døre åbnedes indad mod kirken.³³⁸

†*Dørfløje. Udvendige.* 1) Før 1675, da Claus klejnsmed udførte en skodde til den »store« kirkedør. 1680 fik Jacob snedker betaling for at »forferdige« den vestre kirkedør og dens ramme »som var ganske brøstfeldig«, ligesom en udfalden stabel blev indmuret og Lauritz smed forsynede stablen med jern.⁸⁵ 2) Før 1726, da det var nødvendigt at gøre låsen »til rette« i kirkedøren ved mandskapellet. Døren har rimeligvis siddet i kapellets vestside, jfr. ndf.⁸⁵ 3) Før 1741. I henhold til overslag fra 1739 skulle præstedøren, dvs. døråbningen (se ovf. s. 1067) i korets sydmur mellem sakristiet og søndre korsarm have haft en ny dørfløj, men dette kan ikke bekræftes af regnskaberne.³¹⁶ Det er muligt, at man ved denne lejlighed har opgivet den planlagte dør og i stedet tilmuret døråbningen og indsat sakristidøren. 4-6) 1741, da kirken fik udskiftet sine »store døre«, nemlig hoveddør, dørene til våbenhus og søndre korsarms vestside.³¹⁶ Der oplyses intet om beskaffenheden af de tidligere døre til våbenhus og søndre korsarm. 1827 maledes dørene gule.⁸⁸ 7) 1871 fik hoveddøren udvendig gitter- eller tremmedørfløj, der 1885 blev fornyet og forsynet med tre låse.⁸⁸ 8) 1860(?), dobbelt fyldingsdør med i alt seks fyldinger. I skolens vestgavl (jfr. fig. 24).³³⁹

†*Dørfløje. Indvendige.* 1741(?). Efter overslag fra 1739 skulle kirken have nye døre fra våbenhuset til skibet og nordre korsarm samt fra tårnrummet til tårnets trapperum, men det er uvist, hvorvidt de udførtes.³¹⁶ Våbenhusets døre forsvandt ved dets nedrivning 1852.

Pulpiturer og lukkede stole. (Fig. 117), 1853. Langs vestvæggen i korsarmene står en række lukkede stole, i nordre korsarm bestående af tre fag, i søndre fire, desuden i begge rækker et dobbelt dørfag, der fører til en lille entré, med døre, der giver adgang dels til stolenes indre, dels til det fri. Forsiden af brystværnet og dørenes nedre del prydes af nygotiske fyldingsfriser, og tandsnitgesimsen bæres af ottekantede stolper. Efter nu forsvunden tegning af bygningsinspektør C. A. Møller.⁸⁸ Ifølge to udaterede tegninger (fig. 129) planlagde C. A. Møller op-

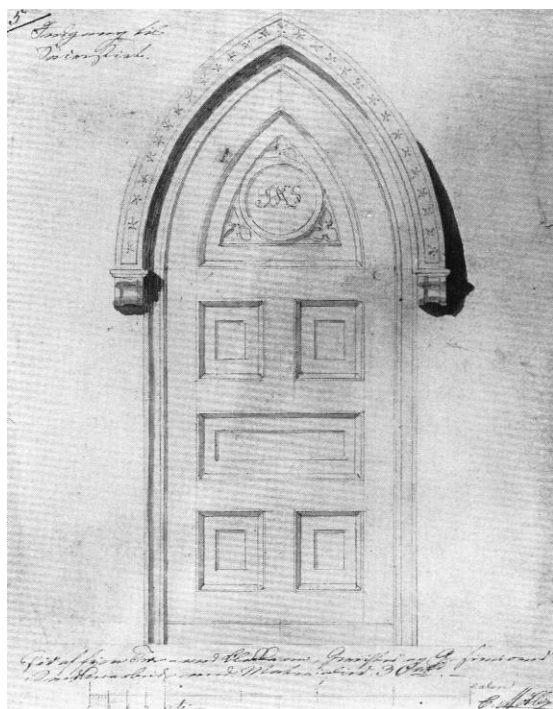

Fig. 128. Udkast til dørføj mellem kor og sakristi (s. 1118). Tegning o. 1852, signeret C. A. Møller. Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for door between the chancel and sacristy. Drawing c. 1852 signed C. A. Møller.*

rindelig en modernisering af de eksisterende hævede pulpitter (se ndf.), som havde udvendig opgang. Tegningerne viser planen med afskårne hjørner og brystværn prydet af firpasmønster; der er ikke gjort rede for evt. søjler til understøttelse, ej heller for opgangsforhold. 1867 blev der syet gardiner til »pulpitterne«,⁸⁸ som oprindeligt var egetræsådrede, men nu står med en staffering fra 1987, mørkegrå med fyldingsfelter i grønblå og brun.

†*Pulpitter og lukkede stole.* 1) 1726, opført for regimenstsskriver Hans Langsted og hr. Nicolai Lønberg efter bevilling. Pulpituret, der ifølge senere oplysninger opsattes langs vestvæggen i nordre kapel (kvindekapellet) var beregnet til otte personer og havde udvendig opgang med dør fra våbenhuset.²⁰⁴ Hans Langsted og Nicolai Lønberg fandt tilsyneladende ikke lysforholdene i pulpituret tilfredsstillende, for 1728 forærede de kirken en lysekrone til ophængning i kvindekapellet (se lysekrone nr. 5). Nedrevet 1852.⁸⁸ 2) 1741(?), opført for brødrene kirkeværge Jørgen Møller og købmand Hans Møller på skibets nordvæg mellem norddøren og orglet. Omtalt første gang i stolestaderegnskabet 1748 og for-

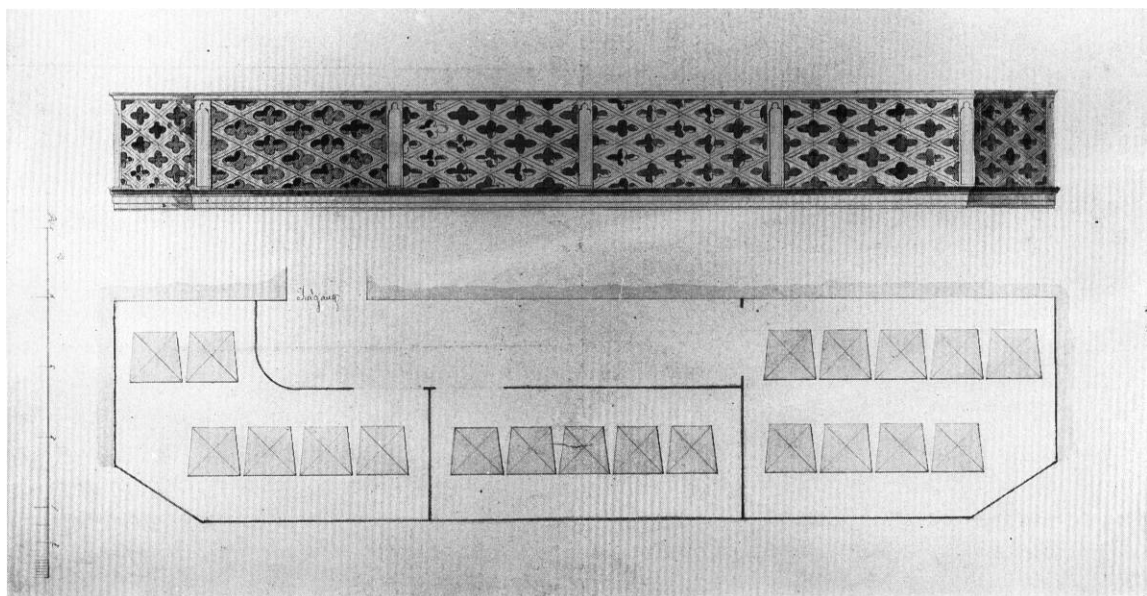

Fig. 129. Forslag til hævet pulpitur i søndre korsarm (s. 1119). Plan o. 1852 ved C. A. Møller. Landsarkivet for Fyn. - *Proposal for an elevated gallery in the south transept. Plan c. 1852 by C. A. Møller.*

mentlig udført samtidig med stolestaderne. Nedrevet 1852. 3-4) 1741(?). 1748 omtales to lukkede stole i mandskapellet den ene »bag ved No. 5 i dend mellemste Rad«, tilhørende Erich Poulsen og Mogens Faber, og den anden »No. 1 paa dend Side ved Muuren, som hr. Canceliraad Muule med Øvrigheds Frihed af en aaben Stoel Aar 1747 lod lukke«. ⁸⁸ Formentlig jævngamle med stolestaderne fra 1741. Nedrevet 1852. ⁸⁸ 5) 1781-82 blev der langs vestvæggen i søndre korsarm udført et pulpitur med udvendig opgang. ⁸⁵ Ved hovedrestaureringen 1851-52 overvejedes i første omgang at modernisere det på samme ophøjede plads, men i lighed med nordkappellets fjernedes det til fordel for den nuværende lukkede stol. ⁸⁸

ORGLER

Orgler. 1) Hovedorgel, 1989, med 39 stemmer, tre manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner med genanvendelse af facaden fra 1756 og en del af piberne fra ÷orgel nr. 3.

Hovedværk (manual I)
 Quintatøn 16' (1923)³⁴⁰
 Principal 8' (1893/1952)³⁴¹
 Gedakt 8' (1893)³⁴²
 Oktav 4' (1893)
 Rørfløjte 4' (1923)
 Quint 2 2/3' (1935)³⁴³
 Oktav 2' (1935)
 Mixtur V (1935)
 Trompet 8' (1893)

Svelleværk (manual II)
 Bordun 16' (1923)
 Principal 8' (1923)
 Fløjte 8' (1989)
 Gamba 8' (1989)
 Celeste 8' (1989)
 Oktav 4' (1923)
 Gedaktfløjte 4' (1893)
 Nasat 2 2/3' (1952)
 Fløjte 2' (1893)
 Terts 1 3/5' (delvis 1893)³⁴⁴
 Sivfløjte 1' (1935)
 Mixtur V (1935)
 Fagot 16' (1923)
 Dulcian 8' (1952)
 Clarino 4' (1923)
 Tremulant

Positiv (manual III)
 Gedakt 8' (1893)
 Principal 4' (1989)
 Kobbelfløjte 4' (1989)
 Oktav 2' (1952)³⁴³
 Quint 1 1/3' (1952)
 Cymbel II (1952)
 Regal 8' (1989)

Pedal
 Subbas 16' (1893)
 Quint 10 2/3' (1893)³⁴⁵
 Principal 8' (1989)
 Gedakt 8' (1893)
 Oktav 4' (1893)
 Nathorn 2' (1952)
 Mixtur III (1935)
 Basun 16' (1893)

Klokkespil.³⁴⁶ Manualomfang: C-g'. Pedalomfang: C-f'. Kopler: SV-HV, BV-HV, BV-SV, HV-P, SV-P, SV 4'-P.³⁴⁷ Generalcrescendo. Afstiller for tungestemmer. Friløb for pedal. 2 registraturer. Setzeranlæg med 256 kombinationer. Mekanisk traktur. Elektrisk registratur. Sløjfevindlader.

Instrumentet er opbygget i to huse. Det forreste hus, i hvis sokkel spillebordet er placeret, giver plads til hovedværket (øverst midtfor), positivet (under hovedværket) samt en del af pedalværkets stemmer (i siderne); det bagerste hus rummer svelleværket, flankeret af de resterende pedalstemmer. På vestpulpituret.

Orgelfacade (fig. 130), fra 1756, bygget af Amdi Worm til ÷orgel nr. 2 og antagelig også tegnet af denne. Rammeværk, gesims og fyldinger er fremstillet affyr, medens snitværkerne er af en blød træsort, muligvis lind. Udformningen afspejler instrumentets oprindelige værkopbygning med hovedværket øverst midtfor, brystværket under dette og pedalværket i delt opstilling i siderne. Hovedværkspartiet består af et smalt, polygont centraltårn, der rejser sig en smule over orgelhusets topgesims, samt to flankerende felter, hvis største piber står nærmest midten. Brystværkspartiet har et centralfelt med mitraformet pibeopstilling og to sidefelter, hvis mindste piber står nærmest centralfeltet. Pedalets prospekt udgøres af to store polygone sidetårne. Orgelhusets profilerede fod- og topgesims følger tårnenes konvekst knækkede forløb. Foran midttårnets rammestykker afskæres topgesimsen med diagonale snit. En tilsvarende topgesims findes på midttårnet og dettes rammestykker. Skellet mellem hovedværk og brystværk markeres af en profileret gesims, der følger midttårnets basis.

Facaden er rigt udsmykket med billedskærerarbejder, udført som gennembrudt rocailleværk.³⁴⁸ Orgelhuset har to storvinger, pedaltårnene bærer kronede kartoucher med Frederik V's og Juliane Maries navnetræk, og alle tårne og felter prydes af pibegitre. Midttårnet krones af den ældre urskive (jfr. s. 1124), der tidligere havde sin plads over ÷orgel nr. 1; dens omgivende snitværk er samtidigt med facadens øvrige prydelser. Urskiven blev på et tidspunkt ta-

get ud af drift, og i stedet indsattes en $\dagger$ stjernefigur, uden tvivl en drejelig cymbelstjerne, der var forbundet med orglets automatiske klokkespil.³⁴⁹ På timetallenes plads ses et kransformet rocailleornament, skåret o. 1854 efter tegning af August Behrends.³⁵⁰ Urskiven, der var sort med gyldne romertal og soldekoration, blev formentlig overmalet i forbindelse med omdannelsen til bagplade for cymbelstjernen. På gesimsen under brystværket (fig. 131) læses inskriptionen med gylden skrift - dels fraktur, dels versaler: »AMDIE WORM. Kongl: Mayts PRIVIL: ORGEL Bygger. 1756.«³⁵¹ Træværket har oprindeligt været blåmalet med gråmarmorerede gesimser; udskæringerne var forgyldte med lysegrå partier. Ved kirkerestaureringen 1852 blev orgelfacaden, i lighed med en del af det øvrige kirkeinventar, egetræsmalet og ferniseret af H. Chr. Appelbye.³⁵² Samtidig blev udskæringerne og gesimserne forgyldt, og kartoucherne med de kongelige navnetræk fik blå bund.³⁵³ Maler Aagaard foretog 1893 eller 1894 en afrensning af orglets træværk for at få fastslået den originale farveholdning, hvorefter han malede og forgyldte facaden.²⁰³ Denne bemaling, der bibeholdtes til 1989, bestod i blåt rammeværk, lysegrå gesimser og frisepartier med blåhvid marmorering på mørkeblå bund; vinger og øvrige snitværker var dekoreret med slagmetal og guldbronze og overtrukket med brun lasurfarve.³⁵⁴ Ved facaderestaureringen 1989 har man tilstræbt en bemaling og farveholdning, der ligger den oprindelige nær, men frisepartiernes marmorering er ikke genskabt, og bortset fra inskriptionsfrisen over spillebordet er det ældste farvelag ikke fremdraget.³⁵⁵

Facaden havde oprindeligt klingende piber fra de to 8 fods principalstemmer,³⁵⁶ dog var piberne i brystværkets felter antagelig stumme. De nuværende prospektpiber er indsat af Frederik Nielsen 1893; 22 af disse klinger i hovedværkets Principal 8', de øvrige er dels attrapper, dels tidligere klingende piber. Af det oprindelige orgelhus er intet bevaret.³⁵⁷

I orgelhusets sokkel, under pedaltårnene, er indsat to *malerier*, henholdsvis 63x58 cm (syd) og 62,5x57 cm (nord), udført i olie på træ. Det

søndre (fig. 132) viser kong David med himmelvendt blik, knælende på en pude med harpen ved sin side på tavlegulvet. Kongen er vist i en arkitekturkulisser med udblik til to bygninger og et vandbassin. På et bord bag ham ligger kronen, og under denne anes en opslået bog, antagelig med rem og nøgle. Foroven to bånd med frakturindskrift: »See, om ieg er Paa onde Veye og leed mig Paa evige Veye. Ps: 139. v 24.« og »Herre. Frels min Siæl fra løgnagtige munde, og fra de falcke[!] Tunger. Ps: 120. v 2.« Længere nede, i en åbning i skyerne: »Hvad kand den Falske Tunge gjøre dig! og hvad kand hun udrette. Ps. 120. v 3.« Farveholdningen er generelt lys, kongens kappe mørkerød, tavlegulvet sort/hvidt, bordets tæppe hvidblåt og arkitekturkulisserns forhæng lysegrønt med guldgaloner.

Det nordre maleri (fig. 133) viser ni, muligvis ti engle i skyer, to med musikinstrumenter: lyre og lut. En basun synes at have tilhørt en nu forsvunden englefigur. Englene ses i en lyskrans omkring en trekant med stråleglans hvorpå læses »Hellig. Hellig. Hellig«. Øverst et skriftbånd, ligeledes med fraktur: »Det er ubigribelig[!] hvorledes hand Regierer.« Tonen i billedet er meget lys, med hvide/gyldne og lysegrå skyer på lys blå himmel.

Malerierne, der synes at være ældre end Amdi Worms facade og muligvis er genanvendt fra et ældre $\dagger$ orgelpulpitur,³⁵⁸ blev overmalet i 1852, da orgelfacaden fik egetræsfarve, men trukket frem igen af N. A. Aagaard ved istandsættelsen i 1894. 1989 restaureredes de ved konservator Jens Johansen.

2) Kororgel, med fire stemmer, bygget 1989 af P. Bruhn & Søn, Årslev, til Odense Universitetshospitals kirkesal. Anskaffet 1994. Transportabelt 'kisteorgel' af standardtype. Disposition: Gedakt 8', Rørfløjte 4', Principal 2', Quint 1 1/3' (fra c'); svelle. Klaviaturomfang: C-g'. Blåmalet.

$\dagger$ Orgler.³⁵⁹ 1) Af ukendt herkomst, omtalt 1664.³⁶⁰ Repareret 1669 af Søren orgelbygger,³⁶¹ 1680 af Abraham Nielsen Svane,³⁶² 1691 og 1694 af Jens Sørensen Bøgh, Nakskov,³⁶³ og 1715 eller 1716 af Hans Goldapfel, Marslev.³⁶⁴ I forbindelse med en reparation 1731 ved Christian

Fig. 130. Orgel, bygget 1989 af Th. Frobenius & Sønner. Orgelfacaden er udført 1756 til Amdi Worms ðorgel (s. 1121, 1124). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Organ, built by Th. Frobenius & Sons in 1989. The organ case was made in 1756 for Amdi Worm's ðorgan.*

Abrahamsen Svane anføres det, at orglet har ét manual med otte stemmer, heriblandt en trompet, at principalstemmen har klingende piber i facaden, og at klaviaturet er belagt med træ;³⁶⁵ samme år anskaffedes en trappe, som organisten kunne stå på, når han udførte stemningsarbejde. Orglet og det tilhørende pulpitur blev overtaget for 50 rdl. af Amdi Worm, der annoncerede instrumentet til salg 17. marts 1755: »Eftersom jeg skal bygge et nyt Orgelværk i Vor Frue Kirke her i Odensee, og jeg har taget det gamle i accorden, som bestaaer af følgende stemmer, nemlig:

- 1.) Gedact 8 fod,
- 2.) Principal 4 fod,
- 3.) Grobzimbel 1 og en halv fod,
- 4.) RausQvint 3 fod,
- 5.) Octava 2 fod,
- 6.) Super Octav 1 fod,
- 7.) Discant=Qvint 1 og en halv fod,
- 8.) Trommet 8 fod,

og 3 Wind=Bælger, hvilket Orgelværk uden Pulpitur (jeg Kongel. privilegeret[!] Orgel=Bygger Amdiam[!] Worm, boende på Sortebrødre Kirkegaard) haver i sinde at stille til offentlig auction i Kiøbmanden Sr. Jens Nissens iboende gaard ved Kaarsgaden d. 30 April. Og skulle der forinden findes liebhaver dertil, ville de behage at accordere med mig om kiøbet her i Odensee, kand de faae det for billigste kiøb.«³⁶⁶ På pulpitur i vest. †*Orgelfacaden* stafferedes 1680 af Johan Zachariassen Getreuer.³⁶⁷ I hvert fald siden 1711 kronedes orglet af en urskive, hvis visere, ligesom det tilhørende slagværk, var forbundet med tårnuret. Denne skive indgår i den nuværende orgelfacade (jfr. s. 1121 og 1124).

2) 1756, med hovedværk, brystværk og pedal samt fem bælg; bygget af Amdi Worm, Engum, for en pris af 1.000 rdl.³⁶⁸ Worm førte tilsyn med orglet til sin død 1791, og herefter overgik vedligeholdelsen til hans tidligere elev, Hans Friedrich Oppenhagen, Rudkøbing, der foretog reparationer 1791-92³⁶⁹ og 1798-99.⁹⁵ Orgelbyggeren havde åbenbart et problematisk forhold til organisten Søren Tange, der klagede over hans arbejde, og 1802 erklærede Oppen-

hagen, at han ikke ville have noget med orglet i Vor Frue at gøre, så længe Tange var kirkens organist.⁷⁶ Herefter blev tilsynet overtaget af Jürgen Hinrichsen Angel, Flensborg, der foretog reparationer 1802-03 og 1805-06.⁸⁵ Organist og urmager Nicolai Fischer overtog efter sin ansættelse som kirkens organist (1806 eller tidligere) tilsynet med såvel orglet som tårnuret.³⁷⁰ Han reparerede orglet 1808-09, i hvilken anledning prospektpiberne beklædtes med bladsølv af maleren N. Jacobsen, og 1814, hvor der blev foretaget arbejder ved klaviaturets træbelægning, prospektpiberne, de indvendige piber, ventilerne, vindposerne³⁷¹ samt bælgene.³⁷² Fra midten af 1830'erne og resten af orglets funktionsperiode blev tilsyn, reparationer og ombygninger varetaget af orgelbyggerne P. U. F. og J. A. Demant samt af disses efterfølger, Frederik Nielsen. I P. U. F. Demants reparationsoverslag 1834 findes den ældste kendte optegnelse af orglets disposition (22 stemmer, to manualer og pedal).³⁷³

Manual

Principal 8 Fod³⁷⁴
 Qvintadena 16 Fod
 Gedact 8 Fod
 Octav 4 Fod
 Qvinte 3 Fod
 Octav 2 Fod
 Siflöte 1 Fod
 Mixtur 3 Fag
 Voxhuman 8 Fod Discant³⁷⁵
 Trompet 8 Fod

Pedal

Principal 8 Fod
 Subbas 16 Fod
 Octav 4 Fod
 Rør-Qvint 2 Fag
 Mixtur 4 Fag
 Posaune 16 Fod
 Trompet 8 Fod

Brystværk

Gedact 8 Fod
 Flöite 4 Fod
 Octav 2 Fod
 Sedecima 1 1/2 Fod³⁷⁶
 Zimbel 3 Fag

Zimbelstjerne. Tremulant. Manualomfang: C, D, E, F - c''' eller d'''; pedalomfang: C, D, E - e'.³⁷⁷ Manualkoppel. Tre vindlader. Fem bælg. Klingende og stumme prospektpiber.³⁷⁸

1836 udførte P. U. F. Demant en restaurering og ombygning, resulterende i følgende disposition:³⁷⁹

Manual

Principal 8 Fod (1836)
 Bordun 16 Fod
 Gedact 8 Fod
 Octav 4 Fod
 Qvinte 3 Fod
 Octav 2 Fod
 Octav 1 Fod
 Mixtur 4 Fag³⁸⁰
 Tertian 2 Fag (1836)
 Trompet 8 Fod

Brystværk

Gedact 8 Fod
 Flöite 4 Fod
 Octav 2 Fod
 Sedecima 1 1/2 Fod
 Zimbel 3 Fag

Pedal

Principal 8 Fod (1836)
 Subbas 16 Fod
 Octav 4 Fod
 Nachthorn 2 Fod (1836)
 Qvintadena 4 Fod (1836)
 Posaune 16 Fod
 Trompet 8 Fod

Undermanual

Viola di Gamba 8 Fod (1852)
 Gedact 8 Fod
 Fuggara 4 Fod (1852)
 Flöite 4 Fod
 Octav 2 Fod
 Svelle

Pedal

Principal 8 Fod (1836)
 Subbas 16 Fod
 Gedactbas 8 Fod (1852)
 Octav 4 Fod
 Posaun 16 Fod
 Trompet 8 Fod

Denne ombygning, der kostede 500 rbd. sølv, forbedrede ganske vist orglets tilstand, men var ikke gennemgribende nok til at gøre det blot nogenlunde tidssvarende. 1852 foretog P. U. F. Demant derfor, i forbindelse med den store kirkerestaurering, endnu en ombygning, der bl.a. indebar en tilføjelse af tonerne Cs og Ds i pedalet samt en omdannelse og flytning af det tidligere brystværk, der blev udstyret med dybere, mere pladskrævende stemmer og opstilledes i en svellekasse i tårnbuen bag det gamle orgelhus. Orglet havde herefter kun 20 stemmer, men takket være en udskiftning af lyse overtoneregistre med dybereklingende karakterstemmer (Corno di Bassetto, Viola di Gamba og Fuggara) samt svelle-anordningen, der muliggjorde en ekspressiv regulering af lydstyrken, var den musikalske virkning nu i bedre overensstemmelse med tidens kirkemusikalske idealer.³⁸¹

Hovedmanual

Principal 8 Fod (1836)
 Bordun 16 Fod
 Corno di Bassetto 8 Fod³⁸² (1852)
 Gedact 8 Fod
 Octav 4 Fod
 Qvinte 3 Fod
 Octav 2 Fod
 Mixtur 4 Fach
 Trompet 8 Fod

Trods denne modernisering blev der stadig klaget over instrumentet, og 1857 gennemførte Demant & Søn, Odense, endnu en reparation, kombineret med tilbygning af et koppel fra hovedmanualen til pedalet og udskiftning af en del piber. Vindladerne blev delvist omdannede, og pedalklaviaturet fornyedes. Hovedmanualens Trompet 8 Fod³⁸³ og pedalets Posaun 16 Fod fik helt nye piber, i hovedmanualens Principal 8 Fod og Corno di Bassetto 8 Fod udskiftedes i alt 10 gamle træpiber med nye af metal, og 10 træpiber i undermanualens Gedact 8 Fod fornyedes ligeledes. Bælgene blev repareret, en stødbælg tilbyggedes for at tilvejebringe en roligere vindforsyning, og endelig blev hele spillemekanismen gennemgået med det formål at dæmpe generende raslelyde.³⁸⁴ 1873, 1875 og 1877 foretog J. A. Demant, Århus, forskellige arbejder ved orglet, heriblandt udskiftning af ubrugelige piber og indbygning af fire nye bælg, der senere skulle kunne genanvendes i et nyt instrument. Det blev overvejet at ændre tonehøjden fra den høje kortone til den normale, tre halvtoner dybere kammertone, men dette komplicerede ind-

Fig. 131. Inskription på orgelfacaden (s. 1022). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Inscription on the organ case.*

Fig. 132. David. Maleri på orgelfacade (s. 1122) NE fot. 1989. - David. *Painting on the organ case.*

greb blev frarådet af Demant, der anså det for mere fornuftigt at bygge et nyt instrument med genanvendelse af »det smukke gamle Orgelhus« og øvrige brugbare dele.²⁹³ På vestpulpituret, med spillebord midtfor i soklen. Orgelfacaden, der er genanvendt i kirkens nuværende orgel, findes beskrevet ovenfor.

3) 1893, med 20 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Frederik Nielsen, Århus, med genanvendelse af facade, orgelhus og bælg fra ÷orgel nr. 2.³⁸⁵

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Violin Principal 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Gedakt 8'	Octavbas 8'
Hohlfloite 8'	Salicional 8'	Gedakt 8'
Gamba 8'	Fløite 4'	Violoncel 8'
Octav 4'	Valdfloite 2'	Octav 4'
Fugara 4'	Svelle ³⁸⁶	Bassun 16'
Octav 2'		
Cornet I-III		
Trompet 8'		

Manualomfang: C-f^{'''}, pedalomfang: C-d'. Koppel: II—I. Indstilbart kollektiv for manual I. Kollektivt indføringstrin for pedalets principalstemmer.³⁸⁷ Mekanisk aktion, mekanisk-pneumatiske manualvindlader, mekanisk pedalvindlade.

1911 gennemførte I. Starup, København, en omintonering, rensning og modernisering af instrumentet. Stemmeantallet ændredes ikke, men på bekostning af overtoneregistrene Cornet og Valdfloite³⁸⁸ indsattes to dybt klingende romantiske karakterstemmer: den overblæsende Flauto armonioso og den svævende Voce celeste,³⁸⁹ endvidere omflyttedes nogle af de eksisterende piber, et klokkespil tilbyggedes, og for at afbøde savnet af overtoner efter cornettens fjernelse indsattes et oktavkoppel i manual I.³⁹⁰ Som et forsøg på at forbedre funktionen i manualkøplet II—I blev den sidste etape af trakturforbindelsen til manual II's vindlader ombygget til pneumatisk funktion.

<i>Manual I</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Subbas 16'
Principal 8'	Principal 8'
Hohlfloite 8'	Gedakt 8'
Flauto armonioso 8' (1911)	Violoncel 8'
Gamba 8'	Octav 4'
Octav 4'	Basun 16'
Salicional 4'	
Octav 2'	
Trompet 8'	

<i>Manual II</i>
Violin Principal 8'
Gedakt 8'
Viola di gamba 8'
Voce celeste 8' (1911)
Fløite 4'
Svelle ³⁹¹

Klokkespil. Manualomfang: C-f^{'''}, pedalomfang: C-d'. Kopler: I 4'-I, II—I. Indstilbart kollektiv for manual I. Kollektivt indføringstrin for pedalets principalstemmer.³⁹² Mekanisk aktion (traktoren til manual II delvist pneumatiseret), mekanisk-pneumatiske manualvindlader, mekanisk pedalvindlade.

I 1915 blev den dynamiske organist Niels Otto Raasted ansat ved kirken. Han var på mange måder glad for orglet, men med sine kun 20 stemmer levede det ikke op til hans musikalske ambitioner; endvidere mente han, det havde været en fatal fejltagelse, da man 1911 fjernede den glansfulde Cornet fra hovedmanualen.³⁹³ Raasteds kritik førte i første omgang til en mindre

udvidelse, foretaget 1917 af I. Starup. I pedalet tilføjedes det markante basregister Violone 16', og manual II, der hidtil havde haft karakter af afdæmpet præludereværk, fik større selvstændighed ved tilbygning af solostemmen Klarinet 8' samt genindsættelse af de to overtoneregistre, der 1911 var udtaget af orglet: Waldflöte 2' og Cornet I—III. Den pladskrævende Violone måtte anbringes på bælgværkets plads i tårnrummet bag orglet, og det blev derfor nødvendigt at flytte bælgene; endvidere blev træbeklædningen mellem orgelpulpitur og tårnrum taget ned.³⁹⁴ 1916 etablerede A. C. Zachariasen, Århus, elektrisk drift af bælgene.³⁹⁵

På Raasteds foranledning blev orglet 1923 gennemgribende ombygget og udvidet efter tidens mest avancerede principper.³⁹⁶ Arbejdet udførtes af Th. Frobenius & Co., København, og resulterede i følgende disposition (34 stemmer og to transmissioner, to manualer og pedal):³⁹⁷

Manual I

Bordun 16' (1893)
Principal 8' (1893)
Dolce 8' (1923)
Quintatøn 8' (1923)
Flute harmonique 8' (1911)
Viola 8' (1893)
Oktav 4' (1893)
Rørfløjte 4' (1923)
Oktavin 2' (1893)
Mixtur IV (1923)
Trompet 8' (1893)

Pedal

Subbas 16' (1893)
Violon 16' (1917)
*Echobas 16'
Quintbas 10 2/3' (1923)
Basfløjte 8' (1893)
Gedaktbas 8' (1893)
Violoncel 8' (1893)
Choralbas 4' (1893)
Basun 16' (1893)
*Trombetta 4'

Manual II

Bordone d'amore 16' (1923)
Violinprincipal 8' (1893)
Horn 8' (1923)
Hulfløjte 8' (1893)
Bordone 8' (1893)
Gamba 8' (1893)
Voix celeste 8' (1911)
Praestant 4' (1923)
Fløjte 4' (1893)
Salicional 4' (1893)
Flautino 2' (1893)
Cornet 3 fag (1893)
Fagot 16' (1923)
Klarinet 8' (1917)
Clarino 4' (1923)
Svelle

Fig. 133. Musicerende engle. Maleri på orgelfacade (s. 1122). NE fot. 1989. - *Angels making music. Painting on the organ case.*

De med * mærkede stemmer var transmissioner fra manual II. Klokkespil. Manualomfang: C-g''' Pedalomfang: C-f'. De fleste af registrene i manual II var udbygget med en ekstra diskantoktav af hensyn til oktavkoplet II 4'-I.³⁹⁸ Kopler: I 4-1, II-I, II 16-1, II 4'-I, I-P, II-P. To frikombinationer. Kollektiver: Fortissimo, tutti, pedaltutti. Afstillere for hovedregistrering og rørværk. Friløbskoppel for pedal. General-crescendo. Pneumatisk aktion, keglevindlader; i manual I bibeholdtes vindladeren fra 1893, ombygget til rent pneumatisk funktion.³⁹⁹

Manualværk I placeredes i orgelhusets forreste del, og bag dette stod, i gulvplan, pedalværket og manualværk II side om side. Et nyt, fritstående spillebord opstilledes nord for orglet, med nordvendt klaviatur. Den genanvendte hovedværksvindlade fra 1893 viste sig hurtigt at volde problemer, og Frobenius indsatte derfor en ny 1928.⁴⁰⁰

Ombygningen 1923 repræsenterede den elsassiske orgelreforms ideer, således som især Albert Schweitzer havde formuleret dem. N. O. Raasted havde lært disse tanker at kende under sine studieår i Tyskland og var selv med til at udbrede dem i Danmark.⁴⁰¹ Den elsassiske re-

formbevægelse, der søgte at skabe en universel, tidløs orgeltype ved at kombinere klanglige og håndværksmæssige træk fra det 18. og 19. århundredes orgelbygningstraditioner, skulle få år senere møde stærk modstand fra den konkurrerende, rent barokorienterede 'orgelbevægelse'. Raasteds efterfølger, Kai Senstius, var tilhænger af Orgelbevægelsen og ønskede instrumentet ombygget på ny; i 1935, da orgelbyggerne alligevel skulle foretage en rensning, benyttede man derfor lejligheden til at udskifte nogle store, romantisk prægede stemmer med små, lyst klingende barokregistre. Efter denne om-disponering, der udførtes af Frobenius, havde orglet følgende stemmesammensætning:⁴⁰²

Manual I

Bordun 16' (1893)
 Principale 8' (1893)
 Dolce 8' (1923)
 Quintatøn 8' (1923)
 Fl. harm. 8' (1911)
 Octav 4' (1893)
 Rørfløjte 4' (1923)
 Quinta 2 2/3' (1935)⁴⁰³
 Octavin 2' (1935)
 Mixtur 5 fag (1935)
 Trompet 8' (1893)

Manual II

Bordun 16' (1923)
 Principal 8' (1923)
 Hulfløjte 8' (1893)
 Bordone 8' (1893)
 Viola di Gamba 8' (1893)
 Vox Celeste 8' (1911)
 Præstant 4' (1923)
 Fløjte 4' (1893)
 Flautino 2' (1893)
 Sifføjte 1' (1935)
 Scharf V (1935)
 Kornet III (1893)
 Fagot 16' (1923)
 Clarinet 8' (1917)
 Clarino 4' (1923)
 Svelle

De med * mærkede stemmer var transmissioner fra manual II.

Barokiseringstendensen fortsattes med øget styrke ved Frobenius' reparation, omdisponering og omintonering⁴⁰⁴ 1952, hvor praktisk taget alle romantiske karakterstemmer blev udrenset, og hvor klangen i de bevarede stemmer blev gjort lysere og klarere:⁴⁰⁵

Manual I

Principale 8' (1893/1952)³⁴¹
 Dolce 8' (1923)
 Gedakt 8' (1893/1952)⁴⁰⁶
 Quintatøn 8' (1923)
 Octav 4' (1893)
 Rørfløjte 4' (1923)
 Quinta 2 2/3' (1935)³⁴³
 Octavin 2' (1935)
 Mixtur 5 fag (1935)
 Cymbel II (1952)
 Trompet 8' (1893)

Pedal

Subbas 16' (1893)
 *Gedaktbas 16'
 Violon 16' (1917)
 Basfløjte 8' (1893)
 Gedakt 8' (1893)
 Choralbas 4' (1893)
 Nathorn 2' (1952)
 Mixtur III (1935)
 Basun 16' (1893)
 *Trombetta 4'

Manual II

Bordun 16' (1923)
 Principal 8' (1923)
 Bordone 8' (1893)
 Præstant 4' (1923)
 Fløjte 4' (1893)
 Nasat 2 2/3' (1952)
 Oktav 2' (1952)³⁴³
 Flautino 2' (1893)
 Quint 1 1/3' (1952)
 Sifføjte 1' (1935)
 Kornet III (1893)
 Scharf 5 fag (1935)
 Fagot 16' (1923)
 Dulcian 8' (1952)
 Clarino 4' (1923)
 Svelle

De med * mærkede stemmer var transmissioner fra manual II. Klokkespil. Manualomfang: C-g'', pedalomfang: C-f'. 16 fods stemmerne i manual II var udbygget til g'''. Kopler: I 4'-I, II-I, II 4'-I, I-P, II-P, II 4'-P. 2 frikombinationer. Tutti. Pedaltutti. Generalcrescendo. Afstillere for a) rørværk, b) hovedregistrering, c) generalcrescendo. Friløb, pedal. Pneumatisk traktur og registratur. Keglevindlader.⁴⁰⁷

Størstedelen af disse stemmer har fundet genanvendelse i det nuværende orgel. For at opnå tilstrækkelig plads til udvidelsen 1923 blev facaden flyttet længere mod øst, og samtidig udbyggedes instrumentet bagud, så det opfyldte en væsentlig del af tårnumspulpitret.⁴⁰⁸

Orgelpulpir, 1756, i skibets vestende samt tårnummets østlige side, udført til ÷orgel nr. 2. Brystning med balustre, delt i afsnit, indrammet

af pilastre. Oprindeligt havde brystningen, i lighed med orgelpulpituret i S. Knuds kirke, et konkavt midtparti. Orgelbygger J. A. Demant foreslog 1875, at buen blev vendt, således at den fik et konvekst forløb, hvorved der tilvejebragtes mere plads på pulpituret.⁴⁰⁹ Dette forslag blev næppe fulgt, og brystningen fik sit nuværende, ligelinjede forløb 1893.⁴¹⁰ Ved samme lejlighed opsattes træsjøler under balustraden. På hver side af orgelhuset er en oprindeligt fyldingsdør med metalbeslag; dørkarmene har udskårne kannelerede pilastre, kronet af udskårne rosetter. De nuværende farver stammer fra en istandsættelse i 1987 og ligger tæt op ad de oprindelige blå og lysegrå farver. Orgelpulpiturets bagside, der står fremskudt i tårnrummet, er et træpanel, der går fra nord- til sydvæg og skjuler buen mellem tårnrum og skib. Det stammer fra 1852-53, har nygotiske dekorationer og er gråmalet.⁴¹¹ Her sidder tre fløjdøre (se s. 1119). På organistrummets nordvæg hænger en *formaningstavle* med frakturindskrift: »Gudstjeneste skal her ved Orgelet Du øve, Lad dette Krav af andre aldrig overdøve, Søg ej i Kirken egen Fordel eller Ære, Lad dette ret for Alvor al din Stræben være!« Formaningstavlen er blåmalet og forgyldt, og indskriftfeltet er hvidt med sorte og røde bogstaver. Tavlen opsattes af organist Niels Otto Raasted i forbindelse med orgeludvidelsen 1923 og sad oprindeligt på orgelhusets nordvæg, hvor den var synlig fra det nye spillebord.⁴¹²

Kongevåben (jfr. fig. 134), 1853, af træ, 70x82 cm, skåret af A. E. Berg i København efter tegning af F. W. Hansen og stafferet af August Behrens.⁴¹³ I en bemærkning til Behrens' overslag fremhævedes, at vildmændene ikke skulle have almindelig kødfarve, men »den for disse almindelige mørkere farve saaledes som de i St. Hans kirke staaende Vildmænd er maled«. Våbenskjoldet skulle dække organisten og blev anbragt oven på balustraden. Formentlig i 1923 blev våbenet flyttet ned på pulpiturets forside. Kongevåbenet blev ved indbygningen af det nye orgel i 1987 flyttet til orgelhusets bagklædning i tårnrummet. 1836 omtales et *fvåben* på orglets balustrade; dette blev nedtaget samme år og fik

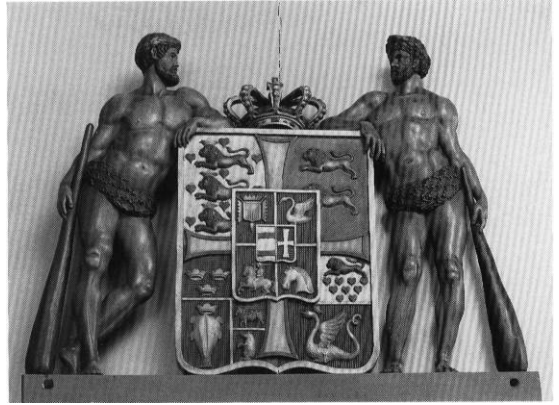

Fig. 134. Kongevåben 1853 på orgelhusets bagvæg, tidligere på orgelpulpiturets brystning (s. 1129). NE fot. 1989. - *The royal coat of arms, 1853, on the back panel of the organ case, formerly the front of the organ loft.*

afskåret »ziraterne« omkring skjoldet, der i stedet fik sidestykker af små fyrreplanker til »Maling i Ornamentarbejde«.⁸⁸ Dette nu forsvundne våbenskjold var rimeligvis et kongevåben (sml. S. Knud s. 608), der hørte til Amdi Worms orgelpulpitur.

†*Orgelpulpitur*. Jfr. †orgel nr. 1, der omtales første gang 1664. 1668 blev døren til orglet repareret,⁴¹⁴ og 1739 blev der indrettet en trappe til orglet med to opgange og dør.³¹⁶

SALMENUMMERTAVLER

Salmenummertavler, 1800'erne. Ni tavler hver med to skriftfelter og otte felter til ophængning af bliktal, oprindeligt til skydeenumre. Sorte med hvide versaler: »Før prædiken« og »Efter prædiken«. Tavlerne er tilsyneladende anskaffet gradvist. De ses på et ældre fotografi, optaget mellem 1867 og 1882 (fig. 81), hvor de står hvide med sort fraktur. 1812 omtales fire salmenummertavler som »...i de senere Tider anskaffede...«, men de opføres først i inventariet fra 1817.⁸⁸ Det er uvist, om de alle, eller nogle af dem, er blandt de nuværende tavler. 1868 leverede snedker A. Pedersen endnu to nye salmenummertavler, der blev malet af maler Aagaard, så der i alt var seks. 1870 leverede snedker Ras-

Fig. 135. Lysekroner nr. 1, renoveret 1733 på foranledning af Johan Parman klokker (s. 1130). NE fot. 1989. - *Chandelier no. 1, renovated in 1733 on the initiative of bellringer Johan Parman.*

mussen endnu to tavler, men da antallet stadig anføres som seks, må to være kasseret.⁸⁸ 1884 omtales ni salmenummertavler.²⁰³ 1890 blev tavler og skydenumre malet, og 1898 anskaffede man tillige forgyldte tal, der skulle bruges samtidig med de gamle, men til »den nye« salmebog.²⁰³ På fotografier fra 1905 er tavlerne stadig hvide. Den ene tavle skjulte tidligere Jørgen Jespersen Møllers epitafium (jfr. fig. 151), men er nu flyttet til østre pille i søndre korsarm. I dag hænger fire tavler i skibet, to i nordre og en i søndre korsarm samt to i koret.

BELYSNING

Kirken har fem lysekroner, anskaffet i perioden 1656-1749 som gaver fra medlemmer af menigheden. 1851-52 blev de underkastet omfattende reparationer i forbindelse med kirkens istandsættelse. 1871 indrettedes de til petroleum,⁴¹⁵ 1885 erstattet af gas⁹⁵ og 1910-1911 af elektricitet.⁴¹⁶ Fra det ældste inventarium 1664 til 1727 var der kun to lysekroner i brug i skibet og en

lysearm ved prædikestolen. Siden 1600'erne var der desuden fire lysearme på korsskæringens piller.⁴¹⁷

Lysekroner. 1) (Fig. 135), 1600'erne, renoveret 1733 på foranledning af Johan Parman klokker. 6x6 svungne barokarme. Skaft af fladtrykte basterled mellem skiver; øverst kugleled. Topfiguren er en flakt ørn, ophængt i ring. Hængekugle med renæssanceløvehoved, der i flaben holder en ring af to modstillede delfiner (jfr. S. Knud, nr. 1, s. 620). På hængekuglen med graverede versaler: »Parman Klokker 1733«.

Historien om Johan Parman klokkers gaver til Vor Frue kirke er besynderlig og omstændighederne ikke ganske klarlagt.⁴¹⁸ Klokkerembedet medførte ansvaret for kirkens inventar. 1733 oplyses det, at der hænger en lysekroner med 12 arme i koret, »som Parmand kloker siger at hafve givet til kirken. Fornævnte kloker er Ellers forpligtig at svare kirken til Een gl: lyse Crone som udj Inventarium mangler«. Sagen uddybes yderligere: »For den saa kaldede ubrugelige Lyse Crone, derfor haver Klocheren Johan Parman efter en over Ham erhværedede[!] Dom afsagt til Odense Byting d. 27 maj 1733, givet Lyse Cronen, som nu hænger i Choret«.

Fig. 136. Lysekroner nr. 2, skænket 1749 af Johan Parman klokker og Anna Christophersdatter (s. 1131). NE fot. 1989. - *Chandelier no. 2, donated by Johan Parman Klokker and Anna Christophersdatter in 1749.*

Fig. 137. Lysekroner nr. 3, 1656, skænket af Hans Brodersen (s. 1131). NE fot. 1989. - *Chandelier no. 3, 1656, donated by Hans Brodersen.*

Under kirkens indtægter for samme år oplyses, at »Parmand Klokke« efter dommen af 27. maj 1733 har betalt 2 rdl. og 4 mk. for den »omtvistede« lysekroner.⁸⁸ Sagen var anlagt af kirkens værge Anders Brylle, og af dommen fremgår, at Parman klokke hævdede, at den gamle lysekroner havde været borte i »3 Kircke Værgers Tiid«. Da han imidlertid 1731 havde skrevet under på, at den var til stede, og den nye kroner ikke svarede til den gamles værdi, dømtes han til at betale differencen.⁴¹⁹

Lysekronens blanding af renæssance (jfr. S. Knud, s. 620) og barok indikerer, at Parman klokke virkelig har renoveret den gamle lysekroner. 1664 omtales den som brøstfældig og ikke i brug, 1692 som ubrugelig og 1716 som en gammel ubrugelig lysekroner i sakristiet. I sit og hustruens gavebrev til Vor Frue kirke af 19. december 1749 nævner Johan Parman ikke dommen, men hævder, at han for nogle år siden havde skænket kirken en lysekroner, som blev ophængt i koret, og nu skænker yderligere én af messing til mandskapellet (jfr. nr. 2).⁴²⁰ Hænger nu i nordre korsarm, hvor lysekroner nr. 5 oprindelig havde sin plads.

2) (Fig. 136), 1600'erne, skænket 1749 »i god og eenfoldig Intension«, jfr. ovennævnte gavebrev fra Johan Parman klokke og hustru Anna Christophersdatter.⁴²¹ Tre øvre og seks nedre svungne lysearme, der i det indre slyng har en rose. Mellem de øverste lysearme s-formede, tværstregede renæssancepyntearme. Balusterskaft med vaseformede led, det nederste svejft, de øvre med bladdekorationer. Som topfigur en flakt ørn uden kroner samt trepasformet hængering. Forneden et renæssanceløvehoved, der i flaben holder en ring af to modstillede delfiner. I gavebrevet lovedes lys til lysekroner i Parman klokke og hustrus levetid, og ved skiftet efter deres bo 1757 udlagdes 50 rdl. til begge lysekroners vokslys og vedligeholdelse. Hænger på oprindelig plads i søndre korsarm.

3) (Fig. 137), 1656, skænket af Hans Brodersen og hustru Mette Willumsdatter.⁴²² Stammen er sammensat af hængekugle og balusterled, vekslende med skiver, hvortil er fæstnet lyse- og pyntearme. De otte svungne lysearme har pyn-

Fig. 138. Lysekroner nr. 4, 1660, skænket af Thomas Tøxen og Karen Jørgensdatter (s. 1132). NE fot. 1989. - *Chandelier no. 4, 1660, donated by Thomas Tøxen and Karen Jørgensdatter.*

Fig. 139. Lysekroner nr. 5, 1727-28, skænket af Hans Langsted og Nicolai Lønberg (s. 1132). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Chandelier no. 5, 1727-28, donated by Hans Langsted and Nicolai Lønberg.*

tespir og lyseholdere formet som muslingeskal-
ler. På hængekuglen, som afsluttes med profileret knop, er med versaler graveret: »Givet 1656 af Hans Broderson og Hustru.« Omtales som den »nedre lysekroner«, dvs. at den hang vest for nr. 4 (se ndf.). I en periode i forrige århundrede hang lysekronen i koret, jfr. fig. 137. Nu i kirkens vestligste fag.

4) (Fig. 138), 1660, skænket af skrædder Thomas Tøxen og hustru Karen Jørgensdatter. 2x8 svungne lysearme med delfinformede led og flade lyseskåle. I de indre slyng har de nedre arme flade, kronede mandshoveder, de øvre lignende, men hjelmklædte. Stamme med balusterformede, midtdelte led, kronet af draperet kvindefigur, som i den venstre hånd bærer et svungent skjold, hvorpå anes et skjoldmærke; snoet ophængningsring. Hængekugle med profileret knop, hvorpå graveret med versaler: »Anno 1660 den 1 january hafver s: Thomas Tøxen fordum borger oc handelsmand vdi Otense med hans k. hvstrv s: Karen Iørgens Da-

ter bekosted denne kroner til Wor Frue kirke sammesteds Gud til ære kirken til prydelse oc denem sielf til en hederlig paamindelse«. 1705 blev »den øverste« lysekroner repareret af Claus Gieße, da nogle ugudelige havde bestjålet den.⁸⁵ På oprindelig plads i korsskæringen.

5) (Fig. 139), 1727-28, skænket af regiments-skriver Hans Langsted og Hr. Nicolai Lønberg.²⁰⁴ 2x8 svungne arme med lille akantus-middelt samt flade lyseskåle. Stamme med balusterled mellem skiver, hvortil lysearmene og otte knoppede pyntearme er fæstnet. Topfiguren er en skjoldholder, en nøgen kvindefigur med kunstfærdigt opsat hår, i den ene hånd holdende et spidst skjold med flammedekoration i kanten, i den anden en tynd, buet stang. Stangen har muligvis båret en fakkel, og i så fald er hun identisk med *Vera Lux* (Det sande Lys, jfr. Bramminge kirke, *DK Ribe* 3089). Bladdekoreret hænger og midtdelt hængekugle med knop. Kronen beskrives i perioden 1727-68 som værende med 12 arme, men fra 1768 med 16 arme. Oprindeligt i nordre korsarm ud for givernes pulpitur (s. 1120), nu i skibets 2. fag.⁴²³

Lysearme. 1-4) (Fig. 140), 1928, leveret af Knud Eibye, Odense.⁴²⁴ Fire svungne lysearme i renæssancestil med dobbeltdelfin. På korsskæringens piller. 5-7) 1887(?) Bronzeret zink. Tre dobbelte lysearme på roset. Akantusdekorationer og riflinger. Har været monteret med elektrisk lys. Formentlig resterne af otte bronzerede væglamper, der anskaffedes 1887. I sakristiet.

Fig. 140. Lysearm, udført 1928 af Knud Eibye, Odense (s. 1132). NE fot. 1989. - *Candle bracket made 1928 by Knud Eibye, Odense.*

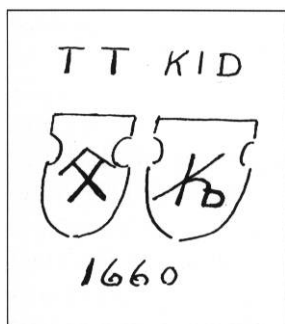

Fig. 141. Initialer og bomærker fra tlysearm nr. 1 (s. 1133). Efter Victor Hermansens indberetning 1920. - Initials and marks from t-candle bracket no. 1, according to a written report 1920.

tlysearme. 1-2) 1660, skænket af Thomas Tøxen og Karen Jørgensdatter, (jfr. lysekrone nr. 4), hver med en kvindefigur. 20-21 cm høje. Den ene figur, støttende venstre fod på postament, var klædt i kappe slået over hovedet og med en snip over højre arm, venstre hånd på et skjold med to indgraverede bomærker samt »TT.KID 1660« (fig. 141). Den anden var nøgen med synlig kønsåbning. Hun bar halsbånd, i venstre løftede hånd en stav, højre hånd var støttet til et skjold uden indskrift. Nævnes ikke i inventarierne, men beskrives o. 1920, hvor det foreslås, at figurerne fremstiller Den himmelske og Den jordiske Kærlighed. De var anbragt sammen med tnr. 4-5 på gjordbuer i skibets østfag og anes på et foto fra 1905 på korsskæringens piller. 3) Før 1672 og ifølge regnskaberne anbragt på prædikestolen.⁴²⁵ 4-5) Formentlig 1600'erne. To lysearme med hver en flakt ørn (jfr. lysekrone nr. 1 og 2). Fandtes endnu i kirken o. 1920. Sammen med tnr. 1-2 anbragt på gjordbuer i skibets østfag. 6-7) 1800'ernes slutning. To trearmede lysearme på hhv. nord- og sydvæggen i koret.⁴²⁶ 8-9) 1914 besluttedes det at anskaffe to trearmede lyseholdere til skibets nordvæg.²⁶²

Lampetter. 1959. Dobbelt væglampetter af hvidmalet metal med kugleformede glaskærme. Kandelabre. 1-2) 1930'erne. To kandelabre af smedejern, hver med 9 lyseholdere med elektriske »stearinlys«. 3-4) 1970'erne(?). To kandelabre af rustfrit stål med cirkelformet fod påsat tre lyseholdere til levende lys. I koret.

tKandelabre. 1869 anskaffedes to kandelabre af træ med bliklampetter til ti lys fra »Brødrene Rasmussens Meubelmagazin«.⁸⁸

KIRKESKIB OG LIGBÅRER

Kirkeskib. (Fig. 142), 1930, 145x18 cm, 110 cm højt. Tremastet fuldrigger, udført af Seneka Pedersen og skænket af værge for Vor Frue kirke, Martin P. Birkelund.⁴²⁷ På metalplade i agterstavnen: »Gave fra Værgen Købmand Birkelund 4 11 1930« på stævnen »Haabet«.⁴²⁸ Skibet blev restaureret 1991 af Ove Andreasen, Odense, der søgte at få det til at fremstå som i 1930. Bl.a. blev rigningen udskiftet, og skroget repareret for revner og malet.⁴²⁹

tLigbårer. Fra 1664 omtales to ligbårer; på et senere tidspunkt fremgår, at den ene var »lille«.²⁰⁴ 1731 forfærdigede Mattias Høne en ny, som stafferedes af Nicolai Christian Remin.⁴³⁰ 1817 besluttedes det at sælge ligbårerne til »ildebrændsel«, hvilket dog ikke skete.⁸⁸ 1822 fjernede handskemagerlauget den ene, som lauget åbenbart ejede,⁸⁸ medens den anden blev solgt 1841.⁹⁵

TÅRNURE

1) (Fig. 143), beg. af 1600'erne, af jern. Rammerne er samlet med kiler. 137x58 cm, 115 cm højt, deraf er benene 24 cm og pyntespirene 9 cm, de sidste som volutter. Uret har gangværk med hagegang samt kvartér- og timeslagværker

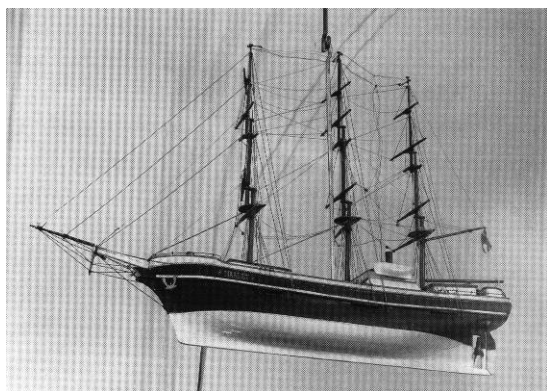

Fig. 142. Kirkeskib, skænket 1930 af kirkeværgen Martin P. Birkelund og bygget af Seneka Pedersen (s. 1143). NE fot. 1991. - Ship donated in 1930 by the churchwarden, Martin P. Birkelund, and built by Seneka Pedersen.

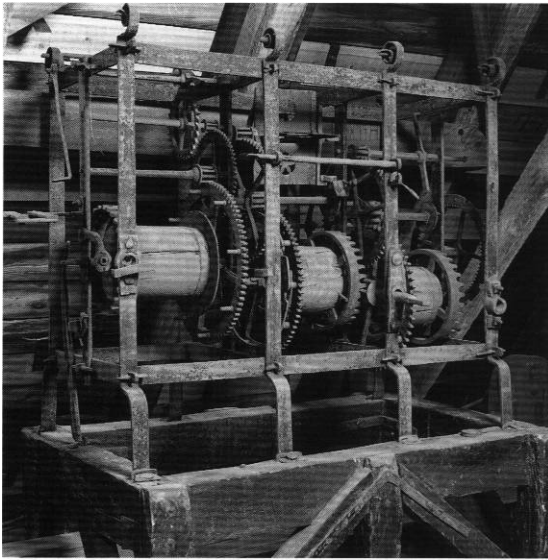

Fig. 143. Tårnur nr. 1, begyndelsen af 1600'erne (s. 1133). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Tower clock no. 1, beginning of the 17th century.*

med kvartérslagværket i midten. Hvert af værkerne har tre aksler, alle placerede i hinandens forlængelse. Trævalser. Spor af den oprindelige spindelgang. Ganghjul af messing. Hage og hageaksel er i behold, mens pendul og transmissioner til visere mangler. Kvartérslagværkets slagskive sidder på blindfælgen, mens vindfanget med fire vinger sidder inde i selve værket; timeslagværket har udvendig slagskive og vindfang. Konventionel udløsning for begge slagværker. Værket står på en 70 cm høj træstol, nok samtidig med uret. Det er tidligst nævnt 1664, da det skulle have olie til smøring, og som det fremgår af kirkens regnskaber, har der siden været endeløst mange reparationer.⁴¹⁴ Kun de væsentligste skal omtales her:

1680 faldt et af stenlodderne ned, så der blev hul på hvælvingen.⁸⁵ 1701 omtales uroen (spindelen), hvis paletter måtte forbedres. Samtidig nævnes de små klokker i kirkerummet, som var sat i forbindelse med tårnuret og slog kvartér- og timeslag. Over hvælvingen i tårnrummet blev hullet, som vist stammede fra den bristede lodsnor, tilmuret.⁸⁵ 1758 blev der boret huller i to kampesten, anvendt som lodder ved sejrvær-

ket.⁸⁸ 1768 gav urmager A. J. Schmidt et forslag til hovedstandsættelse af uret, der var så forfaldent og gammelt, at det ikke længere kunne holdes i gang. Nu skulle det gå 26 timer og ikke som hidtil 12 timer. Ved samme lejlighed blev spindelgangen måske ændret, så uret fik hagegang med pendul.⁴³¹ Værket stod dengang i klokkestokværket. Spor af pendulet (fig. 144) ses på bjælken under urværket, men på et tidspunkt anbragtes værket oppe i tagrummet. 1801 klagede A. Døncke, murermester Peter Michael Jensen og tømremester Lund over, at kirkens ur ikke gik rigtigt, hvilket vedkom dem, da deres folk skulle arbejde efter kirkeuret.⁷⁶ En større reparation fandt endelig sted 1808 ved organist Nicolai Fischer. Der var tale om tre nye store optrækshjul samt et nyt messingganghjul, begge med drev, og en »perpendikkel« med hage og gaffel, dog næppe det oprindelige pendularrangement (se ovf.). Borgmesteren og byskriveren bad to kyndige folk, nemlig urmager Angelo og klejnsmed Rasmus Ejby om at se på forslaget, bl.a. ønskede man, at urværket skulle optrækkes to gange om dagen og ikke efter 26 timer, da det viste sig, at der blev uorden med lodsnorene. Lodderne burde være af bly og ikke af sten. Det endte med, at uret skulle kunne gå 24 timer.⁴³² De små klokker i kirkerummet nævnes sidste gang 1811-12.⁸⁸ 1817 androg organist Nicolai Fischer om at »Luger maatte anskaffes til Kirketaarnet for at conservere Kirkens Urværk, hvilket bør gennemføres hvis Kirken

Fig. 144. Spor efter pendul fra tårnur nr. 1 på bjælke under urværket (s. 1133). HS fot. 1996. - *Traces from a pendulum from tower clock no. 1.*

har raad«. ⁴³³ 1819 beklagede organist Fischer sig igen over uret. Der manglede en del i selve værket og »Uhret som staar aabent er saa fuldt af Skarn at det ikke er muligt at holde i behørig Gang og ved Nedtagelsen maaske flere Mangler vil opdages«. ⁷⁶ 1847 reparerede smed Wittrock værket med tre nye drev mv. ⁴³⁴ 1862 blev værket repareret ved urmager Rasmussen, deriblandt nye optræksdrev og hjul. ⁸⁸ 1865 trængte uret igen til en hovedstandsættelse og endnu en gang 1869 ved H. Th. Andersen. ⁹⁵ Samme urmager gjorde atter uret i stand 1878. ²⁰⁴ Det blev taget ud af brug 1911 og henstår i tårnets tagværk.

2) (Fig. 145), 1911, leveret af A. M. Berg, Odense og opsat af arkitekt og tømrermester R. Alfred Petersen, Odense. ⁴³³ Det er af jern med messinghjul. Ottedagsgangværk samt kvartér- og timeslagværk. 157x37 cm, 51 cm højt. Værket står på en 90 cm høj jernstol. Grahamsgang med remontoir og kontraspærværk. Sekundpendul af træ med jernlinse. Jernlodder. Gangværkets transmissioner førte direkte ud til viserværkerne og viserne på tårnets gavle i nord og syd. Værket, siden 1994 ude af funktion, står i et urhus, der må være samtidigt med værket. De runde urskiver er af metal med blå, romerske tal på gul bund, mens viserne er forgyldte.

3) Elektrisk, opsat 1994, firma Bodet. De tidligere aksler til viserne fungerer stadig.

†*Urskiver*. I regnskaberne for 1664-91 (19. marts 1681) omtales en »Soelschiffue« på tårnet. Man kan ikke se, om der er tale om et solur eller en urskive. Den udførtes af Anders snedker, Peder klejnsmed, som »gjorde visejernet til rette«, Thomas Baltzer, Anders murmester, Peder tømmermand »og maleren for den at afdeele, anstryge og med forgyldte tal og Bogstaffere at staffere«. ⁸⁵ 1689 blev skiven, formodentlig den ovenstående, beskadiget; brædderne var »løbet fra hverandre«. Smeden ordner »Stangen paa Solskiven«. ⁸⁵ 1707 blev urskive og viser repareret af Jens snedker og Christian maler. ²⁰⁴ Det må dreje sig om urskiven nord for tårnet, under glamhullerne (fig. 15 og fig. 70). R. Wolf maledede og stafferede skive og viser. 25. maj 1762 faldt viseren ned, men den repareredes af bly-

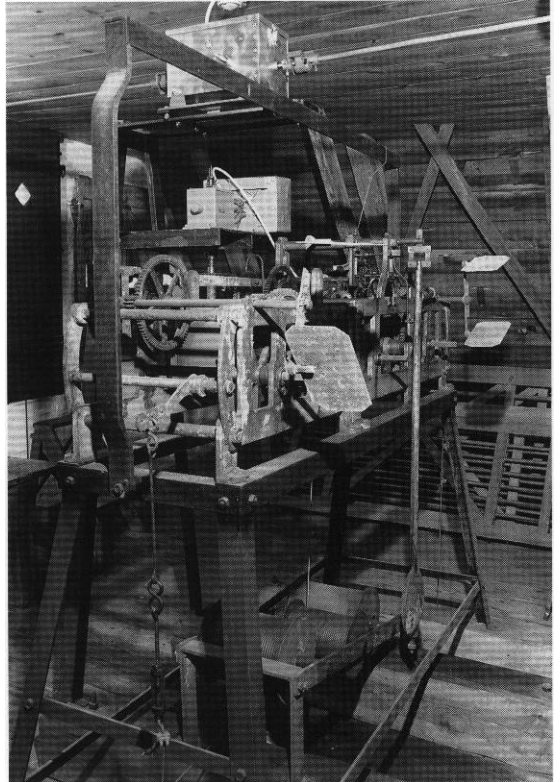

Fig. 145. Tårnur nr. 2, 1911 (s. 1135). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Tower clock no. 2, 1911.*

tækker Schilling og maler Wegener. ⁸⁸ Både urskive og solur (solskive) udskiftedes og maledes af N. E. Fick 1824 (jfr. s. 1080 og fig. 192). ¹⁹⁸ 1852 flyttedes urskiven »højere op« (jfr. fig. 31 og fig. 60). Dette har medført ændringer ved transmissionen fra urværk til visere, idet man da også ønskede en minutviser. »Denne Forandring blev uundgaaeligt fornøden med Hensyn til Skivens Anbringelse; Tømmerconstructionen var bleven fornøden og bevidnes hermed...« ⁸⁸ Der er nu to viserværker hhv. mod nord og syd. 1865 var der tale om to urskiver (dog næppe orgelskiven, men den sydlige på tårnet), ⁸⁸ der formodentlig ved Lendorfs hovedstandsættelse blev flyttet op på den nuværende plads i gavlen. Begge maledes 1871 af maler N. M. Aagaard. ⁸⁸ 1882 fik den søndre side to nye visere. ⁹⁵

Om urskiven på orglet, se s. 1121 og 1124.

Fig. 146. Klokke nr. 1, støbt 1493 af Peter Hansen i Flensborg (s. 1136). NE fot. 1995. - *Bell no. 1, cast 1493 by Peter Hansen of Flensborg.*

KLOKKER

Kirken har tre klokker, der altid har hængt i tårnet. 1670 oplyses, at fem personer ringede med alle tre klokker en halv time hver dag fra kl. 12 slet i perioden 15. febr. til den 5. maj i anledning af Frederik III's død.⁴³⁶ Klokkerne har i tidens løb fået foretaget en del reparationer, f.eks. 1754 da Hieronimus smed satte dem alle i stand.⁸⁵ Det præciseres dog ikke altid hvilken klokke, der er tale om, således f.eks. 1870, hvor M. P. Allerup foretog reparation på en af dem.⁸⁸ 1937 blev klokkerne omhængt i vuggebomme af Aug. Nielsen Roslev, samtidig med at der installeredes elektrisk ringning.²⁰⁵ 1993 fik klokkerne nye knebler.⁴³⁷

1) (Fig. 146), 1493, støbt af Peter Hansen, Flensborg.⁴³⁸ Tvm. 115 cm. På halsen tolinjet indskrift med reliefminuskler og punkter og kors som skilletegn: »Anno Domini millesimo qvadringentesimo nonagesimo tercio Ihesvs nasarenvs rex ivdeorvm help Ihesvs Maria saa be-ther ieg help sa[n]cta Anna self tridie magister Iohannes Vrne prepositivs Ottoniensis Kristiern Mvle ok Lavrents Togison wore kirke werrie poo then tiid amen«. (I det Herrens år 1493. Jesus af Nazareth, jødernes konge. Hjælp Jesus, Maria! Så beder jeg hjælp hellige Anne selvtrjedje! Magister Hans Urne, provst i Odense, Kri-

stiern Mule og Laurits Thygesøn vare kirkeværg-ger på den tid. Amen). På slagringen tre lister, samt minuskelindskrift med forskellige relieffer som skilletegn: »Mester Per Hansoen Gvd nade hans sel som meg⁴³⁹ stopthe«. Reliefferne viser: a) et lille krucifiks, b) Kristi hoved (måske er der tænkt på Veronikas svededug), c) en gående mand(?) med lang kjortel, d) en liggende figur (måske et pilgrimstegn), e) et kors med trepas-ender, hvor der synes at være evangelistsym-boler, samt to vindrueblade, der vokser fra skriftbåndets midterste liste. På legemet ses to relieffer. 1) Nådestol: Gud Fader holdende den korsfæstede Kristus foran sig. Under Gud Fa-ders skæg en Helligåndsdue. 2) Korsfæstelsen med Maria og Johannes. Klokkens hanke er de-koreret med dobbelte tovsnoninger.

Foruden de ovennævnte reparationer fik klok-ken 1708 knebelen fornyet, og 1733 foretog klejnsmed Hans Hermandsen reparationer på ophænget.⁸⁸ Klokken betegnes tolvklokken, el-ler mellemklokken.⁴⁴⁰

2) (Fig. 147), 1589, støbt af Matthias Ben-ninck, Lybæk. Tvm. 89 cm. Udekorede hanke.⁴⁴¹ Øverst på halsen en frise med vaser, der har vingede holdere vekslende med engleho-veder over akantusblade; herunder tolinjet ind-skrift med reliefversaler med prikker og et en-kelt lille kors som skilletegn: »Vitæ anno 1589 Mattias Benninck me fecit dvm trahor avdite voco vos ad gavdia« (I livets år 1589. Matthias Benninck gjorde mig. Hør, jeg kalder Jer til glæde når der trækkes i mig).⁴⁴² På slagringen to profillister foroven, forneden tre.

1668 gav Mathias »Fansmed«⁴⁴³ den en ny bøjle og 1758-1759 fik den ny aksel ved Hieroni-mus smed.⁴⁴⁴ Betegnes syvklokken, »den mind-ste« eller »lille klokke«.⁴⁴⁵

3) (Fig. 148), omstøbt 1599 af Michael West-fal, Rostock. Tvm. 125 cm. Hankene er smyk-ket med tovsnoninger og skægmasker. På klok-kens hals en frise med liljelignende planteorna-menter og blomsterrosetter (okseøjer), herun-der trelinjet indskrift med reliefversaler, adskilt af profilled og med blomsterrosetter som skille-tegn: »Anno 1599 svm renovata Otthoniae m(agistro) Nicolao Laeto pastore Nicolao Iacobi

et Erasmo Iohannis ecclesiae tvtoribus venite et exvltate lavdate Dominvm svrgite mortvi venite ad iudicivm Christofer Lavrissøn Michgel Westfal h n r« (År 1599 blev jeg fornyet i Odense, mens magister Niels Glad var præst og Niels Jacobsen og Rasmus Hansen var kirkeværger. Kom og bryd ud i Jubel, pris Herren, rejs jer, I døde, kom til Dommen. Christopher Laurissøn, Michgel Westfal h n r«. ⁴⁴⁶ Sidste linje afviger fra de to øverste, idet navnene her er med bogstaver af mindre typer. Efter indskriften på nederste skriftbånd udfylder et blomster- og perleornament den plads, som indskriften ikke optager. Slagringen har store reliefversaler med forkert vendte N'er. Indskriften er et digt i tre heksametre: »Virginis ad templvm divae cito convoco coetvm avdiat vt Christ[vm sub]i]tove⁴⁴⁷ pericvla vite[t gr]assetvr qvando indomitvm⁴⁴⁸ wlcansv et hostis« (Jeg kalder hurtigt menigheden sammen til Den hellige Jomfrus kirke for at den kan høre Kristus eller for at den omgående kan undgå farerne når den vilde Vulkan eller fjenden raser). På slagringen tre lister. Modstillet på korpus to ens højovale relieffer,

Fig. 148. Klokke nr. 3, »renovata« (omstøbt) 1599 af Michael Westfall (s. 1136). NE fot. 1995. - *Bell no. 3, "renovata" 1599 by Michael Westfall.*

hvert omgivet af 13 blomsterrosetter (okseøjer): den apokalyptiske Maria på måneskive med Jesusbarn og scepter. Relieffet er delvis dækket af et stempel, indrammet af perlestav og indskrift med reliefversaler med prikker som skilletegn: »Arnoldvs Hvitfeldivs regni daniaë cancelariivs« (Arild Huitfeldt, Danmarks riges kansler).

Klokken har i tidens løb gennemgået mange reparationer. 1676 fik den ny hammer, og 1678-79 atter en ny hammer samt ny knebel. 1689-90 gennemgik den en større reparation. Man brugte da 12 personer af borgerskabet tre gange »ialt 36« personer til at nedtage og op-hænge klokken. De fik »huer 2 kander øll, Item alle gange tobach og piber«. ⁸⁵ 1732 gav klejnsmed Hans Hermandsen klokken ny aksel. ⁸⁸ Af inventariet 1800-01 fremgår, at der er filet af kanten på den store klokke. ⁴⁴⁹ 1909 »tvang« man kneblen, da dette skulle forstærke og forskønne klokkeringningen. ¹²⁰ Et foto fra 1911 viser, at en del af slagringen da var slået af, og der blev konstateret dybe revner. Der var planer om at omstøbe klokken, hvilket Nationalmuseet dog modsatte sig. 1921 blev der foretaget en klangprøve, der konkluderede, at klokken havde en god klang, når der blev ringet »rigtigt« med

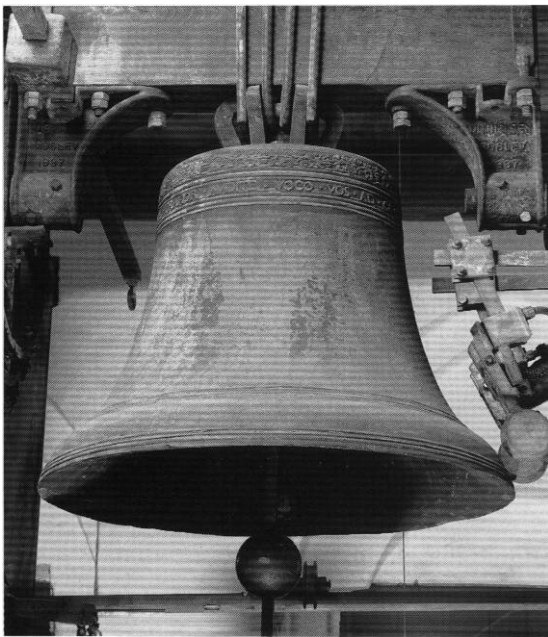

Fig. 147. Klokke nr. 2, støbt 1589 af Matthias Benninck (s. 1136). NE fot. 1995. - *Bell no. 2, cast 1589 by Matthias Benninck.*

den, og den blev derfor drejet ved en omhængning.⁴⁵⁰ Klokken kaldes i regnskaberne »den store klokke«.

Klokkestolen, som omfatter tre fag, er sammensat af en ældre stol på to og en yngre på ét fag. Den ældre er af eg med dobbelt sæt skråstivere, af hvilke et stort antal er sekundære og af fyr. Det senere tilkomne fag er af fyr med ét sæt

skråstivere og slutter sig til vestsiden af den gamle, hvis øst-vestgående drager ved sammenbygningen er rykket mod øst. Vestfaget stammer fra kirkens hovedrestauration 1851-52, da en *†klokkekvist* på tårntagets vestside (s. 1074) med ophæng til stormklokken (nr. 3) ønskedes fjernet og således nødvendiggjorde udvidelsen af den eksisterende klokkestol.⁴⁵¹

GRAVMINDER

NOTER s. 1201

Oversigt. Epitafier og gravsten. Vor Frue kirke har kun få af sine gravsten samt enkelte epitafier i behold. For perioden 1677-84 er beholdningen imidlertid særdeles velbelyst, da brødrene Jens og Jacob Bircherod inden for dette tidsrum afskrev kirkens indskrifter (jfr. S. Knud, s. 633 note A).⁴⁵² Bircherod, *Monumenta* opregner i alt 10 epitafier, hvoraf kun Jørgen Hansens fra 1673 er bevaret. Af de 43 gravsten, anførte sammesteds, er kun 11 tilbage. Også afskrifterne i Resen, *Fyn* giver et indtryk af gravmindernes store antal, men her nævnes ikke helt så mange som hos Bircherod. Hvad angår antallet af yngre epitafier og gravsten er oplysningerne desværre sparsomme. Da størstedelen af sognets beboere i 1700'erne ikke hørte til de mest velaflagte, afspejler de manglende oplysninger måske det forhold, at der i denne periode opstattes relativt få gravminder. De gravsten, der oprindeligt lå i kirkens guly, blev stundom fjernet, f.eks. 1704, da en ligsten solgtes til Karl bogbinders enke.⁸⁵ I løbet af 1800'erne fjernedes ligsten flere gange, således 1819, da der solgtes tre, som var taget op i forbindelse med reparationer i gulvet,⁸⁸ og atter 1852 under hovedreparationen, da adskillige sten enten blev kasseret eller »opsat« i kirkens kor og gange.⁸⁸ 1851 udfærdigede bygningsinspektør C. A. Møller en plan over de da tilgængelige gravsten. Tegningen angiver 28 sten; hertil skal lægges tre, skjult under alterskranke og guly (fig. 158). I dag er kun 18 i behold i eller ved kirken. Desværre har C. A. Møller haft vanskeligt ved at tyde indskrifterne, hvoraf han opregner en del som ulæselige. Imidlertid er nogle af de gravsten, som han ikke kunne bestemme, stadig bevaret i en (om end ikke let) læselig stand, således at det er muligt at fastslå, hvem de er lagt over. Bircherod giver indirekte et fingerpeg om gravmindernes placering, idet man tilsyneladende har arbejdet ud fra en bestemt systematik, der også spores ved op-

regningen af S. Knuds gravminder (s. 699). Bircherods beskrivelse af epitafierne begynder i koret (nr. I-IV), startende ved sydvæggen. Efter koret følger søndre korsarm, nordre korsarm og skibet. Nr. VI-VII hang med sikkerhed i søndre korsarm, det såkaldte mandskapel, mens placeringen af de resterende epitafier nr. VIII-XII ikke kendes præcist, ud over at nr. IX hang på skibets nordvæg i det vestligste fag og nr. XI på vestvæggen under orglet (se *†*epitafium nr. 9 og 3). Fra nr. XIII-XIX meddeles indskrifterne på gravstenene i koret. De følgende må man formode var placeret i søndre korsarm. Nr. XXXIV over Christian Bertz bager må ligeledes have ligget her (se gravsten nr. 14) ligesom felbereder Jørgen Ditlevsens. Da man imidlertid ikke kender placeringen af begravelserne, som hører til mange af de omtalte gravsten, er der ikke mulighed for at vurdere, om systematikken har været konsekvent. En sammenligning af Bircherod, *Monumenta*, og C. A. Møllers plan viser, at der i tidens løb må være flyttet rundt på en del af stenene.

Af de fem bevarede epitafier hænger tre på oprindelig plads, hvorimod ingen gravsten findes in situ. Siden 1885 har de fleste sten været anbragt dels i tårnrummet, dels uden for kirken langs søndre korsarms østside, hvortil 1913 flyttes yderligere tre.⁴⁵³

Nummerhenvisningerne til Bircherod, *Monumenta* gælder *NyKglSaml* 1426, 4°.⁴⁵⁴ Desuden nævnes mange af gravminderne hos Resen, *Fyn*, der dog gengiver inskriptionerne noget frit. Enkelte, nu forsvundne monumenter er registreret i Pontoppidans *MarmDan* I (1739). Supplerende oplysninger er undertiden hentet i Søren Abildgaards tegninger og notater (i NM) samt i Vedel Simonsens redegørelse for Vor Frue kirkes historie, nedskrevet 1832⁴⁵⁵ (manuskript i NM) og endelig i A. Crones notater (i LAFyn), der for en stor del bygger på Bircherods og Abildgaards materiale.

Fig. 149. Jørgen Hansens epitafium (nr. 1), 1673. Detalje med portrætmaleri af den hansenske familie, jfr. fig. 150 (s. 1140). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Jørgen Hansen's wall monument (no. 1), 1673. Detail with portrait of the Hansen family, cf. fig. 150.*

Kisteplader: Der er ikke fundet kisteplader fra Vor Frue kirke, hvilket antyder, at man ved gravstedernes opfyldning ikke har flyttet kisterne ud af kirken, men blot fyldt gravene op. Kisterne befinder sig derfor antagelig stadig under gulvet. De eneste kister, der med sikkerhed er flyttet og nedgravet på kirkegården, stammer fra oberst Ulrich von Dewitz' gravkælder under sakristiet (se s. 1167).

Kirkegården: Gravminderne på kirkegården omtales

kun i sjældne tilfælde i regnskaberne. De var i 1700'erne som regel gravrammer aftræ. Der er kun få kirkegårdsmonumenter tilbage, da de fleste begravelser efter 1811 foregik på Assistenskirkegården. Fler-tallet af de endnu bevarede er anbragt langs skibets syd-mur. Det anselige gravminde fra 1805 over hand-skemager Johan Mathias Lahn står ud for skibets nordside. De øvrige bevarede er for størstedelen be-skedne tavler fra første halvdel af 1800'erne.

EPITAFIER OG MINDETAVLER

1) (Fig. 150), 1673 ifølge $\dagger$ malet årstal.⁴⁵⁶ Bekostet af »Borger oc Handelsmand« Jørgen Hansøn (Hansen) ($\dagger$ 1694) og hustru Sophia (Sofie) Pedersdatter ($\dagger$ 1697). Tillige sat over hendes første mand, bager Christian Bernt (Berntz) ($\dagger$ 1668) (jfr. gravsten nr. 14). Billedskærerarbejde ved Henning Henningsen, Odense ($\dagger$ 1671), muligvis fuldført af Anders Hansen, Odense. Malerierne i storfelt og topstykke tilskrevet - omend på usikkert grundlag - Jochum Madsen Broch. (Bircherod, *Monumenta* nr. VII).

Den bruskarokke ramme består af stor-, top- og hængestykke, af hvilke førstnævnte udfyldes af et portrætmaleri, indsat i delvis ramme af flammelister og flankeret af joniske karyatider: tv. Håbet med due og afbrudt anker, th. Troen, en bedende kvinde. De står på konsoller med nu afsavede kerubhoveder, anbragt i den nederste frise, hvor konsollerne flankerer en indskrift. Sidevingernes bruskværk danner konsoller for yderligere dydefigurer: tv. Næstekærligheden, th. en dydefigur, nu uden attributter, muligvis Retfærdighed. Storstykkets forkrøpede gesims brydes af malerifeltet, der afsluttes af bruskværkssmykket bue. Oven på gesimsen postamenter med obelisker på kuglefodder, flankeret af liggende løver. Topstykkets maleri indrammes ligeledes af flammelister, og som en gentagelse af storstykket ses her flankerende, kompositte karyatider forestillende dyder: tv. Klogskaben med spejl og th. Mådehold, der hælder vand i vin. På bruskvingerne ses tv. Styrken med søjle og th. en dydefigur, nu uden attribut. Over den øverste frise med indskrift kronet topstykket af den sejrende Kristus på jordkuglen, flankeret af to engle. Frelseren løfter sin højre hånd i velsignende gestus, men mangler nu sejrspanen i den venstre; også englene har antagelig båret attributter i de nu afbrudte hænder. Hængestykket, der afsluttes med drueklase, har tværovalt indskriftfelt i bruskværksramme.

Tavlen er stafferet i røde og grønne farver med rigelig forgyldning. Indskrifterne, fraktur og enkelte versaler, er på den øverste frise (Joh. 11,25) og på hængestykket (med personalia)

gyldne på sort baggrund. Frisen under Håbet og Troen har gylden indskrift (Joh. Åb. 14,13) på rød baggrund. Gesimserne er udsmykket med marmoreringer og malede ornament, friserne med malede narcisser og roser, obeliskerne med cypresranke.

Portrætmaleriet (fig. 149), olie på træ, viser Jørgen Hansen, hans »formand« Christian Berntz og Sofie Pedersdatter. Mellem Jørgen Hansen og Christian Berntz ses en kvinde, formentlig Christian Berntz bagers første hustru, Gertrud Steffensdatter (jfr. gravsten nr. 14), samt otte sønner og to døtre. Mændene er uden hovedbeklædning og ikklædt sorte dragter med store hvide nedfaldende kraver. Den yngste søn yderst til højre bærer dog hvidt halsbind. Gertrud Steffensdatter er iført sort kriget hue over hvidt lin og højhalset kjole med krave. Sofie Pedersdatter bærer ligeledes sort hue over hvidt lin, men har udringet sort kjole med hvid gennemsigtig krave. Hun lægger hånden beskyttende på den ældste datters højre skulder. Døtrene, der holder hinanden i hånden, har håret bundet op bagtil med bånd og er i udringede spraglede kjoler med hvide forklæder, gennemsigtige hvide kraver og rynkede hvide ærmer med lyserrøde bånd. Den ældste datter har kæde om halsen og bærer nellike og bog med bærebånd. Den yngste bærer et lommelørklæde. Nederst i midten ses et kranium med kornaks. Over familien en usædvanlig fremstilling af en opstanden (Kristus?, sjæl?), en nøgen menneskeskikkelse, svævende i himmelrummets skymasser.

Maleriet i topstykket, ligeledes olie på træ, viser Kristi begravelse. De sørgende ses i gravgrotten. Kristi legeme er anbragt som en diagonal i Marias skød og Maria Magdalene knæler i forgrunden med bøjet hoved og udslået hår. I baggrunden ses disciplene og tv., noget overraskende, en bedende tiggermunk, th. to engle. Forlægget er et stik fra 1628 af Paulus Pontius efter et maleri fra 1615-16 af Peter Paul Rubens, nu i Musées Royaux des Beaux-Arts, Bruxelles, med titlen »Pieta med den hellige Frands«.⁴⁵⁷ Dette forklarer munkens tilstedeværelse, en papistisk detalje, som kopisten øjensynlig ikke har reflekteret over.

Fig. 150. Epitafium nr. 1, 1673, over Jørgen Hansen og familie. Påbegyndt af Henning Henningsen (s. 1140). NE fot. 1989. - Wall monument no. 1, 1673, for Jørgen Hansen and family. Begun by Henning Henningsen.

Epitafiet, hvis topstykke røber inspiration fra Anders Mortensen (jfr. S. Knud, s. 539ff), er påbegyndt i billedskæreren Henning Henningsens værksted. Han nåede imidlertid ikke at fuldføre det inden sin død 1671, da det afskiftet fremgår, at han skyldte Jørgen Hansen 24 rdl. for et epitafium, som han skulle gøre og allerede havde fået betaling for. Det er muligvis fuldført af billedskæreren Anders Hansen, der var værge for Henning Henningsens børn.⁴⁵⁸ Malerierne er søgt tilskrevet portrætmaleren Jochum Madsen Broch, dog uden at det har været muligt at dokumentere, da der ikke kendes sikre værker af ham.⁴⁵⁹

1853 blev epitafiet istandsat for fire rdl.⁸⁸ Der knytter sig den ejendommelighed til inskriptionen på hængestykket, at der har været en anden, længere version, der meddelte, at tavlen var »bekostet« 1673.⁴⁶⁰ Det kan være vanskeligt at afgøre, hvilken version, der er oprindelig, da de begge antagelig stammer fra slutningen af 1600'erne. Bircherod meddeler den korte, der ses i dag, og den har således været synlig i perioden 1677-84, da afskriften efter alt at dømme blev foretaget (se ovf. s. 1138). Måske har man i forbindelse med Jørgen Hansens og Sofie Pedersdatters død ændret indskriften til den lange version. Herimod taler, at pladsen til dødsårene her stod tomme, så indskriften må være skrevet før ægteparret døde. 1895 fremdrog N. M. Aagaard denne indskrift ved epitafiets restaurering. 1959 blev man opmærksom på den korte version og 1964 afdækkedes den i forbindelse med epitafiets istandsættelse.⁴⁶¹ 1994 gennemgik epitafiet yderligere en mindre istandsættelse. Det hang tidligere i hjørnet mellem søndre korsarms østre og søndre væg, men flyttedes 1964 til syd-væggen.

2) (Fig. 151), 1719. Jørgen Jespersøn (Jespersen) Møller, borger og handelsmand, *22. aug. 1647 i Odense, †10. maj⁴⁶² 1694, med hustru Anna Søffrendatter (Sørensdatte), *26. maj 1653 i Odense, †15. sept. 1728, 2° g.m. Christen Jessøn (Jessen), borger og handelsmand, *12. marts 1658 »udi Kjersinggaard i lydland udi Riber Stift«, †8. aug. 1717. (Jfr. gravsten nr. 17, †muret begr. s. 1171 og alterskranke s. 1098).

Fig. 151. Epitafium nr. 2, 1719, over Jørgen Jespersen Møller (s. 1142). NE fot. 1989. - Wall monument no. 2, 1719, for Jørgen Jespersen Møller.

Mørk, grå kalksten, 105x55 cm. Indskrift med reliefversaler, navne med kursiv, alt i fordybede vandrette bånd (jfr. S. Knud, nr. 13, s. 777). Skriftefelt, indrammet af udhuggede bladranker med liljer i hjørnerne, under skriftefeltet akantusløv. Indskrift, akantus og ramme er forgyldt, bladranke og lilje forsølvet. Efter indskriftens biografiske del læses følgende vers:

»Siælene ere indbundne udi de lefvende knipper.
Saa sofver nu i roe, I som her samlet ligger.
Herneden i Ier graf oc sofvekammer sikker
Gud Ier opvecke skal for Gud oc lammet staa
Hvidklædede i fryd med ærens krone paa.«

1719 betalte »Madame Sal. Christen Jessens« for opsætningen af en sten i muren ved prædikestolen oven over deres begravelsessted (jfr. s. 1171).²⁰⁴ I 1800'erne tildækkedes epitafiet af en salmenummertavle (jfr. fig. 81). På oprindelig plads på triumfvæggen, syd for prædikestolen.

3) (Fig. 152), 1723, Christian Otte (Otto) von Køker, løjtnant ved oberst Finech's kyrassérregiment, *10. dec. 1661, †30. dec. 1721, efter 45 års tjeneste.

Trætavle med udskåret ramme, prydet med akantusløv, 126x106 cm. På den sortmalede tavle står indskriften med gyldne versaler, blandet med kursiv. Herom en blomster- og bladranke, i hvis nedre hjørner kerubhoveder omkring kranium over knogle. Foroven svæver to draperede barnegenier med hhv. sejrskrans og palmegren (tv.) og basun (»det gode renommé«) og krone (»ærens krone«) (th.). Alt malet med guld og sølv inkl. rammen. Under den biografiske del læses følgende:

»Epitaphium.

Her hviller sødt en stridsbahr mand,
fra alle, verdens krigger.
Som stridet, mandig for vort land,
moed mange, fiendtlig piiler.
Hand tiendte som en cavaljer,
og hafde moed i hierte.
Men ligger nu j stou og leer,
og finder ingen smerte.
Nu hævis aid comando op, nu hør is idel glæde
nu findes hand blandt engle trop, og hafver der
sit sæde.«

Over epitafiet hang tidligere en *pallask, †pallaskkede, *harnisk (kyras), bestående af ryg- og brystplade, *sporer samt en †oval metalplade, men disse genstande fjernedes i 1900'ernes begyndelse (fig. 153). Metalpladen er nu forsvundet, ligesom skeden til pallasken. På metalpladen var Otto von Køkers våbenskjold, en løve med sværd i forpoten, samt malede bogstaver »S C O V K« adskilt af prikker (dvs. Salig Christian Otto von Køker) samt året 1723.⁴⁶³

Officerskyrasset har på brystpladen Fr. IV's kronede spejlmonogram samt indskrift med forgyldt fraktur:

»Sal: Christian Otto Von Køker
til Æreminde«.

På rygpladen, der har rester af læderstropper, er malet, ligeledes med forgyldt fraktur:

»Moed Troskab taper
i Tuende Kongers feide
For tuende rigers gaun[n]
Til Graven her geleide
Den sal: Køker som
Veledle Lieutenant Var
Og Dette Cuiras kiek Til
Kongens Ære bar«.

Kyrasset har været dekoreret af forgyldte nitter, fastholdt af læderfoer. Ryg- og brystplade har været sammenholdt af læderremme og -snøre samt hængsler. Der er utvivlsomt tale om et kyras, som er skræddersyet til brugeren og altså ikke udført til begraveshøjtideligheden (jfr. S. Knud, s. 866). Den tidstypiske officerspalask fra o. 1700, er 94 cm lang med en vægt på 733 g.

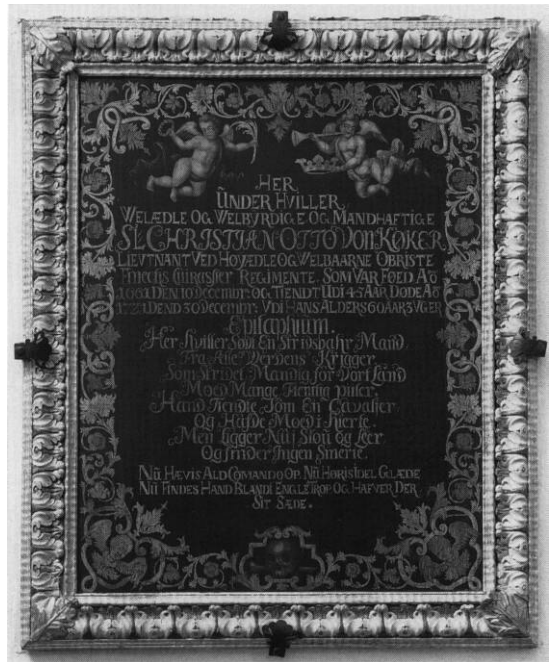

Fig. 152. Epitafium nr. 3, 1723, over Christian Otto von Køker (s. 1143). NE fot. 1989. - Wall monument no. 3, 1723, for Christian Otto von Køker.

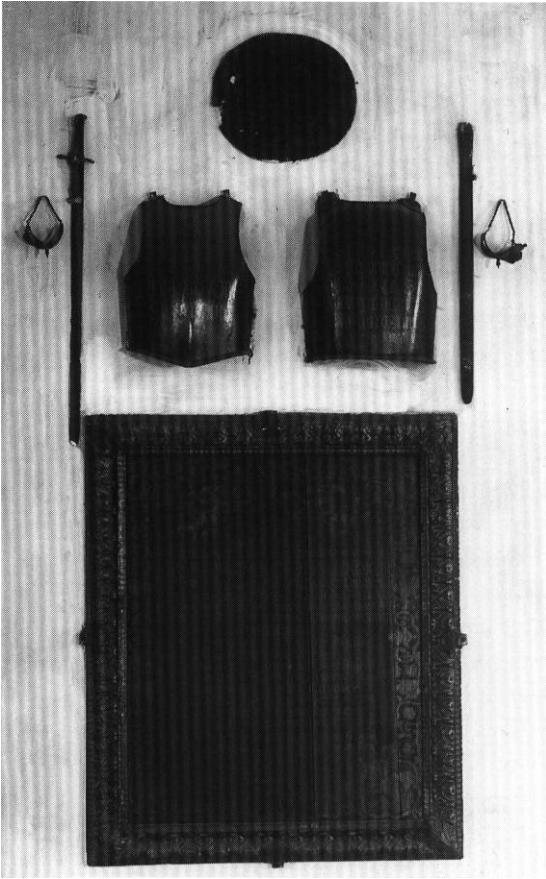

Fig. 153. Christian Otto von Køkers epitafium (nr. 3) med harnisk m.m. (s. 1143). G.P.Jacobsen, Odense, fot. 1905. - *Christian Otto von Køker's wall monument (no. 3) with armour, etc.*

Nakkestykket, der er udformet som en løvemask, er knækket én cm under løvemanken. Grebet har været beklædt med skind (sandsynligvis rokkeskind). Sporerne med sporelæder stammer fra et par kyrasstøvler fra o. 1700. Harnisk (kyras), pallask og sporer opbevares nu i Latinskolen.

1964 blev epitafiet istandsat. Det hænger i fire metalklammer, der synes at være oprindelige, i søndre korsarm, på østvæggen ved Køkers grav (se nr. 23, s. 1175).

4) (Fig. 154), 1766. Wolrat Holm, borgmester, begr. 8. jan. 1766, med hustru Cathrina Maria Holmsted, begr. 22. sept. 1760. »Posuit amico amicus. Hollendahl⁴⁶⁴ til dette epitaphii og begravelses bestandig vedligeholdelse er gived til

kircken capital 100 rd og fast sat udi Krage Lokken«. (Jfr. gravsten nr. 5 og †muret begr. nr. 3, s. 1169).

Kalkstenstavle med træramme, 195x115 cm. Indskrift med reliefversaler i forsænkede bånd, navne med kursiv. I den profilerede rammes hjørner er udskårne rocailler, selve tavlen har udhuggede dekorationer. Over indskriften kerubhoved, flankeret af stiliseret bladværk i relief. Under indskriften »Tiden«, et vinget, skaldet mandshoved med lukkede øjne og skæg. Tv. et vinget timeglas, th. en le. Inde i indskriften en stiliseret palmegren. Rocailler, indskrifter og dekorationer forgyldte, baggrunden sort. Epitafiet skyldes antagelig samme billedhugger, som har udført gravsten nr. 18.

Som det fremgår af indskriften, skulle begravelsen og epitafiets vedligeholdelse betales af renterne af 100 rdl., som stod i gården Krageløkken.⁴⁶⁵ 1895 ønskede man at nedtage epitafiet, da det ikke var til »prydelse«, og man mente, at der var større behov for en nummerstavle på stedet. Man ønskede derfor, at flytte det ud i tårnrummet og hænge det op i forbindelse med gravstenen (gravsten nr.5). Imidlertid sad epitafiet så godt fast, at det ikke var muligt at flytte.⁴⁶⁶ Hænger på oprindelig plads på korets sydvæg.

5) (Fig. 155), 1775, Friderich Kühl, kateket i 49 år, de sidste 24 tillige klokker ved Vor Frue Kirke, †1775, 76 år gammel, med hans moder, Johanna Haagerup (Claus Kühls enke) †1751, 88 år, hvis mand, klokker Kühls fader, døde i sit 57. år i kongens tjeneste som løjtnant ved kavalieriet 1720, begravet i Turebyholms kirke, Sjælland,⁴⁶⁷ samt hans hustru Margaretha Grønnegaard, †1770, 74 år gammel. (Jfr. †begr. nr. 25, s. 1176).

Trætavle med profileret, forgyldt ramme, 91x72,5 cm. Den sortmalede tavle har indskrift i gylden antikva og versaler (gravvers). I hjørnerne klokkeblomster. Der er spor af en underliggende, nu ulæselig indskrift, der især træder frem foroven.

Istandsat 1964. Hænger nu i søndre korsarm på østvæggen, syd for vinduet, oprindelig under vinduet.⁴⁶⁸

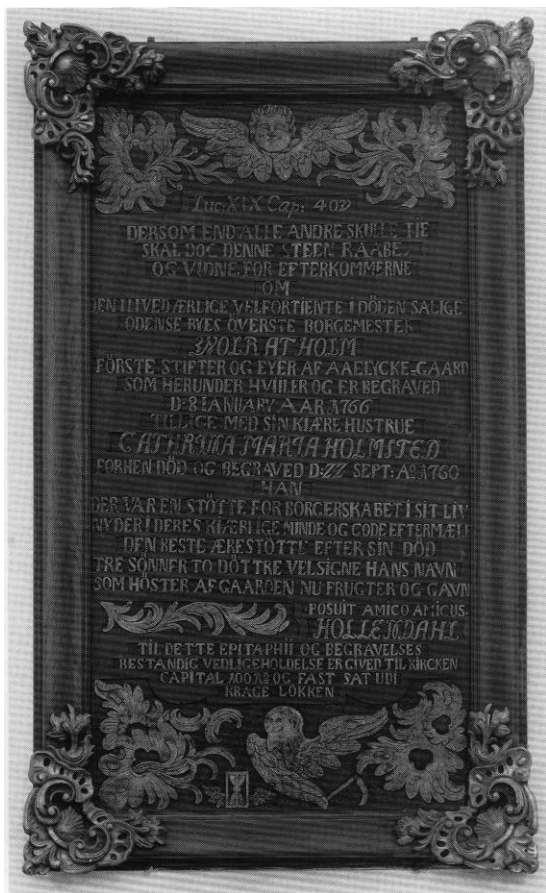

Fig. 154. Epitafium nr. 4, 1766, over borgmester Wolrat Holm (s. 1144). NE fot. 1989. - Wall monument no. 4, 1766, for Mayor Wolrat Holm.

6) (Fig. 194), 1895, Hans Tausen (Tavsens), biskop i Ribe stift 1541-61. Gipsrelief i egetræsramme, 56,5x42,5 cm uden ramme, 75x59 cm med ramme. Kopi af Aksel Hansens mindetavle i Birkende kirke, Bjerger hrd. (1894). Relieffet blev masseproduceret i forbindelse med 400-års jubilæet for Hans Tavsens fødsel og findes mange steder, bl.a. i S. Knud (s. 619).

Brystbillede i arkade, der øverst bærer skriftbåndet: »I morgen skal min retfærdighed svare for mig«. På skriftfelt under portrættet: »Hans Tausen«. På forhøjet indskriftfelt nederst: »Guds ords prædiker født i Birkende 1494 biskop i Ribe død 1561«. Begge indskrifter er med fordybede versaler.

Rammen har forgyldt bladdekoration og er udført af snedker Henning Hansen og dekoreret af maler N. M. Aagaard.⁴⁶⁹ På korets nordvæg. Hang tidligere på sydvæggen ved prædikestolens opgang.

†Epitafier 1) (Fig. 156), o. 1524. Jørgen Marsvin †1524 og hustru Anne Passow †1530, jfr. gravsten nr. 2. (Bircherod, *Monumenta* nr. II).

1797 beskrives epitafiet som værende lille og af træ; indskrift med versaler. Tavlen viste Jørgen Marsvins hjelmede våbenskjold og hang i koret ved siden af †epitafium nr. 6, dvs. på sydvæggen.⁴⁷⁰

2) 1618 ifølge indskrift. Erich Bilde (Erik Bille) til Lindtved †1573, 1° g.m. Karine Marsvin Pedersdatter (Karen Marsvinsdatter), †1548, 2° g.m. Geese Brochuuus (Brockenhuus) Michelsdatter, †1599, jfr. †gravsten nr. 8. (Bircherod, *Monumenta* nr. IV. *MarmDan* I, 227). Antagelig frakturindskrift. Tavlen, der opsattes af Erik Billes datter Birgitte Bille, hang i koret, formentlig på nordvæggen.⁴⁷¹ Senest nævnt 1797.⁴⁷²

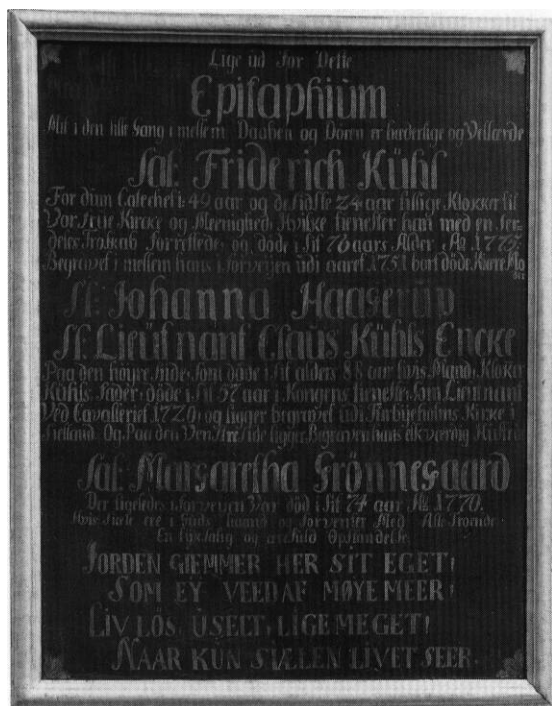

Fig. 155. Epitafium nr. 5, 1775, over Friderich Kühl (s. 1144). NE fot. 1989. - Wall monument no. 5, 1775, for Friderich Kühl.

Fig. 156. †Epitafium nr. 1, 1524, over Jørgen Marsvin og Anne Passow (s. 1145). Efter Bircherod, *Monumenta*. Det kgl. Bibliotek. - †Wall monument no. 1, 1524, for Jørgen Marsvin and Anne Passow.

3) 1620. Christen Søffrensen (Sørensen) »Borger her i byen i Vor Frue Sogn« og hustru Dorette Rasmusdatter, samt deres børn Søfren (Søren) Christensen og Kiersten (Kirsten) Christensdatter. »Bekostet Anno 1620.« (Bircherod, *Monumenta* nr. XI). Indskrift antagelig med fraktur, der indledtes med skriftsted (Joh. 2, 25-26). Hang 1797 ved orglet.⁴⁷³

4) O.1632. Maren Pedersdatter. »De ting vi lide her er icke den Hærlighed verd. Her neden ligger begravven S. Maren Pedersdatter barnføder her i Othense aff Erlige Ecte Forældre, boede 6 Aar i Foborge og avlet med sin Husbonde 5 Børn, hvilcke der de med Faderen vaare bortdøde, kom hun til sin Søster och Svoger paa Hollufgaard, vaar hos dem 6 aar, oc da kom i ecteskab med Herr Moritz Christensen Kapelan her til Kirken, lefde med hannem ickun i 4 uger och bortdøde i sit alders 35 aar den 23 July Anno 1632.« Indskrift antagelig med fraktur. (Bircherod, *Monumenta* nr. X). Placering uvis.

5) 1639. Anna Andersdatter. »Denne tafle haffver Rasmus Christensen med sine 2 k(ære) Børn som nu leffuer, Jørgen Rasmussen oc Anna Rasmusdatter bekostet 1639 sig, sin kiere Hustru og Børn til en christelig Almindelse(!), som ligger herunder Prædikestolen. Rasmus Christensen døde Anno 16□ Anna Andersdatter døde 1637 i sit alders 37 aar.« Indskrift antagelig med fraktur. (Bircherod, *Monumenta* nr. VI).

6) 1639. Abel Skinkel samt hendes søstre Silie, Karine, Anna og Mette Skinkel. »Anno MD-XXXIX den XXX Avgvsti haffver E(rlig) oc Velbyrdig Jomfru, Jomfru Ide Schinckel(!), ladet dette Epitaphium opsette sine hierte kiere salig Fader Søstre N:⁴⁷⁴ Jomfru Silie, Jomfru Karine, Jomfru Anne, Jomfru Abel og Mette Schienckel(!) til en hæderlig ihukommelse, hvilcke S(alige): forbemeldte Jomfruuer haffver begynt at holde hus tilsammen her i Byen Anno 1601 oc lefvet udi Guds Fryct et erligt oc Samdrechtigt Liff oc Leffnet, til saa lunge at Gud haffver kaldet den ene effter den anden fra denne Verden, oc vaar Jomfru Abel Skinkel, den siste som Vor Herre kaldet den 22⁴⁷⁵ Januarÿ Anno 1638 udi hindis Alders 88 Aar, hvilcken effter sin Begiering herunder ligger begraffven. De andre fire ligge udj deris Fæderne Kircke Østrup, Gud giffve dem en glædelig oc ærefuld Opstandelse«. (Bircherod, *Monumenta* nr. I; *MarmDan* 228; Resen, *Fyn* 119).⁴⁷⁶

Søren Abildgaard noterer, at der var tale om et lille epitafium af træ med billedarbejde.⁴⁷⁷ Indskrift antagelig med fraktur. Billedskærerarbejdet, to rækker med hhv. ni og otte anskjolde, var ifølge en skitse i Bircherod, *Monumenta* placeret efter de to første linjer. Søren Abildgaard oplyser, at epitafiet hang på korets sydvæg. 1797 siges det at være opsat i koret »ovenfor paa væggen ved Capellanens Skriftestoel«. ⁴⁷⁸ Vedel Simonsen oplyser, at der på væggen over kirkestolen skulle have hængt en »Tavle, eller en i Træ indfattet Marmorplade, som ved sidste Reparation blev nedtaget og solgt«. ⁴⁷⁹

7) O.1644. Tavlen er bekostet af Niels Jespersen (Jespersen) †1653 »... til en christelig almindelse(!) offver sin kiere Hustru E(rlig): oc W(el-

byrdig). Kvinde Maren Nielsdatter ... som udi sin smertelig fødsel med sin livs frugt efter Guds villie den 6 juli 1644 maatte sette det kiereste til og lade livvet ... «. (Bircherod, *Monumenta* nr. XII). Indskrift antagelig med fraktur.

8) O.1644. Mathis Nielsen Koch, †12. maj 1644, med hustru Karen Bertelsdatter, †30. jan. 1655 samt deres børn. (Bircherod, *Monumenta* nr. VIII). Indskrift antagelig med fraktur. Bekostet af Karen Bertelsdatter: »sin hiertekiere Husbonde S. Mathis Nielsen Koch, ... och sine kiere børn til en hæderlig ihukommelse«.

9) Efter 1650. Anders Ibsen, †25. okt. 1636 »som boede og døde i St. Jørgensgaard«, og hustru Anne Rasmusdatter, †18. dec. 1650. Opsat af børnene Hans Andersen og Maren Andersdatter over forældrene (Bircherod, *Monumenta* nr. IX; Resen, *Fyn* 122). Indskrift antagelig med fraktur. Ifølge Vedel Simonsen viste epitafiet en fremstilling af familien, knælende ved »Frelserens Kors«.²⁸¹

Hang 1797 øjensynlig på nordvæggen i skibets vestligste fag,⁴⁸⁰ mens Vedel Simonsen så det på en pille på sydvæggen.⁴⁸¹ Muligvis identisk med et epitafium, der fjernedes 1838.⁴⁸²

10) O.1669. Johan Ernst Gertz, major i det fynske provinsregiment under kommando af oberst Bendix von Hatten, *1604 »zu Zelle in Lüneburger Lande«, †8. marts 1669. (Bircherod, *Monumenta* nr. III). Indskrift antagelig med fraktur.

Epitafiet hang i koret, formodentlig på nordvæggen.⁴⁸³ Muligvis nedtaget 1798, da der på korets nordvæg omtales et gammelt og vansiret epitafium, der burde nedtages, inden det selv faldt og forårsagede ødelæggelse.⁴⁸⁴

11) 1680. Ulrich von Dewitz, †1680, med hustru Birgitte Else Hahn, †1692, (jfr. †gravkrypt, s. 1167). Vedel Simonsen oplyser, at der over indgangen til deres »Kapel« var opsat en kobberplade med indskrift over ægteparret, men at den var »ved sidste Reparation af Arbeidsfolkene bortstjaalet«.²⁸¹ Tavlen var formentlig opsat over døren til sakristiet, men har været i vejen, da man flyttede krucifikset dertil (s. 1105).

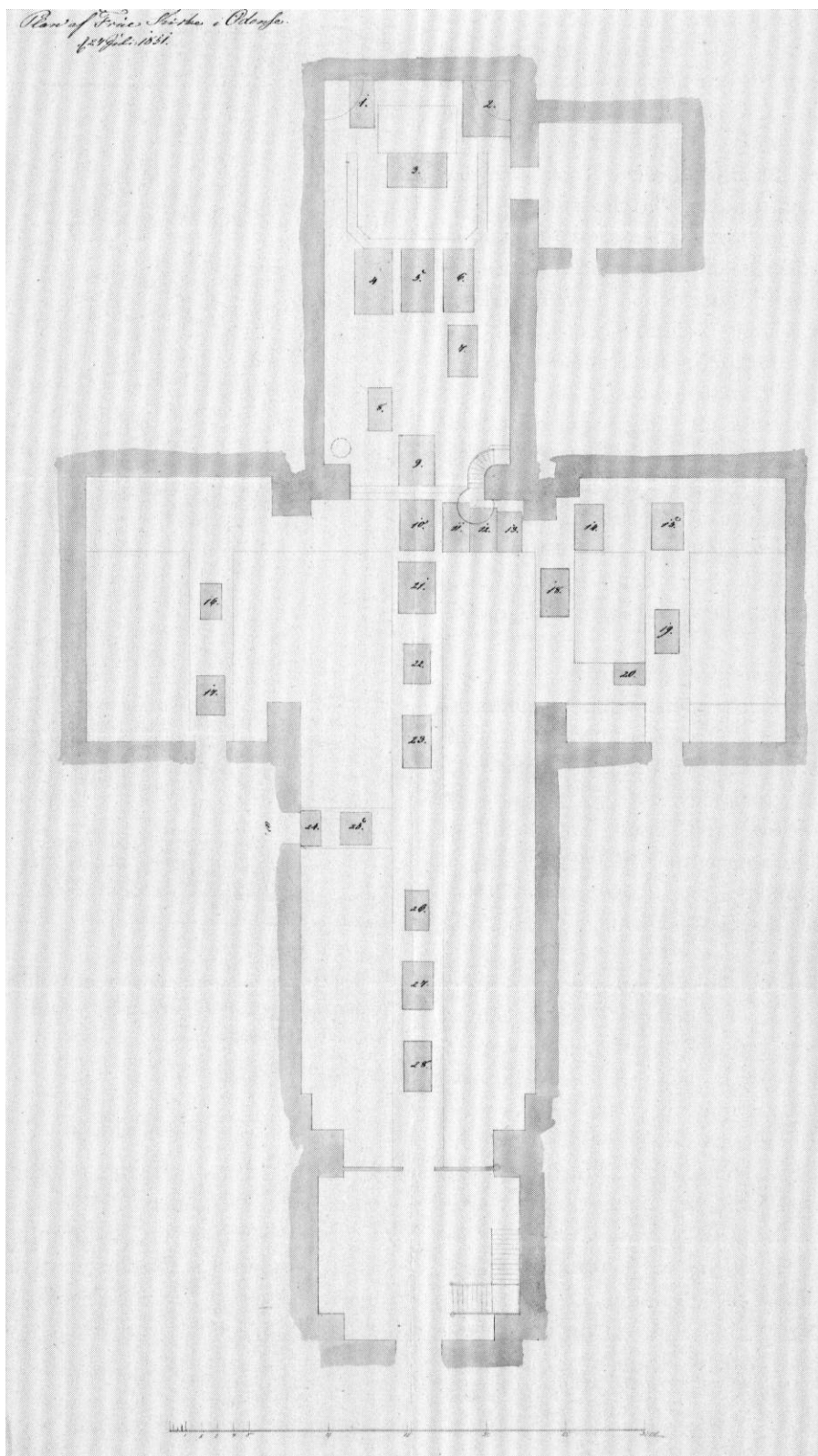

Fig. 157. Gravsten nr. 1, 1443, over Jacob Mogensen (s. 1147). Penne-tegning af Søren Abildgaard 1761. - *Tombstone no. 1, 1443, of Jacob Mogensen. Pen drawing by Søren Abildgaard, 1761.*

GRAVSTEN

1) (Fig. 157), o. 1443. Iacobus Magni (Jacob Mogensen eller Magnussen).⁴⁸⁵ »An(n)o d(omi)ni mccccxliiii die Elisabet obiit d(omi)n(u)s Iacobus Magni p(ræ)positus Ottonie cuius a(n)i(m)a requiescat in pace.« (I det Herrens år 1443 på Elisabeths dag døde Hr. Jacob Mogensen, provst i Odense. Må hans sjæl hvile i fred).⁴⁸⁶ (Bircherod, *Monumenta* nr. XVI).

Figursten i grå kalksten, 196x104 cm, med næsten bortslidt indskrift og udsmykning.

Ifølge Bircherod, *Monumenta* og Søren Abildgaard (1761) var indskriften en randskrift med reliefminuskler. I hjørnerne var evangelistsymboler. Abildgaard gengiver endvidere Jacob Mogensens tonsurklippet, stående, klædt i munkekutte. Han holdt med begge hænder en kalk, der oprindeligt var dækket af en tynd metalplade.⁴⁸⁷ Under afdøde et våbenskjold, hvor der ifølge Abildgaard anedes en bjørnelab. Stenens udformning har en nøje parallel i ligstenen over Ulf Petersen, †1456, i Dalum (Odense hrd.).

Ifølge Bircherod, *Monumenta*, skulle den have ligget ved siden af Jørgen Marsvins ligsten (nr. 2), hvilket svarer til Abildgaards oplysning, at den lå »oppe ved Alteret til sydlige Side«. Den registreredes ikke på C. A. Møllers plan (fig. 158), da den var skjult af altersranken og gulvet. Nuværende placering ved søndre korsarms ydre østmur.

2) (Fig. 159-160, 195), o. 1524. Jørgen Marsvin, †1524, med hustru Anne (Passow), †1530. (Bircherod, *Monumenta* nr. XIV).

Figursten i grå kalksten repareret med cement, 255x137 cm. Randskrift med slidte reliefminuskler. Den sidste linje står i øverste bånd under 1. linje. »Nobilis hic dormit clarus(ue) Georgi(us) Marsuin I(n)clita cu(m) An(n)a g(e)n(er)osa p(ro)le fecu(n)da Modera(n)s hic fato obuiat c(er)tami(n)a r(e)gni Dacie du(m) eui

Fig. 159. Gravsten nr. 2, 1524, over Jørgen Marsvin og Anne Passow (s. 1149). NE fot. 1989. - *Tombstone no. 2, 1524, of Jørgen Marsvin and Anne Passow.*

Fig. 158. Plan af kirken med gravstenenes placering 1851. - 1. F. C. von Haven. 2. Jørgen Hartvigsen og Anne Sehested. 3. Poul Andersen Medelby. 4. Anne Marsvin. 5. Christian Berntz (oprindeligt i søndre korsarm) 6. †Dibern Qvitzow(?). 7. Casper Mule/Wolrat Holm. 8. Jacob Jespersen. 9. Peder Knudsen Gaas. 10. Ubekendt. 11. †Johannes Mule(?). 12. Jørgen Jespersen Møller. 13. Ubekendt. 14. Tønnes Michelsen, Anne Mule og Peder Skriver. 15. Claus Friedrichsen og Oluf Mortensen Kierulf. 16-17. Ubekendt. 18. Jørgen Ditlevsen. 19. †Hans Andersen Æblemand. 20. Ubekendt. 21. †Mikkel og Jens Mule, Anne Bang. 22. †Albert Grote(?), †Margaretha Dibbern(?). 23. †Albert Grote(?), †Margaretha Dibbern(?) 24. †Niels Michelsen bager(?). 25. †Niels Michelsen bager(?). 26. Ubekendt. 27. †Ancher Soel. 28. †Dorthe Mortensdatter. På tidspunktet for planens udførelse var ligstenene over Christoffer Valkendorf, Jørgen Marsvin og Anne Passow samt Jacob Mogensen skjult under gulvet foran alteret. Tegning 1851 af C. A. Møller. - *Plan of the church giving positions of the tombstones, 1851. - 1. F. C. von Haven. 2. Jørgen Hartvigsen and Anne Sehested. 3. Poul Andersen Medelby. 4. Anne Marsvin. 5. Christian Berntz (originally in the south transept). 6. †Dibern Qvitzow(?). 7. Casper Mule/Wolrat Holm. 8. Jacob Jespersen. 9. Peder Knudsen Gaas. 10. Unknown. 11. †Johannes Mule(?). 12. Jørgen Jespersen Møller. 13. Unknown. 14. Tønnes Michelsen, Anne Mule and Peder Skriver. 15. Claus Friedrichsen and Oluf Mortensen Kierulf. 16-17. Unknown. 18. Jørgen Ditlevsen. 19. †Hans Andersen Æblemand. 20. Unknown. 21. †Mikkel and Jens Mule, Anne Bang. 22. †Albert Grote(?), †Margaretha Dibbern(?). 23. †Albert Grote(?), †Margaretha Dibbern (?). 24. †Niels Michelsen, baker(?). 25. †Niels Michelsen, baker(?). 26. Unknown. 27. †Ancher Soel. 28. †Dorthe Mortensdatter. When the plan was drawn the tombstones of Christopher Valkendorf, Jørgen Marsvin and Anne Passow, as well as Jacob Mogensen, were hidden by the floor in front of the altar.*

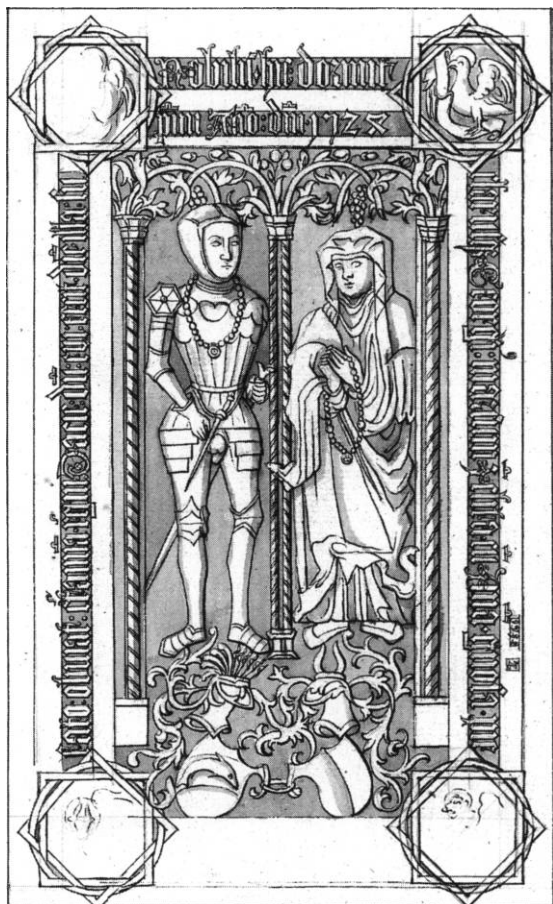

Fig. 160. Gravsten nr. 2, 1524, over Jørgen Marsvin og Anne Passow (s. 1149). Pennetegning af Søren Abildgaard 1761. - *Tombstone no. 2, 1524, of Jørgen Marsvin and Anne Passow.*

te[ri?]⁴⁸⁸ die(m) illa sup(re)mi An(n)o d(omi)ni 1524«. (Her hviler den ædle og berømmelige Jørgen Marsvin sammen med den navnkundige, højbarne og på afkom rige Anne [eller: den navnkundige Anne, der har bragt mange højbarne børn til verden]. Han går sin skæbne i møde under sine bestræbelser på at dæmpe Danmarks riges stridigheder, mens hun henlever sit livs sidste dage(?). I det herrens år 1524).⁴⁸⁹ Over skriftlinjen mellem ordet »Anna« og »generosa« er der, formentlig sekundært, indhugget Anne Passows dødsår »<1.5.3.0.>«.

Hjørnerne har evangelisttegn i en indramning, der består af to kvadrater, en ligestillet,

hvorpå er lagt en rudestillet, kombineret med en cirkel, der fletter sig ind i kvadraternes spidser. Øverst tv. fragment af Mattæus' engel, th. Johannes' ørn, nederst tv. Lukas' okse og th. Markus' løve. Evangelisttegnene er vist med skriftbånd, hvis reliefbogstaver er nedslidte. De afdøde vises i en dobbeltarkade med snoede dobbeltsøjler i midten og i siderne dobbeltsøjler, kombineret af en snoet og en glat; buerne er opløst i grenværk, der vokser op af kapitælerne, der herved får karakter af blomstervaser. Over hovederne en drueklase. Under de afdødes fødder deres våbenskjold, som de synes at svæve over. Jørgen Marsvin er klædt i rustning med skulderroset og hjelm med åbent visir. Han bærer sværd og dolk samt en kæde om halsen. Anne Passow er klædt i enkedragt og folder hænderne i bøn, mens hun holder en rosenkrans.

Chr. Axel Jensen henfører stenen til Sjællands Initialmester, en mester, der formodes at have haft kendskab eller tilknytning til Claus Bergs Odenseværksted.⁴⁹⁰ Hans meget varierede og kunstfærdige bogstaver, der absolut ikke har skabelonpræg, tillige med en udstrakt brug af forkortelser, er medvirkende til at gøre læsningen vanskelig.

Indtil 1852 lå stenen på oprindelig plads i korgulvet foran alteret som den midterste af tre ligsten, fra 1795 delvis skjult af alterskranke og gulv (s. 1078, note 180),⁴⁹¹ hvorfor den ikke er med på Møllers plan (fig. 158). 1852 optaget og anbragt bag Claus Bergs altertavle (jfr. fig. 81). 1885 afrenset med saltsyre og opstillet på sin nuværende plads op ad tårnrummets nordvæg.⁴⁹² (Jfr. †epitafium nr. 1).

3) (Fig. 161), 1547. Anne Marsvinsdatter (Marsvin), († mellem 1562 og 3. juli 1567).⁴⁹³ (Bircherod, *Monumenta* nr. XIX).

Grå kalksten, 219x113 cm. Indskrift med reliefversaler i fordybte linjer. I hjørnerne evangelistsymboler: Øverst tv. Mattæusenglen, th. Johannesørnen, nederst tv. Markusløven og th. Lukasoksen. To rektangulære felter, adskilt af dobbelt indskriftbånd, med 2x2 våbenskjolde, øverst Marsvin og Passow, Anne Marsvins faders og moders våben (jfr. gravsten nr. 2), nederst hendes farmoders og mormoders våben,

nemlig for familierne Bryske og Grubbe. På det dobbelte indskriftbånd læses: »Dette er ivmfrov Anne Marsvin Dotter hines ferne og morne«. Over det øvre skjoldfelt en bue, der krones med et skriftbånd med »Anno d(omi)ni« og i selve buen en tavle med årstallet 1547. Under det nederste skjoldfelt personindskrift og religiøs sentens. Stenen, der er beslægtet med gravstenen over Johan Oxe i Vaabensted kirke (*DK Maribo* 932), tilskrives den anonyme mester »Odense-Skulptøren«, muligvis en elev af Morten Bussert.⁴⁹⁴

Den lå tidligere anbragt i koret nord for forældrenes sten (nr. 2)⁴⁹⁵ og var som denne skjult af alterskranke og det guly, der 1795 blev lagt inden for skranken (se note 180). 1852 optaget og anbragt på korets østvæg syd for forældrenes, hvor den anes på et ældre fotografi (jfr. fig. 81). 1885 rensed med saltsyre og flyttet til tårnrummets vestvæg.

4) (Fig. 162), efter 1568. Anne Mule, †1568, 1° g.m. Tønnes Michelse(n)s Graf, †1558. Stenen er lagt af Anne Mules anden mand Peder Schifer (Skriver). (Bircherod, *Monumenta* nr. XXIX).

Grå kalksten, repareret med cement, 194x112 cm. Indskrift med reliefversaler i fordybede linjer. Indskriftfeltet indrammes af rulleværkskartouche, som holdes i en kort snor af engel, klædt i renæssancedragt med pufærmer. Under indskrifttavlen ses et skjold med symmetrisk bomærke, ophængt i frugt- og blomstersmykkede bånd. Skjoldet holdes af et par putti. Indskrifttavlen indrammes af en muslingeskalsarkade med kompositte fyldingspilastre, der har akanthusmontant og postamenter med løvehoveder. Over kapitælet th. et dødningshoved, tv. et timglas. I sviklerne englebørn, der blæser i basuner, hvorfra udgår ulæselige skriftbånd. Nederst indskriftfelt med en efterskrift på to linjer: »Her acter oc Per Schifer selv at hvile nar Gud wil. 15 □ «.

Den pertentligt forarbejdede, men meget nedslidte sten er af Chr. Axel Jensen (Jensen, *Gravsten* nr. 530) henført til en svend fra et fynsk værksted, der var påvirket af »Odense Ornamentisten«, en af Morten Busserts efterlignere, jfr. Knud Urne, †1552, Nørre Søby (Åsum hrd.)

Fig. 161. Gravsten nr. 3, 1547, over Anne Marsvin (s. 1150). NE fot. 1989. - Tombstone no. 3, 1547, of Anne Marsvin.

og Mogens Rud, †1559, S. Hans kirke i Odense.⁴⁹⁶

Vedel Simonsen angiver placeringen til »Tværgangen fra Nord til Søndre«, efter Jørgen Jespersen Møllers ligsten (se ndf.) og ved »Lieutenant Køkers Epitaph« (s. 1143), sandsynligvis nr. 14 på Møllers plan (fig. 158).²⁸¹ Ved tårnrummets sydmur under vinduet.

5) (Fig. 163-164), o. 1581, med sekundær indskrift fra 1766. Oprindeligt lagt over »[Heder-

Fig. 162. Gravsten nr. 4, efter 1568, over Anne Mule og Tønnes Michelsen (s. 1151). NE fot. 1989. - *Tombstone no. 4, after 1568, of Anne Mule and Tønnes Michelsen.*

lig oc högler[!] Mand M(ag). □ (Casper)⁴⁹⁷ Mule Canich og Domprovist i Ribe], †1581, og hustru Marine Mulisdatter (Maren Mule(sdatter)), †□ (1607).⁴⁹⁸ Sekundært lagt over »Vel-edle og velviise borgemester« Wolrat Holm, †1765, med hustru Cathrine Marie (Cathrina Maria) Holmsted, †1760, jfr. epitafium nr. 4. (Bircherod, *Monumenta* nr. XXI; Resen, *Fyn* 120).⁴⁹⁹

Figursten i lys grå kalksten, 200x108 cm, stærkt nedslidt, oprindelig indskrift med relief-versaler, den sekundære med fordybede versaler. Over fodfeltet med den oprindelige, nu bortslebne indskrift er ægteparret vist, let drejet

mod hinanden, stående under en muslingeskalsarkade, som har kompositte fyldingspilastre med akantusmontant, i hvis perspektivisk tegnede postamenter ses næsten udslidte masker; muslingeskalsornamentet udgår fra et dødningshoved. Casper Mule har spidst hageskæg og bærer fladpudlet præstehue (bonnet) samt pibekrave. Han er iklædt en knælang kjortel og kåbe med opretstående krave og ærmeslidser; i hænderne holder han formentlig handsker. Hustruen har konelin og er iklædt ankellang, plisseret kjole, hvorover kappe, ligeledes med opretstående krave; i venstre hånd en (bønne)bog. Sviklerne udfyldes af hjelmmede våbenskjolde, tv. antagelig Mulernes,⁵⁰⁰ th. Kotternes? (halvmåne). Den fladbuede arkade rummer indskrifter med fordybede versaler, tv. en latinsk sentens, th. en kristelig dansk. Indskrifterne adskilles af udslidt skjold eller maske.⁵⁰¹

Chr. Axel Jensen (Jensen, *Gravsten* II, nr. 107) henfører stenen til et fynsk værksted mellem

Fig. 163. Gravsten nr. 5, o. 1581, over Casper Mule og Maren Mulesdatter (s. 1151). Fra Bircherod, *Monumenta*. Det kgl. Bibliotek. - *Tombstone no. 5, c. 1581, of Casper Mule and Maren Mulesdatter.*

1570-1600 (Ornamentist-Efterslæt). Bircherods tegning (jfr. fig. 163) må opfattes som en forenklet gengivelse, hvis afvigelser næppe betyder, at der ikke er tale om samme sten. Den har været i kirken før 1758, hvor den er skitseret i Christian Brandts notesbog, dog uden at navn og dødsår på den afdøde fremgår.⁵⁰² Vedel Simonsen oplyser, at Wolrat Holm er begravet under en sten »I søndre Side i Choret, hvori er udhugget en gammel Adelsmand og hans Hustrus Billede, men under samme en nye Inskription over Borgemester Holm«.²⁸¹

Ifølge Resen lå stenen i koret. A. Crone anså den for forsvundet. På Møllers plan (fig. 158) angivet som nr. 7. I gulvet i tårnummets nordøstre hjørne.

6) (Fig. 165a), o. 1582. Iacop Iespersen (Jacob Jespersen), †10. april 1582, rådmænd i »Onse«, med hustru Karren Powlsdater (Karen Povlsdatter), †7. okt. 1583. (Bircherod, *Monumenta* nr. XXIII; Resen, *Fyn* 121).⁵⁰³

Rødlig kalksten, 163x88 cm. Indskrift med fordybede versaler. Skriftfelt i ramme med rulleværkskartouche. Forneden et skjold med bømærke. Til venstre og højre for skjoldet »I«. Forsænket glat frise, omgivet af ramme.

Ifølge Resen lå stenen »i nærheden« af prædikestolen; ifølge Vedel Simonsen i koret »tæt vesten for Gravlemmen«.⁵⁰⁴ På Møllers plan (fig. 158) i koret som nr. 8. Nu i tårnummets gulv ved sydvestre hjørne.

7) (Fig. 166-167, 180), o. 1596. Iyrgen Hertwigsen (Jørgen Hartwigsen) til »Munckgaard«, †23. febr. 1596 i »Ottense«, med hustru Anne Sestede (Sehested), datter af Benedictvs Sestedis (Benedikt Sehested) til Melwedgaard (Melletgaard), †□. (Bircherod, *Monumenta* nr. XIV; Resen, *Fyn* 118; *MarmDan* 221).

Figursten. Grå kalksten, 227x173 cm, med fodfelt, hvori personalia og kort kristelig sentens med reliefversaler.

Ægteparret er vist stående, let drejet mod hinanden i en arkade, hvis dobbelte, vinkelbrudte bueslag hviler på joniske kvartsøjler med beslagværks- og bossesmykkede postamenter; i midten af bueslaget en konsol med hængestykke, hvori dødningehoved over timeglas; i buesvik-

Fig. 164. Gravsten nr. 5, o. 1581, over Casper Mule og Maren Mulesdatter, genbrugt 1766 af borgmester Wolrat Holm og Cathrina Maria Holmsted (s. 1151). NE fot. 1989. - *Tombstone no. 5, c. 1581, of Casper Mule and Maren Mulesdatter, reused in 1766 by Mayor Wolrat Holm and Cathrina Maria Holmsted.*

lerne kerubhoveder og frugtfuld. Personfremstillingen indrammes af 2x16 anevåbener, hvis tilhørende slægtsnavne angives med fordybede, stærkt slidte versaler. Rammeborten brydes forneden af fodfeltet, foroven af en korsfæstelsesfremstilling. Jørgen Hartwigsen, der har fuldskæg og kortklippet hår, er klædt i rustning med pibekrave over brystharnisket. Hans ringbesatte højre hånd hviler ved hoften, mens han med venstre fatter om en kårde; skæftet af en dolk er synlig til venstre. Ved foden en stridshandske samt den

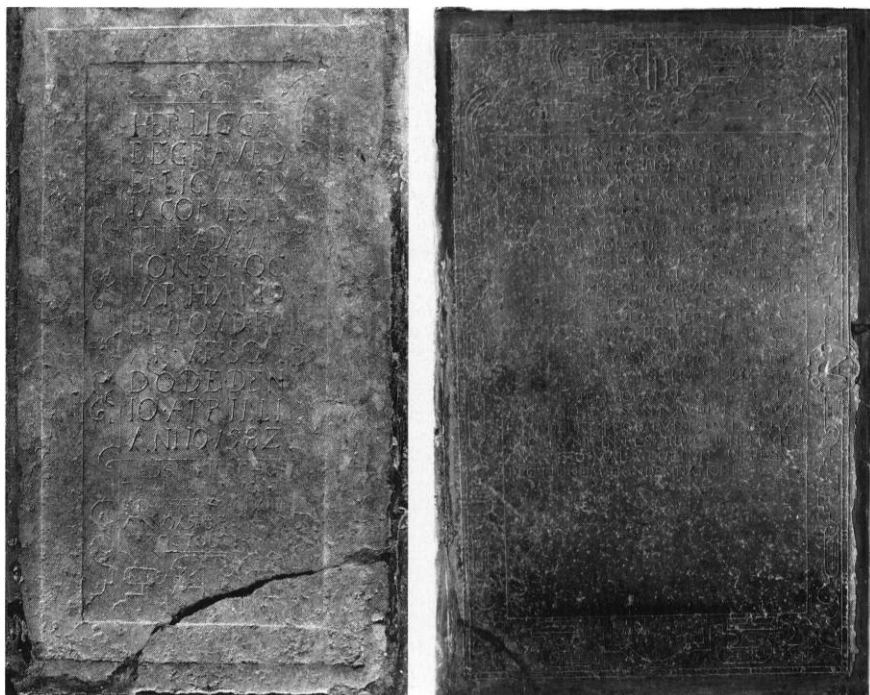

Fig. 165 a-b. Gravsten. a. Nr. 6, o. 1582, over Jacob Jespersen og Karen Povlsdatter (s. 1153) og b. Nr. 11, o. 1632, over Poul Andersen Medelby og Else Jørgensdatter (s. 1157). NE fot. 1989. - *Tombstones. a. No. 6, c. 1582, of Jacob Jespersen and Karen Povlsdatter and b. No. 11, c. 1632, of Poul Andersen Medelby and Else Jørgensdatter.*

fjerprydede hjelm med opslået visir. Anne Sehesteds fødder skjules af den hellange under- og overkjortel; hun er vist med konelin og holder hænderne foran livet, samlet omkring en bog.

Den meget sirlige sten er henført til den såkaldte »Odense Anonym«, der virkede i 1590'erne, jfr. stenen over Christian Qvitsow, Flødstrup, Svendborg amt (Jensen, *Gravsten* nr. 743, II, 93, 95), og Frands Brochenhuus og Anne Tinhuus, Kværndrup, Svendborg amt.⁵⁰⁵ Kobberstikket efter Bircherod, *Monumenta*, har en pudsig afvigelse, idet Anne Sehested her står i brokadeskjole og med fjerprydet hovedbeklædning (fig. 180). Det skyldes, at kobberstikkeren tilsyneladende ikke har kendt den originale gravsten, men kun manuskriptets tegning, der ikke viser figurerne. Han har derfor »lånt« såvel Erik Bille som en af dennes hustruer (se †gravsten nr. 8, fig. 179) for at fuldkommengøre sin fremstilling.

1851 lå stenen stadig på oprindelig plads i korets sydøstre hjørne (jfr. fig. 158, nr. 2),⁵⁰⁶ men året efter blev den opstillet foran østre korvæg nærmest sydhjørnet (jfr. fig. 81).⁵⁰⁷ 1885 afrenset

med saltsyre, repareret med cement og opsat i tårnrummet østligst på nordvæggen.⁸⁸

8) (Fig. 168), o. 1592(?). Christophorus Valkendorf (Christoffer Valkendorf) til Glorup, kongen af Danmarks »consiliarivs« (rigsråd) og »qvæstor« (rentemester), (*aug. 1525) på Glorup (†17. jan. 1601) i Kbh.⁵⁰⁸ (Bircherod, *Monumenta* nr. XVII).

Grå kalksten, 204x15 cm, næsten helt udslidt. Latinsk personindskrift med reliefversaler i vandrette bånd. Foroven anes mellem balustre to hjelmede skjolde, ifølge Bircherod med hhv. Valkendorfernes og Egern-Friisernes våben.

Christoffer Valkendorf blev begravet i Vor Frue kirke i København.⁵⁰⁹ Da indskriften omtaler ham som rigsråd og rentemester, må man antage, at stenen er udført inden udnævnelsen til rigshofmester 1595.⁵¹⁰ Valkendorfs tilknytning til Odense, Vor Frue, stammer fra 1592, hvor han vikarierede som rigskansler for Arild Huitfeldt, et embede der indebar patronatsretten til Vor Frue provsti (se ovf. s. 1014).

Stenen er nu så eroderet, at dekorationer og indskrift næppe kan erkendes, og det er kun på

grundlag af Bircherods og Chr. Axel Jensens iagttagelser,⁵¹¹ at man kan få et billede af stenens oprindelige beskaffenhed. Den er tilskrevet samme anonyme mester som nr. 3, nemlig »Odense-Skulptøren« (Jensen, *Gravsten* nr. 218), men på grund af slitage er en værkstedstilskrivning problematisk. Desuden virkede Odense-Skulptøren i 1540'erne, hvorfor Valkendorfs ligsten næppe kan have noget med dette værksted at gøre, medmindre der er tale om en genbrugt sten.

Stenen har ligget i koret,⁵¹² men er ikke anført på Møllers plan (fig. 158). A. Crone anså den for at være forsvundet. Nu placeret på kirkegården ved søndre korsarms østmur.

*9) (Fig. 169-170), før 1602. Hans Mvle (Mule) til Nisløfgaard, †□ (25. sept. 1602), med hustru Mette Kotte, †□ (20. marts 1613).⁵¹³ (Bircherod, *Monumenta* nr. XX).

Figursten af sandsten, 114,5x151 cm, oprindelig ca. 206 cm høj.⁵¹⁴ Kun øvre halvdel er bevaret, stærkt slidt, mens den nedre, der havde

Fig. 167. Gravsten nr. 7, o. 1596, over Jørgen Hartvigsen og Anne Sehested (s. 1153). NE fot. 1989. - *Tombstone no. 7, c. 1596, of Jørgen Hartvigsen and Anne Sehested.*

Fig. 166. Gravsten nr. 7, o. 1596, over Jørgen Hartvigsen og Anne Sehested (s. 1153). Fra Bircherod, *Monumenta*. Det kgl. Bibliotek. - *Tombstone no. 7, c. 1596, of Jørgen Hartvigsen and Anne Sehested.*

personalialia i versaler, er forsvundet. Bircherods forenkledede gengivelse af ægteparret, stående i dobbeltarkade, bekræftes i hovedtræk af det bevarede fragment, som nu viser brystbilleder af figurerne let drejede mod hinanden. Hans Mule har skæg og er iklædt jakke med opretstående krave over kappe og pibekrave. Mette Kotte har ligeledes opretstående krave over den oprindelig lange kjole samt konelin og kappe; ifølge Bircherod fatter begge ægtefæller med hænderne om en bog.

I hjørnerne cirkler med stærkt slidte fremstillinger af Mattæusengelen (tv.) og Johannesønnen (th.) med navnebånd (fordybede versaler). Derimellem fire hjelmmede våbenskjolde for Møllerne, Bangerne, Kotterne og formentlig Friiserne. Den dobbelte arkadebue med blomster i sviklerne hviler på kerubhoveder. Ægteparret blev begravet i S. Knud, hvor der også anbragtes en gravsten (jfr. s. 820).

Chr. Axel Jensen henregner stenen til den anonyme mester »Odense Monogramisten«, hvis daterede arbejder er fra 1590'erne og det første årti af 1600'erne.⁵¹⁵

Ifølge Jacob Bircherod lå stenen midt i koret, mens Vedel Simonsen så den i søndre korsarm, syd for Claus Friedrichsens gravsten og ud for Jørgen Hansens epitafium.⁵¹⁶ Gravstenen lå 1797 stadig i kirken,⁵¹⁷ men ses ikke på C. A. Møllers plan (fig. 158). 1907 kom den til Møntergården, Odense.⁵¹⁸

10) (Fig. 171a), o. 1619. [Peder Knvdsen] (Knudsen Gaas),⁵¹⁹ †15. febr. 1645, 1° g.m. [El-line Povelsdatter] (Ellen eller Else Poulsdatter),⁵²⁰ †20. jan. 1616 i sin alders 21. år, »[som fødte hannem Anno 1614 den 14 Jvlii Knvd Pedersen oc Anno 1616 den 8 Januarii Else (eller Ellen) Pedersdatter]«, 2° g.m. Dor[ethe] [Ch]r[is]tensdaatter (Dorthe Christensdatter), †26. maj 1657. (Bircherod, *Monumenta* nr. XXV).

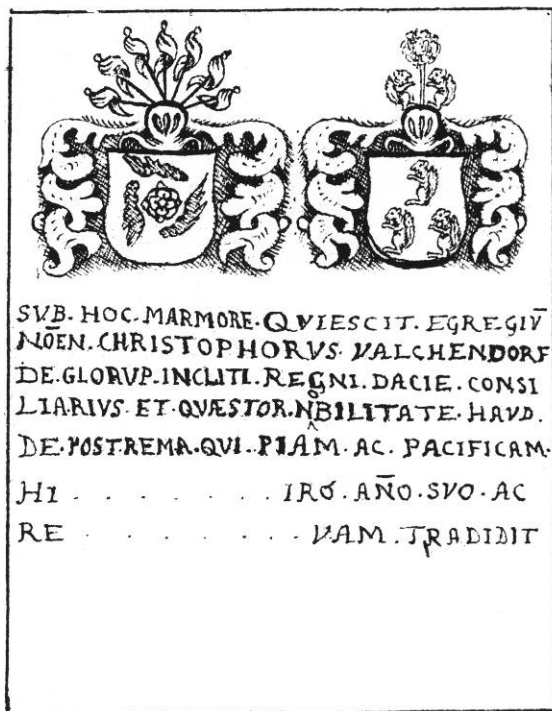

Fig. 168. Gravsten nr. 8, 1576-95 over Christoffer Valkendorf (s. 1154). Fra Bircherod, *Monumenta*. Det kgl. Bibliotek. - *Tombstone no. 8, 1576-95 of Christopher Valkendorf.*

Fig. 169. Fragment af *gravsten nr. 9, før 1602, over Hans Mule og Mette Kotte (s. 1155). Møntergården, Odense. Henrik Wichmann fot. 1996. - *Fragment of *tombstone no. 9, before 1602, for Hans Mule and Mette Kotte.*

Rødlig kalksten, 213x153 cm, hvis indskrift med reliefversaler i vandrette, forsænkede bånd kun delvis er læselig, hvorfor personalia må suppleres gennem Bircherods fuldstændige læsning.

Fig. 170. *Gravsten nr. 9, før 1602, over Hans Mule og Mette Kotte (s. 1155). Fra Bircherod, *Monumenta*. Det kgl. Bibliotek. - **Tombstone no. 9, before 1602, of Hans Mule and Mette Kotte.*

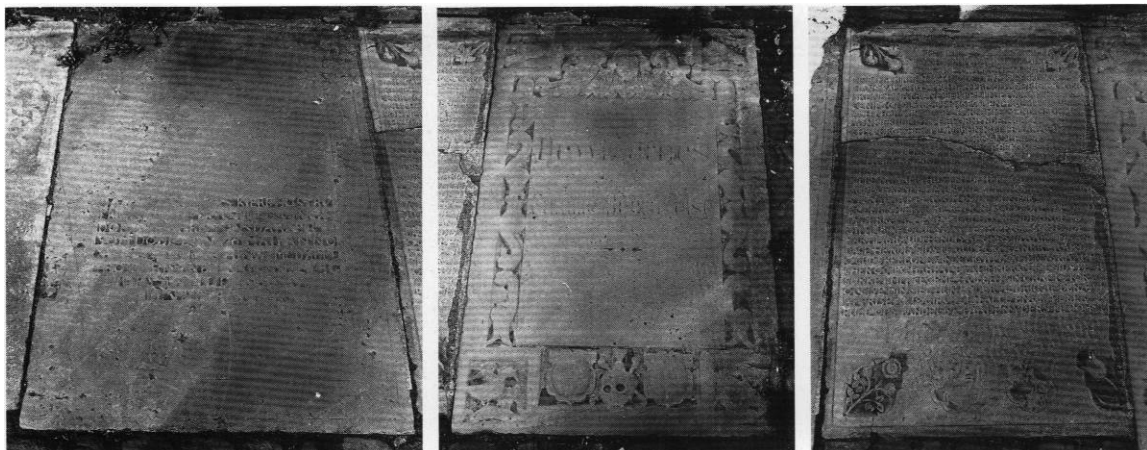

Fig. 171a-c. Gravsten, a. Nr 10, 1619, over Peder Knudsen Gaas og familie (s. 1156). b. Nr. 15, 1680, over Ulrich von Dewitz og Birgitte Else Hahn (s. 1159). c. Nr. 16, 1687, over rådmand Claus Friedrichsen, Berte Ditlevsdatter, Oluf Mortensen Kierulf og Eleonora Catharina Carstensdatter (s. 1160). NE fot. 1989. - *Tombstones. a. No. 10, 1619, of Peder Knudsen Gaas and family, b. No. 15, 1680, of Colonel Ulrich von Dewitz and Birgitte Else Hahn. c. No. 16, 1687, of Councillor Claus Friedrichsen, Berte Ditlevsdatter, Oluf Mortensen Kierulf and Eleonora Catharina Carstensdatter.*

Den næsten udslidte sten viser omridset af en kartoucheindfatning, kantet af fordybede rammelinjer. Muligvis er der tale om levn af stenens oprindelige udsmykning, idet Peder Knudsen Gaas 14. febr. 1619 købte Hans Madz' ligsten fra S. Knud for 25 rdl.,⁵²¹ og herefter har man vel ladet den ældre indskrift slibe bort til fordel for en ny.

Vedel Simonsen oplyser, at stenen lå i korets midte,⁵²² 1851 registreredes den ved koråbningen som nr. 9 (fig. 158).⁵²³ Nu på kirkegården ved søndre korsarms østmur.

11) (Fig. 165b), o. 1632. Pavlus Andreæ Medelby (Poul Andersen Medelby), †9. maj 1632 i sit embedes 47. år, sit ægteskabs 43. år og sin alders 75. år, med hustruen Helisa Georgii (Else Jørgensdatter),⁵²⁴ †1632, 72 år gammel.⁵²⁵ »Hoc monvmento molliter quiescvnt ossa variis molestiis lassata m(agistri) Pavli Andreæ Medelby hvivs parochiæ preconis«. (I dette gravmæle hviler blødt dette sogns præst magister Poul Andersen Medelbys ben, udslidt af mangfoldige fortrædeligheder).⁵²⁶ I indskriften nævnes fire børn, nemlig Margrethe, *14. aug. 1593, Else, *5. jan. 1596,⁵²⁷ Anders, *dec. 1598, samt Jør-

gen, *24. sept. 1601. (Bircherod, *Monumenta* nr. XIII; Resen, *Fyn* 118).

Grå kalksten, ca. 231x141 cm. Indskriften med fordybede versaler har som indledning, før de afdødes personalia, omskrivninger af 1. Kor. 2,2 samt Rom. 4,25. Afslutningen er ordret efter Joh. 5,28-29. Let forhøjet rektangulært indskriftfelt inden for en ramme med rulleværkskartouche og perlestav. I de to øvre hjørner kerubhoveder, der flankerer et felt med Jesumonogram. Rammens højre side brydes af en kartouche med sammenskrevet PA for Poul Andersen. Midt på rammens underkant et felt med kalk og oblat samt »Venite crede(n)tes⁵²⁸ comed(i)te bibite vivetis amen« (Kom I der tror. Spis, drik, og I vil leve. Amen).

Gravstenen lå i koret umiddelbart foran alteret, til dels under alterfodtrinnet (Vedel Simonsen, *Samlinger* I og fig. 158, nr 3.), men flyttedes 1852. Nu i tårnrummet, på vestmuren syd for indgangen.

12) (Fig. 172a), o. 1647. Jørgen Ditløfsen (Ditlevsen), felb(e)r(eder), †30. juli 1647, med hustru Ingeborg Lavrisdater (Lauridsdatter), †7. april 1646. (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXI).

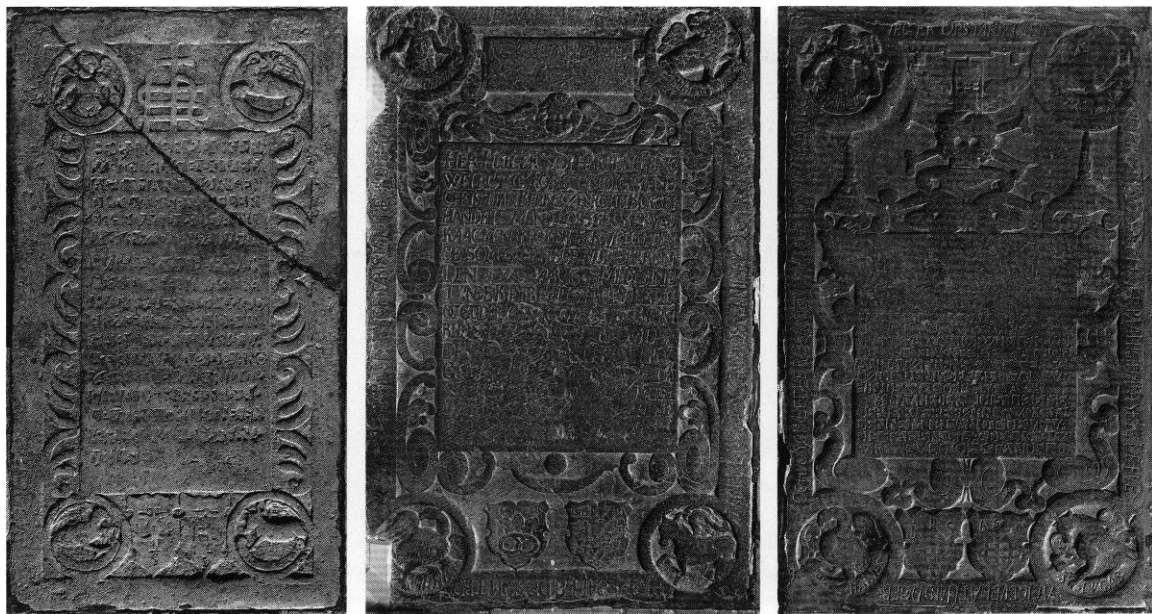

Fig. 172a-c. Gravsten. a. Nr. 12, o. 1647, over felbereder Jørgen Ditlevsen og Ingeborg Lauridsdatter (s. 1157). b. Nr. 14, o. 1668, over baker Chr. Berntz og Gertrud Steffensdatter (s. 1159). c. Nr. 17, o. 1694 over Jørgen Jespersen Møller og Anna Sørensdatter (s. 1160). NE fot. 1989. - *Tombstones. a. No. 12, c. 1647, of felbereder (skindresser) Jørgen Ditlevsen and Ingeborg Lauridsdatter. b. No. 14, c. 1668, of baker Chr. Berntz and Gertrud Steffensdatter. c. No. 11, c. 1694, of Jørgen Jespersen Møller and Anna Sørensdatter.*

Lysegrå kalksten, 200x110 cm. Stenen er revnet fra øverste venstre hjørne til midt på højre langside. Indskrift med reliefversaler i vandrette fordybde bånd. Indskriftfeltet indrammes på siderne af stiliserede blade, og i hjørnerne er medaljoner med evangelistsymboler. Øverst Mattæus (tv.) og Markus (th.), nederst Johannes (tv.) og Lukas (th.), alle med ulæselige indskriftbånd. Mellem Mattæus- og Markussymbolet et Jesumonogram. Nederst mellem Johannesørnen og Lukasøksen to skjolde med slyngede initialer, der antagelig sekundært er gentaget med indridsede versaler. Tv. ses »I D S« for Jørgen Ditlevsen, th. »I L D« for Ingeborg Lauridsdatter.

Stenen lå i søndre korsarm over Laurids Jørgensens begravelse (se s. 1171). Ifølge Vedel Simonsen »i den anden sydlige Gang«²⁸¹ (jfr. fig. 158, nr. 18). 1852 antagelig flyttet til tårnrummets gulv ved nordvæggen.

13) (Fig. 174), o. 1650. Genbrugt 1811 til oberst Peter Holm, *13. okt. 1735, †14. aug.

1808, »begrædt af sit livs troe ledsagerinde 3 sønner og 1 datter«.

Grå sandsten med cementreparationer, 131x94 cm. Nederst indskriftfelt med fordybde versaler. Over fodfeltets rulleværks- og blomsterindrammede indskrifttavle ses under volutbåret

Fig. 173. Gravsten nr. 17, detalje, timeglas under foliot, dvs. spindel til et ur (s. 1160). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Tombstone no. 11, detail, hourglass beneath clock shaft.*

bueslag Kristi opstandelse; af hjørnernes evangelistmedaljoner er nu kun Markusløven i øvre højre hjørne bevaret. På de to langsider fletmønstre, der fremstår som rudedekoration. Øverste venstre hjørne er ødelagt af cement, og stenens nederste del mangler.

Der er tale om sekundær benyttelse af en barokgravsten, hvor den oprindelige indskrift er slebet bort, ligesom kantens rudedekoration antagelig erstatter en oprindelig randskrift. Det vides ikke, over hvem stenen oprindeligt er lagt, men den stammer antagelig fra †Gråbrødre kirke.⁵²⁹ Nu på kirkegården, ved Søndre korsarms østmur.

14) (Fig. 172b), o. 1668. Christian Berntz, »fordum borger handelsmand loszbecker⁵³⁰ und kaacken becker her vdi Ottense«, †18. maj 1668, 1° g.m. Gertrud Ste[ffe]nsdatter, †4. jan. 1657, 2° g.m. Sophia (Sofie) [Pedersdatter] † □⁵³ (jfr. epitafium nr. 1 og †begr. nr. 1, s. 1171). (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXIV).

Rød kalksten, 202x130 cm, med delvis nedslidte indskrifter i reliefversaler. Forhøjet rektangulært skriftfelt omgivet af volutdekoration samt englehoved foroven. I hjørnerne evangelistsymboler over navnebånd. Øverst Mattæus (tv.) og Markus (th.), nederst Johannes (tv.) og Lukas (th.). Mellem Mattæus- og Markussymbolet et rektangulært felt med skriftsted efter Joh. 1. brev, 1,7. Mellem Johannes- og Lukas-symbolet to skjolde med bomærker og initialer. Tv. en kronet kringle med »C B« for Christian Berntz, th. et utydeligt bomærke og »G S D« for Gertrud Steffensdatter og »S P D« for Sofie Pedersdatter. Randskriften citerer Joh. 3,16.

1851 lå stenen midt i koret (fig. 158), til trods for at Christian Berntz' murede begravelse var i søndre korsarm (s. 1171). Eftersom Vedel Simonsen oplyser, at Hans Mules gravsten (*gravsten nr. 9) lå i søndre korsarm, hvor Christian Berntz' havde ligget, kan der være sket en forbytning af de to sten, muligvis i forbindelse med gulvreparationer i 1800'ernes begyndelse. I tårnummets sydøstre hjørne.

15) (Fig. 171b), 1680. (Ulrich von Dewitz, oberst, †1680, med hustru Birgitte Else Hahn, †1693).⁵³²

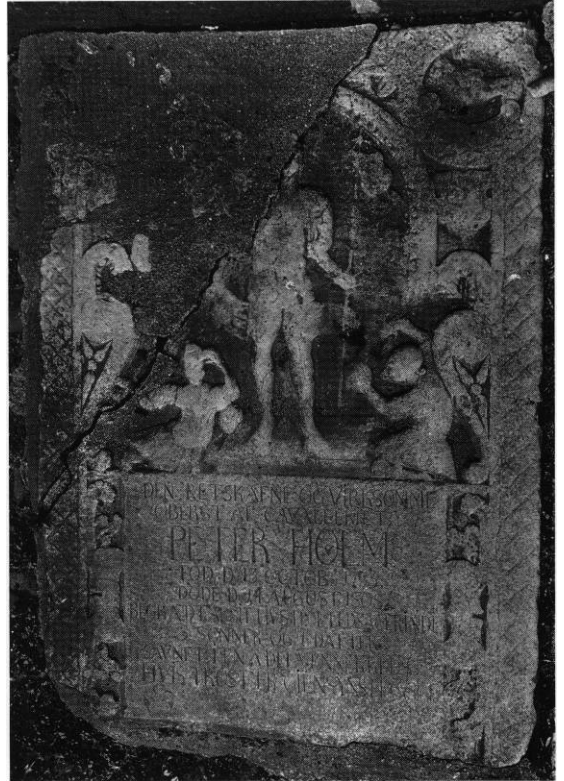

Fig. 174. Gravsten nr. 13 over oberst Peter Holm, †1808. Genbrugt barokgravsten, antagelig fra †Gråbrødre kirke (s. 1158). NE fot. 1991. - *Tombstone no. 13 for Colonel Peter Holm, †1808. Reused baroque tombstone probably from †Gråbrødre Church.*

Rød sandsten, 212x137 cm. Sekundær indskrift fra 1867⁸⁸ med fordybde versaler: »Dewitzernes Familie-Begravelse«. Den oprindelige indskrift er helt fjernet. Stenen har glat kant, brudt af rektangulære hjørnefelter, hvori evangelistsymboler med ulæselige skriftbånd. Øverst Mattæus (tv.) og Lukas (th.), nederst Johannes (tv.) og Markus (th.). Indskriftfeltet indrammes på langsiderne af volutdekorationer: foroven af englehoved og nederst af kranium med timeglas og korslagte knogler, flankeret af to skjolde, hvis udsmykning er bortslidt.

Stenen lå antagelig i sakristiet over Dewitzernes gravkælder, som blev nedlagt 1866 (s. 1167), hvorefter den fjernedes herfra. 1867 fik billedhugger C. Andersen betaling for at indhugge og opmale den nuværende indskrift på 27 bogsta-

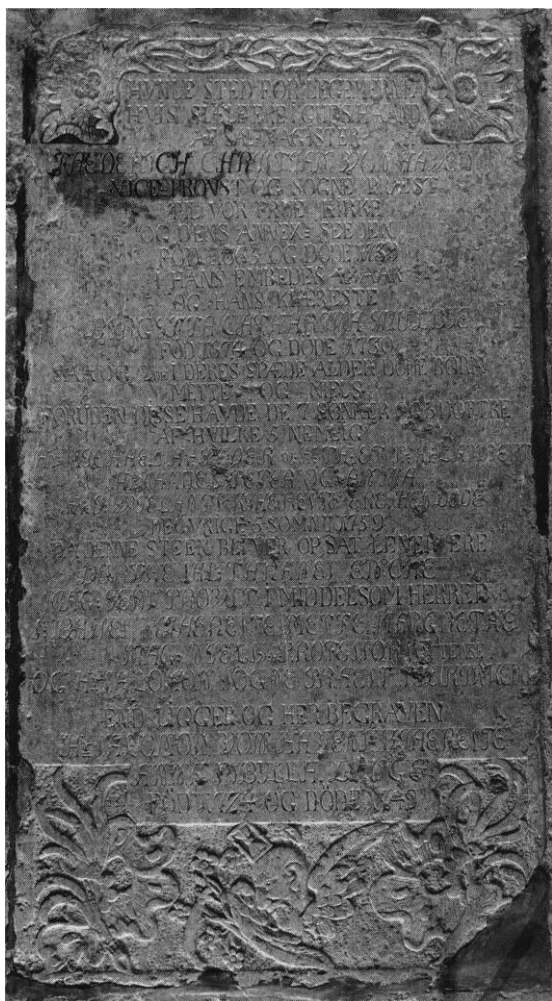

Fig. 175. Gravsten nr. 18, 1759, over sogneprest ved Vor Frue kirke F. C. von Haven og Birgitta Catharina Juulbye samt deres svigerdatter Anna Sibylla Lange (s. 1160). NE fot. 1989. - *Tombstone no. 18, 1759, of the parish priest of Vor Frue church Pastor F.C. von Haven and Birgitta Catharina Juulbye, and their daughter-in-law Anna Sibylla Lange.*

ver,⁸⁸ og herefter blev stenen henlagt på kirkegården ved søndre korsarms østmur, hvor den stadig ligger.

16) (Fig. 171c), 1687. Claus Fredricsøn (Friedrichsen), »Raadmand udi Ottense og Kirkeverge her til Kirken«, †19. febr. 1675, med hustru Berte Ditlefsdatter (Ditlevsdatter), †11. okt. 1668. Desuden Oluf Mortensen Kierulf, [†1697],⁵³³ »ofverformynder udi Ottense og Kir-

cheverge her til Kirken«, med hustru Eleonora Catharina [Car]stensdaatter (Carstensdatter),⁵³⁴ †19. juni 1721 og deres datter Catharina Olufsdatter Kierulf, †marts 1682.

Grå sandsten, 207x118 cm. Indskrift med slidte reliefversaler i vandrette forsænkede bånd. Stenen er knækket midt over ca. en tredjedel fra oven, og den yderste højre kant mangler. Den rektangulære ligsten har affaset kant og dekorationer i relief. I hjørnerne forskellige blomster: Øverst nelliker (tv.) og påskelilje (th.); nederst vildrose med en udsprunget blomst og to knopper (tv.) og tulipan (th.). Mellem vildrose og tulipan to våbenskjolde, tv. med en springende ulv (for Kierulf) og th. med en due med olivengren, formentlig Eleonora Catharina Carstensdatters familieskjold.⁵³⁵ Stenen er ifølge indskrift bekostet af Oluf Mortensen Kierulf, der forhandlede sig til begravelsen 1687 (se s. 1171).

Den lå oprindelig i søndre korsarm over Oluf Mortensens murede begravelse (jfr. fig. 158, nr. 15) og er senere fundet under kirkegulvet.⁵³⁶ Nu på kirkegården ved søndre korsarms østmur.

17) (Fig. 172c), o. 1694. [Iør]gen Ie[spersen] (Jørgen Jespersen) Møller, †10. maj 1694, 46 (!) år gammel, med hustru Anna Søfrensdatter (Sørens datter), †15. sept. 1728, 75 år gammel (jfr. epitafium nr. 2 og †muret begr. nr. 4, s. 1171).

Grå kalksten med cementreparationer, 171x103 cm. Kvadratisk skriffelt med slidte reliefversaler i vandrette forsænkede bånd i volutprydet ramme. Randskrift Joh. 11,25. I hjørnerne evangelistmedaljoner med bånd: foroven Mattæus (tv.) og Markus (th.); nederst Johannes (tv.) og Lukas (th.). Mellem de to øvre medaljoner et vinget timeglas under foliot (spindel til et ur) (fig. 173)⁵³⁷ og under timeglasset kranium over korslagte knogler, flankeret af kandelabre. Mellem de nedre medaljoner ses skjolde med bomærker og Jesumonogram samt »I I S« (tv.) og »A S D« (th.).

Stenen lå oprindelig over Jørgen Jespersen Møllers murede begravelse under prædikestolen (s. 1171), jfr. fig. 158 nr. 12. Nu i tårnrummet, i gulvet ved sydvæggen.

18) (Fig. 175), 1759. Frederich (Friederich) Christian von Haven, viceprovst og sogneprest

til Vor Frue og dens annek, Seeden, *1665, †1739 i sit embedes 48. år, med hustru Birgitta Catharina Iulbye (Juulbye), *1674, †1730, samt to spæde børn Mette og Niels. Desuden nævnes ægteparrets øvrige børn, først fem døde: Hr. Michael, Hr. Peder, Hr. Lambert, Hr. Samuel Peter og Anna Hr. Wielants kæreste; derefter de fem efterlevende, der satte stenen 1759: Dorthe sal. Thranes enke, mag. Jens, provst i Middelsom hrd., S. Basses kæreste Mette Margrethe, mag. Niels, professor i Odense, samt hr. Salomon, præst ved Vor Frue kirke. Endelig nævnes hr. Salomons »kæreste« Anna Sibylla Lange, *1724, †1749.

Lys grå sandsten, 189x98-104 cm, indskriftfelt i hele stenens bredde med fordybde versaler og kursiv.

Foroven et vinkelknækket felt med rocaille og stiliserede palmegrene. Forneden et tilsvarende felt, hvor »Tiden«, et vinget mandshoved med skaldet isse og fuldskæg, er udstyret med timeglas samt le og blomster som attribut. Stenen skyldes samme værksted som epitafiet over Wolrat Holm (jfr. epitafium nr. 4.)

Lå oprindelig over von Havens begravelse i korets nordøstre hjørne, (jfr. s. 1169 og fig. 158 nr. 1). Nu i tårnummets nordvestre hjørne.

†GRAVSTEN

1) (Fig. 176), o. 1353. [Alber]tus (Albert) Grote, borgmester i Odense, med hustru Katherina, begge døde 1353. Bircherod, *Monumenta* nr. XXXVI angiver stenens årstal til 1354.⁵³⁸ 1760 aftegnet af Søren Abildgaard med et fyldigere uddrag af indskriften end hos Bircherod og årstallet 1353. Ifølge Abildgaard var stenen af grå »marmor« (vel kalksten) og havde randskrift med minuskier: »An(n)o d(omi)ni m ccc 1° iiiz(?)⁵³⁹ oct(av)a assu(m)pcio(n)is b(ea)te Ma(r)ie [obiit Alber]tus Grote An(n)o d(omi)ni m° ccc° 1° iii oct(av)a assu(m)pcio(n)is b(ea)te Ma(r)ie (obiit) Katherina uxor ei(us) (obiit) p(ro) eo(?)«. (I det Herrens år 1353(?) på ottendedagen efter Mariæ Himmelfart døde Albert Grote. I det Herrens år 1353 på ottendedagen efter Mariæ Himmelfart døde Katherina hans

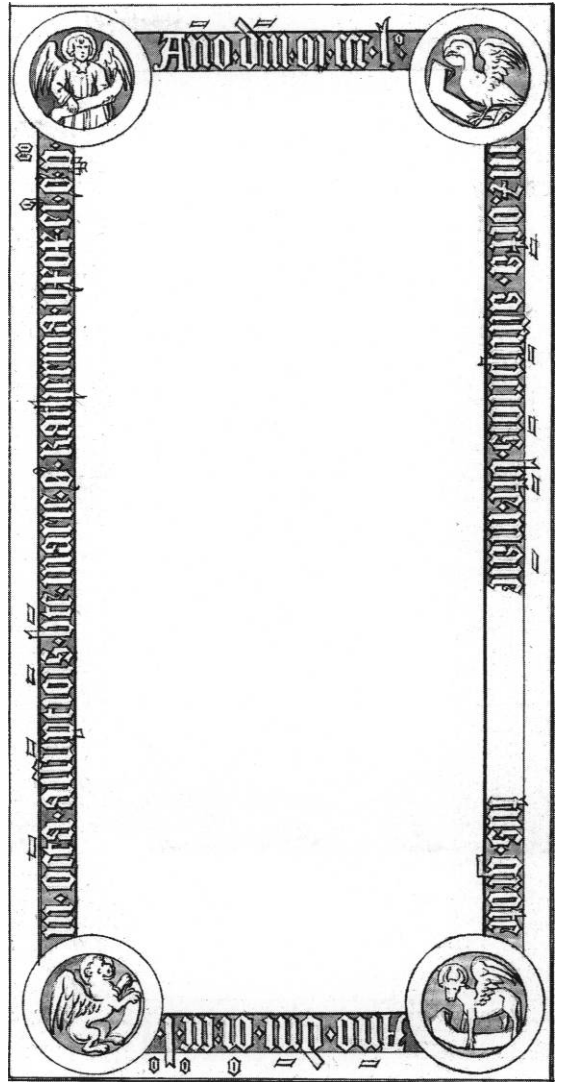

Fig. 176. †Gravsten nr. 1, o. 1353, over Albert Grote og hustru Katherina (s. 1161). Pennetegning af Søren Abildgaard 1760. - †Tombstone no. 1, c. 1353, of Albert Grote and his wife Katherina. Pen drawing by Søren Abildgaard, 1760.

hustru. Hun døde for ham(?)).⁵⁴⁰ I hjørnerne evangelistsymboler. Stenen var meget slidt, og der sås ingen våbener eller andre figurer.

Da hverken Vedel Simonsen eller biskop Engelstoft har kendt Abildgaards tegning, men kun har haft Bircherods mangelfulde afskrift uden de afdødes navne, har dette forledt dem til at tro, at der var tale om en mindetavle, enten

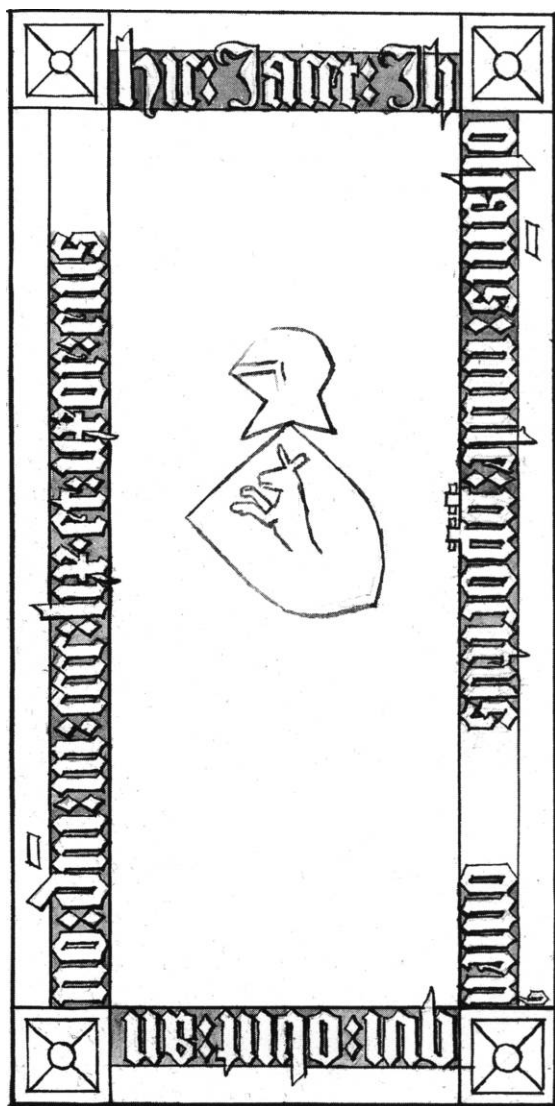

Fig. 177. †Gravsten nr. 4, o. 1459, over borgmester Hans Mule (s. 1162). Penne-tegning af Søren Abildgaard 1761. - †Tombstone no. 4, c. 1459, of Mayor Hans Mule. Pen drawing by Søren Abildgaard, 1761.

for »Befrielsen fra det holstenske 36=aarige Trældomsaaag« (Vedel Simonsen) eller for en restaura-tion af kirken (Engelstoft).⁵⁴¹

Stenen lå ifølge Abildgaard midt for kordøren. Den var forsvundet inden A. Crone nedskrev sine noter om Vor Frue, muligvis ved restaureringen 1852.⁵⁴² Møller har ikke kunnet

identificere den, men muligvis angivet den som nr. 22 eller nr. 23 på planen (fig. 158).

2) O.1400. (Dibern Qvitzow, provst)(?). Stenen er 1606 beskrevet af Jørgen Kaas Emmiksen som en ulæselig figursten med indlagt messing-kalk og provst Qvitzows våben.⁵⁴³ Muligvis identisk med Bircherod, *Monumenta* nr. XXII. Den omtalte provst Qvitzow er formentlig provst Dibern Qvitzow, der nævnes 1387 og 1405.⁵⁴⁴ Stenen har efter beskrivelsen været af samme type som den endnu eksisterende over Jacob Mogensen (gravsten nr.1). Vedel Simon-sen omtaler en »blaae udslidt Steen med en paa Midten indsat Kobberkalk, som foregives at være over en geistlig Mand af den Trolliske Fa-milie« i midten af koret og med Casper Mules/Wolrat Holms gravsten på den søndre side.⁵⁴⁵ Stenen er antagelig identisk med nr. 6 på Møl-lers plan (fig. 158).

3) O.1416. (Henning Valkendorf). Stenen be-skrives 1606 af Jørgen Kaas Emmiksen som en delvis ulæselig sten med våbenskjold.⁵⁴⁶

4) (Fig. 177), o. 1459. Johannes (Hans) Mule, borgmester i Odense, †1459, med hustru [Edele, †før 1468].⁵⁴⁷ (Bircherod, *Monumenta* nr. XXX).

Ifølge Søren Abildgaards tegning fra 1761 var der tale om en rektangulær ligsten i grå »Mar-mor«, formentlig kalksten. Den havde minus-kelrandskrift: »Hic Jacet Jhohan(n)is[!] Mule p(ro)p(ro)ocitus[!] ... onien(us)[!] qui obiit anno d(omi)ni m cccc lix et uxor eius ...«. Bircherods afskrivning afviger imidlertid på flere punkter: »Hic Jacet Jhohan(n)es mule proconsul Othonie qui obiit anno d(omi)ni m cccc lix et uxor eius d(omi)na ...«. (Her hviler Hans Mule, borgme-ster(?) i Odense(?), som døde i det Herrens år 1459, og hans hustru fru ...).⁵⁴⁸ I hjørnerne fir-kantede krystalskårne ornament, på midten Mulernes våbenskjold med hjelmmerke.

Stenen skal oprindelig have været anbragt i Sortebrødrekirken⁵⁴⁹ og er senere flyttet til Vor Frue. Abildgaard oplyser, at den lå i »Gangen op imod Chor=Dørren«. Da Rasmus Nyerup be-søgte kirken 1806, var den stadig at se, ligesom Vedel Simonsen observerede den 1811.⁵⁵⁰ Mulig-vis identisk med nr. 14 på Møllers plan (fig. 158). Den er formentlig fjernet 1852.⁵⁵¹

5) O.1483-93. (Jesper Henriksen til Sandagergaard, kannik, første rektor ved Københavns Universitet, †mellem 1483 og 1493). Ligstenen var anbragt i koret og bar hans navn og våben.⁵⁵²

6) O.1504. (Hans Urne, domprovst i Odense, †1504). Beskrives 1606 af Jørgen Kaas Emmiksen som en figursten. Hans Urne sås stående, udhugget i fuld figur, med en bog i hånden.⁵⁵³ Han skænkede 1503 Vor Frue en ny messebog og et nyt graduale. »Sammeledes till al den Kost og Tering, som den Taffle haffuer standet, som staaer paa Vor Frue Altere ibidem«. Yderligere gav han midler til »min Capell synden i vor Frue Kirke for vor Frue Altere, som jeg haffuer udkeist til mitt Leiersted« (jfr. s. 1065).⁵⁵⁴

Jørgen Kaas Emmiksen oplyser, at stenen lå i søndre kapel (søndre korsarm). Der har også ligget en sten over Hans Urne i S. Knud (jfr. s. 815f.).⁵⁵⁵ Hvor han rent faktisk blev begravet, er ikke oplyst (jfr. s. 902).

7) (Fig. 178), o. 1537, med senere ændringer(?). Mickil (Mikkel) Mule, borgmester udi Odense, †1. nov. 1537, med hustru Anne (Bang) »Anne Michel Mulis«, †20. april 1569, samt deres søn Jens Mule, †2. sept. 1565. (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXV; Resen, *Fyn* 121).⁵⁵⁶

Figursten, hvor ægteparret Mickel Mule og Anne Bang var fremstillet som helfigurer: han med skæg, i halvlång kappe med baret på hovedet og handske i sin venstre hånd, hun i lang dragt og med foldede hænder. I øvre hjørner var henholdsvis Mulernes og Bangernes våbenskjolde. Mellem skjoldene en indskrift over Mickel Mule. Under Bangernes våben var indskudt endnu et indskriftfelt, der omtalte sønnen Jens Mule. Under feltet sås han i helfigur, men på grund af den mere beskedne plads var han kun 2/3 af forældrenes størrelse. Han bar en baret i venstre hånd og handsker i højre. Under figurerne en inskription med Anne Bangs personalia. Indskriften over Jens Mule var i kursiv, de øvrige med versaler. Indskrifterne over Mickel og Jens Mule sluttede med forkortelsen »O.L.H.B.«, dvs. »og ligger her begravet«.⁵⁵⁷

Arbejdet med stenen kan være sat i værk, da Mickel Mule døde eller kort efter. Den halv-

Fig. 178. †Gravsten nr. 7, o. 1537, over borgmester Mickel Mule, Anne Bang og Jens Mule (s. 1163). Fra Bircherod, *Monumenta*. Det kgl. Bibliotek. - †Tombstone no. 7, c. 1537, of Mayor Mikkel Mule, Anne Bang and Jens Mule.

lange kappe og baretten svarer til den dragt, som prior Christiern Poulsen bar på den gravsten, han 1546 lod hugge over sig selv (jfr. S. Knud, s. 816). Man har da afbildet såvel enken som sønnen, der på dette tidspunkt har været barn. Da sønnen er død har man muligvis bearbejdet stenen og ændret barnefremstillingen til en voksen. Dette kunne forklare det underlige misforhold i størrelsen mellem forældrene og sønnen.

Ifølge Resen lå stenen nær prædikestolen, ifølge Vedel Simonsen i den midterste gang, (jfr. fig. 158, nr. 21).

8) (Fig. 179), før 1573. Erick Bild (Erik Bille) til Lindved, †3. juni 1573, med hustruer Karen Marsvinsdatter, »som døde den Thorsdag nest for alle Helgens Dag Anno Domini 1548«,⁵⁵⁸ og Gesse Brochenhvs (Geese Brockenhuus), †□

Fig. 179. †Gravsten nr. 8, før 1573, over Erik Bille til Lindved, Karen Marsvindsdatter og Geese Brockenhuus (s. 1163). Fra Bircherod, *Monumenta*. Det kgl. Bibliotek. - †Tombstone no. 8, before 1573, of Erik Bille of Lindved, Karen Marsvindsdatter and Geese Brockenhuus.

(1599).⁵⁵⁹ (Bircherod, *Monumenta* nr. XVIII; Resen, *Fyn* 120).

Figursten med fodfelt, hvori personalia med versalindskrift. Erik Bille sås i rustning med opslået visir, støttende sig til et sværd. Han var flankeret af sine hustruer, som var iført fornemme kjoler med broderier og bar fjerprydede hatte. Begge fremstillet med krucifiks i halskæde samt broche ved halsen. Stenen omtales 1797,⁵⁶⁰ men Vedel Simonsen synes ikke at have set den,⁵⁶¹ og C. A. Møller har ikke identificeret den. Ifølge Resen har den ligget i koret, formentlig i nordsiden, idet deres epitafium var anbragt på korets nordvæg,⁵⁶² jfr. †epitafium nr. 2.

9) O.1582. Iost (Jost) Kemner, »erlig og fornvmstig mand ... borger og guldsmed i O-

thense«, †23.juli 1582.⁵⁶³ (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXVIII; Resen, *Fyn* 122). Ifølge Resen lå stenen nær prædikestolen.

10) Efter 1582. Christen Søfresen (Sørensen), †□, 1582 g.m. Dorthe Rasmusdatter, †□. (Bircherod, *Monumenta* nr. XLVIII). Indskrift med versaler.

11) O.1584. »Erlig oc Gudfryctig Pige«, Johanna Lavritsdaater (Johanne Lavritsdatter), †23.juli 1584. (Bircherod, *Monumenta* nr. XLI). Indskrift med versaler.

12) O.1597. Bartholomus (Bertel Lang), rektor, præst ved Vor Frue, †15. dec. 1597, med hustru, Metta Iacobi (Mette Jacobsdatter), †16. jan. 1602. (Bircherod, *Monumenta* nr. XXVI; Resen, *Fyn* 120).⁵⁶⁴ Indskrift med versaler:

»Cimbria p(ro)geniuit me Bartholomum, recuba(n)tis
hoc marmor cuius ossa qvieta fovet.
Annos tres ferme moderabar publicus urbe in
Otthenis pubem gymnasiarcha scholæ.
Fulgida fax veræ hac virtutis pastor in æde
pascbam Christi lustra qvina gregem.
Bis sex lustra fere vidi nunc coniuge Metta
Cum socia hic recubo, spiritus astra tenet.«

(Jylland fostrede mig, Bertel, som hviler her, og hvis tyste ben beskyttes af dette marmor. I næsten tre år holdt jeg ungdommen i ave som rektor for skolen i Odense by. Som denne kirkes hyrde fik jeg sand dyd til at flamme op mens jeg i 25 år vogtede Kristi hjord. 60 år, omtrent, fik jeg at se, og sammen med min ægtefælle Mette hviler jeg nu her, mens min sjæl er blandt stjernerne).

Muligvis placeret i koret, men ikke registreret af Møller.⁵⁶⁵

13) O.1602. Niels Iacobsen (Jacobsen), rådmann, landstingsskriver og kirkeværgen ved Vor Frue, †2. jan. 1608, med hustru Eline (Ellen) Hansdatter, †24. aug. 1602.⁵⁶⁶ (Bircherod, *Monumenta* nr. XXIII; Resen, *Fyn* 121).

Indskrift med versaler, afsluttet med latinsk sentens. Ifølge Resen lå stenen nær prædikestolen. 1797 var den stadig i kirken.⁵⁶⁷ Ud fra placeringen hos Bircherod må den have ligget i koret.

14) O.1602. Nic.(olau) Sev.(everinus) Letvs

(dvs. lætus) (Niels Sørensen Glad), sognepræst ved Vor Frue »clarissimus et doctissimus vir« (meget berømte og højlærde mand), †10. aug. 1602, med hustru Margareta Lavren: (Lauridsdatter), †□ (1616).⁵⁶⁸ (Bircherod, *Monumenta* nr. XXVII; Resen, *Fyn* 121). Indskrift med versaler. Ifølge Resen placeret nær prædikestolen, mens Bircherodmanuskriptet indikerer en placering i koret.

15) O.1602. Povel Jacobsen (Povl Jacobsen), †3. juni 1602. (Bircherod, *Monumenta* nr. XLIII). Indskrift med versaler.

16) O.1604. Iacob Hendrichsen (Jacob Henriksen), rådmænd i Odense, †6. marts 1604, med hustru Sophie Knudsdatter, †15. juni 1608, samt deres søn Henrik, †1590. (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXIX; Resen, *Fyn* 123). Indskrift med versaler, indledt med »Husk du skal dø«. Ifølge Resen placeret nær prædikestolen.

17) O.1609. Maren Christensdatter, »som var Peder Jydens Hustru«, †10 febr. 1609. (Resen, *Fyn* 123). Indskrift med versaler. Ifølge Resen placeret nær prædikestolen.

18) O.1610. Hans Nielsøn (Nielsen), »fordum Skrifver i Sancte Knuds Kloster«, †12. juni 1610, (Bircherod, *Monumenta* nr. XLI).

19) O.1619. Hartvig Jacobsen (Jacobsen), †6. sept. 1619, Peder Iespersen (Jespersen), †□, samt »begge deris kiere hvstrv«, Maren Lavritzdatter (Lauritsdatter), †□. (Bircherod, *Monumenta* nr. LV; Resen, *Fyn* 124).⁵⁶⁹ Indskrift med versaler.

20) O.1619. Søfren (Søren) Christensen, karl, †3. sept. 1619. (Bircherod, *Monumenta* nr. IL). Indskrift med versaler.

21) O.1621. Dirich Moensen Grafve (Diderich Mogensen Graff), rådmænd i Odense, (†ca. 1621),⁵⁷⁰ med hustru Karen Christophersd(atter) (Bostede), (†1621).⁵⁷¹ (Bircherod, *Monumenta* nr. XLVI). Indskrift med versaler, afsluttet med latinsk sentens.

22) O.1622. Mickel Kieldson, karl, †18. dec. 1622, »Her Kiels søn i Sakild«.⁵⁷² (Bircherod, *Monumenta* nr. XXVIII). Indskrift med versaler.

23) O.1622. Ancher Lavarsen (Lauersen),⁵⁷³ borger i Odense, †2. febr. 1622, med hustru Anne Iuelsdatter (Juelsdatter), †9. febr. 1627.

Fig. 180. Gravsten nr. 7, o. 1596, over Jørgen Hartvigsen og Anne Sehested (s. 1153). Kobberstik fra Bircherod, *Monumenta*. - Tombstone no. 7, c. 1596, of Jørgen Hartvigsen and Anne Sehested.

(Bircherod, *Monumenta* nr. XXXIII; Resen, *Fyn* 123). Indskrift med versaler. Ifølge Resen placeret nær prædikestolen.

24) O.1622. Gregers Lavritsen (Lauritsen), †påskedag⁵⁷⁴ 1622, med hustru(?) eller datter(?) Margrete Lavritsdatter (Lauritsdatter), †18. okt. 1621. (Bircherod, *Monumenta* nr. XXXVII; Resen, *Fyn* 121). Indskrift med versaler. Ifølge Resen placeret nær prædikestolen.

25) O.1626. Peder Lavritsen (Lauritsen), karl, »barnfød i Jernlund i Jylland«, †8. april 1626. (Bircherod, *Monumenta* nr. LI). Indskrift med versaler.

26) O.1639. Mette Iørgensdatter (Jørgensdatter) Kotte, sognepræst til Marsløff (Marslev) og Birkende, Peder Nielsens hustru, »som døde her udi Othense den første Søndag Advent Anno 1639 i hindis Alders 83 Aar« (dvs.

1. dec.).⁵⁷⁵ (Bircherod, *Monumenta* nr. LII; Resen, *Fyn* 123).⁵⁷⁶ Indskrift med versaler.

27) O.1641. (Mouritz Aschersleben til Jerstrup, †21. nov. 1641). 1676 omtales en sten over graven (jfr. s. 1176, nr. 1).⁸⁵

28) O.1645. Povl Christensen, †3. jan. 1645, med hustru Maren Ibsdatter, †14. jan. 1646. (Bircherod, *Monumenta* nr. LVI). Indskrift med versaler.

29) O.1645. Niels Michelsen bager, †9. jan. 1645, med hustruer Kirsten Pedersdaater (Pedersdatter), †20. juni 1637, og Mette Hansdaater (Hansdatter), †15. jan. 1645. (Bircherod, *Monumenta* nr. XLIII). Indskrift med versaler. Ifølge Vedel Simonsen lå stenen »i Tværgangen til den nordlige Kirkedør«, (jfr. fig. 158 nr. 24 eller 25).²⁸¹

30) O.1645. Anders Hansøn (Hansen), kirkeværgæ til Vor Frue, †3. jan. 1645, med hustruer Maren Christensdaater (Christensdatter), »barnefødt i Ribe«, †19. aug. 1602, og Anna Pedersdaater (Pedersdatter), »barnefødt i Marslev Præstegaard«, (jfr. †gravsten nr. 26), †15. dec. 1651, samt en datter, Karen Andersdatter, †1624. (Bircherod, *Monumenta* nr. XLVII). Versalindskrift.

31) O.1658. Hans Barchmand, glarmester i Odense, †8. sept. 1658, med hustru Anne, Karsten Havns Daater (Havnsdatter), †5. jan. 1648. (Bircherod, *Monumenta* nr. L). Versalindskrift.

32) O.1660. Thomas Tøxen, † 6. febr. 1660, og hustru Karen Jørgensdatter, 14. jan. s.å. (Bircherod, *Monumenta* nr. XLV). Versalindskrift. (Jfr. lysekrone nr. 4 og †lysearm nr. 1-2).

33) O.1662. Hans Jørgensen Kock, †13. juni 1662.⁵⁷⁷ (Bircherod, *Monumenta* nr. LIII; Resen, *Fyn* 124). Indskrift med versaler.

34) O.1674(?). Laurits (Laurids) Jørgensen, †□ og datter Kirsten Lauritsdatter, †21. aug.

□.⁵⁷⁸ (Bircherod, *Monumenta* nr. LIII). Indskrift med versaler.

35) Før 1684. Anders Iørgensen (Jørgensen), †23. febr. □ (Bircherod, *Monumenta* nr. XL). Indskrift med versaler.

36) O.1684. Hans Andersen (Æblemand),⁵⁷⁹ præst ved Vor Frue og Seden sogne, †14. febr. 1684, med hustru Maren Hansdatter, †20. nov. 1659. (Bircherod, *Monumenta* XXXII; Resen,

Fyn 123). Latinsk versalindskrift, indledt med »Memento novissimorum« (Tænk på dit endeligt).⁵⁸⁰ Begravelsen var »straks inden for Døren af Karle=Kapellet« (dvs. søndre korsarm),⁵⁸¹ og iflg. Vedel Simonsen lå stenen »i kirkens første sydlige Gang«,²⁸¹ (jfr. fig. 158, nr. 19).

37) O.1716, Dorthe Mortensdatter, *1648 i Vemmehøj i Skåne, †4. marts 1716. (Vedel Simonsen, *Samlinger* I), (jfr. fig. 158 nr. 28).

38) 1770, Margaretha Dibbern, trompeter Christian Schaffs (Schaaf) enke, †1769, (jfr. †begravelse nr. 12, s. 1177). Sønnen Johan Mathias Lahn betalte 6 rdl. for en ligsten i den store gang over sin moder.⁵⁸² Antagelig nr. 22 eller 23 på Møllers plan (fig. 158).

39) 1792, Ancher Rasmussen Soel, købmand, †29. aug. 1791. 24. april 1792 blev stenen lagt under orgelværket (se s. 1179, nr. II).⁸⁵ Ifølge C. A. Møllers registrering »Købmand i København, død i Odense paa en Reise til Jylland«. Nr. 27 på Møllers plan (jfr. fig. 158).

†*Gravrammer*. 1) 1747. Hans Rasmussen [Østrup], begr. 1745 i koret, (se s. 1174). 2) 1748. Mag. Lauritz Jensen Brøndlunds barn⁸⁸.

†*Sarkofag (kisteplade)*(?) 1677. Sigward Rathlouw (Sivert Rathlou), »Zu Lensand Ihr Köngl: Majt: zu Dannemarchen und Norwegen Wohlbestalten Obristen über das Fühnische Regiment zu Pherde ... Dessen Vatter ... Detleiw Rathlou (Ditlew Rathlou) ... seine Mutter ... Catharina Rantzou (Rantzau) ... Anno 1630 den 10 July ist den Selig Herr Gebohren zu Plön in Holstein won dennen er nach Verlauf Viele Jahren da er lateinische Sprache sehr wohl geübt sich in dem vorige Keyserliche Polnische und Schwedische Kriegen ... den 16 Augusti Anno 1677 in sein Alter 47 Jahre und 5 Wochen selig entschlaffen ...« (Bircherod, *Monumenta* nr. LVIII). Nedsat i en muret begravelse i nordre korsarm 1678 (se s. 1172). Ifølge Bircherod var indskriften »Capulæ cujusdam«, dvs. på en kiste eller sarkofag. Inskriptionen er meget lang, og det er uvist, om den sad på en kisteplade, eller om den har stået direkte på en kiste eller sarkofag. Det ser ud til, at kisten senere flyttedes til S. Hans, idet Vedel Simonsen 1811 skal have set inskriptionen der.⁵⁸³

BEGRAVELSER

NOTER S. 1206

†MIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER

Kun i de tilfælde, hvor der er bevaret gravsten eller efterretninger herom, kendes kirkens $\dagger$ middealderlige begravelse (se *gravsten* s. 1147 og $\dagger$ *gravsten* s. 1161). Kilderne omtaler desuden en senmiddelalderlig begravelse, nemlig den over skolemester Aage Lauritzen, $\dagger$ efter 1529, men hvorvidt der her var tale om en gravsten, fremgår ikke af kilden.⁵⁸⁴

†EFTERMIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER

Kirkerummets mange $\dagger$ eftermiddelalderlige begravelse kendes især gennem regnskaber. Heraf fremgår ikke altid entydigt, om en jordfæstebegravelse er sket indendørs. Benævnelserne »åben« og »lukket« bruges ikke konsekvent i den her anvendte betydning, hvorefter en åben begravelse er tilgængelig (med frit stående kister), mens en lukket er beliggende under gulvet og kun tilgængelig ved optagelse af en gravsten eller en gravlugt.⁵⁸⁵ Benævnelserne »åben« og »lukket« er i regnskaberne brugt i flæng, og begge former kaldes »murede« begravelse. Af de mest systematisk førte begravelsesregnskaber, som er fra perioden 1664-0. 1750, fremgår, at jordfæste - også inde i kirken - var det almindeligste. 1716 og 1754 angiver oversigterne i alt 12 murede begravelse, mens en trettende blev indrettet 1782 (jfr. fig. 181); Vedel Simonsen omtaler i koret flere trælemme, der må have ført ned til disse lukkede gravkamre.²⁸¹ Regnskaberne er i nogle tilfælde uklare mht. oplysning om begravelseernes placering. I de tilfælde, hvor en person angives at være begravet i en muret begravelse, uden at man kan se i hvilken, er begravelsen angivet som selvstændig, selv om den må formodes at være identisk med en af de ovennævnte 13.

Taksterne i koret for en muret begravelse til to kister angives 1682 til 30 rdl., 16. rdl. for en jordfæstebegravelse. I skibets gang var de tilsvarende takster 24 og 16 rdl. I »Kapellet«, dvs. korsarmene 20 og 10 rdl.⁵⁸⁶ For børnebegravelse angives ingen takster.

Man kan ikke altid slutte sig til begravelsesformen ud fra taksterne, da disse ikke i alle tilfælde er fulgt.⁵⁸⁷

Begravelseerne i kirken ophørte kort før 1800 og blev helt forbudt 1805. Omkring 1812 blev nogle af de murede begravelse fyldt op med jord fra kirkegården, da ingen gjorde krav på dem.⁷⁶ Samtidig foreslog præsten, at hvis et lig skulle begæres bisat i kirken, »som ventet aldrig skeer«, kunne man bruge Dewitzernes åbne kælder. 1823 blev man åbenbart klar over, at kirken faktisk havde en række testamentariske forpligtelse over for en del begravelse, nemlig familierne Holms, Dewitz', Møllers, Lønbergs og Noerkenrones. Det fremgår, at flere af begravelseerne ikke mere kendtes, men der lovedes en nærmere redegørelse, som tilsyneladende kom samme år.⁸⁸ 1853 lod man gravhølvvingerne tilmure,⁵⁸⁸ og 1866, da man lagde varmerør i kirken, fandtes de endnu, idet man »stødte paa flere Begravelser, der dels maatte ommures og dels fyldes.«⁵⁸⁹ Ved denne lejlighed forsvandt Dewitzernes begravelse, der havde haft karakter af gravkrypt.⁵⁹⁰

Foruden de murede begravelse fandt et stort antal jordfæstebegravelse sted i kirken. De er anført her, men kun såfremt begravelsestedet kendes, og da efter 1) placering og 2) kronologi. De opgivne datoer er, hvor intet andet er nævnt, den dato, hvor *betalingen* for begravelse er noteret og altså ikke begravelse- eller dødsdag, medmindre dette udtrykkeligt er nævnt. Begravelse datoer for 1699-1799 bygger, når intet andet er nævnt, på *Kirkebøger*, suppleret med Christian Brandts kirkebogsudtog for 1658-98.⁵⁹¹ I de tilfælde, hvor kun årstal er angivet, findes ingen datoangivelse i regnskabet, og begravelse- eller dødsdag fremgår ikke.

†MUREDE BEGRAVELSER

†*Gravkrypt under sakristi*

1680. *Birgitte Else Hahns og Ulrich von Dewitz' begravelse* (Jfr. $\dagger$ epitafium nr. 11 og gravsten nr. 15). Den anføres som nr. 1 af de murede be-

graveiser 1716 og 1754 og blev oprettet ved Birgitte Hahns testamente fra 1680 i forbindelse med manden Ulrich von Dewitz' død: »et Begravelses=Sted under Kirkens Tag, neden under Sakristiet, som stoer som til tvende store Liig=Kister ... paa 4¾ Alen udi Lengden og trei og trei 9de Deel Alen udi Breden, inde Muurs, med de Vilkor, at hun det selv udi en Hvelling lader opmure, og med en Trappe forfærdige«. ⁵⁹² Senere fremgår det, at nedgangen til begravelsen skete fra kirken, og at gravkælderen var adskilt fra sakristiet med et træloft. ⁵⁹³ Det må antages, at den var kirkens største murede begravelse, og den måtte ikke benyttes til andre lig uden Birgitte Hahns samtykke, ligesom hun selv skulle »forfærdige« gravstedet.

19. febr. 1692 blev Birgitte Hahns nevø, Fridrich Ulrich von Dewitz, midlertidigt nedsat i begravelsen, men han blev samme år flyttet til Ide Skinkels begravelse. ⁸⁵ Fru Hahn døde 1692 og blev 3. febr. 1693 nedsat ved siden af sin mand. ⁸⁵ Under begravelsen opstod der så megen tumult, at den første stol på mandssiden måtte repareres »Som af Megen Folche trenge, da Sahl: Oberstinden blef Begravuen, Blef Brut I sønder«. ⁵⁹⁴

1705 blev nedgangen og døren til begravelsen repareret. ⁸⁵ 1760 blev begravelsen kalket og trappen repareret. ⁵⁹⁵ 1784-85 blev der lagt nye egetrappetrin »i Stæden for de Forraadnede«. ⁸⁸

1812 foreslog man, som følge afforbudet mod begravelser i kirken, at man kunne indrette en ny tilgang til sakristiets begravelse fra kirkegården og lukke den anden, såfremt behovet skulle opstå. ⁵⁹⁶ At dette var i strid med testamentet, så man bort fra. 1851 tilmuredes nedgangen til gravkrypten, således at kisterne kun kunne ses via et lufthul ud mod kirkegården. ⁵⁹³ 1866 nedlagdes Dewitzernes begravelse til fordel for installation af et varmeapparat i sakristiets kælder, og kisterne blev nedgravet på kirkegården. De indvendinger, stiftsøvrigheden rejste pga. af fundatsbetingelserne, blev affejet, dels med at kisterne var meget brøstfældige, dels med at »den nævnte Familie er for mange Tider siden aldeles uddød«. Det fremgår, at det var hensigten at anbringe den udvendige våbentavle og

gravstenen (se ovf.) i forbindelse med det nye gravsted. ⁵⁹⁰ I så fald skulle kisterne være nedgravet mellem sakristiet og søndre korsarm.

Til vedligeholdelse af gravstedet hensatte Birgitte Hahn 200 rdl. ⁵⁹⁷ 1691 konverteredes beløbet til en gård i Fastrup (Vigerslev sogn). ⁵⁹⁸ Allerede 1714 var gården så brøstfældig, at kirken fik tilladelse til at sælge den og derved fik 240 rdl., der kom i præsten Friederich von Havens varetægt. ⁵⁹⁹ 1760 har man åbenbart glemt, at man solgte gården på auktion, idet man konstaterer, at bondegården er kirken »frakommet«, og man i stedet af sal. magister von Havens arvinger har fået udleveret 240 rdl., ⁵⁹⁸ som blev sat på rente med 1. prioritet i et hus i Overgaden, hvor de endnu stod 1823. ⁶⁰⁰ Samme år mindes kirkeinspektionen om, at den i henhold til legaterne har forpligtelser over for Dewitzernes og andre murede begravelser i kirken. Man lover en redegørelse, da flere af de omhandlede murede begravelser ikke kendes mere. ⁶⁰¹ 1834 nævnes, at kirken har en kapital på 240 rdl. til vedligeholdelse af Dewitzernes begravelse.

Begravelser Ulrich von Dewitz, 6. aug. 1680; Løjtnant Fridrich Ulrich von Dewitz, 19. febr. 1692, flyttet til Ide Skinkels begravelse 20. juni s.å. (se ndf.); Birgitte Else Hahn, 3. febr. 1693.

I koret

1) 1596. *Jomfru Ide Skinkels begravelse*. »I koret synden for alteret«. 1716 og 1754 anført som muret begravelse nr. 2. Over begravelsen lå gravstenen over Jørgen Hartvigsen og Anne Sehested (se gravsten nr. 7), der var Ide Skinkels morforældre. Begravelsen er derfor antagelig overtaget efter disse og går i så fald tilbage til slutningen af 1500'erne.

Begravelser: Jørgen Hartvigsen, †23. febr. 1596, begr. 1. april 1596; ⁶⁰² Anne Sehested Benediktsdatter, jfr. gravsten nr. 7; Abel Skinkel, jomfru Ide Skinkels faster, begr. 13. febr. 1638; ⁶⁰³ jomfru Ide Skinkel, 19. okt. 1683; Fridrich Ulrich von Dewitz, 20. juni 1692.

2) 1670. *Niels Pedersen Bruuns begravelse*. Begravelsen angives at være i koret eller kapellet. ⁶⁰⁴ 1716 og 1754 anføres begravelsen som nr. 5. Den omtales sidst 1754 som tilhørende hr.

magister Nielses arvinger. Det er rimeligvis denne begravelse, som Friederich von Haven overtog 1730 (se ndf.).

Begravelse: Niels Pedersen Bruun, provst i Odense og sognepræst til Vor Frue, begr. 19. aug. 1670;⁶⁰⁵ hans hustru Maren Nielsdatter Let, begr. 11. dec. 1682;⁶⁰⁶ Margrethe hr. Nielses datter(?), begr. 20. aug. 1683; Dorothea Nielsdatter, 28. nov. 1740.

3) 1683. *Kirkeværgen Jens Madsen og borgmester Wolrat Holms begravelse.* Begravelsen var i koret og nævnes 1716 og 1754 som nr. 4. 1683 fik Jens Madsen en begravelse i koret. Det noteredes, at hans - men ikke konens - begravelse skulle være fri.⁶⁰⁷ 1754 nævnes Jens Madsens begravelse stadig, men allerede 1741 blev et af Wolrat Holms børn begravet i en åben begravelse i koret, som formentlig er den samme. 1760 siges graven at være ud for »hørerens stol« i koret. 1768 oprettedes en fundats, der skulle sikre gravens og epitafiets vedligeholdelse (se epitafium nr. 4).¹⁸⁷ Ifølge denne, skulle kirken nyde renten af 100 rdl. med sikkerhed i gården »Krageløkken« under Hollufgaard.⁶⁰⁸ 1799 solgtes en del af Krageløkken, men der faldt stadig renter til begravelsens og epitafiets vedligeholdelse.⁷⁶

Begravelse: Jens Madsen, kirkeværgen for Vor Frue kirke, 15. april 1683; landfiscal Holms barn, 23. okt. 1741; fiscal Holms barn Anna Cathrine, begr. 3. jan. 1755; endnu et af Holms børn, begr. 26. april s.å.; Cathrina Maria Holm, f. de Holmsted, begr. 22. sept. 1760; borgmester Wolrat Holm, †31. dec. 1765, begr. 8. jan. 1766.

4) 1713. *Oberst Adolph Klepping og forfatterinde Anna Margrethe Lassons begravelse.* Begravelsen nævnes 1716 og 1754 som nr. 3 blandt de murede begravelser. Oberst Adolph Klepping døde 1712 under store nordiske krig og blev året efter nedsat i begravelsen i Frue kirke.⁶⁰⁹ 1723 bestemte hans svigerinde, romanforfatterinden Anna Margrethe Lasson⁶¹⁰ i sit testamente, at hendes arving ingen overdådighed måtte begå med hendes lig og klæde »men det, jeg selv har henlagt, lader nyde, og i dets Sted klædes 6 fattige Skolediscipler med Klæde efter gammel Skik, min Kiste med Læder lader overtrække og en eneste Plade med mit Navn og Fødselstid derpaa at sætte og om Dagen ved hæderlig Følge og Ligprædiken lade i vores købte Begravelse i vor Frue Kirkes Chor nedsætte, til hvilken at ved-

ligeholde jeg giver og herved testamenterer et mig tilhørende Sted i Baag Herred, Orte Sogn beliggende, Orte Skovhus kaldet, som aarlig dertil skal give 200 Sldr.⁶¹¹ Rente«. ⁶¹² 1747 blev begravelsen muligvis overtaget af Hans Møller (se ndf.).

Begravelse: Oberst Adolph Henrik Klepping, †1712, begr. 5. juli 1713; oberst Weiners (antagelig skrivefejl for Barner) barn, 9. maj 1731; oberstinde Barnerns barn, 8. juni 1733; oberst Kleppings hustru, Abel Cathrine Lasson, begr. 16. juli 1735;⁶¹³ Anna Margrethe Lasson, begr. 2. april 1738; ritmester Andreas Lange, begr. 23. juni 1751;⁶¹⁴ oberst Kleppings datter, Margrethe Elisabeth Klepping, g.m. oberst Josua Barner, begr. 4. april 1759; generalauditor Jens Matthis Hollendahl, begr. 28. okt. 1772.

5) 1730. *Friederich von Havens begravelse.* Friederich von Haven købte den murede begravelse for 40 rdl. i forbindelse med sin hustrus død.²⁰⁴ Begravelsen er ikke anført blandt de murede begravelser 1754. Den var »i Koret Norden Side Ved Alteret«. Gravstenen var 1852 placeret samme sted (fig. 175). Begravelsen er muligvis identisk med Niels Pedersen Bruuns begravelse (nr. 2, s. 1168, jfr. også gravsten nr. 18).

Begravelse: Friederich von Havens hustru, Birgitta Catharina Jensdatter Juulbye, †28. sept. 1730;⁵⁶⁸ sognepræst Friederich von Haven, †23. jan. 1739;⁶¹⁵ Salomon von Havens hustru, Anna Sybilla Lange, 6. maj. 1749;⁵⁶⁸ sognepræst Salomon Friedrichsen von Haven, †23. dec. 1776, begr. 31. dec. s.å.

6) 1747. *Købmand Hans Møllers begravelse.* Den angives at være midt i koret, antagelig under Dibbern Quitzows ligsten (se †gravsten nr. 2).⁶¹⁶ Begravelsen kan ikke identificeres i fortegnelsen 1754, men er muligvis identisk med Oberst Kleppings begravelse (jfr. ovf. nr. 4).

Begravelse: Hans Møllers moder, Maren Hansdatter⁶¹⁷ (g.m. Søren Møller, †1724, se ndf.), 17. okt. 1747; købmand Hans Møller, begr. 11. juni 1768; Niels Trolles kone, Karen Fugt (Fogt?), 4. juli 1770, »i Choret i den aabne Begravelse med det Messingbæger«; Niels Trolle, 27. febr. 1789, »en Discipel af Mester Keyesen(?) og Søn af hans Velærværdighed Hr. Balsløv (Balslev) Sognepræst i Verninge midt i Koret i Hr. Trolles Skrædder Begravelse«;⁶¹⁸ skræddermester Niels Trolle, begr. 11. marts 1791.

7) 1780. *Fru oberstløjtnantenke Deornye.* Hvilken begravelse i koret, der er tale om, kan ikke præciseres, ligesom navnet muligvis er forvansket.

Begravelse: Oberstløjtnante Deornye, begr. 6. jan. 1780 i den åbne begravelse i koret.

8) O.1782-87. *Generalmajor Christian Noerckenrones og Ide Wilhelmine von Brüggemanns begravelse.* 18. dec. 1787 oprettede Ide Wilhelmine Brüggemann, enke efter generalmajor Christian

Noerckenrone, et testamente efter kongelig bevilling 23. aug. 1782, hvor hun skænkede 500 rdl. Renten skulle bruges til vedligeholdelse af hendes begravelse i Vor Frue kirke i nordre side af koret.⁶¹⁹ Christian von Noerckenrone døde 1767 og blev 14. sept. indsat i koret i S. Knuds

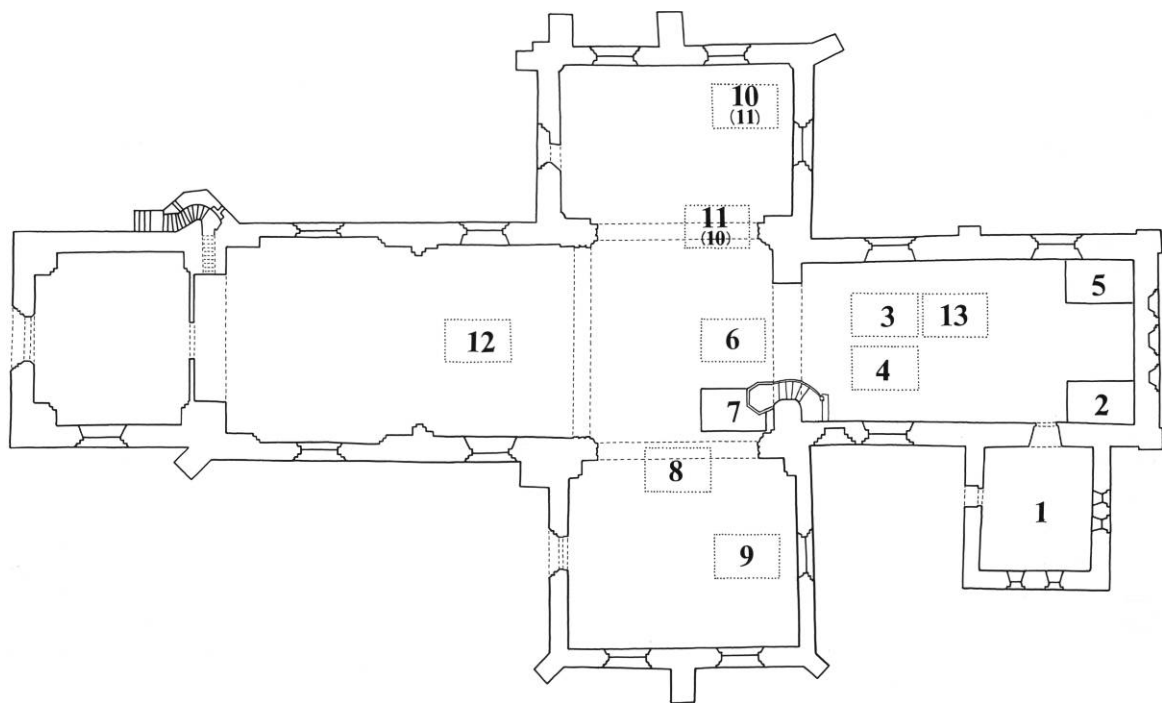

Fig. 181. Principplan med placeringen af de murede begravelse. Nummereringen 1-12 i henhold til regnskaberne nummerering. 1. Birgitte Else Hahn og Ulrich von Dewitz. 2. Jomfru Ide Skinkel. 3. Oberst Adolph Klepping, forfatterinden Anna Margrethe Lasson og købmand Hans Møller. 4. Kirkeværgе Jens Madsen og Wolrat Holm. 5. Niels Pedersen Bruun og Friederich von Haven. 6. Christopher Eggertsen beendrejer og Anne Marie Roede. 7. Jørgen Jespersen Møller og Søren Jørgensen Møller. 8. Felbereder Laurids Jørgensen, Jørgen Lauridsen og Jørgen Hansen. 9. Rådmand Claus Friedrichsen og kirkeværgе Oluf Mortensen Kierulf. 10. Ludvig Christiansen bager. 11. Oberst Sivert Rathlou og landsdommer Jens Lassen. 12. Guldsmed Johan Olufsen Wulf og Christen knivsmed. 13. Generalmajor Christian Noerckenrone og Ide Wilhelmine von Brüggemann. - De angivne placeringer er, bortset fra nr. 1, 2, 5 og 7, omtrentlige. Birgitte Else Hahns og Ulrich Dewitz' begravelse var i gravkrypten under sakristiet. Der er usikkerhed om, hvorvidt Ludvig bagers (nr. 10) eller Sivert Rathlous og landsdommer Jens Lassens begravelse (nr. 11) har været nordligst placeret. Ligeledes er der større usikkerhed om, hvor langt nede i skibet Christopher Eggertsen beendrejers (nr. 6) og guldsmed Johan Olufsen Wulfs (nr. 12) begravelse var placeret. Tegning af MN 1997. - *Plan with position of walled up brick-built graves. Numbers 1-12 as indicated by the book-keeping accounts. 1. Birgitte Else Hahn and Ulrich von Dewitz. 2. Jomfru Ide Skinkel. 3. Colonel Adolph Klepping, the author Anna Margrethe Lasson and merchant Hans Møller. 4. Churchwarden Jens Madsen and Wolrat Holm. 5. Niels Pedersen Bruun and Friederich von Haven. 6. Christopher Eggertsen beendrejer and Anne Marie Roede. 7. Jørgen Jespersen Møller and Søren Jørgensen Møller. 8. Felbereder Laurids Jørgensen, Jørgen Lauridsen and Jørgen Hansen. 9. Councillor Claus Friedrichsen and Churchwarden Oluf Mortensen Kierulf. 10. Ludvig Christiansen, baker. 11. Colonel Sivert Rathlou and Judge Jens Lassen. 12. Goldsmith Johan Olufsen Wulf and Christen knivsmed. 13. Major-General Christian Noerckenrone and Ide Wilhelmine von Brüggemann. - The indicated positions are approximate apart from nos. 1, 2, 5 and 7. The grave of Birgitte Else Hahn and Ulrich Dewitz was in the burial crypt under the sacristy. It is uncertain which grave among the following was northernmost: Ludvig, baker (no. 10), Sivert Rathlou and Jens Lassen (no. 11). There is likewise uncertainty as to how far down the nave the graves of Christopher Eggertsen beendrejer (no. 6) and Johan Olufsen Wulf, (no. 12) have been.*

kirke, men dagen efter flyttet til Munkebo kirke,⁶²⁰ hvor kisten forblev, vel til 1782, da enken fik bevilling på begravelsen. Den blev formentlig nyindrettet for Ide Wilhelmine Brüggemann, da det ellers kun er Friederich von Havens begravelse, der omtales i den nordre side af koret. Vedel Simonsen omtaler en gravhvelving under en ulæselig ligsten nord for Christian Berntz' ligsten, der tilhører en »oberst Poulsen«, som derfor synes at have overtaget eller arvet begravelsen senere.⁶²¹

Begravelse: Generalmajor Christian Noercken-crone, †1767, nedsat i begravelsen o. 1782; fru generalinde Ide Wilhelmine Noercken-crone, f. von Brüggemann, begr. 25. juni 1790, »i den aabne Begravelse paa venstre Haand midt i Koret i hendes Alders 56 Aar«.

I søndre korsarm

1) Før 1665. *Christian Berntz bagers og købmand Jørgen Hansens begravelse.* 17. maj 1665 købte Christian Berntz bager en begravelse som »hans sl. Broders Börn oplod ham for Penge«.⁸⁵ Det fremgår ikke, om hans første kone, Gertrud Steffensdatter, †1657, (se gravsten nr. 14) også var nedsat i begravelsen. 20. jan. 1669 fik Christian Berntz' enke »Sophia Baggers« fæste på begravelsen, der på denne måde overgik til hendes 2. mand Jørgen Hansen,⁸⁵ (se epitafium nr. 1). Begravelsen nævnes som værende i »Mandskapellet« i forbindelse med Claus Friedrichsens begravelse (se ndf.). Den kan ikke identificeres i listerne over murede begravelser 1716 og 1754 og kan være identisk med Laurids Jørgensens begravelse, jfr. ndf.

Begravelse: »Christen[!] Bagers« barn, begr. 22. sept. 1665.; Christian Berntz, 22. april 1668; Hans Jensen Meiers barn, 3. dec. 1679; Jørgen Hansens søstersøn, 6. juni 1682; Sofie Pedersdatter, 6. juni 1694; dennes datterbarn, samme dato; Laurs Hansens barn, samme dato,⁶²² Jørgen Hansens moder, 10. okt. 1694;⁶²³ Jørgen Hansen, 25. april 1695.

2) 1666. *Felbereder og kirkeværg Laurids⁶²⁴ Jørgensens og Jørgen Lauridsens begravelse.* 1716 og 1754 anført som nr. 8. 1693 og 1720 angives begravelsen at være i det søndre kapel. Den er muligvis ældre og kan også have rummet felbereder Jørgen Ditlevsen og hustru Ingeborg Laurids-

datter, der formentlig var Laurids Jørgensens forældre (jfr. gravsten nr. 12). Herfor taler, at Jørgen Ditlevsens gravsten 1852 lå i søndre korsarm, altså samme sted som begravelsen, som muligvis er identisk med Christian Berntz' begravelse, jfr. ovf.

Begravelse: Laurids Jørgensens barn, 23. juli 1666; Else Ditlef Jørgensens barn, 25. april 1669; Laurids Jørgensen felbereder, 1674;⁶²⁵ Jørgen Laus (Lauridsen) felbereders barn, 17. aug. 1684; Jørgen Lauridsen felbereders lille datter Margrethe, 30. nov. 1692; Jørgen Lauridsen felbereder, 21. okt. 1693; unavngiven person, 29. jan. 1704; Laurids Hansen felbereders datter Kirsten, 22. jan. 1705; Peder Knudsen felbereders hustru, 1717; Peder Knudsens barn, 4. jan. s.å.; et barn nedsat i felbereder Peder Knudsens begravelse, 5. juli s.å.; Laurids Jørgensens barn, 7. nov. 1724.; et unavngivent lille barn, 24. nov. 1725; et unavngivent barn, 11. dec. s.å.; Niels Lauridsen, 1. maj 1726; Laurids Jørgensen, 20. dec. 1727; Johan Rasmussen,⁶²⁶ 23. maj. 1728; Peder Knudsens barn, 19. maj 1732.

3) 1668. *Rådmand Claus Friedrichsens og kirkeværg Oluf Mortensen Kierulfs begravelse.* Begravelsen er 1716 og 1754 anført som nr. 9 blandt de murede begravelser. Gravstenen (nr. 16) oplyser, at Oluf Mortensen 1687 forhandlede sig til gravstedet. Samme år skænkede han og hans hustru Eleonora Catharina Carstensdatter kirken en alterdug (se s. 1086). Det forekommer derfor sandsynligt, at denne alterdug indgik i forhandlingerne om begravelsen. Claus Friedrichsens begravelse angives at være i »kapellet« og Oluf Mortensens i »mandskapellet«, dvs. søndre korsarm.⁸⁵ Stenen omtaler Catharina Olufsdatter Kierulf, †marts 1682, men hun ses ikke nævnt hos Brandt eller i regnskaberne (jfr. s. 1160).

Begravelse: Berte Ditlevsdatter, †11. okt. 1668; Claus Friedrichsen, 1. marts 1675; Oluf Mortensens søn, Hans, begr. 4. juni 1697; købmand og kirkeværg Oluf Mortensen Kierulf, begr. 27. sept. s.å.;⁶²⁷ Eleonora Catharina Carstensdatter, 23. juni 1721; Zacharias Augustesens svigermoder, 31. aug. 1724; Zacharias Augustesens barn, 7. sept. s.å.; Zacharias Augustesens barn, 23. maj, 1726; Zacharias Augustesens kone, 30. juni, 1728.

4) 1694. *Jørgen Jespersen Møllers og Søren Jørgensen Møllers begravelse.* 1716 og 1754 anført som nr. 7 i fortegnelserne over de murede begravelser. Begravelsen angives at være lige un-

der prædikestolen eller i mandskapellet, østen for stolene. 29. maj 1748 oprettede Anne Margrethe Lønberg, f. Møller, et gavebrev på 100 rdl. til begravelsens vedligeholdelse.⁷⁶ Den istandsattes 1774.⁸⁵ Den sidst begravede, Søren Møller (den yngre), havde oprettet et testamente, hvoraf det fremgik, at renterne af 300 rdl. skulle gå til vedligeholdelse af begravelsen samt til gule vokslys til den lysekrone, som hænger »lige for hans forhen lukkede stol«, (jfr. lysekrone nr. 5). 1805 var begravelsen brøstfældig.¹⁸⁷ (Jfr. epitafium nr. 2, gravsten nr. 17 og alterskranke s. 1098).

Begravelser: Jørgen Jespersen Møller, †10. maj 1694; Søren Møllers barn, 26. febr. 1708; Christen Jessen, †8. aug. 1717;⁶²⁸ Søren Møller, 21. dec. 1724; Christen Jessens enke, Anna Sørensdatter,⁶²⁹ †15. sept. 1728; regimentsskriver Hans Langsteds barn, 24. dec. s.å.; Hans Langsteds søster, 15. marts, 1729; købmand Hans Møllers barn, 13. okt. 1735; Nikolaj Lønberg, 11. maj 1738; cancelliråd Foghs kone, 4. maj 1747; Anne Margrethe Lønberg, f. Møller, 7. juni, 1748; købmand Jørgen Møller, begr. 12. aug. 1760; Johanna Bærentz, kammerrådinde Langsted, 14. marts 1768; kammerråd Hans Langsted, begr. 15. juli s.å.; Charlotte Amalie Langsted, begr. 15. okt. 1772; købmand Søren Møllers moder, Elisabeth Christiansdatter Lerche, begr. 27. maj 1784.⁶³⁰ Købmand Søren Møller (den yngre), begr. 4. april 1787.

5) 1729. *Christian Raphael Hüschen's begravelse.* Begravelsen var i »Mands Capellets smaae Gang«, men kan ikke identificeres 1716 og 1754. Da Jørgen Lauridsens begravelse også lå her, kan der muligvis være tale om samme begravelse.

Begravelser: Capitain Christian Hüschen, 2. marts, 1729;⁶³¹ Christian Raphael Hüschen's hustru, Elisabeth Rust, begr. 23. maj 1753; Christian Raphael Hüschen, 19. april, 1770.

6) 1742. »*Regimentsfeldskiær*« (regimentskirurg) *Johan Christopher Voigts begravelse.* At dømme efter placeringen i mandskapellet under døbefonten kan den muligvis være identisk med Claus Friedrichsens og Oluf Mortensen Kierulfs begravelse.

Begravelser: Oberst Pohl, 12. juli 1742; regimentsfeldskiær Johan Christopher Voigt, begr. 8. marts 1773; madame Fogds (Voigt), begr. 15. april 1783.⁶²⁰

7) 1749. *Købmand Mogens Hansen Fabers begravelse.*

Begravelser: Else Nielsdatter Brøchner, »Mogens Fabers salig hustru«, 7. juni, 1749. 1° g.m. sognepræst Peder Olufsen Kryssing.⁶³² Begravelsen anføres som en muret begravelse, uden at beliggenheden præciseres; jomfrue Karen Basballe, begr. 28. maj 1751, »i Karle Capellet i Gangen lige ved Daaben«, i sit 27. år, hos købmand Faber.⁶³³

I nordre korsarm

1) 1678. *Oberst Sivert Rathlous, Karen Pogwisch og landsdommer, admiralitetsråd Jens Lassens begravelse.* 1716 og 1754 angives begravelsen som nr. 11. »Karen Pavlis (Pogwisch) Sl. Obriste Rotlefs (Rathlou) for begraufelse i Quindecapilet til 3 Kister, som hun maa lade opmuure sig ofuen og Neden Nøttig giver, og saa tit obne Vden betalling og nogen viidere erlegelse til Kirchen som Lig der udj scal settis, eftter her stiftamtmand Hr. Erich Banner og hans Høyærværdighed bischopens schrifttelig tilladelse«. ⁸⁵

1689, da Jens Lassens datter og svigersøn blev begravet, anføres Sigvard Ratlous hustru Karen Pogwisch endnu som ejer. Herefter omtales den som Lassens begravelse. Det er muligvis ved denne lejlighed, at Sigvard Rathlous kiste blev flyttet til S. Hans kirke.⁶³⁴

Begravelser: Oberst Sivert Rathlou, †16. aug. 1677, bisat 2. nov., nedsat i begravelsen 5. marts 1678, senere flyttet til S. Hans; Jens Lassens datter og hendes mand, Michel Vinterberg, 15. juli 1689; Jens Lassens frue (Margrethe Kristensdatter Lund),⁵⁰⁸ 17. maj 1690; Christen Lund (Jens Lassens svigerfader),⁵⁰⁸ 27. aug. 1704; kaptajn Hans Lassens barn, 13. maj 1706; Jens Lassen, begr. 12. april s.å.;⁶³⁵ kaptajnløjtnant Hans Lassens barn, begr. 19. marts 1707;⁶²⁰ kommandør Hans Lassens frue, begr. 31. juli 1710;⁶²⁰ kommandør Hans Lassen, 10. jan 1718,⁶³⁶ oberst Stafelts barn, 8. febr. 1721.

2) 1716. *Ludvig Christiansen bagers begravelse.* 1716 og 1754 anført som nr. 10.

Begravelser: Ludvig Christiansen bager og hustru, Anna Hansdatter, 21. jan 1716;⁶²⁰ Karen Ludvigsdatter, 7. febr. 1714, 1716 nedsat i sine forældres begravelse.⁶³⁷

3) 1782. *Løjtnant Smidts begravelse.* I det nordre kapel. Ifølge fortegningerne 1716 og 1754 var der kun to murede begravelse i nordre korsarm,

nemlig Jens Lassens og Ludvig Christiansen bagers, hvorfor man må formode, at der er tale om en af disse begravelser.

Begravelse: Løjtnant Smidt, begr. 23. sept. 1782.

I den store gang

1) Før 1670. *Christen knivsmeds hustrus forældres begravelse.* Den murede begravelse kan ikke identificeres blandt de 1716 og 1754 nævnte. 1670 betaler Christen knivsmed for sin hustrus nedsættelse? i hendes forældres begravelse i den store gang i kirken. Hvor eller hvornår Christen knivsmed selv er begravet er ikke oplyst. Muligvis identisk med Johan Wulfs begravelse (se ndf.).

Begravelse: Christen knivsmeds hustru, 17. jan. 1670.

2) Før 1688. *Guldsmed Johan Olufsen Wulfs begravelse,* omtalt sidste gang 1754 som nr. 12. 1688 blev Johan Wulf begravet »i sin kones fædrende grav i den midterste gang«. ⁸⁵ Hverken konens pigenavn eller hendes faders navn er nævnt, hvorfor det ikke kan siges, hvem der tidligere var nedsat i gravstedet. Begravelsen er muligvis identisk med Christen knivsmeds, ligesom det muligvis er denne, der af Vedel Simonsen omtales som handskemager Lahns gravhvelving (se ndf. s. 1177, nr. 12). ²⁸¹

Begravelse: Guldsmed Johan Olufsen Wulf, ⁶³⁸ 17. jan. 1688; dennes datter, 29. febr. 1692; Anna, »Johan Wulfes«, 21. juni 1717.

3) 1708. *Christopher Eggertsen beendrejers begravelse.* Anført 1716 og 1754 som nr. 6 af de murede begravelser. 1708 beskrives begravelsen som værende i »korsdøren«. 1770 blev den muligvis overtaget af Anna Maria Roede (se ndf.).

Begravelse: Christopher »Drejers« barn, 15. marts 1708; Christopher beendrejers hustru, 16. aug. 1740; Christopher Eggertsen beendrejer, begr. 13. april 1754.

4) 1749. *Jomfru Mette Marie Laccopidans begravelse.* 1749 betalte købmand Erik Paulsen for at lade jomfru Mette Marie Laccopidans lig nedsætte i en muret begravelse neden for den nordre kirkedør. ⁸⁸ Da den eneste murede begravelse,

der ellers omtales i skibet (den midterste gang) er Johan Olufsens Wulfs, er den sandsynligvis identisk med denne.

Begravelse: Mette Marie Laccopidan, 29. nov. 1749.

5) 1770. *Anna Maria Roedes begravelse.* Begravelsen angives at være midt i kordøren. Da også Christopher Eggertsen beendrejers begravelse siges at være i kordøren, er de to begravelser muligvis identiske.

Begravelse: Else Rode[!], sl. Mouritz skrædders datter, begr. 22. dec. 1770, i sit 73. år. Hun angives at være Anna Maria Roedes søster; jomfru Rhode[!] (formentlig Anna Maria Roede), 1. marts 1784.

ANDRE †EFTERMIDDELALDERLIGE BEGRAVELSER

I koret

1) *Anne Marsvins begravelse,* jfr. gravsten nr. 3.

Begravelse: Anne Marsvin. Mellem 1562-1567. Dødsår kendes ikke.

2) *Erik Billes begravelse,* jfr. †epitafium nr. 2 samt †gravsten nr. 8.

Begravelse: Erik Bille, †3. juni 1573, begr. 22. juli s.å.; Karen Marsvindsdatter, †26. okt. 1548; Geese Brockenhuus, begr. 22. dec. 1599. ⁶³⁹

3) *Casper Mules begravelse,* jfr. gravsten nr. 5.

Begravelse: Casper Mule, †1581.

4) *Jacob Jespersens begravelse,* jfr. gravsten nr. 6.

Begravelse: Jacob Jespersen, †10. april 1582; Karen Povlsdatter, †7. okt. 1583.

5) *Rektor Bertel Langs begravelse,* (formentlig i koret), jfr. †gravsten nr. 12.

Begravelse: Bertel Lang, †15. dec. 1597; Mette Jacobsdatter, †16. jan. 1602.

6) *Niels Jacobsens begravelse,* jfr. †gravsten nr. 13.

Begravelse: Niels Jacobsen, †2. jan. 1608; Ellen Hansdatter, †24. aug. 1602.

- 7) *Sognepræst Niels Sørensen Glads begravelse*, (formentlig i koret), jfr. †gravsten nr. 14.
Begravelser: Niels Sørensen Glad, †10. aug. 1602; Margareta Lauridsdatter, †1616.
- 8) *Dejn Jens Bertelsens begravelse*.⁶⁴⁰
Begravelser: Jens Bertelsen, †1616.
- 9) *Peder Knudsen Gaas' begravelse*, jfr. gravsten nr. 10.
Begravelser: Ellen Poulsdatter, †20. jan. 1616; Peder Knudsen Gaas, †15. febr. 1645; Dorthe Christensdatter, †26. maj 1657;⁶⁴¹ Ellen Pedersdatter Gaas, †1. dec. 1687; Diderich Sachmand, 19. marts 1700.⁸⁸
- 10) *Magister og sognepræst Poul Andersen Medelbys begravelse*, foran alteret, jfr. gravsten nr. 11.
Begravelser: Poul Andersen Medelby, †9. maj 1632; Else Jørgensdatter, †1632.⁶⁴²
- 11) *Major Johan Ernst Gertz' begravelse*, ved alteret, jfr. †epitafium nr. 10.
Begravelser: Johan Ernst Gertz, †8. marts 1669.
- 12) *Sognepræst Ludvig Winsløws søns begravelse*.
Begravelser: Peder Winsløws søn Ludvig, begr. 10. april 1674.
- 13) *Bertel Hansens begravelse*.
Begravelser: Bertel Hansens hustru, 24. maj 1679; Bertel Hansen, begr. 30. okt. 1692.
- 14) *Kaptajn Seiderns begravelse*.
Begravelser: Kaptajn Seidern, 24. jan. 1683.
- 15) *Kapellan Jens Pedersen Zeuthens begravelse*.
Begravelser: Jens Pedersen Zeuthen, begr. 10. febr. 1692; Anna Sabina Pedersdatter, kapellan Jens Skaarups kæreste, 16. febr. 1723.
- 16) *Ingeborg Erichsdatters begravelse*.
Begravelser: Jens Lauridtzens hustru, Ingeborg Erichsdatter, 2. december 1698.
- 17) *Kapellan til Aasum, Jens Simonsens begravelse*.
Begravelser: Jens Simonsen, begr. 3. marts 1699; hans enke, Appelone Nielsdatter, begr. 8. marts. s.å.
- 18) *Cathrine Risbrecks (Risbrich?) begravelse*.
Begravelser: Cathrine Risbreck, sl. Hr. Diderich Monrads hustru, begr. 4. sept. 1705.
- 19) *Mathias Jensen Randers' begravelse*.
Begravelser: Mathias Jensen Randers, 25. juni 1724.
- 20) *Thomas Blangsteds begravelse*.
Begravelser: Thomas Blangsted, 6. marts, 1729.
- 21) *Kontrollør Niels Lunds enkes begravelse*.
Begravelser: Kontrollør Niels Lunds enke, 18. aug. 1732.
- 22) *Major Lerches begravelse*.
Begravelser: Major Lerche, 20. juni 1734; majorinde Lerche, 23. dec. 1738; Jomfru Lerche, 4. maj 1739.
- 23) *Ingeborg Jacobsdatters begravelse*.
Begravelser: Ingeborg Jacobsdatter, 26. aug. 1738.
- 24) *Major Lützows begravelse*.
Begravelser: Major Lützow, begr. 17. dec. 1744.
- 25) *Hans Rasmussen Østrups begravelse*, jfr. †gravramme nr. 1.
Begravelser: Hans Rasmussen Østrup, begr. 1. okt. 1745; mad. Østrups barn, begr. 22. april 1746.
- 26) *Lektor Christian Gotthold Seydlitz' begravelse*. På venstre side i koret tæt ved trinnet til kordøren.
Begravelser: Fru Anne Margrethe Seydlitz, begr. 11. juni 1789; »professor philosophiæ og lector« Christian Gotthold Seydlitz, begr. 15. nov. 1796.⁶²⁰
- 27) *Provst Mathias von Westen Andersen Eilschous begravelse*.
Begravelser: Mathias von Westen Andersen Eilschou,⁵⁶⁸ »tilforn Sognepræst for Fraugde Menighed«, begr. 22. april 1795.

I søndre korsarm, kaldet mandskapellet

- 1) *Tønнис Michelsen Grafts begravelse*, jfr. gravsten nr. 4.
Begravelser: Tønнис Michelsen Graf, †1558; Anne Mule, †1568; hendes 2. mand Peder Skrifer.⁶⁴³

- 2) *Guldsmed Jost Kemners begravelse*, jfr. †gravsten nr. 9.
Begravelse: Jost Kemner, †23. juli 1582.
- 3) *Jacob Henriksens begravelse*, jfr. †gravsten nr. 16.
Begravelse: Jacob Henriksens søn Henrik, †1590; Jacob Henriksen, †6. marts 1604; Sophie Knudsdat-ter, †15. juni 1608.
- 4) *Maren Christensdatters begravelse*, jfr. †gravsten nr. 17.
Begravelse: Maren Christensdatter, †10. febr. 1609.
- 5) *Ancher Lauersens begravelse*, jfr. †gravsten nr. 23.
Begravelse: Ancher Lauersen, †2. feb. 1622; Anne Juelsdatter, †9. feb. 1627.
- 6) *Gregers Lauritsens begravelse*, jfr. †gravsten nr. 24.
Begravelse: Margrete Lauritsdatter, †18. okt. 1621; Gregers Lauritsen, †1622.
- 7) *Ejler Sørensens begravelse*.
Begravelse: Ejler Sørensen, †1674; Kirsten Ejler Sø-rensen, 25. juni 1679.
- 8) *Anne Jensdatters begravelse*, under prædikesto-len.
Begravelse: Anne Jensdatter, Ide Skinkels pige, 23. aug. 1680.
- 9) *Markus Markussens børnebørns begravelse*.
Begravelse: Markus Markussens dødfødte datter-søn, 1. april 1683; Markus Markussens barnebarn, 19. marts 1684.
- 10) *Sognepræst Hans Andersen Æblemands begra-velse*, jfr. †gravsten nr. 36. Begravelsen var, »straks inden for Døren af Karle=Capellet«. ⁶⁴⁴
Begravelse: Hans Andersen Æblemand, †14. febr. 1684, begr. 20. febr.; kapellan Jørgen Clausens spæ-debarn, 3. april 1690. ⁶⁴⁵
- 11) *Marie [?]-datters begravelse*.
Begravelse: Marie [?]-datter, 4. juli 1684.
- 12) *Lars Hansens barns begravelse*.
Begravelse: Lars Hansens (i Nedergade) barn, 6. aug. 1687. ⁶⁴⁶
- 13) *Jens Engelbredsens begravelse*.
Begravelse: Jens Engelbredsens (Jørgen Hansens rejsekarl), 23. dec. 1691.
- 14) *Skomager Claus Skults begravelse*.
Begravelse: Claus Skult, 27. febr. 1694.
- 15) *Knud Pedersens søns begravelse*.
Begravelse: Knud Pedersens spæde søn, 30. maj 1694.
- 16) *Doktor Jacob Seemands begravelse*.
Begravelse: Hr. Doctor Jacob Seemand, 30. juli 1694.
- 17) *Rasmus Skottes hustrus begravelse*.
Begravelse: Rasmus Skottes hustru, 9. nov. 1708.
- 18) *Dorthe Mortensdatters begravelse*, jfr. †gravsten nr. 37.
Begravelse: Dorthe Mortensdatter, sal. Christen Hansens, †4. marts 1716.
- 19) *Købmand Hans Jacobsens begravelse*.
Begravelse: Hans Jacobsens barn, april 1717, under prædikestolen; Hans Jacobsens barn og hans kærestes moder, 5. juli 1717; Hans Jacobsens søn, 25. nov. 1721.
- 20) *Markus Sørensens kones begravelse*.
Begravelse: Markus Sørensens kone, 20. okt. 1717.
- 21) *Guldsmed Hans Rusts begravelse*.
Begravelse: Hans Rust, ⁶⁴⁷ 26. juni 1719; guldsmed Jesper Rust, 28. juli 1722; Jesper Rusts enke, 27. nov. 1730.
- 22) *Købmand Johan (Hans) Rasmussen Østrups børns begravelse*.
Begravelse: I alt fire børn: 11. nov. 1718; ⁶⁴⁸ 31. marts 1721; 8. sept. 1725; 27. juni 1727.
- 23) *Løjtnant Christian Otto von Køkers begravelse*, jfr. epitafium nr. 3.
Begravelse: Christian Otto von Køker, †30. dec. 1721, begr. 6. jan. 1722. ⁶⁴⁹

24) *Jørgen Nielsens barns begravelse.*

Begravelse: Jørgen Nielsen murermeesters lille barn, 22. dec. 1724, i mandskapellet ved kirkedøren.²⁰⁴

25) *Klokker Friderich Kühls begravelse.* Begravelsen angives at være i »Karle Capellet i Gangen lige ved Daaben« og »imellem Daaben og Kirkedøren«, jfr. epitafium nr. 5.

Begravelse: Johanna Haagerup, sl. løjtnant Claus Kühls enke i sit 88. år, begr. 26. febr. 1751; Margaretha Grønnegaard, begr. 20. marts 1770; Friderich Kühl, begr. 15. nov. 1775.

26) *Majorinde Else Kirstine Heyns begravelse.*

Begravelse: Else Kirstine Heyn, f. Rosenvinge, †16. nov. 1775, begr. 27. nov. s.å.⁶⁵⁰

27) *Gørtler Johan Adolph Schallers begravelse.* Begravelsen var »ved Daaben«.

Begravelse: Johan Adolph⁶⁵¹ Schaller, begr. 14. maj 1781.

28) *Sognepræst Christian Seidelins børns begravelse,* i den lille gang ved mandskapellet.

Begravelse: Christian Seidelins spæde udøbte tvillinger, begr. 8. jan. 1782.

29) *Skorstensfejer Carl Schneiders datters begravelse,* i »den liden Tværgang i Frue Kirkes Mandskapel ved Madame Jørgensens Stoel«.

Begravelse: Carl Schneiders datter, Marie Elisabeth Magadalena, 9. febr. 1790.

30) *Regimentskvartermester Sechmans begravelse,* i den lille gang i mandskapellet ved prædikestolen.

Begravelse: Regimentskvartermester Sechman, Sukkergården, begr. 30. marts 1790.

I nordre korsarm, kaldet kvindekapellet

1) *Mouritz Ascherslebens begravelse.* 1675 var graven sunket og blev fyldt op, jfr. †gravsten nr. 27.⁸⁵

Begravelse: Mouritz Aschersleben, †21. nov. 1641, begr. 3. dec. s.å.⁶⁵²

2) *Lektor og hører Poul Mortensens begravelse.*

Begravelse: Poul Mortensen, begr. 19. juli 1676.⁶²⁰

3) *Henning Erichsens begravelse.*

Begravelse: Henning Erichsen, 23. juni 1676.

4) *Hans Korts begravelse.*

Begravelse: Hans Kort, 8. marts 1681.

5) *Kapellan Jørgen Clausens piges begravelse.*

Begravelse: Jørgen Clausens pige, 20. dec. 1687.⁶⁵³

6) *Kapellan i Aasum, Peder Hansen Slagelses begravelse.*

Begravelse: Peder Hansen Slagelse,⁶⁵⁴ 25. juli 1703.

7) *Skomagere Jens Clausens begravelse.*

Begravelse: Jens Clausen, 20. jan. 1709; Jens Clausens enke, 8. sept. 1727.

8) *Ritmester Diedrichsens begravelse,* »under synderste Kvindekaps Stole«.

Begravelse: Ritmester Diedrichsen, 4. nov. 1721.

9) *Frk. Anna Catharina Banners begravelse.* »Een Jordbegravelses Stæd Østen for Fruentim. Stoelen ved Penge-Blokken«.

Begravelse: Anna Catharina Banner, †20. jan. 1760, begr. 7. febr. s.å.

10) *Herredsfoged Mylius' families begravelse,* lige for eller ved tavleblokken.

Begravelse: Herredsfoged Mylius' spæde søn, begr. 4. marts 1771; madam Mylius, begr. 31. dec. 1773.

11) *Peter Joh. Fahlenkrams børns begravelse,* som angives at være i den lille gang ved »Fruentimmerkapellet«.

Begravelse: Mons. Peter Joh. Fahlenkrams spæde datter, begr. 2. dec. 1775; Mons. Fahlenkrams spæde barn, 26. april 1777.

12) *Fru Beelandts begravelse,* i »Fruentimmerkapellet« under lysekronen.

Begravelse: Fru Beelandt, 27. febr. 1777.

13) *Sognepræst Christian Seidelins datters begravelse,* »i den lille Gang«.⁶⁵⁵

Begravelse: Johanne Dideriche, hr. Seidelins datter, begr. 25. jan. 1779.

14) *Kapellan Jesper Clermentins datters begravelse*, i kirkens »Tværgang« eller »lille Gang« ved kirkens blok.⁶⁵⁶

Begravelse: Mariane Dideriche, residerende kapellan Jesper Clermentins datter, begr. 22. maj 1780.

15) *Anne Catrine Møllers begravelse*, i fruentimmerkapellets mellemste gang.

Begravelse: Anne Catrine Møller,⁶⁵⁷ værge og købmand Anders Borchs svigermoder, begr. 30. aug. 1782.

I den store gang

1) *Lorentz farvers begravelse*, »i den store Gang ud for 2. og 3. Kvindestol«.⁶⁵⁸

Begravelse: Lorentz farver, 27. sept. 1680.

2) *Skomager Mathias Øhlenslægers begravelse*. Angives at være i den store gang »neden Døren«.⁶⁵⁹

Begravelse: Mathias Øhlenslægers⁶⁶⁰ barn, 20. dec. 1669;⁶⁶¹ Mathias Øhlenslægers hustru, begr. 4. nov. 1680;⁶⁶² Maren Hansdatter, Mathias Øhlenslægers hustru, 9. april 1700; Mathias Øhlenslæger, 22. juli 1702; Mette Marie, skomager Johan Øhlenslægers datter, 29. juli 1702; Anne, Johan Øhlenslægers datter, 5. april 1705; skomager Johan Mathiesen Øhlenslæger, 1. april 1722; Mathias Øhlenslægers (den yngre) barn, 3. sept. 1729.

3) *Murermester Hans Jørgensens begravelse*.

Begravelse: Hans Jørgensens hustru, 22. okt. 1699; Hans Jørgensen, 23. sept. 1725; Sara Østrup, 23. okt. 1732.

4) *Handskemager Jacob Hansens begravelse*.

Begravelse: Jacob Hansens barn, 29. maj 1706; Jacob Hansen, 12. april 1713.

5) *Peder Hansen Wosemoses hustrus begravelse*. Peder Wosemose og en senere hustru blev begravet under orglet hhv. 1739 og 1742 (se ndf.). 1704 blev en Peder Hansen Wosemoses hustru, muligvis nævnte Peder Wosemoses første hustru, begravet et ikke nærmere præciseret sted i kirken.

Begravelse: Peder Wosemoses hustru, 20. jan. 1709.

6) *Frederik Pommers begravelse*.

Begravelse: Frederik Pommer, 22. okt. 1724.

7) *Christen handskemagers enkes begravelse*.

Begravelse: Christen handskemagers enke, begr. 12. marts 1726.

8) *Løjtnant Klopmands begravelse*.

Begravelse: Løjtnant Klopmand, 13. aug. 1726.

9) *Jens Bindsbølls hustrus begravelse*.

Begravelse: Jens Bindsbølls hustru, begr. 10. jan. 1727.

10) *Mogens skomagers barns begravelse*.

Begravelse: Mogens skomagers barn, begr. 24. maj. 1727.

11) *Margrete murmesters' begravelse*.

Begravelse: Margrete murmesters, begr. 11. april, 1749.⁶⁶³

12) *Johan Mathias Lahns families begravelse*. Begravelsen rummede den kendte handskemagers mosters (Elisabeth Volchmar) og moders (Margaretha Dibbern) lig.⁶⁶⁴ (Jfr. †gravsten nr. 38). Det har utvivlsomt oprindeligt været meningen, at han selv skulle jordfæstes her, hvis ikke skik og brug samt lovgivning vedrørende begravelse i kirkerne var blevet ændret. Uagtet at såvel mosteren som moderen ifølge kirkebogen er begravet »i Jorden« foreligger den mulighed, at her i virkeligheden er tale om en muret begravelse, idet Vedel Simonsen omtaler en udslidt ligsten (antagelig fig. 158, nr. 22), der lå over handskemager Lahns gravhvælving.⁶⁶⁵ Begravelsen angives at være i den store gang mellem den nordre våbenhusdør og koret.⁸⁸ Vedrørende J. M. Lahns gravsted, se ndf. s. 1180.

Begravelse: Elisabeth Volchmar, f. Siems,⁶⁶⁶ pauer Zacharias Volchmars enke, begr. 19. juli 1766; Margaretha Dibbern, mons. Lahns⁶⁶⁷ moder, trompeter Christian Schaafs enke, begr. mellem 30. marts og 21. maj 1769.⁶⁶⁸

13) *Prokurator Jørgen Forbus' begravelse*, der angives at være i den nordre side mellem våbenhuset og orglet.

Begravelser: Jørgen Forbus,⁶⁶⁹ begr. 5. jan. 1768; madame Forbus, 8. febr. 1776.

14) *Johanne Cathrine Scharffs begravelse*, der var »neden Norden Kirkedør«.

Begravelser: Johanne Cathrine, sl. ritmester Scharffs frue, begr. 18. nov. 1768.

15) *Søløjtnant Bartholomæus Christian Schytte de Falsens begravelse*, imellem kordøren og den nordre dør.

Begravelser: Bartholomæus Christian Schytte de Falsen, begr. 17. aug. 1775.

16) *Birkedommer Møllers kones begravelse*.

Begravelser: Birkedommer Møllers kone, begr. 30. april 1777.

17) *Gæstgiver Martinis begravelse*.

Begravelser: Hr. Martinis kone, begr. 28. juni 1777; gæstgiver Martini, begr. 15. dec. 1778.

18) *Bogtrykker Peder Wilhelm Brandts begravelse*, »ved Chorsdøren«.

Begravelser: Peder Wilhelm Brandt, begr. 20. jan. 1778.

19) *Kontrollør Carsten Christensens hustrus begravelse*.

Begravelser: Madame sal. Carsten Christensens,⁶⁷⁰ begr. 4. nov. 1778.

20) *Jomfru Anne Vildmands begravelse*.

Begravelser: Jomfru Anne Vildmand, begr. 19. marts 1780.

21) *Købmand Peder Worms begravelse*, lige for våbenhusdøren.

Begravelser: Madame Worm, Peder Worms kæreste, begr. 17. jan. 1783; Peder Worm, begr. 20. april 1784.

22) *Forpagter på Lundegaard, Jens Kierumgaards begravelse*, i tværgangen ved koret.⁶⁷¹

Begravelser: Jens Kierumgaard, begr. 7. jan. 1793.

Under orglet

I mange tilfælde bruges benævnelserne »under orgelværket« og »under tårnet« i flæng. Det er derfor noget usikkert, om de begravelser, der her er rubriceret under tårnet, faktisk er i tårnrummet, eller om de, ligesom nedenstående, er under orglet.⁶⁷²

1) *Maria Bechmanns begravelse*, under tårnet mellem mandsstolene og næst den søndre mur under orgelværket. Begravelsen blev købt og betalt 1685.

Begravelser: Maria Bechmann, sl. kaptajn Johan Bechmanns, 17. febr. 1694.

2) *Lisabeth Seemands begravelse*.

Begravelser: Lisabeth, doctor Jacob Seemands⁶⁷³ mindste datter, begr. 12. juni 1694.

3) *Organist Jacob Pahl's begravelse*.

Begravelser: Jacob Pahl, 24. okt. 1719.

4) *Mester Christian Grams begravelse*, der var »lidet fra Orglet«.

Begravelser: Christian Gram, 29. nov. 1721.⁶⁷⁴

5) *Majorinde Strøbergs begravelse*.

Begravelser: Majorinde Strøberg, begr. 9. sept., 1729.

6) *Joh. Christopher Mumm's begravelse*. Den angives at være mellem den nordre kirkedør og tårnet, lige neden under orgelværket.

Begravelser: Joh. Christopher Mumme, 10. febr. 1763; Kirstine Mumme, begr. 26. april 1764.

7) *Rebecca Elisabeth Bendixens begravelse*.

Begravelser: Rebecca Elisabeth, byskriver Bendixens enke, begr. 20. juni 1766.

8) *Sognepræst Salomon von Havens nevøers begravelse*.

Begravelser: Hr. Salomons brodersøn, 14. maj 1769; Hr. Salomons broders søn, student von Haven, begr. 5. marts 1776.

9) *Mons. Ronnenbergs begravelse*.

Begravelser: Mons. Ronnenberg, begr. 6. april 1776.

10) *Skomagermester Johan Königsbergs begravelse.*

Begravelse: Johan Königsberg, 31. dec. 1789; Johan Königsbergs enke, begr. 21. marts 1793.

11) *Købmand Ancher Rasmussen Soels begravelse,* jfr. †gravsten nr. 39.

Begravelse: Ancher Rasmussen Soel »fra København«, †29. aug. 1791, begr. 3. sept. s.å.

12) *Løjtnant Zimmermanns begravelse.*

Begravelse: Løjtnant Zimmermann, begr. 10. dec. 1791; Fru Zimmermann, begr. 11. juni 1793.

Under tårnet

Som ovf. anført kan begravelse, der er beskrevet som værende under tårnet, muligvis have været inde i selve kirken under orglet, eller i gangen under orglet. Når nedenstående er anbragt som værende under tårnet, skyldes det, at kun denne placering er nævnt.

1) *Feltpræst Thomas Pedersens kones begravelse.*

Begravelse: Thomas Pedersens hustru, 19. jan. 1679.

2) *Hans Braads begravelse.*

Begravelse: Hans Braad, 30. april 1681

3) *Søren Christens[!](Christensens?) hustrus begravelse.*

Begravelse: Søren Christens hustru, 30. jan. 1682.

4) *Peder Tagesens hustrus begravelse,* ved tårndøren.

Begravelse: Peder Tagesens hustru, 18. nov. 1724.

5) *Slagter Lars Knudsens begravelse.*

Begravelse: Lars Knudsen, 7. juli 1739.

6) *Peder Wosemoses begravelse.*

Begravelse: Peder Wosemose, 28. okt. 1739; Peder Wosemoses enke, 6. juli 1742.

7) *Anders Pedersens begravelse.*

Begravelse: Anders Pedersen, begr. 12. dec. 1761.

I †våbenhus

1) *Klokke Mathias Ludvigsen Berendtz' begravelse.*

Begravelse: Mathias Ludvigsens hustru, 17. dec. 1691,⁶⁷⁵ Mathias Ludvigsen Berendtz, begr. 1. marts 1694.

2) *Johan Parman klokkers begravelse.* 1767 var gravstedet sunket og måtte opfyldes.⁶⁷⁶

Begravelse: Johan Parman klokke, begr. 17. febr. 1751, 80 år.

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

NOTER s. 1208

Man ved kun lidt om de tidlige kirkegårdsmonumenter på Vor Frue kirkegård. Regnskaberne nævner undertiden, at der er lagt en træramme, men ligesom for gravstenenes og epitafiernes vedkommende er oplysningerne om kirkegårdsmonumenterne ikke særlig systematiske. Man må formode, at der efter ophør af begravelse i selve kirken 1799 blev oprettet enkelte kirkegårdsmonumenter i perioden indtil 1811, da Assistenskirkegården blev indviet som aflastning. Herefter har oprettelsen af kirkegårdsmonumenter på den indenbys kirkegård været undtagelser, idet det 1818 fremgår, at det kun er forældre, ægtefæller og

umyndige børn til allerede begravede, der må ned sættes her.⁶⁷⁷ I dag er kun fa af monumenterne bevaret. Det mest markante er rejst 1805 over handsmager og legatstifter Johan Mathias Lahn ved kirkens nordside; det yngste bevarede stammer fra 1874. I løbet af 1800'erne omtales ofte opsætning afjernkors og ligsten, der som oftest entydigt er anbragt på Assistenskirkegården,⁸⁸ men i enkelte tilfælde fremgår placeringen ikke helt klart og *kan* derfor have været på Vor Frue indenbys kirkegård. 1985 blev gravsten og tavler lagt på skrå, således at regnvand kunne løbe af.

Fig. 182. Kirkegårdsmonument nr. 1, 1805, over handskemager Johan Mathias Lahn, †1802 (s. 1180). NE fot. 1991. - *Churchyard monument no. 1, 1805, for Johan Mathias Lahn, glovemager, †1802.*

1) (Fig. 182), 1805. Handskemager Johan Mathias Lahn, *10. dec. 1728, †1. okt. 1802.

Obelisklignende stele i grå sandsten, 185x69x69 cm med indfældet marmortavle, hvorpå sortmalet, fordybet versalindskrift: »Hans Mindesmærke staar i Nedergade no. 36«. Her hentydes til Den lahnske Stiftelse, der 1804 opførtes for midler, som testamentarisk var stillet til rådighed af den barnløse handskehandler.⁶⁷⁸ 1803 anmodede eksekutorerne om tilladelse til at sætte et monument i Frue kirkes mur over den afdødes hvilested uden yderligere omkostninger end dem, han allerede havde betalt for sit gravsted. Desuden bad man om at få den vedlagte tegning til et monument »efter Afbetiening tilbage«. ⁶⁷⁹ 1805 ønskede stiftelsen imidlertid et andet monument efter idé af biskop Peder Hansen.¹⁸⁷ Stelen kan være virkeliggørelsen af denne idé, eftersom monumentet netop ikke

er indsat i kirkens mur, men er et fritstående gravmæle. Ved skibets nordside.

2) 1808. Jacob Tamdrup, *24. febr. 1762, †7. april 1808, Bergithe (Birgitte) Brandt, *8. feb. 1767, †16. marts 1835, farver Simon Hempel, *27. marts 1771, †6. maj 1857, og Margrethe Thamdrup (Tamdrup), *7. jan. 1794, †23. april 1860.

Hvid marmortavle med fordybet versalindskrift, 63,5x42 cm, anbragt på skrå cementstøtte med volutdekoration nederst på siderne. Ved skibets sydside.

3) (Fig. 183), 1815. Købmand Iohannes (Johannes) Basse Bang, *marts [17..], †[28. nov. 1815]⁶⁸⁰ og hustru Ane Iohanne (Johanne) Christine Dægner.

Grå sandstenstavle med afrappet kant, 117x79 cm. Indskrift med fordybede versaler. Ved skibets sydside.

4) (Fig. 184), o. 1816. Gaardejer Lars Jensen af Kilerup (Killerup), †18.., og hustru Ane Andersdatter, †1816.

Grå sandstenstavle, 122x69 cm med profileret kant og akantusdekorationer i hjørnerne. Forhøjet ottekantet indskriftfelt med fordybede versaler. Ved skibets sydside.

5) O.1835. Lauritz Nicolai (Nicolaj) Faber, *11. juni 1756, †13. nov. 1835 og hustru Ida Sophie Bigitte Faber, f. Friis, *14. sept. 1769, †26. dec. 1859.

Rød sandstensramme med nedfældet hvid marmortavle og indskrift med fordybede versaler, totalmål 90x63,5 cm. Ved skibets sydside.

6) O.1835. Ane Nielsdatter, †1835.

Grå sandstensramme med nedfældet hvid marmortavle, indskrift med fordybede versaler, totalmål 128x67 cm. Ved skibets sydside.

7) O.1837. Bager og værtshusholder Frantz Hansen, *1770 i Lumbye, †1837.

Rød sandstenstavle med en del reparationer, 55,5x53,5 cm. Indskrift med fordybede versaler. Tidligere ved kirkegårds muren vest for kirken,⁷⁵ nu ved korets sydside.

8) (Fig. 185), o. 1846. Gårdmand i Biskorup Hans Knudsen, *17. juni 1787, †24. juli 1846. »Han indgik Ægteskab med sin kiere efterladte Hustru Anne Jørgensen (Jørgensen) Gaardmand

Jorgen (Jørgen) Hansen og hustru Cathrine Rasmussens eneste Datter i Allerup« (jfr. nr. 15).

Grå sandstensramme med profileret kant, 133x82 cm, med nedfældet, ituslået hvid marmortavle med indskrift i fordybde versaler, 72x64 cm. Nedfældede forvitrede dekorationer. Over indskrifttavlen håndtryk. Nederst blomsterkrans med englehoved. Ved skibets sydside.

9) O.1847. Else Marie Knudsdatter, enke efter gårdmand Mads Ibsen i Killerup, *25. maj 1788, †28. jan. 1847. »Hendes efterladte 3 Stedbørn begræde Tabet af en øm og kierlig Moder«.

Grå sandstensramme med profileret hulkehl i kanten, 97x63 cm, nedfældet hvid marmorindskrifttavle, 56x41,5 cm. Indskrift med fordybde versaler. Ved skibets sydside.

10) O.1864. Gårdmand i Eiby Mads Larsen, †1864(?).

Grå sandstensramme med profileret kant, 100x58 cm, nedfældet hvid marmortavle, 37x27 cm. Indskrift med fordybde versaler. Over tavlen ses spor af cirkeldekoration, hvori der har

været håndtryk i marmor eller biscuit. Ved skibets sydside.

11) 1858.⁶⁸¹ Købmand Johannes Hviid Frydendahl, *2. feb. 1797, †8. nov. 1840, og Peter Julius Frydendahl, *5. dec. 1836, †6. marts 1858, samt dennes hustru Anne Marie Frydendahl, f. Nielsen, *15. sept. 1796, [†18..].

Grå sandstensramme med profileret kant, 133x79 cm, med nedfældet, ituslået hvid marmorindskrifttavle 75,5x49,5 cm. Indskrift med fordybde versaler. Selve gravstedet var muligvis placeret ved kirkegårdsmuren vest for kirken,⁶⁸² men monumentet er nu ved søndre korsarms østside.

12) 1858.⁶⁸³ Marie Frandsdatter, enke efter gårdmand i Biskorup, Rasmus Knudsen, *5. okt. 1785, †14. febr. 1858. »Stirrer ei i Graven ned, med de taarefyldte Blikke«.

Grå sandstensramme med profileret kant, 140x69 cm, med ituslået hvid marmortavle; indskrift i fordybet antikva, 75,5x50,5 cm. Under tavlen spor af dekoration. Ved skibets sydside.

13) 1860.⁶⁸⁴ Postmester Peder Christopher

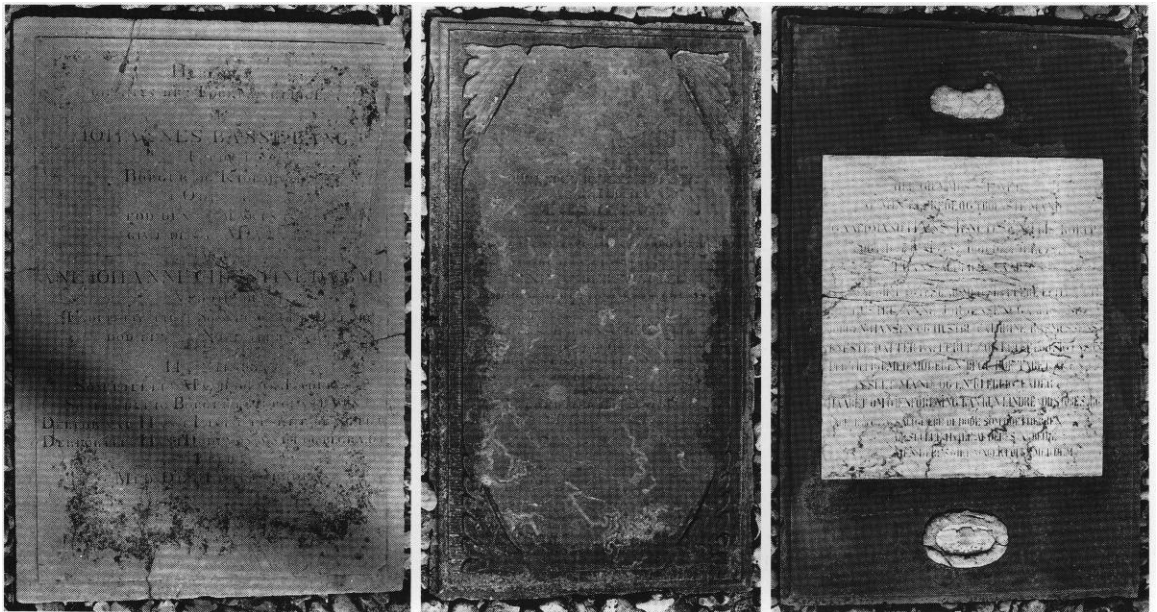

Fig. 183-85. Kirkegårdsmonumenter. 183. Nr. 3 over købmand Johannes Basse Bang, †1815 (s. 1180). 184. Nr. 4, o. 1816 over Lars Jensen Killerup (s. 1180). 185. Nr. 8 over Hans Knudsen, †1846 (s. 1180). NE fot. 1991. - Churchyard monuments. 183. No. 3 for Johannes Basse Bang, merchant, †1815. No. 4, c. 1816, for Lars Jensen Killerup. No. 8 for Hans Knudsen, †1846.

Lausen, †9. marts 1843 og hustru Antonette Elisabeth Lausen, f. Holm, †14. april 1860.⁶⁸⁵

Rød sandstensramme med aftrappet profileret kant, 130x79 cm, hvid marmorindskrifttavle, 76,5x52 cm. Indskrift med fordybede versaler. Ved skibets sydside.

14) O.1862. Gårdejer i Killerup Jeppe Madssen, *1800, †20. sept. 1862.

Grå sandstensramme med profileret kant, 98x63 cm, knækket hvid marmorindskrifttavle, 56x41 cm. Indskrift i fordybet antikva. Ved skibets sydside.

15) O.1874. AnneJørgensen, gårdmand Hans Knudsens hustru, *12 maj 1793, †29. aug. 1874 (jfr. nr. 8).

Grå sandstensramme med aftrappet kant, 132x80,5 cm, ituslået, cementrepareret hvid marmorindskrifttavle, 72x62 cm. Indskrift med fordybede versaler. Over tavlen håndtryk i biscuit. Ved skibets sydside.

16) 18.. Gertrud Sophie Maintz, f. Dorch, *14. juli 1827, †[18..].

Grå sandstensramme med profileret kant, 100x63 cm, revnet hvid marmorindskrifttavle, 57x41,5 cm. Indskrift med fordybede versaler. Ved skibets sydside.

†*Kirkegårdsmonumenter*. 1) 1713. »Hans Jensen Skreder for en Ramme og en liden Steen i samme at lægge på sin Sl. Formand«. ⁸⁵ 2) 1758. En sten over Niels Pedersen grovsmed. ⁸⁸

Fig. 186. Prædikestol, 1639, detalje. Kartoucheformet hængestykke med kerubhoved, sml. fig. 112 (s. 1107). Henrik Wichmann fot. 1996. - *Detail of the pulpit, 1639. Cartouche-shaped console with cherubs head, cf. fig. 112.*

KILDER OG HENVISNINGER

For en oversigt over arkivalier og litteratur, jfr. i øvrigt s. 52-55 og 56-61.

ARKIVALIER

RIGSARKIVET. *Danske Kancelli*: G 56a. Beretninger og konceptforestillinger. 1803-22. - *Krigsministeriet*: Direktionen for armeens materiel. Register over de i 2. ekspeditionskontor indkomne artillerisager 1849.

LANDSARKIVET FOR FYN. *Fyns bispearkiv*: Odense Vor Frue kirkes regnskaber. 1880-1901. - Odense Vor Frue kirkes breve (vedr. 1617-1780). - Kopibog (vedr. 1755-57). *Fyns Stiftsøvrigheds arkiv*: Odense Vor Frue kirkes regnskaber. 1705-73, 1784-96 og 1811-1901.

Kirkeinspektionsarkiver: Odense Vor Frue kirke. Hovedregnskabsprotokol. 1664-1778, 1806-44. - Regnskaber. 1694-95, 1840-1902. - Regnskabsbog. 1754-1805. - Indkomne breve. 1741-1909. - Diverse sager. 1818-1909. - *Menighedsrådets arkiv*: Kopibog for Vor Frue kirke. 1911-21. - Kirkeinspektionsprotokol. 1870-1929. - *Odense byfogedarkiv*: Auktionsprotokoller (vedr. 1739-67). - *Odense magistratsarkiv*: Kopibog over de fra magistraten udgæede breve (vedr. 1748-57). - *Litteraria*: Pastor A. Crones Samlinger. 78. Vor Frue kirke.

VED EMBEDET. Menighedsrådets forhandlingsprotokoller. 1904-82. - Kirkeværgens korrespondance. 1904-23. - Forretningsudvalgets forhandlingsprotokol. 1933-59. - Regnskab for Odense Vor Frue kirke og kirkebetjeningskasse. - Om diverse inventar samt hovedstandsættelse 1960.

NATIONALMUSEET. *Notebøger*: N. L. Høyen VIII, 54. *Indberetninger*: Søren Abildgaard 1761-1762 (Ide Skinkels epitafium); T. C. Wirth 1809 og 1810 (Claus Bergs altertavle, den middelalderlige skolebygning); Chr. Axel Jensen 1911 (klokker); Victor Hermansen u.å. (o. 1922 og senere; inventar); Chr. Axel Jensen u.å. (o. 1922 og senere; bygning og gravminder); Mogens Larsen 1959 (døbefont og epitafier); samme 1961 (krucifiks); samme 1967 (prædikestol); Erik Skov 1971 (alterbordsplade); Mogens Larsen 1983 (orgelfacade); samme 1985 (inventar); Karen Stemann Petersen 1987 (alterkalk); Mogens Larsen 1987 (kalkmaleri på tårnhvælv); Jens Johansen 1987 (altertavle, orgelpulpitur og stolestader); samme 1989 (orgelfacade og prædikestolsfyldinger); Marianne Linnée Nielsen 1989 (gravminder); Jens Johansen 1990 (Jørgen Hansens epitafium); Eskil Arentoft 1992 (*Skolebygningen ved Vor Frue kirke, Odense*. Udgravningsberetning KMO, j. nr. FK 91); Lehn Petersens tegnestue, Odense 1992 (*Latinskolen ved Vor Frue kirke,*

Odense - bygningsarkæologisk undersøgelse); samme 1993 (tagværker); Orla Hylleberg Eriksen 1994 (*Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktionen på Vor Frue kirke* - NNU rapport nr. 25); Anita Hansen 1995 (alterskranke og messehagler); Marianne Linnée Nielsen 1995 (altersølv); Lars Froberg Mortensen 1996 (*Vor Frue Kirke*. Udgravningsberetning KMO 1996/1 - Møntergården); Kay S. Nielsen 1996 (Otto von Køkers kyrads og pallask); Jørgen Nielsen 1996 (gennembyrning af dør i skolebygningens østgavl); Orla Hylleberg Eriksen 1997 (*Dendrokronologisk undersøgelse af bindingsværk fra skolebygningen ved Vor Frue kirke* - NNU rapportblad).

Ved udarbejdelse af beskrivelsen har redaktionen kunnet benytte rapporter, tegninger og fotografier m.m. i arkitekt Ebbe Lehn Petersens privatarkiv. - Peter Zeeberg har været behjælpelig med oversættelse af latinske indskrifter, og Knud Prange har ydet heraldisk bistand. - Historisk indledning ved Anne Riising og Hugo Johannsen. Beskrivelse af omgivelser, kirkegård, bygning og kalkmalerier ved Hugo Johannsen. Inventar, gravminder og begravelser ved Karin Kryger med bidrag af Birgitte Bøggild Johannsen (korstole), Ole Olesen (orgler) og Hans Stiesdal (ure). Redaktionen afsluttet 1997.

TEGNINGER

NATIONALMUSEET. Fem blade med gravsten samt bygningstavler på den middelalderlige skole ved Søren Abildgaard 1760-61. - To lavede tegninger af skolens bygningstavler ved J. C. Baden. - Plan over gravsten ved C. A. Møller 1851. - Akvarel af kalkmaleri ved A. Behrends 1868. - Plan, snit og nordfacade ved Jørgen Hersaa (under vejledning af Johs. E. Mikkelsen Kjær) 1944. - Situationsplan, plan, snit og facader af middelalderlig skolebygning samt forslag til ændret indretning ved Axel Jacobsen 1948 og 1952 (tryk). - Indretningsplan samt div. tegninger af tagværk ved Lehn Petersen tegnestue, Odense 1985 og 1993. - Facade og snit af triumfgavl ved John Benetzen 1995.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK. Tegninger af gravminder i Bircherod, *Monumenta* (NyKglSaml 185, 4°; NyKglSaml 739a, 4°; NyKglSaml 4646, 4°). - J. G. Burman Becker, *Tegninger af Danske Kirker, Monumenter, Døbefonter, Gravstene og andre mærkelige Alderdomslevninger*.

LANDSARKIVET FOR FYN. Projekt til kombineret ligkapel og materialhus; planer og div. facader af kirken; udkast til korsranke, stole, pulpiter og dørfloje ved C. A. Møller 1851-52. - Projekt til regulering af kirkegården o. 1852. - Udkast til støbejernsgitter 1853. - Akvarel af falkmaleri ved Aug. Behrends 1867. - Opmåling af areal mellem kirken og den nedbrændte fabrik ved landinspektør N.J. Jørgensen 1875. - Tagplan 1877.

EBBE LEHN PETERSENS ARKIV, ODENSE.

Diverse skitser og udkast til altertavle samt kalkmalet udsmykning af kor ved Vilh. Petersen o. 1885. - Situationsplan, plan, snit og facader af middelalderlig skolebygning samt forslag til ændret indretning ved Axel Jacobsen 1948 og 1952. - Indretningsplan af kirken 1985. - Planer, snit og facader til bygningsarkæologisk undersøgelse af skolebygningens indre murværk 1991. - Skitseopmåling af tagværk 1993.

MØNTERGÅRDEN, ODENSE. »Odense uden for Møllebro Port«. Gouache ved Johan Hanck 1831.

W. Ø. LARSENS TOBAKSMUSEUM, KØBENHAVN. Prospekt af kirken efter hoveddistandsættelsen 1851-52. Maleri på låg af tobaksdåse.

PRIVATEJE. J. Hancks skitsebog.

LITTERATUR

Justitsråd Schiøt Næstved (Carl Gustav Schytte) »Om Vor Frue Kirke«, *Almenyttige Samlinger*, 34, 1797, 158. - *Arkitekten, Tidsskrift for Bygningsvæsen og Byggeindustri*, 1896-97, 378. - H. Rasmussen, *Vor Frue Kirke i Odense*. Vejledning for Besøgende, Odense 1905 (*Rasmussen*). - Wilhelm Reiss, *Vor Frue kirke i Odense*, Odense 1981 (*Reiss*).

NOTER

¹ *Vedel Simonsen* I, 43f.; Engelstoft, *Byhistorie* 22f.; *Rasmussen* 5f.; *Reiss* 4f. De heri ligeledes behandlede spørgsmål om den tidligste organisering af byens gejstlighed berører ikke kirkebygningens historie.

² *DiplDan* IV, 2, nr. 163 (1. april 1295).

³ »Kirken er meget gammel og regnes fra 1189«, jfr. *DaAtlas* VI, 539.

⁴ Denne mulighed ventileredes først af Chr. Axel Jensen (Jensen, »*Bygningshistorie*« 511), og er herefter alment accepteret, jfr. *Odense bys historie* 1, 203.

⁵ Jfr. Engelstoft, *Byhistorie* 22f.

⁶ *Vedel Simonsen* I, 2, 48; Engelstoft, *Sognehistorie* 189.

⁷ »Anno MCCCCLXVII, instaurata et renovata fuit Basilica Magnæ Matri Virgini Othinæ«, jfr. *DaAtlas* III, 444f.

⁸ *ActaPont* IV, nr. 2834; endvidere Troels Dahlerup, *Det danske sysselpovstvi i middelalderen*, Kbh. 1968, 218f.

⁹ *ActaPont* V, nr. 3938.

¹⁰ *DiplDan*, *DaRigBr.* II, 1, nr. 71. Ifølge Tore Nyberg skal oprettelsen af Vor Frue være sket o. 1180 på initiativ af biskoppen som led i en magtkamp med Knudsmunkene, jfr. *Odense bys historie* 1, 203.

¹¹ Jfr. Dahlerup (note 8) 29; Ebbe Nyborg, *Egenkirke, patronatsret og inkomposition. En analyse af sognekirkernes stilling med udgangspunkt i dansk diplommateriale frem til midten af 14. århundrede*. Utrykt specialeafhandling,

Århus Universitet 1974, XXXXII; Per Kr. Madsen, i Christensen, *Middelalderbyen* 104.

¹² *ActaPont* V, nr. 4298 og 4299.

¹³ *ActaPont* V, nr. 4322.

¹⁴ *ActaPont* VI, nr. 4443.

¹⁵ Engelstoft, *Sognehistorie* 163.

¹⁶ *Jacob Madsen* 28; om rigskansleren Arild Huitfeldt som kirkepatron, se *KirkehistSaml* II, 6, 1872-73, 344-46; endvidere Engelstoft, *Sognehistorie* 191.

¹⁷ H. F. Rørdam, »Et lille Bidrag til S. Knuds Kirkes Historie«, *FySaml* VIII, 1881, 90-96.

¹⁸ I kilderne kaldes Biskorup ofte blot Korup.

¹⁹ *Odense bys historie* 5, 172ff.

²⁰ Allerede 10. nov. 1849 henstillede Kultusministeriet, at Kjærum kirke ved Assens (Baag hrd.) måtte blive stillet til militærets disposition og Vor Frue kirke tilbagegivet (RA. *Krigsministeriet*. Direktionen for armeens materiel).

²¹ *Odense bys historie* 6, 343f.

²² Engelstoft, *Sognehistorie* 199f.

²³ Jensen, »*Bygningshistorie*« 516.

²⁴ *Arkitekten. Tidsskrift for Bygningsvæsen og Bygningsindustri*, 1896-97, 378; *Berlingske Tidende*, 26. august 1897.

²⁵ *Fyens Stiftstidende* 15. og 17. maj 1986 samt 18. sept. 1987.

²⁶ Oplysningerne skyldes Jørgen Kaas Emmiksens

»Fyenske Antiquiteter« fra 1606, jfr. *ÅrbOdense og Asens* 1931-36, 393.

²⁷ Tang Kristensen, *Danske Sagn* II, 335.

²⁸ *KancBrevb* (9. febr. 1560). Indberetningen findes i afskrift i KglBibl. *Thott* 736, fol., men er aftrykt i H. F. Rørdam, »Vicariet ved Kirkerne i Odense«, *KirkehistSaml* V, 5, 1909-11, 202-06.

²⁹ P. F. Suhm, *Danmarks Historie* V, Kbh. 1792, 73. Suhm bygger her på Pontoppidan (*DaAtlas* VI, 587), hvis opregning af Knudsdyrkelsens andre og gilder har givet anledning til misforståelsen. Således hedder det her efter omtalen af Mogens Krafes kapel ved domkirken (s. 89, 270f.): »Skræder-Lauget i Odense lod med Provst Urnes Samtykke 1470 stifte et alter, Gud, Jomfr. Marie og St. Knud til Ære. I Frue Kirke i Odense har og været et Alter« (for S. Knud). Vedel Simonsen (I, 2, 173) er skeptisk over for tanken om, at skræderlauget skulle have stiftet et altre, men opretholder den alligevel og lokaliserer skræderlaugets alter i Vor Frue til sakristiet, hvor man på hans tid opbevarede kirkens middelalderlige altertavle (s. 1091). De originale, nu bortkomne breve vedr. laugets alter i domkirken er foruden i *FyAktst* II, 65-67, aftrykt hos C. Nyrop, *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer* II, Kbh. 1895-1904, 186f. og 383.

³⁰ *HofmFund* VI, 258ff.

³¹ *KirkehistSaml* V, 5, 1909-11, 205.

³² C. Nyrop, *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer i Middelalderen* II, Kbh. 1895-1904, 230f.

³³ Jfr. note 30.

³⁴ *KirkehistSaml* V, 5, 1909-11, 206.

³⁵ *DaAtlas* VI, 539.

³⁶ *DaAtlas* VI, 592.

³⁷ *KancBrevb* 9. febr. 1560; *DaMag* I, 2, 1746, 76; *KirkehistSaml* V, 5, 1909-11, 205.

³⁸ *ActaPont* VI, 53f.

³⁹ *HofmFund* VI, 258ff.

⁴⁰ *KirkehistSaml* V, 5, 1909-11, 204.

⁴¹ Jfr. note 30.

⁴² Jfr. note 35.

⁴³ En strid mellem arvingerne efter Niels Brock, altergodsets giver, og den tidligere indehaver, dronning Christines skriver og kapellan, Joachim Knudsen i Skamby, afgjordes 27. okt. 1537 til sidstnævntes fordel, jfr. *KirkehistSaml* II, 5, 1879-81, 504. Ved fornyet dom af 25. juni 1539 bestemtes, at godset efter Joachim Knudsens død skulle overgå til Niels Brocks børn, jfr. *KglRetDom* I, 528f.

⁴⁴ *FyAktst* I, 71; *Vedel Simonsen* II, 1, 174f; C. Nyrop, *Danmarks Gilde- og Lavsskræer* I, Kbh. 1899-1900, nr. 82.

⁴⁵ *DaMag* IV, 4, 1878, 159.

⁴⁶ *FySaml* VIII, 1881, 85f.

⁴⁷ *ActaPont* VI, 4860.

⁴⁸ *KirkehistSaml* II, 5, 1869-71, 503f.; *DaMag* III, 6, 1860, 311; *KglRetDom* I, 374f., 642.

⁴⁹ *KirkehistSaml* V, 5, 1909-11, 205f.

⁵⁰ *Vedel Simonsen* II, 2, 152; *KirkehistSaml* II, 6, 1872-73, 715; Christensen, *Middelalderbyen* 164.

⁵¹ *KancBrevb*.

⁵² *DaMag* I, 1745, 289f.

⁵³ LAFyn. *Odense Magistratsark.*; *Repert* 2, nr. 12372.

⁵⁴ *DaMag* I, 1, 1745, 293-294.

⁵⁵ *DaKancReg* II, 9. juni 1547.

⁵⁶ *KancBrevb* (24. febr. 1561 og 14. febr. 1562).

NOTER TIL KIRKENS OMGIVELSER

⁵⁷ *Overgadekvarteret* 51, 62.

⁵⁸ Omtaltes da som »Gaden, som løber ned ved Vor Frue kirkegårds mur og til Møgleport«, jfr. Christensen, *Middelalderbyen* 145.

⁵⁹ Engelstoft (*Byhistorie* 116 med note 3) anså Frue Kirkestræde for at være etableret efter reformationen ved beskæring af Vor Frue kirkegård. Tore Nyberg opfatter ligeledes strædet som sent og yngre end Nedergade, jfr. *Odense bys historie* 1, 212; samme, »Odense im 12. und 13. Jahrhundert«, *Die Stadt im westlichen Ostseeraum. Vorträge zur Stadtgründung und Stadterweiterung im hohen Mittelalter*. Udg. Erich Hoffmann & Frank Lubowitz (Kieler Werkstücke A:14) Frankfurt am Main 1995, 177-94 med 50 og 52 (kort 2 og 4). Med udgangspunkt i en datering af Vor Frue kirke til 1100'erne sammenholdt med Møglebros dokumenterede eksistens i 1200'erne argumenterer Anemette Christensen derimod for strædets eksistens allerede i 1100'erne og anser det tilmed for ældre end Nedergade, jfr. Christensen, *Middelalderbyen* 66 med fig. 41-42. Det forekommer under alle omstændigheder naturligt, at man tidligt har ønsket en direkte forbindelsesvej og ikke blot en sti over kirkegården mellem Møglebro og bebyggelsen omkring og navnlig nord for Vor Frue.

⁶⁰ Indberetning ved Eskil Arentoft, jfr. KMO (Kulturhistoriske Museer Odense j. nr. 96/25, RAS (Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat) j. nr. O.445/91.

⁶¹ Nævnt i forbindelse med fornyelsen af plankeværket mellem kirkegården og provstegårdshaven på strækningen fra provstegårdsladen og hen til »Magister Landorphs huse«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrsgsk.prot. Knud Landorph (1649-1711), der var professor ved Gymnasiet, begravedes i domkirken (s. 777 og 811).

⁶² *Overgadekvarteret* 55.

⁶³ Jfr. *Boderne i Næstved*, udg. af Næstved Kommune og Planstyrelsen ved Kurt Rosenkrans Høyer, Kbh. 1988.

⁶⁴ *Repert* 2, I, nr.2007.

⁶⁵ Christensen, *Middelalderbyen* 115.

⁶⁶ Jfr. beretning om undersøgelsesgravning i Provstegade 14 (Møntergården, j. nr. KMO-PRG-88); om

garnisonssygehuset, se *Overgadekvarteret* 137.

⁶⁷ Engelstoft, *Sognehistorie* 164.

⁶⁸ Jfr. Vestre Landsdelskommando, udg., *De jysk-fynske styrkers domiciler* III, 7f.; *Overgadekvarteret* 135, 148.

⁶⁹ *Overgadekvarteret* 54.

⁷⁰ *Overgadekvarteret* 50, 54.

⁷¹ *Overgadekvarteret* 83f. og 115f.

⁷² Engelstoft, *Sognehistorie* 168 med note 480.

⁷³ 15. nov. 1909 godkendte kirkeministeriet sognepræstens ansøgning om at måtte sælge præstegården, der ansås for meget usund, og i stedet lade opføre en ny (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Div. sager). Planen virkeliggjordes dog først 1923, da arkitekt Knud Lehn Petersen tegnede den nye præstegård i Georgsgade 50 (*Albanikvarteret* 91). En bolig til den residerende kapellan var allerede 1893 opført på Rødegårdsvej 23 (LAFyn. *Statens bygn. insp.* Bilag vedr. kirker i Odense; *Overgadekvarteret* 144).

NOTER TIL VOR FRUE KIRKEGÅRD

⁷⁴ Jfr. Lars Froberg Mortensen i Udgravningsberetning, KMO 1996/1. Møntergården 1996.

⁷⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Div. sager.

⁷⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve.

⁷⁷ 16. okt. 1852 anmodede biskop Engelstoft på Stiftsøvrighedens vegne Kirkeinspektionen om at beregne udgifterne ved Stiftsøvrighedens plan om at lade kirkegården indhegne med et jerngitter, endvidere udgifterne ved sprøjtehusets flytning. Afet udateret udkast til svarskrivelse fremgår, at Kirkeinspektionen i sin ansøgning om tilladelse til at planere og omlægge kirkegården ønskede jerngitteret betalt af kommunen som modydelse for den afgivne jord (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve).

⁷⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. Af et udateret overslag fremgår, at afgravningen var beregnet til 6 tommer dybere end gulvhøjden i kirken, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁷⁹ 21. juni 1855 anmodede Kirkeinspektionen om forhøjelse af kommunens bidrag, idet en beregning viste, at der i alt var afgivet 1219 kvadratalen, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve.

⁸⁰ Stiftsøvrigheden tilsluttede sig 12. sept. 1860 inspektionens forslag til planering og indhegning af kirkegården omkring ligkapellet; senere (29. sept.) brølægning af indkørslen til kapellet, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve.

⁸¹ Aftalen tinglyst 1860, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Div. sager.

⁸² Knud Lehn Petersens projekt til planering og regulering af kirkepladsen forelå 1940, men ønskedes ændret på visse punkter. Arbejdet synes udført 1942, og man overlod arealet mellem den nye kirkegårdsmur og gaden til kommunen, mod at denne betalte fortov

etc., jfr. Ved embedet. *Menighedsrådets forhandlingsprot.*

⁸³ Kirkeinspektionen ønskede 1881, at arkitekt Vilh. Petersen vurderede forslaget om opførelse af en 110 alen (69 m) lang betonmur på 2½ alens (1,6 m) højde (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve). Året efter modtog inspektionen 4000 kr. til dækning af udgifterne ved opførelsen af en betonmur på kirkegårdens søndre og østre side, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Div. sager.

⁸⁴ Christensen, *Middelalderbyen* 145.

⁸⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.prot.

⁸⁶ Lars muremester reparerede 1670 kirkegårdsmuren med hulsten, og 1679 krævede en fornyet reparation 150 tagsten og 200 hulsten, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.prot.

⁸⁷ 1710-11 måtte kirkegårdsmur og piller repareres »saasom tyvagtige Mennesker havde bortstjaalet baade Tagsten og Mursten«, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁸⁸ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁸⁹ Formentlig en aflejevåningerne (s. 1021) på kirkegårdens sydside, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.prot.

⁹⁰ Det gamle plankeværk solgtes på auktion, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. og *Odense byfogedark.* Auktionsprot. 1739-54.

⁹¹ Hegnet omtales som værende på den søndre side, men den omstændighed, at længden opgives til 41 alen, leder tanken mod østsidens hegn, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁹² 1868 betaltes Phønix for at indsætte et fag gelænder, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁹³ 7. juli 1854 indførtes auktionspenge for materialerne (mursten samt rå og hugne kampesten) fra mure og piller mod nedbrydning af samme, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁹⁴ Herfor modtog han 700 rdl. som delvis betaling, idet Kirkeinspektionen samme år, den 28. juli opgjorde omkostningerne ved jerngitteret til 1156 rdl., hvortil kom ekstraudgifter på 406 og 256 rdl. samt 46 rdl.; sidstnævnte vedrørte stenpillerne under gitteret på kirkegårdens sydside. Det fremgår endvidere af en opgørelse fra 1857, at nord- og vestsidens gitter på i alt 153½ alen (97 m) omfattede to store portpartier, der efter forlangende var gjort bredere end på tegningen, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁹⁶ LAFyn. *Provsteark.* Synsforretn.

⁹⁷ Fløjene udførtes af Jacob snedker, og Lauritz smed fik betaling for stapler, gangjern, kramper og hasper, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.prot.

⁹⁸ LAFyn. *Vor Frue kirkes rgsk.bog.*

⁹⁹ Det i korrespondancen omtalte kort, hvorefter kirkegården skulle nyanlægges, synes ikke bevaret, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve.

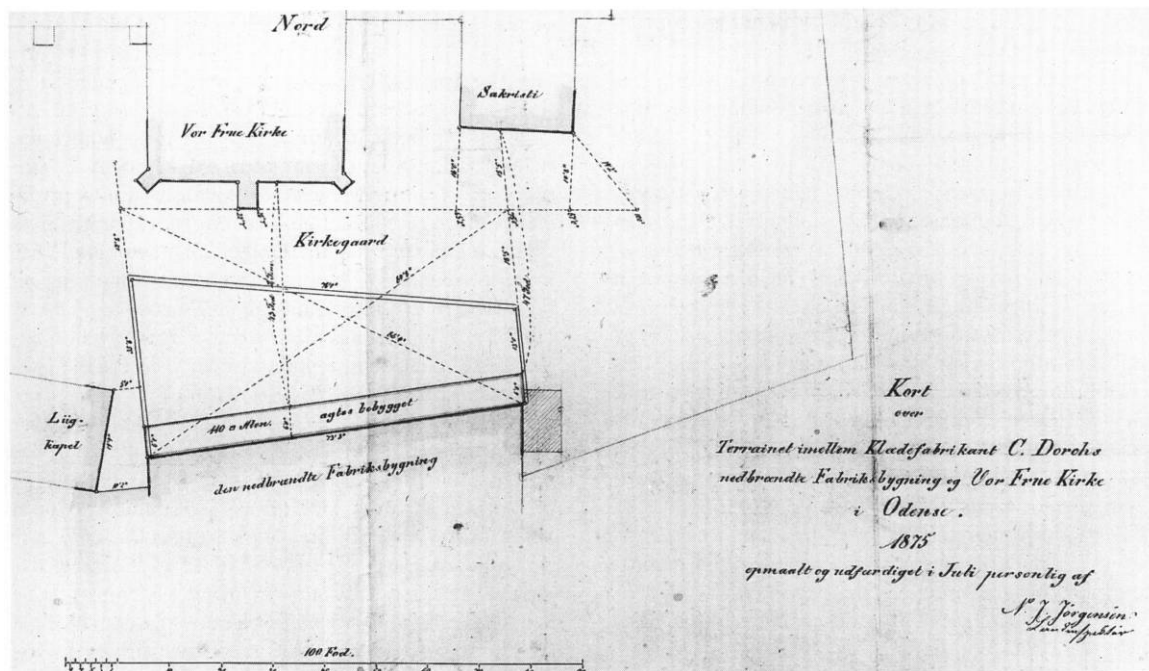

Fig. 187. Plan af terrænet mellem C. Dorchs nedbrændte klædefabrik og kirken med angivelse af planlagt udvidelse på det indhegnede areal foran fabrikken, jfr. fig. 9 (s. 1025). Tegnet og målt af landinspektør N.J. Jørgensen, juli 1875. Landsarkivet for Fyn. - Plan of the terrain between C. Dorch's cloth mill (which had burnt down) and the church, marking the projected extension in the enclosed area in front of the factory, cf. fig. 9.

¹⁰⁰ Ved auktion 5. dec. 1852 bortauktioneredes ca. 60 popler på kirkegården, jfr. LAFyn. Stiftsøvr.ark. Rgsk.

¹⁰¹ Ved embedet. Kirkeværgens korrespondance.

¹⁰² Brolægningen opgives som 24 favne lang og trekvart bred, jfr. LAFyn. Stiftsøvr.ark. Rgsk.

¹⁰³ DaAtlas VI, 593.

¹⁰⁴ Bircherods danske referat af det forsvundne brev rummer utvivlsomt formuleringer, som er Bircherods egne slutninger, bl.a. begrebet »degenerente«, omregning af kornmængden og årstallet 1308; angivelsen af beliggenheden »paa Vor Frue Kirkegaard« er muligvis også en tolkning ud fra situationen på Bircherods tid, jfr. DiplDan, DaRigBr II, 8, nr. 131 med noter.

¹⁰⁵ DiplDan, DaRigBr II, 8, nr. 132 og 133.

¹⁰⁶ Erik Menveds donation skulle tjene til 12 solarers underhold, men ifølge Bircherods notits (note 104) var der 32 elever i skolen.

¹⁰⁷ Tore Nyberg har formodet, at der var tale om et præstekollegium, og at den egentlige undervisning foregik i Katedralskolen ved S. Knud, jfr. Odense bys historie 1, 270f. Heroverfor, se Anne Riising, i Odense Katedralskoles Historie 15f.

¹⁰⁸ Dahlerup (note 8) 219.

¹⁰⁹ Iflg. overenskomsten mellem S. Knuds kloster og S. Hans kloster forbeholdt førstnævnte sig retten til at undervise drenge over 15 år, jfr. Annemette S. Christensen, »Middelalderlige stenhuse i Odense«, hikuin 13, Viborg 1987, 97. Blandt provstens privilegier, der stadfæstedes 1482, nævnes »prebenda Pughescola«, jfr. ActaPont IV, nr. 2834.

¹¹⁰ Jfr. Engelstoft, Sognehistorie 163, 192f.; Axel Urne, rigskansler og provst ved Vor Frue kirke, fastsatte 1572 nye bestemmelser om skoledisciplinens korsang, jfr. FySaml 10, 1890, 186-89; Odense Katedralskoles Historie 44.

¹¹¹ Odense bys historie 6, 234f.

¹¹² Jfr. Hans Henrik Engqvist, »Bebyggelsesmønstre og bygningstyper i danske byer i årene mellem 1480 og 1630«, Årbog for Købstadmuseet »Den gamle By« 1988-89, Århus 1989, 25f.

¹¹³ DK Holbæk 3039-43; Hans Henrik Engqvist, »Latinskolen (Peder Syvs Hus)«, Boderne i Næstved (note 63) 70-73. - Peder Syvs hus blev nedrevet 1881, mens skolen i Kalundborg fortsat står bevaret efter omdannelsen til ligkapel 1877.

¹¹⁴ Jfr. Helge Søgaard, »Et overset stilelement fra sen-gotisk tid«, FyMi 1966-67, 21-32.

¹¹⁵ Tilskrivningen til »Odenses største og mest be-

kendte Billedhuggerværksted« skyldes V. Thorlacius-Ussing, *Billedskæreren Claus Berg*, Kbh. 1922, 74.

¹¹⁶ Et kobberstik af Jacob Bircherod (fig. 2) fra o. 1680 viser i meget skematiseret form Globs tavle over kirkeværgernes. Anderledes præcis er Søren Abildgaards aftegning fra 1761 (fig. 23).

¹¹⁷ I forbindelse med etablering af den overdækkede gang mellem sognehuset og skolebygningen foretoges en undersøgelse af murværket omkring gennem-brydningen, hvoraf bl.a. fremgik, at blændingen af vinduet syd for det sekundære dørhul var sket efter eller samtidig med opstillingen af bindingsværkssvægen, jfr. indberetning og fotografier ved Jørgen Nielsen, Møntergården (5. dec. 1996). En prøve af bindingsværkskonstruktionen, som udtoges ved samme lejlighed er uden resultat analyseret dendrokronologisk, jfr. Nationalmuseets naturvidenskabelige undersøgelser, rapportblad 1997 (j. nr. A 7603).

¹¹⁸ Kopier af relieffet, som modelleredes i Rom 1829, sættes fra 1860'erne i produktion med henblik på indsættelse i gravmonumenter, jfr. Bredo Grandjean, *Biscuit efter Thorvaldsen* (Thorvaldsens Museum), Kbh. 1978, 47.

¹¹⁹ 1876 reparereredes »det meget beskadigede tag«, ligesom der indsattes adskillige jernankre (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.). Alligevel klagede en nabo 1882 over kapellet, hvorfra dårlige luftarter sivede ud af de beskadigede rør. Endvidere var taget i så mædelig forfatning, at stumper aflagsten i stærk blæst faldt ned og slog ruderne itu i hans lejlighed! (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve).

¹²⁰ Ved embedet. *Menighedsrådets forhandlingsprot.*

¹²¹ Selve toiletbygningen tænkte bibeholdt som sydligste del af den nye bygning, jfr. tegninger, dateret 21. febr. 1950 (Ebbe Lehn Petersens arkiv).

¹²² Jfr. Bloch 588 og Engelstoft, *Sognehistorie* 195.

¹²³ *Overgadekvarteret* 156.

¹²⁴ 26. febr. 1757 undersøgte biskop og stiftamtmand påstanden om, at skoleholderen uretmæssigt beboede huset, hvis historie oplystes af bygherrens søn, kapellan Salomon von Haven (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve).

¹²⁵ Jfr. *Odense bys historie* 5, 237.

¹²⁶ Jfr. *Overgadekvarteret* 51.

¹²⁷ Ved synsforretning 11. juli 1855 besigtigedes »et nyt sprøjtehus« (LAFyn. *Odense købstads provsteark.* Synsforretn. over kirker og præstegårde). - Der var dog kun tale om en flytning iflg. bilag (nr. 40) til reparationsudgifterne 1855 (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.).

¹²⁸ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. samt *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve.

¹²⁹ Såvel Møllers brev som de to tilbud ved murermester P. Kornbech og tømrermester H. C. N. Langhoff er dateret 29. jan. 1852 (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve).

NOTER TIL BYGNING

¹³⁰ Kvadrene i dobbeltsoklens øverste led har dog en højde på ca. 50 cm.

¹³¹ Hidtil er på Fyn kun registreret to søjleportaler, nemlig i Tanderup (Baag hrd.) og Herrestad (Vindinge hrd.) samt søjleskafter fra en forsvunden portal i Vester Aaby (Salling hrd.), jfr. M. Mackeprang, *Jyd-ske Granitportaler*, Kbh. 1948, 25f. Løse søjledele (uden proveniens) i Møntergårdens samlinger, der vil blive beskrevet som afslutning på Odense bys kirker, vil formentlig bidrage til at øge det forbløffende begrænsede antal kendte søjleportaler i de fynske granitkvaderkirker.

¹³² I brev fra arkitekt C. A. Møller til direktøren for De antikvariske Mindesmærker, J. J. A. Worsaae, dateret 27. juli 1851, hedder det bl.a. »Ved Døren (a) er en byzantinsk blind Dør med 2 Colonner, men den bliver uforstyrret og frie at se som hidtil«.

¹³³ I brev fra Caspar Paludan-Müller til Worsaae, dateret 4. juli 1852, hedder det: »Om det lykkes at frelse den gamle Dør er mere tvivlsomt, da den Deel af Bygningen, hvor den stod, er bleven aldeles forandret, saa at den maatte borttages, nu ligger i Brudstykker og vandskelig finder en anden passende Plads«.

¹³⁴ To attiske baser med hjørnekopper (Inv.nr. 67/1908), der skal have ligget uden for en ejendom i Høsedore (Odense) kunne stamme fra nordportalen, jfr. i øvrigt note 131.

¹³⁵ Herfor taler den omstændighed, at murværket i sydsidens vestfag er opbygget helt svarende til de nye mure, dvs. af munkesten over en tre skifter høj granitkvadersokkel. Endvidere bemærkes, at hvor forholdet mellem korets og skibets romanske nordmure er det traditionelle med overensstemmelse mellem korets ydre og skibets indre flugt, genfindes dette ikke i syd. I forhold til denne norm, står korets syd-mur længere mod syd.

¹³⁶ Dette gælder eksempelvis de beslægtede vindues-grupper i Århus domkirke (*DK Århus* 202-04).

¹³⁷ Jfr. samtidige taggavle såsom Ønslev (*DK Maribo* 1283), Nørre Dalby (*DK Kbh Amt* 1226) eller den oprindelige korgavl i Karise fra o. 1260 (*DK Præstø* 471).

¹³⁸ Med sikkerhed vides dog blot, at man 1798 planlagde at indsætte et vindue i korets nordside, hvor der da hang et brøstfældigt epitafium, som tænkte nedtaget. At der var tale om korets vestre fag, fremgår af, at »Muren udvendig er opført med hugne Kampesteen og indvendig med runde Kampesteen og Mursteen« (LAFyn. *Bispeark.* Odense købstads breve).

¹³⁹ Jfr. Chr. Axel Jensen: »Henimod Reformationstiden... har Korsarmene faet deres endelige Form« (Jensen, »*Bygningshistorie*« 514); Jan Steenberg: »Korsarmene er dog i det ydre helt ombygget i sengotisk

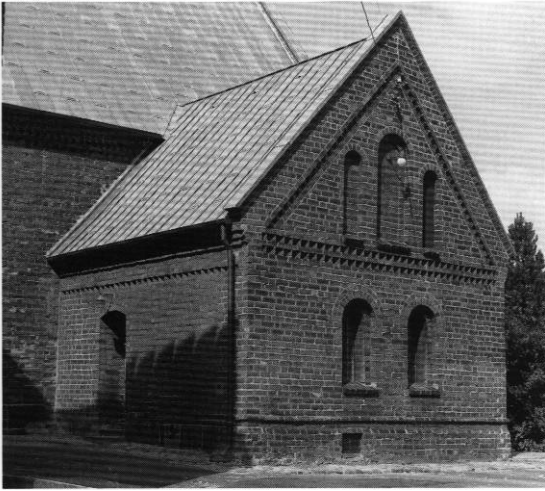

Fig. 188. Sakristiet, set fra sydvest (s. 1051). HJ fot. 1995. - *Sacristy seen from the south-west.*

tid« (*Trap V*, 1, 44) og Elna Møller: »Men de (korsarmene) indeholder dog tilsyneladende rester af det første tværskib« (Harald Langberg, red., *Hvem byggede hvad 2*, Kbh. 1969, 202).

¹⁴⁰ Eksempelvis er det tydeligt, at den nordvestre hjørnepilles østside er nymuret indtil 15 skifter over den helt fornyede sokkel, ligesom hjørnet mod kapellet er helt nypudset med brændte fuger.

¹⁴¹ Mod skibet opviser den sydvestre hjørnepilles sokkel tydelige spor efter borthugget murværk.

¹⁴² Jfr. 1200'ernes hvælv i Sorø og Ringsted klosterkirker (*DK Sorø* 38, 46 og 133) samt de senromanske i Næstved, S. Peder (*DK Præstø* 74, fig. 5, nr. 8) og Åbenrå (*DK Sjyll* 1682, fig. 11, nr. 8).

¹⁴³ Jfr. Jensen, »Bygningshistorie« 514; som nævnt har Høyen registreret (jfr. fig. 47), men tilsyneladende ikke nævnt sammenhængen i sine trykte arbejder. Ligheden mellem pillerne i Dalum og Vor Frue omtales vistnok tidligst af Engelstoft, *Byhistorie* 48.

¹⁴⁴ Således Jan Steenberg i *Trap V*, 1, s. 43 (»antagelig fra beg. af 1200t.«); Tore Nyberg, i *Odense bys historie* 1, 210.

¹⁴⁵ Steenberg (note 147) var således i modsætning til Mackeprang, Beckett og Chr. Axel Jensen af den opfattelse, at korsarmene med deres forsænkede halv søjler i »sjællandsk stil« var ældre end korets ombygning, og han anså det for usandsynligt, at samme mester havde ansvaret for begge afsnit (s. 13, 181). Han daterede Dalum og Vor Frue kirkes korsarme til o. 1200, koret i sidstnævnte til 1230-40 (s. 11, 176).

¹⁴⁶ Som eksempler herpå kan nævnes Næstved, S. Peder (*DK Præstø* 73f.), Haderslev og Åbenrå, S. Nicolai (*DK Sjyll* 58f. og 1673f.); på Fyn (foruden de to Odense-kirker) endvidere Assens (*Trap V*, 1, s. 178).

Tendensen spores endvidere også blandt landsbykirker, jfr. Karlebo (*DK Frborg* 880f.).

¹⁴⁷ Jfr. højkirkevinduerne i Århus domkirkes langhus fra 1200'ernes anden halvdel, hvor glaserede og riflede sten også har fundet anvendelse (*DK Århus* 201f. med fig. 77, 82-83) eller trefoldighedsvinduet i Stubbekøbings senromanske kor (*DK Maribo* 261). Se endvidere Jan Steenberg, *Studier i dansk og nordtysk Teglstensarkitektur i 13. Aarhundrede*, Kbh. 1935, 95f.

¹⁴⁸ Eksempelvis Løgumklosters korgavl (*DK Sjyll* 1068 med fig. 2 og 9) eller nordfalsterske gavle som Maglebrænde og navnlig Ønslev (*DK Maribo* 1119f. og 1283f.); jfr. endvidere Steenberg (note 147) 96.

¹⁴⁹ Jfr. note 143; endvidere M. Mackeprang i *Eld-NordArch.* 6, 2. rk., 1917, blad 1-4; Knud Lehn Petersen, i Jacob Hansen og Knud Mortensen, udg.: *Dalum sogns historie* II, 2, Odense 1968, 226-45.

¹⁵⁰ Den kalkmalede majuskelskrift på korsarmens østhvælv meddeler, at »hoc opus Kanutus fecit« (Knud gjorde dette værk).

¹⁵¹ De øvre dele af lignende kanaler findes eksempelvis i S. Knuds kirke som led i forberedelserne til mellembygningens planlagte tårn, jfr. s. 266 og fig. 193.

¹⁵² Et lignende arrangement kendes fra korbuen i Vilstrup ved Haderslev (*DK Sjyll* 380).

¹⁵³ Blandt de mange eksempler på fynske tårne med udvendige blændinger har flertallet buefriser som afdekning, men der kendes også tårne med koblede spidsbuede blændinger ligesom i Vor Frue, jfr. Hjadstrup (Lunde hrd.) og Ingslev (Vends hrd.).

¹⁵⁴ Sådanne »romanske« rundbuefriser er almindeligt forekommende i 1500'ernes fynske herregårdsbyggeri og ses bl.a. benyttet på en af Domenico Baetiaz' »vælske« gavle på Holckenhavn, jfr. note 164.

¹⁵⁵ I testamentet omtales kapellet som »min Capell synden i Vor Frue Kirke for Vor Frue Altere, som ieg haffuer udkeist til mitt Leiersted«, jfr. *DaMag* I, 1, 1745, 294. Bestemmelsen af kapellet som liggende

Fig. 189. Korets sydøstre hvælvflomme (s. 1048). HJ fot. 1995. - *South-east vault pocket in the chancel.*

Fig. 190. Detalje af korets nordre overvæg ud for bindbjælke mellem de to hvælvfag (s. 1058). HJ fot. 1995. - Detail of the chancel's upper north wall by the tie beam between the two vault bays.

syd for Vor Frue alter, der formentlig, men ikke nødvendigvis var hovedalteret (jfr. s. 1017) fik Engelstoft (*Byhistorie* 48) til at identificere kapellet med sakristiet ved korets sydside. Denne opfattelse gentages i Hans Rasmussens vejledning (*Rasmussen* 9). Bortset fra de bygningsarkæologiske indici for at tidsfæste sakristiet til 1200'erne, fremgår det tillige af en beskrivelse 1606, at Hans Urnes $\dagger$ gravsten (s. 1163) var opstillet i sydkapellet.

¹⁵⁶ Hans Urne var blandt de kanniker, der indsattes i det 1475 sækulariserede domkapitel (s. 76), hvori han antagelig fra starten beklædte posten som provst. Efter munkedomkapitlets genoprettelse 1490 fungerede han ikke længere som domprovst, og det kan være i tiden herefter, at han benyttede sine sidste leveår til at lede forskønnelsen af Odenseprovstens kirke ved opførelse af sydkapellet som sit lejersted (jfr. tillige klokke nr. 1). En forsvunden $\dagger$ gravsten fra domkirken (s. 815), hvorpå han betegnes som provst og kannik, kan være udført inden skismaet i 1490.

¹⁵⁷ Således 1710-11, da murermester Hans Jørgensen fik betaling for reparation af gavlens 10 kamme, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁵⁸ Om Dalum, se note 149.

¹⁵⁹ Dette år afholdtes udgift for at reparere »låsen i kirkedøren ved mandskapellet«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

¹⁶⁰ *DK Kbh Amt* 1505f.

¹⁶¹ Jfr. eksempelvis Bogense, Fraugde (Åsum hrd.), $\dagger$ Grindløse og Klinte (Skam hrd.), Kerte (Båg hrd.) og Sønderløse (Skovby hrd.).

¹⁶² Jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.prot.

¹⁶³ 1853 blev materialhuset hvidtet ud- og indvendig, og 1857 reparerede tømremester Langhoff trævær-

ket, bl.a. med nyt fodtømmer i øst, gavlspær m.v. (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.).

¹⁶⁴ Typen synes lanceret i 1580'erne af Ulfeldtsholms (nu Holckenhavn) bygmester Domenicus Baetiaz. Herfra bredte den sig til både herregårde og kirker, jfr. Vilh. Lorenzen, *Domenicus Baetiaz* (Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring, III, 3) 1938. Blandt de kirkelige eksempler i Odense amt kan nævnes tårngavlene (1584) i Nørre Lyndelse (Åsum hrd.). Endvidere i Svendborg amt: Tårngavlene (1588) i Horne (Sallinge hrd.), af Jacob Madsen kaldet »volske« (*Jacob Madsen* 237) og Ringe (Gudme hrd.) fra 1514.

¹⁶⁵ Tavlen er skitseret i Christian Brandts notebog og her ledsaget af en kun delvis læselig påskrift fra før 1758: »tæt derhos paa Sacristi Frue (Kirke)«, jfr. KglBibl. *Ny Kgl. Saml.* 185, 8°.

¹⁶⁶ RA. *DaKanc.* D 24 og 25. Fynske og smålandske tegneiser 1736-40.

¹⁶⁷ I synsforretningen 13. nov. 1821 foreslås nordkappellets brøstfældige gavl skåret ned, da den synes for høj (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve). 1825 fik murermester Langhoff betaling for at nedtage sydkapellets kamtakker samt nedbryde gavlen mellem kor og skib og dække den med tagsten (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.).

¹⁶⁸ LAFyn. *Odense købstads ark.* Synsforretn. over kirker og præstegårde 1835-98.

¹⁶⁹ Jfr. samlet oversigt fra 1852 over håndværkerudgifter, hvor beløbene til hver enkelt er specificeret (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.).

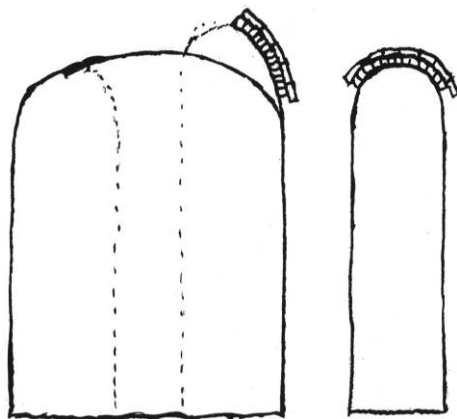

Fig. 191. Biskop C. T. Engelstofts skitse af korgavlens vinduer med rekonstruktion af tregruppevinduet på grundlag af de ved pudsens fjernelse fremkomne spor (note 177). Indlagt i brev af 15. okt. 1865 til N. L. Høyen. - Bishop C. T. Engelstoft's sketch of the windows in the chancel gable with reconstruction of the triple window, based on traces which came to light after the removal of plaster. Enclosed in a letter of 15. October to N. L. Høyen.

¹⁷⁰ I brev af 11. sept. 1852 meddeler orgelbygger Demant provst Colding, at orglet forventes færdigt til 17. okt., formentlig datoen for indvielsesgudstjenesten, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve.

¹⁷¹ Overslag ved murermester Kornbech, dateret 27. okt. 1851, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁷² Det var oprindeligt tanken på den tidligere norddørs plads at indsætte et vindue med matslebet glas, belyst ved ovenlys gennem våbenhusets tag (jfr. fig. 73). Et forsøg faldt imidlertid uheldigt ud, hvorefter man i stedet besluttede at nedbryde våbenhuset, jfr. skrivelse nr. 11 i istandsættelsens regnskab, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁷³ I restaureringsregnskaberne nævnes, at man foruden modernisering af kirkens eksisterende 12 vinduer behøvede et nyt i koret, »der trænger til belysning«. Dette indsattes i henhold til overslag af 3. okt. 1851 ved murermester Kornbech (udhugning af korets kampestenmur og indsætning af vindue), jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Kirkens myndigheder havde da allerede længe ønsket belysning i denne del af kirken.

¹⁷⁴ Arkitekt Møllers tegning til tårnblændingernes ændringer er bevaret (fig. 75) og suppleres af regnskaberne, hvori omtales murerens udhugning af »seks blindinger« foruden seks store plankekarme med buede overstillere samt brædderammer til gladhullerne, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁷⁵ RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1. kontor. Journalsag. R 631.

¹⁷⁶ NM. *Det særlige Kirkesyns ark.*

¹⁷⁷ Blyantspåtegningerne på Lendorfs kalke skyldes muligvis Høyen, der senere modtog et brev fra biskop Engelstoft, dateret 15. okt. 1865. Heri meddelte den kirkearkæologisk interesserede biskop, at han efter den delvise afhugning af pudslag på korgavlen havde kunnet løse gåden om de to »uforenelige og skjævt siddende Blændinger« som skitseret på et medfølgende rids (fig. 191). Den lærde biskop tilføjede dog forsigtigt, at dette »maaske ikke er Andet end hvad De har vidst for længst«. Formodningen bekræftes af Høyens notebog fra 1830 (jfr. fig. 47), hvor tregrubevinduet oprindelige komposition ses skitseret indefra. I øvrigt havde Lendorf allerede tidligere på året 1865 fremlagt sit rekonstruktionsforslag (fig. 77), som biskoppen mærkværdigvis ikke synes orienteret om.

¹⁷⁸ I sit brev af 15. okt. (note 177) meddelte biskop Engelstoft bl.a., at »Muurstenene paa Nordsiden have viist sig meget gode; jeg frygter mere for Sydsiden, naar vi komme til den«.

¹⁷⁹ På nordsiden afskibets midterfag ses en af de orange-røde sten i den skalmurede flade at være indstemplet »SELLEBERG«, og tilsvarende firmamærker findes på de nymurede vanger af vestportalen.

¹⁸⁰ Således lagdes 1795 et nyt gulv ved alteret, hvortil

forbrugtes 250 mursten, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁸¹ Iflg. rgsk. (bilag nr. 9) 1852-53, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁸² Som forklaring på de øgede udgifter ved etablering af varmeanlægget, anførtes bl.a. de uventede og store vanskeligheder, som skyldtes flere hvælvede begravelser, der dels måtte ommures og dels tilfyldes, jfr. RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet.* 1. kontor. Journalsag s. 792.

¹⁸³ Jørgensen og Lassens jernstøberi var 1850 etableret i Kongensgade, men måtte indstille virksomheden allerede 1858-59, jfr. *Odense bys historie* 6, 167.

¹⁸⁴ Jfr. arkitekt Lendorfs beregning over udgifterne til restaureringen, dateret 18. april 1865 (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve).

¹⁸⁵ Vestforlængelsens nordvindue omtales tidligst 1685, da Jochum glarmester fik betaling for at indsætte nye ruder i »det store vindue på nordsiden mellem våbenhuset og tårnet«, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. prot.

¹⁸⁶ Dette fremgår såvel af tegninger fra tiden før Lendorfs restaurering som af biskop Engelstofts brev til Høyen, jfr. note 177.

¹⁸⁷ LAFyn. *Bispeark.* Odense købstads breve.

¹⁸⁸ Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktion på Vor Frue kirke, Odense.* NNU rapport nr. 25, 1994.

¹⁸⁹ Jfr. overslag af 11. dec. 1739 (RA. *DaKanc.* D 24 og 25. Fynske og smålandske tegneiser 1736-40) samt 4. okt. 1740 (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.).

¹⁹⁰ I sognepræstens brev til Kirkeinspektionen refereres tilbud fra kobbersmeden, som anbefalede den fuldstændige omlægning af østsiden med kobber som det mest holdbare, jfr. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve.

¹⁹¹ Arbejdet udførtes af kobbersmed Knudsen, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

¹⁹² Ved embedet. *Forretningsudvalgets forhandlingsprot.*

¹⁹³ *Trap* (2. udg.).

¹⁹⁴ Ministeriet gav 13. sept. 1867 tilladelse til, at kisterne i begravelsen, der siden kirkens istandsættelse 1851 kun var synlige fra et ventilationshul, nedsattes på kirkegården, jfr. RA. *Kirke- og undervisningsministeriet.* 1. kontor. Journalsag s. 837.

¹⁹⁵ Af hensyn til luftfornylelsen etableredes aftrækskanaler, bl.a. i vestkappen af skibets vesthvælv, hvor en endnu bevaret muret kanal fik aftræk gennem den lange tårntrappe (fig. 61b), der i forslaget karakteriseredes som en »god Udsugnings Skorsten«, jfr. forslag med tilhørende tegninger i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve.

¹⁹⁶ LAFyn. *Menighedsrådsark.* Synet havde i øvrigt allerede ved fyrkælderens installation 1867 advaret mod anbringelsen af en kedel under sakristiet, »der benyttes til skriftestol og opholdssted for præsten«,

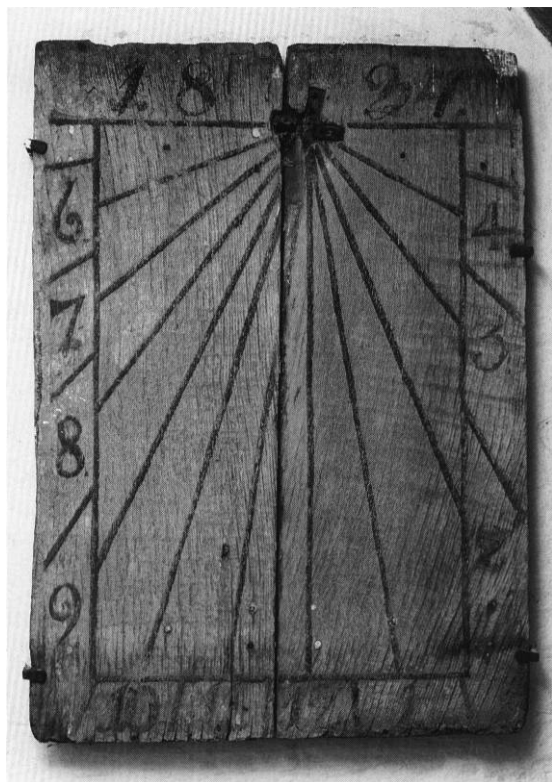

Fig. 192. (†)Solur fra 1700'erne med sekundær opmaling 1824 og 1837 (s. 1080). NE fot. 1995.- (†)Sundial from the 18th century with secondary painting from 1824 and 1837.

jfr. LAFyn. *Odense købstads provsteark*. Synsforretn.

¹⁹⁷ LAFyn. *Menighedsrådsark*.

¹⁹⁸ 1824 fik maler N. E. Fick betaling for »solskiven at udkitte og male tre gange med tal«. Ændringen af »24« til »37« refererer formentlig til tårnets oppudsning sidstnævnte år (LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.).

¹⁹⁹ Jfr. KirkehistSaml II, 3, 1864-66, 496. Hvis Morten Pedersens optegnelse refererer til et †glasmaleri med det danske kongevåben (med de tre unionskroner), har korvinduerne i Vor Frue været udsmykket med et eller flere af de våbenmalerier, der i senmiddelalderen og 1500'erne nød stor yndest som vidnesbyrd om stiftelser og patronatsforhold, jfr. Holmstrup (DK Holbæk 1820). Det formodede våbenmaleri i Vor Frue var antagelig efterreformatorisk og kan sidestilles med eksempler fra Frederik II's tid såsom våbenvinduerne fra Skarhult (nu i Kulturen, Lund) og Ulltorp i Skåne, jfr. H. H. v. Schwerin, »*Fredrik II's vapenfönster från Skarhults kyrka*«, *Kulturen* 1935, 62-74; Curt Wallin, »*Ett unikt men hittills gåfultt vapenfönster från 1588 i Ulltorps kyrka*«, Tomelilla Hem-

bygds-krets Årsbok 1970-71, 36-57; endvidere i Haderslev hospitalskirke, jfr. *DK Sjyll* 212.

²⁰⁰ Behrends tegning (fig. 79) rummer ingen stedsangivelse ud over betegnelsen »Krydshvælvingen« (jfr. note 201). Hvis der hermed menes korskæringshvelvet, må maleriet efter gengivelsen af buestikket tænkes placeret i syd-, nord- eller vestkappen og snarest den sidstnævnte. I så fald er tegningen delvis perspektivisk med angivelse af buestikkets underside, jfr. fig. 81. Hvis man derimod opfatter tegningen som en opmåling, fremtræder buestikket som den faldede jordbue mellem skibets mellemste og vestligste fag.

²⁰¹ Høyen pålagde 1867 at lade Aug. Behrends aftegne maleriet, som var »Det sidste fragment af Kalkmaleri paa Væggen«, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk. Dette svarer til følgende påskrift nederst på den af Behrends signerede akvarel: »Tro Afbildning af det eneste levnede Maleri paa Krydshvælvingens Kalkgrund i Frue Kirke... Besørgt afteget ved Architect Lendorf og indsendt til ... Oldnordisk Museum 28. januar 1868«.

²⁰² Behrends fik 1000 kr. i henhold til afsluttet akkord, jfr. LAFyn. *Bispeark*. Rgsk.

²⁰³ LAFyn. *Bispeark*. Rgsk.

NOTER TIL INVENTAR

²⁰⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Hovedrgsk.; LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.

²⁰⁵ Ved embedet. *Menighedsrådets forhandlingsprot.* 1904-82; *forretningsudvalgets forhandlingsprot.* 1933-59.

²⁰⁶ LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk. Med symbolet for »Soli Deo Gloria« (Gud alene æren) menes der formentlig »Forsynets Øje« en trekant med Guds øje i strålekrans, jfr. Karin Kryger, *Allegori og Borgerdyd, studier i det nyklassicistiske gravmæle 1760-1820*, Kbh. 1986, 141, 210.

²⁰⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.

²⁰⁸ *Reiss* 21.

²⁰⁹ Ved embedet. *Menighedsrådets forhandlingsprotokoller*, udat. avisudklip fra *Dagbladet*.

²¹⁰ LAFyn. *Bispeark*. Rgsk. Mønsteret blev leveret af Augusta Holmquist, der formentlig også vævede tæppet. Det blev fremstillet hos farver P. Meldal, Odense, der leverede garnerne.

²¹¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indkomne breve. 1860-1909. Med renter udgjorde beløbet 5767,98 kr. Kirkens kasse lagde de resterende 348,22 kr. til.

²¹² Anton Dorph har udført gentagelser af altertavlen til andre kirker, bl.a. til Dall kirke, Ålborg amt (1886). En mindre, malet kopi, 36x26 cm, signeret Anton Dorph 1886, var på Arne Bruun Rasmussens auktioner nr. 613, kat.nr. 314, 1995.

²¹³ Vilhelm Petersen genoptog ideen 1898, hvor et af

hans forslag til et alter i Ovtrup (*DK Ribe* 1145, 1152) har samme inspirationskilde.

²¹⁴ Således er halvsøjlernes bånd inspireret af balustersøjlerne fra Sjørrind (*DK Tisted* 381), gengivet i *Æld-NordArch* I, 1. rk., blad 8, mens arkitekten kendte rosetterne og liljerne fra falkmalerier i S. Knud (s. 392, fig. 270, 286 og 291) - motiver, som han også benyttede senere, jfr. S. Knud, glasmalerier, (s. 389, fig. 284b).

²¹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Reiss* 15 ff.

²¹⁶ LAFyn. *Odense Byfogedark.*, Auktionsprot. 1791-1807, 3. november 1806. Ved det endelige salg 1812 fremgår det, at tavlen blev nedstemt til 5 rdl., uden at nogen ville købe.

²¹⁷ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Det fremgår ikke, hvor man oplagrede tavlen i de seks år.

²¹⁸ For beskrivelse af tavlen, se *DK Præsto* 883.

²¹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve 1860-1909, 17. august 1883 og 27. juni 1885. Den pågældende altertavle fra Helligåndskirken i Fåborg, et nordtysk arbejde fra 1511, var kommet til Nationalmuseet 1882, hvor den stadig står (inv.nr. D 1734.)

²²⁰ Werner Esser, *Die Heilige Sippe, Studien zu einem spätmittelalterlichen Bildthema in Deutschland und den Niederlanden*, Bonn 1986, 15ff.

²²¹ Hullerne sidder 52-56 cm fra top og bund, ca. 10 cm fra forkant, 7-9 cm fra bagkant. I midtskabet ses desuden et cirkulært hul under den midterste del af baldakinen ca. 60 og 70 cm fra vangerne og 10 cm fra toppen.

²²² I en del fremstillinger af den hellige slægt udelades Annas to ægtemænd Kleofas og Salomas, jfr. den skårne altertavle i Nørre Broby, Salling hrd., Svendborg amt (Fr. Beckett, *Altertavler i Danmark fra den sene Middelalder*, Kbh. 1895, 91-96, pi. XXXVI-XXXVII) og den malede altertavle fra 1522, indbragt til Nationalmuseet fra Omø (*DK Sorø* 959; Peter Pentz, »Omø-tavlen fra Rislev - en altertavle på vandring« i *Liv og Levn*, Næstved Museum 7, 1993). Denne udeladelse kan afspejle en skepsis over for tribiumlegenden, der forekom blandt enkelte teologer, bl.a. Thomas Aquinas, og som i begyndelsen af 1500-tallet kom kraftigere til udtryk, jfr. Esser (note 220) 18f., og P. Beda Kleinschmidt, *Die heilige Anna, ihre Verehrung in Geschichte, Kunst und Volkstum*, Düsseldorf 1930, 258f.

²²³ Sml. tavlen fra Gestelev, hvor Anna står midt i kompositionen bag Maria, eller tavlen i Orte, hvor Maria og Anna sidder som centrale figurer med Jesusbarnet imellem sig.

²²⁴ Jfr. Esser (note 220) 108-109. Elisabeth og Johannes som pendant til Memelia og Servatius ses f.eks. på den nederlandske billedsnider Jan Bormans højaltertavle fra 1521 i Vadstena. Jfr. Steen Karling, *Medeltida träskulptur i Estland*, Stockholm 1946, 238-248 og

SvK, Vadstena Klosterkyrka, 1983, 81. Sml. desuden alteret i St. Annen Museum i Lybæk af »mesteren for Borgkirkealtrene« *Kirchliche Kunst des Mittelalters und der Reformation*, St. Annen Museum, Lübeck 1981, kat. 135. Om Memelia, se Bent Lange i *Ico* 1976, 1-2, 17-22, og Mereth Lindgreen i *Ico* 1977, 1, 24-33. Der er dog eksempler på fremstilling af Elisabeth ved siden af Maria, f.eks. på altertavlen 1420-30 fra Ortenberg i Darmstadt, Hessisches Landesmuseum, jfr. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Freiburg (1974), 1994, 4, 167 og Esser (note 220) 220, samt gobelinen fra 1501 i Mainz domkirke, jfr. Marita Lindgren-Friedell, »Den heliga släkten« i *Tidskrift för Konstvetenskap*, Lund 1939, 42f.

²²⁵ Oplyst på registreringskort i NM.

²²⁶ Sml. Lybækerkunstnerne Martin Radeleff og »mesteren for Borgkirkealtrene«, jfr. tavler med den hellige slægt i St. Annen Museum i Lybæk. *Kirchliche Kunst des Mittelalters und der Reformation* (note 224), kat. nr. 96 og 135. Begge tavler er, som Vor Frue-tavlen, komponeret over en dobbeltrække.

²²⁷ Jfr. f.eks. altertavlen i Hald, Viborg amt, (Beckett, *Altertavler*, 68-74, tavle XXII-XXX) eller altertavlen i Henne, V. Horne hrd., Ribe amt, (*DK Ribe*, 1247).

²²⁸ Der foreligger ingen nærmere oplysninger om denne restaurering.

²²⁹ KglBibl. *Addamenta* 161. fol. Bircherod havde oplysningen fra præsten Friederich Christian von Haven, der var præst ved Vor Frue 1692-1739.

²³⁰ Hans Kierulf døde 1697, jfr. murede begravelser s. 1171.

²³¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve, 1820-59, 13. marts 1852. Museet fik egentlig kun altertavlen tilsendt for en nærmere vurdering.

²³² Inv.nr. D 10 364 i NM.

²³³ Erik Lassen, *Dansk Sølv*, Kbh. 1964, 22-24; *Fynsk Kirkesølv* 19, 40, 42, 46

²³⁴ Aron Andersson, *Silberne Abendmahlgeräte in Schweden aus dem XIV. Jahrhundert*, bd. 1, Stockholm 1956, 182-183, bd. 2, kat.nr. 3 og 32. Aron Andersson, der mener, at der er en sammenhæng mellem de svenske kalke og lybsk guldsmedekunst, forestiller sig, at de svenske kalke kan være udført i Kalmar med lybske matricer. Dette kunne evt. også være tilfældet med Odensekalcken. Der er fundet en matrice med tilsvarende relieffer fra o. 1350 i Tønsberg Norge, se *Kalmarunionen 600 år, Margrete 1.* (Udstillingskat.), Nationalmuseet, Kbh. 1997, kat.nr. 140. Med hensyn til den mulige lybske oprindelse henviser Aron Andersson til H. Bethe, »Die Minnenspange des Stettiner Provinzialmuseums«, *Zeitschrift für historische Waffen und Kostümkunde*, Berlin 1933, 97. Bethe mener at kunne dokumentere det her beskrevne spændes lybske herkomst, idet den familie, hvis våbenskjold ses på spændet, havde nære relationer til Lybæk, samt på grund af indskriftens udform-

Fig. 193. Alterkande, 1847, udført af Niels Frederik Ebbesen Sørensen, Odense (s. 1095). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Wine jug, 1847, made by Niels Frederik Ebbesen Sørensen, Odense.*

ning. Se også Hans Wentzel, »Eine Sprichwortschale und andere Lübecker Goldschmiedearbeiten«, *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*, München 1938, Band 5, Heft 3, 153 og samme i *Lübecker Plastik bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Berlin 1938, kat.nr. 84.; Johann Michael Fritz, *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*, München 1982, kat.nr. 185 (kalken i Vor Frue), kat.nr. 325 (spændet) samt kat.nr. 333-224 (matricen fra Tønsberg).

²³⁵ Lauritz Nielsen, *Danmarks middelalderlige Haandskrifter*, Kbh. 1937, 64ff. Hornebogens omslag er i øvrigt sammensat af dele fra forskellige perioder; kalken i Strø kan på grundlag af indskriften dateres til før 1335. En tidligere datering af kalken i Vor Frue indiceres af, at ingen af figurerne bærer korte kofter, der ellers blev det mest almindelige i første fjerdedel af 1300-tallet (se Millia Davenport, *The Book of Costume I*, New York 1963, 190).

²³⁶ Korrespondance i NM.

²³⁷ Disken foreslås i *Fynsk Kirkesølv* 66 dateret til o. 1600, men der synes ikke noget til hinder for, at den oprindelig hører til kalken. I øvrigt var diske, tilpasset kalkenes seks, syv eller ottepasformede fodstykke, ikke usædvanlige i 1300-tallet, jfr. eksempler i *Kalmarunionen 600 år* (note 234) f.eks. kat.nr. 280, 281 og 283.

²³⁸ Wolfgang Scheffler, *Goldschmiede Niedersachsen*, Erster Halbband, Berlin 1965, no. 403. Finn Grandt-Nielsen, Møntergården, takkes for denne henvisning.

²³⁹ Tønne Antonius Bloch, 1733-1803.

²⁴⁰ Trædåsen omtales fra 1664. 1692 omtales benæskan. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

²⁴¹ Det virker selvmodsigende, at det mindste sygesæt (nr. 1) (kalk og disk) 1674 vurderes til en samlet vægt af 22 lod og 3 quint. Vægten på sygesættene opgives ikke i inventarierne mellem 1694 og 1747, men de to sygesæt (kalk og disk) opgives fra 1747 at veje henholdsvis 12 1/2 (13 1/2) og 29 lod. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁴² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; Finn Grandt-Nielsen har i *Fynsk kirkesølv* 83 pga. det urene stempel ikke dateret sættet eller identificeret mesteren. Forelagt regnskabsoplysningen mener han dog, at stemplet må være Simon Matthiesens.

²⁴³ I inventarierne 1716-30 omtales to sygesæt samlet uden angivelse af vægt. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁴⁴ 1852 oplyses det, at en sølvkande på 82 lod, før 81 lod, »fortiden forarbejdes«. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; J. G. Spøhr får 1853 betaling for arbejdsløn til alterkanden og forgyldning. I samme anledning sælges en gammel brøstfældig kande på 69 lod »hvis Sølv vil kunne udbringes til 5 a 6 g pr Lod.« LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁴⁵ Halkjær Kristensen, *Tinmærker*, 80.

²⁴⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.bog 1754-1805; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁴⁷ Der er sandsynligvis tale om guldsmed Jacob Gottlieb Spøhr, men det pågældende stempel er ikke registreret hos Bøje II.

²⁴⁸ Opmærksomheden må dog henledes på, at Jørgen Olufsen Lunds mesterstempel skuffende ligner lodighedsstemplet på 10 lod. Imidlertid svarer bystemplet til bystempler fra Odense i midten af 1700-tallet.

²⁴⁹ Dette har efter alt at dømme ført til, at en enkepastorinde måske uberettiget blev tyvtaget. Da sognepræsten Christian Seidelin døde 1799 hævdedes det, at en dåse på 7 lod var forsvundet, men enkepastorinden bedyrede, at hun ikke havde den. Imidlertid mente den nye sognepræst Tobias Christian Wirth at kunne bevise, at dåsen havde været i den afdøde præsts varetægt, hvorfor enkefruen blev dømt til at betale værdien af 7 lod sølv, altså det som vinflaske

og dåse vejede tilsammen. T. C. Wirth havde set i skiftet efter Seidelins forgænger, Salomon von Haven, at Seidelin havde fået betaling for en sølvdåse af dødsboet. Da dåsen stadig er i kirkens eje kan man formode, at den ved flaskens omstøbning er blevet forlagt, og man har glemt, at de 7 lod var vægten af både flaske og dåse. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

²⁵⁰ Også her er der en vis uklarhed, idet regnskaberne oplyser, at kapellanens vis og disk, der var brøstfældige og vejede 5½ lod, blev repareret og nu vejede 6½ lod, men Mads Jespersen regning lyder på en sølvflaske med opgivelse af den samme vægt og samme vægtforøgelse. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1729-39. Det kan tænkes, at sølvet fra denne flaske er benyttet til (†)vinflasken.

²⁵¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Fra 1717 omtales en »stor glasflaske«. Omtales således frem til 1811, hvorefter den forsvinder ud af inventarierne; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁵² Beslægtede stager i Nørre-Løgum, (*DK Sjyll* 1534).

²⁵³ RA. *Rtk.* Rev. Rgsk. (Erslev gruppe 7); LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

²⁵⁴ *Fynsk Kirkesølv* 167; John M. Møller »Bogtrykker Brandt i Odense« i *ArkMus* IV, 397-407.

²⁵⁵ Korrespondance i NM

²⁵⁶ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Inventar dateret 2. maj 1748.

²⁵⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; LAFyn. *Bispeark.* Rgsk.

²⁵⁸ Ved embedet. *Menighedsrådets og forretningsudvalgets forhandlingsprot.; kassebog*, 1930-1953; korrespondance i Selskabet for Kirkelig Kunst, 1938; afbildet i Selskabet for Kirkelig Kunsts katalog 1938, 3M nr. 1. ²⁵⁹ Ved embedet. *Rgsk. for kirke- og kirkebetjeningskasse*.

²⁶⁰ Venligst meddelt af Hanne Frøsig Dalgaard.

²⁶¹ Selv om Peder Olufsen Kryssing døde 1744, står han i inventarierne anført som giveren. Der har muligvis været tale om en testamentarisk gave.

²⁶² LAFyn. *Menighedsrådsark.* Kirkeinsp.prot.

²⁶³ Jfr. inventariet 1748, hvori omtales nye ryslæder bænkedynner omkring »Alterets Jernværk, bekostet af Sl. Søren Møller og hans Sønner Jørgen og Hans Møller« (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.).

²⁶⁴ Hans Hermandsen får 1706 betaling for tre dødrivere og tre klinker (LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.).

²⁶⁵ F'et står muligvis for Fogh, idet der i familien Møllers begravelse (s. 1171) 1747 nedsattes liget afhustru til en kancelliråd Fogh, som derfor kan have været beslægtet med Møller-familien.

²⁶⁶ jfr. Victor Hermansen i *Holbeck* 554 (Anders Mortensen er her fejlagtigt kaldt Anders Sørensen); endvidere Svend Arnvig, »Billedskæreren Anders Mortensen - nogle arbejder og nogle forlæg«, *FyÅrb.* 1968-70, 178.

²⁶⁷ Hans Knudsen og Albert Fabritius, *Perlestikkerbogen*, Kbh. 1954, 356.

²⁶⁸ LAFyn. *Bispeark.* Rgsk.; *Arkitekten, Tidsskrift for Bygningsvæsen og Byggeindustri*, 1896-97, 378.

²⁶⁹ Ifølge Mogens Larsen har den oprindelige indskrift haft en anden tekst eller en anden fordeling af teksten. Den tidligere indskrift var på sort baggrund. En egentlig farveundersøgelse af fonten synes endnu ikke at være foretaget.

²⁷⁰ Malerens version af det prægtige kobberstik fra 1594 er spejlvendt og afpladshensyn reduceret til hovedpersonerne. Han har utvivlsomt benyttet en af de mange spejlvendte kopier, jfr. Walter L. Strauss, ed., *Hendrick Goltzius 1558-1617. The Complete Engravings and Woodcuts*, New York 1977, nr. 322.

²⁷¹ Afbildet i Hugo Johannsen, »Den ydmyge konge. Omkring et tabt maleri fra Christian IV.s bedekammer i Frederiksborg slotskirke«, *Kirkens Bygning og Brug. Studier tilegnet Elna Møller*, 1983, 139.

²⁷² Epitafiet hænger antagelig ikke på sin oprindelige plads, men må have haft en placering noget nordligere end den nuværende på søndre korsarms øst-væg.

²⁷³ Lorentz Wilhelm Buntzen, der fik borgerskab 1874 i København. Der kendes et stort antal tilsvarende kander, sml. f.eks. *DK Holbæk* 1623, 1948, 1986; Flemming Steen Nielsen, »Bundzens kandestøberi. Blade af Historien om et forsvundet håndværk«, *Danmarks tekniske Museum, Årbog* 1986, 5-31.

²⁷⁴ Så vidt vides, er denne mester ikke identificeret, men der findes et betydeligt antal messingdåbsfade med hans stempel, f.eks. i Svallerup (*DK Holbæk* 1599) og Tune (*DK KbhAmt* 1041).

²⁷⁵ Det habsburgske kejservåben blev først benyttet efter 1519, da kejser Karl V blev kronet. Da han også var hertug af Brabant, foreligger muligheden, at fadet er udført i Nederlandene. *SvK* (vol. 87), Blekinge, Karlshamn's Kyrkor, 231f. I *SvK* fremføres det, at der er tale om et fantasivåben, hvilket arkivar Nils G. Bartholdy bekræfter, da kombinationen af våbenmærkerne, bl.a. Kastilien og León, Østrig, Gammel-Burgund og Ny-Burgund ikke kan verificeres. Efter Nils G. Bartholdys mening kan våbenet godt være lidt ældre end 1519.

²⁷⁶ Initialerne kan stå for Poul Jensen, som dog først blev oldermann 1796. 1792 var Rasmus R. Møller oldermann (*Bøje*, II, 104).

²⁷⁷ *Fynsk kirkesølv* 36, 169.

²⁷⁸ I forbindelse med Maria Troniers begravelse 1. marts 1802 i S. Hans oplyses, at hun skænkede såvel sølvstager som dåbsfad, men Frue kirkes regnskaber og inventarier nævner hende kun som giver af stagerne, jfr. John M. Møller, »Bogtrykker Brandt i Odense«, *ArkMus* IV, 406.

²⁷⁹ Vedel Simonsen, *Samlinger* I. Vedel Simonsen oplyser ikke, hvor på korset årstal og monogram sad.

²⁸⁰ Uagtet at man i ansigtet kan finde træk, der ikke udelukker, at Anders Mortensen har været medvirkende (jfr. figuren Lukas på Anders Mortensens altertavle fra S. Knud, s. 544), så virker kroppen mere muskuløs, end han plejer at fremstille sine Kristusfigurer (jfr. Kristus med sejrspanen på Odensetavlen s. 543 og på tavlen i Nakskov, jfr. *DK Maribo* 103). Krucifikset er i øvrigt atypisk for det inventar, som Anders Mortensen vides ellers at have skabt, hvorfor en egentlig sammenligning vanskeliggøres.

²⁸¹ Jfr. Vedel Simonsen, *Samlinger* I.

²⁸² 1670 får smeden betaling for at påslå »4 hæfter på træmmerne for alteret«. Her menes antagelig korgitteret. RA. *Rtk.Rev.rgsk.* Kirkeergsk. Odense Provstis kirkeergsk. I. Odense hrd. 1664-72.

²⁸³ LAFyn. *Bispeark.* Odense Købstads Breve. 1786-1804. Brev fra Christian Seidelin, dateret 11. april 1798.

²⁸⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve 1741-1819. Skrivelse af 24. august 1806. Man har sikkert ment, at korgitteret tog udsynet til Claus Bergs altertavle.

²⁸⁵ Jfr. Svend Arnvig, »Billedskæreren Anders Mortensen fra Odense og hans Arbejder i fynske kirker og Nakskov kirke«, *FyÅrb* II, 1944, 157-213, specielt om Vor Frue kirkes prædikestol s. 176-79.

²⁸⁶ Jfr. Svend Arnvig, »Billedskæreren Anders Mortensen - nogle arbejder og nogle forlæg«, *FyÅrb* 1968-70, 186-189 samt fig. 7; endvidere Hugo Johannsen, »The graphic Art of Hendrick Goltzius as prototype for Danish Art during the Reign of Christian IV«, *Leids Kunsthistorisch Jaarboek (Art in Denmark 1600-1650)* 2, Delft 1984, 94.

²⁸⁷ Christie, *Ikongrafi* II, fig. 267.

²⁸⁸ *Arkitekten, Tidsskrift for Bygningsvæsen og Byggeindustri*, 1896-97, 378; *Berlingske Tidende*, 26. aug. 1897; LAFyn. *Bispeark.* Rgsk.; opmålingen svarer næppe helt til den oprindelige og afviger i flere detaljer fra det uddrag, der er meddelt i Bircherod, *Monumenta* nr. V. F.eks. staver Bircherod giverens navn »Schinckel«, hvor indskriften nu lyder »Schenckel«.

²⁸⁹ Her er indskriften forstyrret affugtskade og overmaling.

²⁹⁰ Chr. Axel Jensen, »Om adelige Gravminder fra Senrenaissancens og Bruskbareokkens Tid«, *Fortid og Nutid* XVI, 126; Ide Skinkels fastres navne fremgår af det epitafium, hun lod opsætte i koret samme år, som hun skænkede prædikestolen. Se †epitafium nr. 6.

²⁹¹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; RA. *DaKanc.* D24 og 25. Fynske og smålandske Tegneiser 1736-40 samt koncept.

²⁹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. Chr. Hansen udførte et overslag på 87 rdl. til en ny opgang; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Han fik dog kun udbetalt 80 rdl.

²⁹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁹⁴ Afvaskningen og afrensningen, som blotlagde de oprindelige farver og inskriptioner, var led i en samlet restaurering af det historiske inventar, jfr. note 288.

²⁹⁵ N. M. Aagaard var bror til maleren, professor C. F. Aagaard, som døde samme år, jfr. note 288.

²⁹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. Brev af 17. sept. 1851 fra Stiftsøvrigheden til Kirkeinspektionen. Tegningerne synes nu forsvundet.

²⁹⁷ Stolestaderne i Svindinge, Gudme hrd., Svendborg amt, svarer til stolestaderne i Vor Frue, idet C. A. Møller 1853 havde tilsyn med istandsættelsen i Svindinge og leverede tegninger hertil. Det var ligeledes snedker J. Haugsted, der stod for udførelsen. LAFyn. *Glorup Godsarkiv* B V, bilag til rgsk. 1853. Stolestaderne i Kværndrup, Sunds hrd., Svendborg amt, antagelig fra 1865, svarer også til stolestaderne i Vor Frue.

²⁹⁸ Brev fra Stiftsøvrigheden til Kirkeinspektionen 17. sept. 1851, jfr. note 296.

²⁹⁹ Fodbrædderne fjernedes rimeligvis ved denne lejlighed.

³⁰⁰ Jfr. Mogens Larsens indberetning 1985.

³⁰¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Stolestadeprot. 1637-38.

³⁰² Jfr. Svend Arnvig, »Billedskæreren Hans Nielsen Bang«, *FyMi* 1968, 122f. Jfr. epitafium nr. 1 samt S. Knud (s. 766, note 228). En snedker, Anders Mortensen, far sin spæde søn Morten begravet i kirken 1699. 1711 leverede han et futteral af eg til røret over orgelværket. Navnet kunne antyde, at der var tale om den kendte snedker og billedskærers barnebarn. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; LaFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³⁰³ G. L. Wad, »To odenseiske Monumenter«, *FyFort* I, 1916, 107.

³⁰⁴ RA. *DaKanc.* D24 og 25. Fynske og smålandske Tegneiser 1736-40. Koncept 11. dec. 1739; LAFyn. *Bispeark.* Vor Frue kirkes breve. 1617-1780; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³⁰⁵ Under første og fjerde klap i sydrækken.

³⁰⁶ Nummereringen, der er placeret bag de frempringende vanger, er delvis dækket af sekundært påsømmede klodser. Nummerfølgen, antagelig fra II - VIII i sydrækken (kun »II« og »VIII« er synlige) og fra VIII - XIV i nordrækken (kun »VIII«, »VIII« og »XII« er synlige) antyder, at stolene er udtaget hhv. af klosterkirkens nordre og søndre række, jfr. ndf. Endvidere ses enkelte graffiti i form af indridsede bogstaver eller navnetræk. I sydrækkens andet fag fra øst »M(?)«, »A« og »M« og i samme rækkes femte fag fra øst: »H«. I nordrækkens andet fag fra øst: »IAH« og »K« samt i sjette fag fra øst: »MAH«.

³⁰⁷ Jfr. indb. 1985 ved Mogens Larsen (note 300). Heri er ligeledes anført iagttagelser vedr. sekundære omannelser eller tilføjelser. Dog fastslås det, at det fulde omfang heraf næppe ganske kan afsløres, før de nye tilføjelser ved en istandsættelse fjernes.

³⁰⁸ Overslag 10. juni 1852. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; LAFyn. *Provsteark.* Synsforretninger.

³⁰⁹ Jfr. note 300.

³¹⁰ De to forskellige egetræsådringer kan hidrøre fra istandsættelser af inventaret 1852 og 1883, jfr. s. 1084 og note 207, mens det underste farvelag antagelig er påført efter stolenes overførsel til Vor Frue.

³¹¹ Tilføjelse bagest i Kirkebog fra Odense S. Hans kirke 1757-1814. LAFyn. *Præsteark.*

³¹² De sidstnævnte genstande indkøbtes ved auktionen 30. april 1806, mens korstolene kan være blevet erhvervet tidligere, ved auktionen 21. marts 1806, da klosterkirkens stolestader og pulpiturer afhændedes, jfr. LAFyn. *Odense Byfogedark.* Auktionsprotokoller.

³¹³ At dømme efter Christian Brandts skitse fig. 574 af klosterkirkens nordvendte korbænk var korstolene (med 13 sæder samt et hjørnesæde i nordvest) placeret langs murstrækningen fra tårndøren i øst til triumfvæggen i vest i en længde af ca. 15 alen (ca. 940 cm). Sædebredden har da været ca. 67 cm, hvilket ganske harmonerer med det tilsvarende for korstolene i Vor Frue.

³¹⁴ Ved klosterkirkens hovedistandsættelse o. 1750 omtales reparation af den øverste etages stole på sydsiden i koret, disciplenes stole, der kan medgå til den nederste etages stole. Endvidere udgifter til beklædning og panel på samme stole, jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Odense Graabrødre Hospitals, Paarups, Graabrødre Kirkes, Doctors Boders og Odense Communitets Rgsk. 1750-51. Karakteren af istandsættelsen, der må have berørt korstolene, står dog ikke helt klart.

³¹⁵ Tilsyneladende blev korstolene ikke berørt ved en nystaffering 1897 af alle stole og træværk med grønt og forgyldning, jfr. note 300.

³¹⁶ RA. *DaKanc.* D24 og 25. Fynske og smålandske Tegneiser 1736-40. Koncept 11. dec. 1739.

³¹⁷ Justitsraad Schiøt (Carl Gustav Schytte), »Om Vor Frue Kirke«, *Almenyttige Samlinger*, 34, 1797, 158. Ved nedrivningen af stolene 1851 fremgår det, at de stod på hver side af alteret. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³¹⁸ LAFyn. *Bispeark.* Odense Købstads Breve. Brev fra C. Seidelin 11. april 1798. Det fremgår ikke, om klagen blev taget til efterretning, og om pastoren fik stolen malet.

³¹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; LAFyn. *Odense købstads provsteark.* Synsforretninger, 1867.

³²⁰ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1739-52; LAFyn. *Bispeark.* Odense Købstads Breve. 1786-1811.

³²¹ I ligkapellet henstår nogle eksemplarer aflakerede bøgetræsstole med rørfletsæder, som formentlig er anskaffet ved et af de nævnte indkøb.

³²² *Reiss* 38f.

³²³ Om kirkeskabet fra Bjerreby se Niels-Knud Liebgott, *Kister og skabe*, Nationalmuseet, 1975 og Jensen,

Snedkere 14f., 32. De to skabes fyldinger er dog forskellige, idet de i Vor Frue er indrammet af hver fire udskårne profilrammestykker, mens fyldingseffekten på skabet i Bjerreby er opnået ved påsatte rammeliester.

³²⁴ Inv.nr. 37/1898 uden hjemsted samt 22/1899 og 115/1956 fra Horne sogn.

³²⁵ Mulige spor af en oprindelig gesims er skjult af den nuværende.

³²⁶ Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, inv.nr. B 403, fra sidste halvdel af 1500-årene; inv.nr. B 514, fra Rejsby, dateret på klappens beslag til 1557 samt inv.nr. B 1180, fra Vedsted ca. 1575, nu deponeret på Gl. Estrup; Robert Schmidt, *Möbel. Ein Handbuch für Sammier und Liebhaber*, Berlin 1913, 48, Abb. 40.

³²⁷ Brev af 14. jan. 1852 fra C. A. Møller til provst Hans Erik Colding. I NM.

³²⁸ Jfr. fot. i NM, 1905, der viser skabet med tilføjelse og tandsnitgesims.

³²⁹ Tegning i *Ebbe Lehn Petersens ark.*; ved udformningen af den nye gesims har Vilh. Petersen muligvis ladet sig inspirere af et gotisk skab fra Horne, nu på Møntergården i Odense (jfr. note 324). Inspirationen kan også være en gesims på et skab med en lignende lågeordning tilhørende Frederiksborgmuseet, nu deponeret på Gl. Estrup (jfr. note 326), anskaffet 1900-1901.

³³⁰ Tegning i *Ebbe Lehn Petersens ark.*

³³¹ Formentlig Ejler Christensen Egger (*Bøje* II, s. 116).

³³² Jfr. en kommentar til inventariet, at »Andre ere mig icke af forrige Kirkkevæрге leveret til Inventarium. Den Sølvkloche har vel aldrig været«. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³³³ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; i henhold til koncept af 11. dec. 1739 (RA. *DaKanc.* D24 og 25. Fynske og smålandske Tegneiser) skulle sakristiet forsynes med en ny dør. Ved ombygningen 1741 blev alle kirkens døre fornyet.

³³⁴ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Indkomne breve. Overslag nr. 5 af 29. oktober 1851 og approberede overslag; LAFyn. *Odense Købstads provsteark.* Synsforretninger. Uagtet at indramningerne til hoveddøren og de øvrige døre 1865-67 ændredes radikalt ved C. Lendorfs restaurering (se s. 1076), har man beholdt de næsten nye dørfløje. Der er ingen oplysninger om nye døre ved den sidste ombygning, og et regnskabsresumé 1872 vedr. de to reparationer bekræfter, at dørene er fra 1852. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³³⁵ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Dørene har muligvis været egetræsådrer fra begyndelsen, uden at dette har været præciseret.

³³⁶ Dørføljen synes ikke omtalt i forbindelse med overslaget af 29. oktober 1851 (se ovf.), men i hen-

hold til regning fra maler C. Appelbye 14. marts 1853, egetræsådrer den på begge sider. En forklaring kan være, at man 1852 har udført en simpel dør eller genbrugt den tidligere dør fra tårnrummet. Lendorff har evt. bragt døren i overensstemmelse med dekorationerne på kirkens øvrige ved ombygningen 1865-67.

³³⁷ Overslag. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³³⁸ Snedker H. Eidorff fik 1827 betaling for at vende dørene, men 1852 besværer kirkeværgen sig igen over, at dørene vender indad. Der må være tale om de nye døre, hvor man ved udførelsen ikke har været opmærksom på, at en resolution fra Danske Kancelli 1828 henstillede at kirkedørene åbnede udad. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Indkomne breve.

³³⁹ Skolen indrettedes til ligkapel 1860, jfr. s. 1036. Det oplyses imidlertid kun, at døren males, ikke om den er ny. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³⁴⁰ Oprindelig Quintatøn 8'. Den nye bas består hovedsagelig af genbrugspiber.

³⁴¹ Omdannede piber, antagelig fra et andet orgel, indsattes i stemmen 1952.

³⁴² Oprindelig Bordun 16'. Diskantoktaven, der indsattes 1952, består tilsyneladende af genbrugspiber.

³⁴³ Omdannede piber fra et andet orgel.

³⁴⁴ Stemmen er sammenstykket af forskellige pibe-generationer. De ældste piber er fra 1893 og tilhørte tidligere stemmen Cornet III.

³⁴⁵ Omdannet af Octavbas 8'.

³⁴⁶ Klokkespillet leveredes 1988 af Th. Frobenius & Sønner, da det gamle var stjålet. Th. Frobenius & Sønners ark.

³⁴⁷ Følgende kopler er mekaniske: HV-P, SV-P, de øvrige er elektriske.

³⁴⁸ Orgelfacadens hovedmål, uden vinger og topstykker, udgør 550x345 cm.

³⁴⁹ Stjernen, der i 1852 havde sin plads på dette sted, kan tidligere, i overensstemmelse med sædvanlig praksis, have været anbragt foran midttårnets centralpibe. En opflytning kan evt. være foretaget i forbindelse med Demants udskiftning af prospektpiberne 1836. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1853-59. Overslag 30. januar 1852(!) fra H. Chr. Appelbye.

³⁵⁰ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Aug. Behrends modtog 11. dec. 1852 2 rdl. for en tegning til ornamenterne på orglets tinde. Regning fra billedskærer på udførelse af snitværket foreligger tilsyneladende ikke, men i en oversigt 25. marts 1854 over resterende regninger vedr. kirkens hovedreparation forekommer posten »Billedskjærerarbejde (paa Prædikestoel og Orgel)«.

³⁵¹ Denne inskription har været opmalet flere gange; ved facaderestaureringen 1989 blev det oprindelige farvelag fremdraget.

³⁵² LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Overslag fra H. Chr. Appelbye 30. jan. og 4. febr. 1852. Også o. 1806 var

der foretaget malerarbejde på orglet (og pulpituret). Intet tyder dog på, at facaden ommaledes ved denne lejlighed. LAFyn. *Bispark.* Odense Købstads breve. 1806-07. 20. dec. 1806. I forbindelse med orgelombygningen 1857 foretog H. Chr. Appelbye forskellige efterreparationer af facadens bemaling.

³⁵³ 1857 udbedrede H. Chr. Appelbye adskilligt på orglets forside (egetræsmaling og fernisering). LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³⁵⁴ Mogens Larsen: Rapport om orgelfacaden 7. dec. 1983. I NM.

³⁵⁵ Konservator Jens Johansen: Arbejdsrapport om restaureringen 1989 af orgelfacaden m.v. i NM.

³⁵⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. P. U. F. Demant: Reparationsoverslag 15. febr. 1834.

³⁵⁷ Indtil 1989 indgik dele af gavlene fra 1756 i orgelhusets sider.

³⁵⁸ Jfr. S.Knud, hvor Johan Zachariassen Getreuer 1694 malede en serie på 11 bibelske stykker til førgel-pulpitur nr. 2 (s. 609). Da malerierne i Vor Frue imidlertid på intet tidspunkt nævnes i regnskaberne, er deres oprindelse usikker.

³⁵⁹ Iflg. Niels Friis, *Orgelbygning i Danmark*, 2. udg., Kbh. 1971, 11, forfærdigede Søren orgelmager kort efter 1561 et orgel i kirken. Oplysningen lader sig imidlertid ikke bekræfte; antagelig har forfatteren forvekslet to orgelbyggere med samme fornavn: den ene arbejdede i København, Vor Frue kirke 1560-61, den anden i Odense, Vor Frue kirke 1669.

³⁶⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Der betales for lys ved orgelværket.

³⁶¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Arbejdet kostede 13 rdl. 2 mk. Søren orgelbygger er uden tvivl identisk med Søren Jensen, der 1670 udførte en mindre renovering af orglet i S. Knud. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Odense S.Knud. Rgsk.

³⁶² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Arbejdet kostede 58 rdl. 10 sk., hvortil kom 10 rdl. 3 mk. til materialer.

³⁶³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Vedr. orgelbygger Jens Sørensen Bøgh, se Niels Friis, *Sct. Nicolai kirkes orgel-historie i tre århundreder*. Nakskov 1968, 11f. Reparationen 1694 kostede 30 rdl.

³⁶⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Da Goldapfel 1725 reparerede orgelbælgene i S. Knuds kirke, benævntes han »Hans Goltapfel«.

³⁶⁵ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Prospektpiberne skulle ifølge tilbuddet belægges med stanniol. Arbejdet, der omfattede piberne, vindladen, trakturen, klaviaturet og bælgene, kostede 28 rdl.

³⁶⁶ *Kiøbenhavnse Danske Post=Tidender* 17. marts 1755. Annoncen blev gentaget 21. og 28. marts.

³⁶⁷ Jfr. Gregers Hvidkjær Hansen, »Slægten Getreuer«, *PersHistT* 1983, 167, samt LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. J. Z. Getreuer modtog 24. maj 1680 16 rdl. for dette arbejde.

³⁶⁸ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 93 rdl. af beløbet blev indsamlet i byens tre sogne. 1756-57 betalte kirken for seks drejede knapper til lugerne for orgelværket, antagelig dørene på orgelhusets bagside. Inventariet 1765-66 anfører endvidere et futteral af træ over klavertasterne, en messing lyseplade til organistens tjeneste, en lang bænk til organisten, en lille trappe til samme samt en håndtavle. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

³⁶⁹ Friis (note 359) 146-47.

³⁷⁰ Vedr. Nicolai Fischer, se L. P. Pedersen, *Fynske standure og deres mestre o. 1700-o. 1850*, (udg. af Gerda Rost) 2, Odense 1982, 4. Arkivar Jørgen Thomsen, Stadsarkivet Odense, takkes for denne henvisning.

³⁷¹ Ved vindposer (pulpetposer) forstås tætninger af skind i orglets vindlade.

³⁷² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve; LAFyn. *Bispeark.* Odense Købstads breve.

³⁷³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. Reparationsoverslag 15. febr. 1834 fra P. U. F. Demant.

³⁷⁴ Principal 8' i manualen og den tilsvarende stemme i pedalet var iflg. Demant aldeles ubrugelige og »af alt for flov Mettal«.

³⁷⁵ Iflg. Demant var denne stemme »rent borte« 1834.

³⁷⁶ Navnet Sedecima betegner normalt en 1 fods stemme. Muligvis var stemmen en ombygget Sedecima 1'.

³⁷⁷ Oplysningerne om klaviaturernes omfang fremgår af detaljer i senere ombygnings- og reparationsstilbud.

³⁷⁸ Demant tilbød at nybelægge klaviaturerne med ibenholt; formentlig havde undertangerne i forvejen en mørk træbelægning.

³⁷⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. Reparationsoverslag 15. febr. 1834 fra P. U. F. Demant; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1853-59. Restaureringsoverslag 8. jan. 1852 fra samme.

³⁸⁰ Mixturen synes at være blevet udvidet fra 3 til 4 fag 1836.

³⁸¹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1853-59. Restaureringsoverslag 8. jan. 1852 fra P. U. F. Demant.

³⁸² Corno di Bassetto havde C-E fælles piber med principalen.

³⁸³ Organist Tellefsen bemærker 1857, at hovedmanualens nye trompetstemme nærmest klinger som en dulcian eller fagot; han er imidlertid tilfreds med klangen. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. Organist Tellefsens synserklæring 1. juli 1857.

³⁸⁴ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Det anføres, at orglet antagelig har haft sine raslelyde fra første færd, og at de kan høres ned i kirken. For at opnå en tilfredsstillende dæmpning vil det være nødvendigt at adskille orglets fire vellebrædder, udbore og fore ca. 250 vellebokker og et tilsvarende antal vellearme med klæde samt indsætte 250 nye, fortinnede vellestifter. Endvidere må klaviaturets tangenter overtrækkes med

klæde på siderne, ved stifterne. Den samlede pris for Demants arbejder udgjorde 837 rdl.

³⁸⁵ Ved embedet. *Kirkeværgegens korrespondance.* Dispositionen fremgår af I. Starups overslag af 15. juli 1910 vedr. modernisering af instrumentet. Oplysningen om vindladernes beskaffenhed findes i Frobenius' ombygningstilbud 16. nov. 1922: 'De gamle vindlader, som er en blanding af pneumatik og mekanik (pedalet helt mekanisk) ombygges til fuldstændig pneumatik.' (Th. Frobenius & Sønner's arkiv). I sit udaterede tillægsblad (o. 1899) til 'Pris-Portegnelse over Kirke-Orgeler...' skriver orgelbyggeren, efter en omtale af sine studierejser i udlandet: 'Afnyt, som jeg således har anvendt og tillempet efter vore forhold, er 'pneumatiske vindlader', der nu findes i ... Frue Kirke i Odense ...' Orglet kostede 6.029 kr. iflg. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og var det største instrument, der udgik fra Fr. Nielsens værksted. Domorganist Georg Fjelrad beretter, at det var et af Fr. Nielsens mest vellykkede arbejder, og at dets klang var 'rund og varm uden at være fed'. Fjelrad har dog først kendt orglet efter I. Starups omdisponering 1911. Georg Fjelrad, »Orgler, jeg kendte«, *Orglet* 1, 1975, 17-30.

³⁸⁶ Svellen bestod af tre døre, der kun åbnedes halvt; de betjentes med et glidetrin, der kunne skubbes fra side til side.

³⁸⁷ Kollektivtrininene mv. beskrives således af Georg Fjelrad: »Over 1. manuals registertræk sad en tilsvarende række i halv størrelse, en supplementsregistrering, der aktiveredes via en vippestang over pedalklaviaturet. Men mekanismen var med årene blevet både støjende og egenrådlig. Derimod fungerede et trin, »Forte-Pedal«, der indførte Oktav 8' og 4', altid flinkt. Svellertrinet var fodformet og omtales af profane som »træskoer«. *Georg Fjelrad*, jfr. note 385. Et elektrisk ringeapparat fandtes ved orglet 1901. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁸⁸ De to registre, der fjernedes fra orglet, blev muligvis magasineret med henblik på genanvendelse. I hvert fald genindsattes de ved orgludvidelsen 1917. Starup betegner 1910 cornetstemmen som skarp og ubehagelig.

³⁸⁹ Begge disse stemmer, der var yndede i romantiske orgler, opererer med specielle virkemidler; Flauto armonioso har dobbelt pibelængde og 'blæser over' i oktaven, Voce celeste er forstemt en anelse for at opnå en effektfuld 'svævning' i samspillet med andre orgelstemmer.

³⁹⁰ Orgelbygger I. Starup anfører, at kopleet vil fordoble diskantens tonestyrke, hvilket vil være ret nødvendigt, når menighedssangen er stærk.

³⁹¹ Svelleanordningen ombyggedes 1911 til jalousidøre, styret af et vippetrin.

³⁹² Ved embedet. *Kirkeværgegens korrespondance.* I. Starups overslag af 15. juli 1910.

³⁹³ Raasted arrangerede månedlige kirkemusikaftener med orgelmusik og ønskede bl.a. derfor et mere ydedygtigt instrument. Disse arrangementer var meget populære i byen og samlede store tilhørerskarer, jfr. N. O. Raasted, »Det ny Orgel i Vor Frue Kirke«, *Fyns Tidende* 2. sept. 1923.

³⁹⁴ Ved embedet. *Kirkeværgegens korrespondance*. 1918 påbegyndte instrumentmager Aug. Petersen, Odense, tilføjelsen af et pedalkoppel; detaljer vedr. dettes indretning foreligger ikke, bortset fra en oplysning om, at der skulle anvendes blyrør, hvilket kunne tyde på, at koptet skulle forbinde pedalet med manual II. Det er usikkert, om Aug. Petersen afsluttede dette arbejde. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Kopibog.

³⁹⁵ LAFyn. *Menighedsrådsark*. Kopibog.

³⁹⁶ Ombygningen og udvidelsen kostede ca. 12.000 kr., jfr. *Raasted* (note 393).

³⁹⁷ Jfr. *Raasted* (note 393). Raasted forestod selv det store indsamlingsarbejde, der muliggjorde projektet,

³⁹⁸ Fire af pibekor var ikke udbygget med diskantoktav, antagelig Flautino 2' og Cornet III.

³⁹⁹ Vindladen var egentlig kasseret, men af besparelsesgrunde gik orgelbyggeriet alligevel med til at genanvende den. Jfr. Th. Frobenius & Sønners ark.

⁴⁰⁰ Th. Frobenius & Sønners ark. I *Organist- og Kantorembederne*, 4. udg. 1944 anføres det fejlagtigt, at orglet omdisponeredes 1928 (bogens oplysninger vedr. orglet er også misvisende på andre punkter).

⁴⁰¹ Kort tid efter ombygningens fuldførelse fik Raasted embede ved Vor Frue kirke i København. Erfaringerne fra Odense udmøntedes her i en storstilet orgelombygning 1931, ligeledes udført af Frobenius efter Elsass-reformens principper. Jfr. John Wedell Horsner, »N. O. Raasted i 100-året for hans fødsel«, *Orglet* 1988, 1-2, 46-59.

⁴⁰² Th. Frobenius & Sønners ark.

⁴⁰³ Omdannede piber fra et andet orgel, indsat 1935.

⁴⁰⁴ Th. Frobenius & Sønners ark. Klanger ændredes bl.a. ved fjernelse af 'ekspressioner' (overlængder) fra piberne.

⁴⁰⁵ Th. Frobenius & Sønners ark. Organist Kai Sentiuss erklærede 1950, at orgelombygningen 1923 beklageligvis var foretaget kort tid før fremkomsten af den nye tids tanker, ifølge hvilke orglet ikke burde fremstå som et koncertorgel, men som et kirkeligt instrument med forbillede i baroktidens fremragende orgelbygningskunst. Ifølge Orgelbevægelsens ideologi var de romantiske orgler dekadente, orkesterimiterende koncertinstrumenter; barokorglerne hævdedes derimod at besidde en sund og naturlig klang, der var gudstjenesten værdig. Også stilsyntetiske instrumenter, opbygget efter Elsass-reformens principper, kunne åbenbart rammes af denne kritik.

⁴⁰⁶ De piber, der indsattes 1952, er tilsyneladende af noget ældre dato.

⁴⁰⁷ 1952 blev der endvidere foretaget en udskiftning af pneumatisk bælg og membraner, ligesom en stødbælg blev leveret og opsat. 1976 indbyggedes en ny elektrisk centrifugalblæser under manual I's vindlade; indtil da havde blæseren været anbragt på loftet over orglet. Th. Frobenius & Sønners ark.

⁴⁰⁸ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistant.

⁴⁰⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indkomne breve. Udtalelse fra J. A. Demant 12. jan. 1875.

⁴¹⁰ Jfr. overslag 2. juli 1892 fra tømremester R. Petersen over omkostningerne ved forandring af orgelpulpituret. LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indkomne breve.

⁴¹¹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk. (bilag 26 og 29).

⁴¹² Poul Børch, »Orgler i Fyens stift«, *Fyens Stiftsbog* 1977. Komponisten og organisten N. O. Raasted (1888-1966), der var en skattet orgelsolist, lagde vægt på, at al musikalsk aktivitet i kirken skulle forgå til Guds ære. Han indførte begrebet 'kirkemusikaftener', idet han mente, at deciderede koncerter hørte koncertsalen til. Jfr. *Horsner* (note 401). Raasted var organist ved kirken i årene 1915-24.

⁴¹³ LAFyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk. 1853. Overslag 24, 26 og 30.

⁴¹⁴ RA. *Rtk*. Rev. Rgsk.

⁴¹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indkomne breve. Anordningen med petroleumslamperne anes på foto, optaget mellem 1867 og 1882 (fig. 81).

⁴¹⁶ LAFyn. *Menighedsrådsark*. Kirkeinsp.prot. 1870-1929; LAFyn. *Menighedsrådsark*. Kopibog 21/11 1911-19/12 1921.

⁴¹⁷ Ikke omtalt i inventarierne, men i indb. af Victor Hermansen i NM.

⁴¹⁸ Victor Hermansen i *Holbeck* 558f.

⁴¹⁹ LAFyn. *Odense Byfogedark*. Tingbog 1730-34.

⁴²⁰ *HofmFund* VI (1760), 298-99. Parman klokker har altså, dommen til trods, opfattet sig som giver af lysekronen. Da den gamle lysekronen siden 1664 omtales som ubrugelig, uden at nogen havde taget initiativ til at få den repareret eller udskiftet, forekommer retssagen noget urimelig. Fremgangsmåden var ganske vist juridisk angribelig, men man har en anelse om, at Anders Brylles nidkærhed skyldes uvilje mod, at Parman klokker skulle stå som giver af en lysekrone, som han havde »stjålet«, og surhed over, at klokkeren tog et initiativ, som kirkeværgen selv eller tidligere kirkeværgere for længst burde have taget.

⁴²¹ Jfr. note 420.

⁴²² Jfr. S. Knud, s. 927, note 21. Larsen, *Rådsaristokrati* 61, 67-68.

⁴²³ Lysekronen blev formentlig flyttet 1885, se ndf.

⁴²⁴ Knud Eibyes kartotek i DK's arkiv.

⁴²⁵ Den er måske identisk med en lysearm på prædikestolen, der ses på foto fra 1905.

⁴²⁶ Ses på foto fra 1905.

⁴²⁷ Ifølge *Reiss* 1981 står en Nielsine Hansen som gi-

veren. Dette beror imidlertid på en misforståelse, idet hun blot skrev under på afleveringsdokumentet, der ligger på skibets dæk. Her står: »Odense 29/11 Aar 1930 opførte Skibsbymester Seneka Pedersen født i Stige Lumby Sogn d. 21 Oktober 1859, dette Skib som blev bygget Kanalvej Nr. 134 og afleveret til Frue Kirke. den 29. November 1930, Nielsine Hansen f. Nielsen«.

⁴²⁸ Henning Thalund, *Fynske Kirkeskibe* 1989, 50.

⁴²⁹ Ove Andreasens restaureringsrapport ligger på skibets dæk.

⁴³⁰ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Ligbåren må have erstattet en af de to tidligere, da inventarierne stadig opregner to ligbåre.

⁴³¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve 1741-1819; LAFyn. *Bispeark.* Odense Købstads Breve. 1786-1803.

⁴³² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve 1741-1819, jfr. skrivelse 5. sept. 1809; LAFyn. *Bispeark.* Odense Købstads Breve 1786-1811.

⁴³³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve 1741-1819, jfr. brev 25. jan.

⁴³⁴ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk., regnskabspost 11. dec.

⁴³⁵ Ved embedet. *Vor Frue Kirkeværges korrespondance*, 1904-1923. Overslag 11. april 1910 samt regning 21. juni 1911.

⁴³⁶ RA. *Rtk. Rev. rgsk. Kirkerogsk.* Odense Provstis kirkerogsk. I. Odense hrd. 1664-72.

⁴³⁷ Indberetning i NM.

⁴³⁸ Uldall, *Kirkeklokker* 229-230; Weilbach, *KunstLeks* 4. udg. III, 1994, 159.

⁴³⁹ kan læses »mig« eller »mic«.

⁴⁴⁰ Uldall, *Kirkeklokker* 229; samme i *KirkeHistSaml* V, bd. 5, 1909-11, 231; *Vedel Simonsen* II,1, 39; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁴⁴¹ Formentlig nyere. Mathias Benninck lader ofte hankene være maskedekorerede. Jfr. note 442.

⁴⁴² Jfr. Mathias Bennincks klokker i Krogstrup k. 1584 (*DK Frborg* 2746) og Sorterup k. 1593 (*DK Soro* 664) med samme dekorationer og enslydende tekst.

⁴⁴³ Dvs. fanesmed, en smed ved rytteriet.

⁴⁴⁴ RA. *Rtk. Rev. rgsk. Kirkerogsk.* Odense Provstis kirkerogsk. Odense hrd. 1664-72; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁴⁴⁵ *Vedel Simonsen* III,1, 38.

LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; RA. *Rtk. Rev. rgsk. Kirkerogsk.* Odense Provstis kirkerogsk. Odense hrd. 1664-72.

⁴⁴⁶ Den sidste forkortelse er ikke tydet, men »r« kan stå for Rostock.

⁴⁴⁷ Indskriften angivet med klamme er ulæselig på grund af ophængningen og derfor rekonstrueret efter Bircherod, *Monumenta*.

⁴⁴⁸ Her burde stå »indomitus«

⁴⁴⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. 1754-1805; året efter er der til inventariet tilføjet et stykke malm, der vejer 8 3/4 pund, formentlig det stykke, der blev filet

af klokken. Der foreligger ingen begrundelse for denne operation.

⁴⁵⁰ Ved embedet. *Kirkeværgens korrespondance*; LAFyn. *Menighedsrådsark.*, Kopibog 1911-1921; klokken er antagelig blevet repareret ved samme lejlighed og har fået tilsat det manglende stykke i slagringen.

⁴⁵¹ I overslagene til hovedrestaureringen anføres som nr. 19 en klokkestol: Klokkekivsten at nedtage og en ny stol, (84 rdl.), jfr. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

NOTER TIL GRAVMINDER

⁴⁵² Dateringen af, tidsrummet, hvor de to brødre arbejdede i Vor Frue kirke, beror på, at de har noteret indskriften på Sivert Rathlous kiste/sarkofag. Han blev bisat i kirken 1677 og 1678 anbragt i en muret begravelse (se s. 1166 og 1172). Indskriften har altså kun været tilgængelig inden for dette tidsrum. Den sidste gravskrift, brødrene nævner, er Hans Andersen Æblemands, †1684.

⁴⁵³ LAFyn. *Menighedsrådsark.* Kirkeinsp.prot. Det præciseres ikke, hvilke sten, der er tale om.

⁴⁵⁴ Nummereringen er i manuskriptet kun foretaget til og med nr. XLIII, hvorfor den efterfølgende nummerering er tilføjet ved DK's redaktion.

⁴⁵⁵ Vedel Simonsen oplyser, at han afskrev kirkens inskriptioner 1811. Vedel Simonsen, *Samlinger* I.

⁴⁵⁶ Oplysningen om, hvornår epitafiet blev opsat, fremgik af en formentlig sekundær indskrift fra slutningen af 1600'erne, se ndf.

⁴⁵⁷ Michael Jaffé, *Rubens: catalogo completo*, Milano 1989, nr. 339; C. G. Voorhelm Schneevogt, *Catalogue des estampes gravé apres Rubens*, Paris 1873, nr. 368.

⁴⁵⁸ Svend Arnvig, »Billedskæreren Hans Nielsen Bang og nogle samtidige billedskærere«, *FyMi* 1966-68, 216-229; LAFyn. *Odense skifteprot.* Nr. 8 fol., 213-15. Skifte efter Henning Henningsen Bilthugger bag Skolen, 10. Jan. 1671. Svend Arnvig mener, at der er lighedspunkter mellem prædikestolen fra 1679 i Pårup kirke (Odense hrd.) og Jørgen Hansens epitafium uden dog at præcisere hvilke. Han foreslår, at Anders Hansen er mester for prædikestolen, da han er den eneste billedskærer i Odense, der synes aktiv på dette tidspunkt. De detaljer, der er fælles for de to arbejder, er nogle malede blomster på prædikestolens gesims, der dog har en noget anden karakter end blomsterne på epitafiet, samt flammelisterne omkring prædikestolens billedfelter, der nøje svarer til indramningen af epitafiets malerier. Imidlertid har prædikestolen også motiver, som »Middelfartskolen«, repræsenteret ved Hans Nielsen Bang og Jørgen Rasmussen (flammelister, snøede vinløvsøjler) havde stor forklæthed for. Jfr. Mogens Bencard, »Hans Nielsen Bang. Billedhugger i Middelfart«, *FyMi* 1962, 230-256, og samme, »Hans Nielsen Bang og Jørgen Ras-

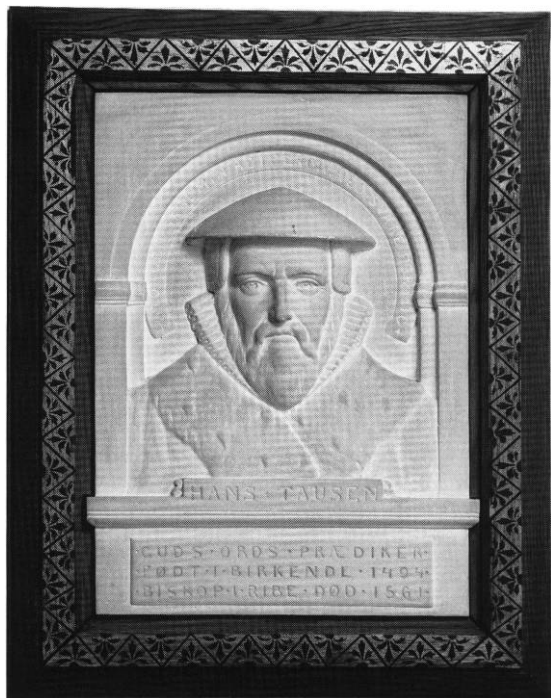

Fig. 194. Mindetavle 1895 over Hans Tavsens (s. 1145). NE fot. 1995. - Memorial tablet for Hans Tavsens, 1895.

mussen«, *FyMi* 1966-68, 230-233, samt Svend Arnvig jfr. ovf. Vrængmaskerne på epitafiets øvre vinger har nogen lighed med prædikestolshimlens vrængmasker. Desværre kendes ingen bevarede arbejder, der arkivalsk kan henføres til Anders Hansen.

⁴⁵⁹ Om Broch, jfr. Aage Fasmer Blomberg, »Nogle Kontrafejere i Odense i 17. og 18. Aarhundrede«, *Fy-Årb* II, 1942-46, 451-55 samt Weilbach, *KunstLeks* (4. udg.), 1994. Tilskrivningen til Broch stammer fra Weilbach, *KunstLeks* (3. udg.), 1952. Portrætmaleriet har i øvrigt ikke slående ligheder med de portrætmalerier i S. Knuds kirke, der - på lige så usikre grundlag og med forbehold - er tilskrevet Jochum Madsen Broch (jfr. s. 770-774). Uagtet portrætmaleriet på Jørgen Hansens epitafium har mange kvaliteter, virker personkarakteristikken mere stereotyp end f.eks. maleriet af Peder Pedersen Lerches familie i S. Knud.

⁴⁶⁰ Den tidligere indskrift er gengivet hos *Rasmussen* 1905, 26.

⁴⁶¹ Ved embedet. Regning fra Mogens Larsen på epitafiets istandsættelse; korrespondance mellem Nationalmuseet og Mogens Larsen i NM.

⁴⁶² Jfr. gravsten nr. 17.

⁴⁶³ *Rasmussen* 1905, 23. Da von Køker døde 1721 må 1723 være året for epitafiets opsætning.

⁴⁶⁴ Generalauditor Jens Mathias Hollendahl, begravet 1772 i koret (jfr. s. 1169).

⁴⁶⁵ LAFyn. *Bispeark*. Vor Frue kirkes breve; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Indkomne breve. Krageløkken blev tilsyneladende dårligt vedligeholdt, og kirken fik ikke helt de indtægter, som var forudset i testamentet.

⁴⁶⁶ LAFyn. *Odense Købstads Provsteark*. Synsforretninger over Kirker og Præstegaarde.

⁴⁶⁷ Der er ikke omtalt et gravmæle over Claus Kühl i Tureby (*DK Præstø* 591).

⁴⁶⁸ Begravelsen angives i indskriften at være »lige ud for dette epitafium midt i den lille gang i mellem daaben og døren« og regnskaberne angiver begravelsen som værende i »mandskapellet«, jfr. s. 1176. LA Fyn. *Stiftsøvr.ark*. Rgsk.

⁴⁶⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk; LAFyn. *Bispeark*, Rgsk.

⁴⁷⁰ Jfr. *Carl Gustav Schytte* (note 317) 158.

⁴⁷¹ Bircherod, *Monumenta*, nævner fire epitafier, inden indskriften på prædikestolen nævnes. De to er epitafierne over Abel Skinkel og Jørgen Marsvin, der har nr. I og II hos Bircherod, og som vides at have været placeret på korets sydvæg. Det forekommer sandsynligt, at de to andre, nemlig Erich Billes og Johan Ernst Gertz' har været placeret på korets nordvæg.

⁴⁷² Jfr. *Carl Gustav Schytte* (note 317).

⁴⁷³ Jfr. *Carl Gustav Schytte* (note 317) 160.

⁴⁷⁴ Kan være forkortelse af nomine, dvs. »af navn« (jfr. Jacob Isager i Resen, *Fyn* 119) eller »navnlig«.

⁴⁷⁵ Søren Abildgaard angiver dødsdagen til den 23. jan. Søren Abildgaards afskrift afviger i øvrigt på flere punkter fra brødrene Bircherods.

⁴⁷⁶ Indskriften er her gengivet efter Bircherod, der afviger noget fra Resen.

⁴⁷⁷ Notat i NM. Søren Abildgaard skitserede kun våbnerne, ikke epitafiet som helhed.

⁴⁷⁸ Jfr. *Carl Gustav Schytte* (note 317).

⁴⁷⁹ Vedel Simonsen, *Samlinger* I. Vedel Simonsen har muligvis forvekslet materialebeskrivelsen med Wolrat Holms epitafium, der netop var en marmortavle med en ramme af træ.

⁴⁸⁰ Epitafiet »paa den norden Side paa skraa lige for Lysekronen nedre i Kirken«, dvs. skråt for Hans Brodersens lysekrone, jfr. note 317, 160.

⁴⁸¹ »...i Kirkens midterste Gang, paa en Pille mod Syden.« Vedel Simonsen anfører også, at det hang lige for en ligsten, der ud fra sammenhængen må være nr. 23 på C. A. Møllers plan fig. 158. Vedel Simonsen, *Samlinger* I.

⁴⁸² LAFyn. *Odense købstads provsteark*. Synsforretninger. 3. juli 1836 og 6. juli 1837 omtales på søndre kirkevæg et brøstfældigt epitafium, der bør nedtages eller repareres. 13. juli 1838 er det fjernet.

⁴⁸³ Efter placeringen i Bircherod, *Monumenta* at dømme.

⁴⁸⁴ LAFyn. *Bispeark*. Odense Købstads breve. Carl Gustav Schytte omtaler 1797, (jfr. note 317) et andet epitafium, der formentlig hang på nordvæggen, nemlig Erik Billes, uden at sige noget om en katastrofal bevaringstilstand, hvorfor man må formode, at det medtagne epitafium, der skulle fjernes var Johan Ernst Gertz'.

⁴⁸⁵ SRD I, 332; *Vedel Simonsen* 2, 129.

⁴⁸⁶ Rekonstrueret efter Bircherod, *Monumenta*. Senere afskrifter af Bircherod samt 1700-tals afskriften i NM, har fejlagtigt dødsåret 1413.

⁴⁸⁷ Löffler, *Gravsten* 31. Rester af pladens metalnitter kan stadig iagttages.

⁴⁸⁸ Søren Abildgaard læser her »fecit«, Rasmussen læser »tuitur«, dvs. ser frem til, jfr. *Rasmussen* 12.

⁴⁸⁹ Indskriftens begyndelse er to heksametre. Skriften er slidt og formuleringerne usædvanlige, hvilket vanskeliggør en præcis læsning og oversættelse.

⁴⁹⁰ Jensen, *Gravsten* I, 83; II, 177. Den karakteristiske indramning af evangelistsymbolerne ses også på værkstedets ligsten over Niels Rosenkrantz, †1516, i Tirstrup, Randers amt, samt over M. Olsen, †1522, i S. Peders, Næstved (*DK Præsto* 114f.), hvor der er dødningehoveder i indramningerne.

⁴⁹¹ Søren Abildgaard noterer 1760, at stenen lå »frem for Alteret«, og A. Crone så stenen som den midter-

ste af tre foran alteret. Vedel Simonsen beskriver den som den »midterste af de 3, der ligger i Altergulvet og hvis udsendte Ender rage frem uden for Kommunikanternes Knæskamle«, dvs. skjult af alterskranken og gulvet indenfor.

⁴⁹² LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. 1860-1909.

⁴⁹³ *DaAdÅrb.*, 1905, 140.

⁴⁹⁴ Jensen, *Gravsten* I, 148; II, 192.

⁴⁹⁵ *Resen* 117; Vedel Simonsen, *Samlinger* I; A. Crone nr. 4.

⁴⁹⁶ Jensen, *Gravsten* I, 261. Den sirlige ornamentstil minder også i nogen grad om den, man finder på gravsten nr. 5 over Casper Mule (se ndf.)

⁴⁹⁷ Navnet Casper fremgår ikke i de tidligste Bircherodmanuskripter, hvor pladsen til fornavnet står tom. I KglBibl. *Thott* 1625 er navnet føjet til, mens den senere afskrift i NM gengiver navnet. Pladsen til fornavnet har tilsyneladende stået tom, eller det har været vanskeligt læseligt, (jfr. note 499).

⁴⁹⁸ Maren Mule(sdatter)s dødsår var ikke nævnt på stenen, og hun blev i øvrigt begravet i S. Knud i Mogens Mules begravelse, jfr. s. 899.

⁴⁹⁹ Resen kalder Casper Mule for Jesper Mule.

⁵⁰⁰ Chr. Axel Jensen mente at kunne se et halvt dyrehoved. Notat i NM.

⁵⁰¹ Jensen, *Gravsten* nr. 701. Her tolket som bomærkeskjold med Seebladernes våben. Denne tolkning må dog siges at være usikker. På grund af det mulige søblad i buen foreslog Chr. Axel Jensen, at stenen oprindeligt var lagt over Knud Jørgensen Seeblad, †1580, og hustru Maren Mule, †1545, og stammede fra Gråbrødre kirke. Imidlertid ved man, takket være Bircherod, *Monumenta*, hvorledes Knud Jørgensen Seeblads gravsten har set ud, og her var ingen figurfremstillinger af de afdøde.

⁵⁰² *NyKglSaml* 185, 8°. Christian Brandt tog til København 1758, jfr. Ehrencron-Müller, *Dansk Forfatterlexikon*.

⁵⁰³ *Rasmussen* 16.

⁵⁰⁴ Rimeligvis lemmen til Ide Wilhelmine Brüggemanns begravelse. (Se murede begravelse s. 1170).

⁵⁰⁵ Jfr. Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen, »Den ydmyge soldat og Udødeligheden«, *Synligt og Usynligt, studier tilegnede Otto Norn* 1990, 106.

⁵⁰⁶ C. A. Møller skriver »ulæselig Inskription; en Ridder og en Dame udhugget midt paa Stenen, omgivet af Ahner«. Vedel Simonsen troede, at den var lagt over Ide Skinkel, idet den var skjult af en »Kirkestoel«, formentlig en afskriftstolene (se s. 1113) og lå over hendes begravelse; Vedel Simonsen, *Samlinger* I. Ide Skinkel var Jørgen Hartvigsen og Anne Sehedts datterdatter. (Se murede begravelse s. 1168).

⁵⁰⁷ A. Crone bruger udtrykket: »staar der nu opstillet«, hvilket må tolkes således, at stenen er flyttet dertil 1852.

Fig. 195. Gravsten nr. 2, 1524, over Jørgen Marsvin og Anne Passow (s. 1149). Kobberstik fra Bircherod, *Monumenta*. - Tombstone no. 2, 1524, of Jørgen Marsvin and Anne Passow.

⁵⁰⁸ Jfr. *DaBiogrLeks*.

⁵⁰⁹ *DK KbhBy* 58, 86. Her fandtes epitafium og gravsten. Han lod også oprette et monument i Svindinge kirke, Svendborg amt, over sig selv og sine to brødre, jfr. Jensen, *Gravsten* I, 214f., 229; II, 219f.; Tavle 61. Der er desuden efterretninger om et nu ødelagt epitafium over Christoffer Valkendorf i Bergens domkirke, Norge. *NoK*, Bergen II, 71.

⁵¹⁰ *DaBiogrLeks*. Christoffer Valkendorf blev udnævnt til rentemester 1574 og rigsråd 1576, førstnævnte stilling opgav han 1589.

⁵¹¹ Jensen, *Gravsten* nr. 218. Stenen var allerede, da Chr. Axel Jensen undersøgte den, så slidt, at han opgav at identificere den. Ikke desto mindre er det, takket være hans forsøg på at aflæse indskriften, muligt ved sammenligning med tegningen i Bircherod, *Monumenta* at identificere den.

⁵¹² Den er i Bircherod, *Monumenta* nævnt efter Jørgen Marsvins gravsten, der lå midt i koret.

⁵¹³ Dødsår iflg. *DaAdÅrb* 1905, 182.

⁵¹⁴ Christian Brandt oplyser, at gravstenen målte 13 kvarte. Se G. L. Wad, »To Odensiske Monumenter«, *FyFort* I, 46; Christian Brandts notater i *NyKglSaml* 185, 8°; Fritz Schönwandt, »Christoffer Bang i Odense (†1599) og den ældre Bangslægt i Assens«, *PersHistT* 1980, 189. Her gengives Brandts tegning af gravstenen fejlagtigt som Jens Bircherods skitse.

⁵¹⁵ »Odense Monogramisten« er muligvis identisk med Jørgen Stenhugger. (Jensen, *Gravsten* II, 91-92, nr. 282). Det er antaget, at gravstenen er udført før 1573, da Hans Mule flyttede til S. Knuds sogn. (*FyFort* I, 49, 84-85). Ingen af »Odense Monogramistens« øvrige arbejder er imidlertid dateret så tidligt.

⁵¹⁶ LAFyn. *Topografica* nr. 87, G. L. Baden, Samlinger til Odenses Historie og Topografi. Vedel Simonsen, *Samlinger* I. Vedel Simonsen hævder, at Søren Abildgaard havde aftegnet stenen, men denne tegning findes tilsyneladende ikke mere.

⁵¹⁷ *Carl Gustav Schytte* (note 317) 159.

⁵¹⁸ Inv.nr. 32/1907. Den blev fundet i Henrietteslysts have mellem Nørrebro og Tolderlundsvej, Odense, og købt af J. Hansens Vognmands- og Fourageforretning, Odense, for 20 kr.

⁵¹⁹ Tilnavnet Gaas nævnes ikke på gravstenen, jfr. Larsen, *Rådsaristokrati* 158-162.

⁵²⁰ Datter af Poul Andersen Medelby, *1596, se ndf., gravsten nr. 11.

⁵²¹ I øvrigt savnes oplysninger om Hans Madz' begravelse i S. Knud eller på den tilhørende kirkegård.

⁵²² Vedel Simonsen, *Samlinger* I. Han kunne kun læse Dorthe Christensdatters navn og hendes dødsår (fejlagtigt) som 1652.

⁵²³ Dette kan have været den oprindelige placering, idet Bircherod, *Monumenta*, nævner den lige efter Jacob Jespersens gravsten (gravsten nr. 6), som også lå i koret.

⁵²⁴ Larsen, *Rådsaristokrati* II, 159 kalder hende Ellen.

⁵²⁵ Bircherod læste dødsåret som 1635. Wiberg, *Præstehist* samt *DaBiogrLeks* oplyser, at hun blev begravet 3. maj. 1642(!).

⁵²⁶ Her hentydes til, at Poul Andersen Medelby, der en tid var hofprædikant og kgl. konfessionarius, 1599 blev afsat som sognepræst i Visby, Gotland. Wiberg, *Præstehist* samt *DaBiogrLeks*.

⁵²⁷ G.m. Peder Knudsen Gaas, (se ovf., gravsten nr. 10).

⁵²⁸ Forkortelsestegn over »e«.

⁵²⁹ 1811 besværede enken E. C. Holm sig over, at tre af hendes og hendes afdøde mands, oberst Holms, gravsten i ↑Gråbrødre kirke var solgt uden hendes vidende, og hun ønskede derfor tre andre sten herfra som erstatning. Hun håbede, at man ikke ville nægte hende dette, især da hun havde brug for en sten til sin mands grav. LAFyn. *Bispeark*. Odense hospitals breve 1811-15.

⁵³⁰ »Loszbecker« (Loszbäcker) (en der bager med løst mel) er det samme som en Weiszbäcker, dvs. hvedebrødsbager, jfr. Jacob et Wilhelm Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig, 1854-1960.

⁵³¹ †1694, jfr. murede begravelser s. 1171.

⁵³² Jfr. murede begravelser s. 1167.

⁵³³ Dødsår og -dato er slidt bort på stenen, men dødsåret er oplyst hos Larsen, *Rådsaristokrati* I, 271, note 82.

⁵³⁴ På stenen kan nu kun læses »stensdaatter«, men iflg. C. Klitgaard, *Kiærulfske Studier*, Aalborg, 1914-18, 343f., hed hun Carstensdatter.

⁵³⁵ Evt. Claus Friedrichsens våbenskjold.

⁵³⁶ Hvornår er ikke oplyst, jfr. *Rasmussen* 32, men antagelig 1892, jfr. brev i NM fra J. V. Petersen af 27. sept. s.å., (det vedrører i øvrigt S.Hans). Her nævnes en ligsten fundet ved lægningen af varmerør. Petersen mener, at stenen er personalhistorisk interessant, da den er over en rådmænd fra 1600'erne, men han undlader at oplyse navnet.

⁵³⁷ Om spindelen som forkrænkighedssymbol, se Hans Stiesdal og Marie-Louise Jørgensen, »Urspindelen og urhjulet - to oversete forkrænkighedssymboler«, *NMArb* 1985, 119-127.

⁵³⁸ *SRD* I, 308-09, angiver, at borgmester Albert Grote døde 1354.

⁵³⁹ I stedet for »iiii« læser Bircherod: »iiii J«.

⁵⁴⁰ Det sidste udtryk, at 'hun døde for ham' lyder temmelig dramatisk. Her har muligvis stået »ora pro eo« (bed for ham), men det virker ejendommeligt, at man opfordres til at bede for ham, ikke for hende.

⁵⁴¹ *Vedel Simonsen* 2, 48-49; C. Engelstoft, *Sognehistorie* 189.

⁵⁴² Crone antager, at der er tale om ligstenen over borgmester Albert Grote, uden at han i dette tilfælde henviser til Abildgaards tegning, men til Vedel Simonsens oplysning om borgmesterens død 1354.

⁵⁴³ *ÅrbOdense og Assens* 1931-36, 392.

⁵⁴⁴ *DaAdÅrb* 1910, 328.

⁵⁴⁵ Tegningen af gravstenen er i Bircherod, *Monumenta*, anbragt lige efter tegningen af Casper Mules sten.

⁵⁴⁶ *ÅrbOdense og Assens* 1931-36, 393. Henning Val-kendorff nævnes kun 1374 iflg. *DaAdÅrb* 1928, 130.

⁵⁴⁷ *DaAdÅrb* 1905, 178, angiver Hans Mules dødsår som 1439, men såvel Bircherod som Søren Abildgaard har læst 1459. Hustruens navn og dødsår kunne ikke læses af Bircherod og Abildgaard.

⁵⁴⁸ Abildgaard's *Johannis* må være en fejl (Abildgaard's eller stenens?) for *Johannes*. Abildgaard's *proprocitus* kan være en fejl (Abildgaard's eller stenens?) for *propositus* (= *praepositus*), hvilket sædvanligvis betyder 'provst' eller 'abbed', men også kan bruges om forskellige verdslige 'ledere' eller 'formænd'. Efter dette ord har Abildgaard en lakune, som kan have rummet angivelsen af, hvad Hans Mule var *propositus* for. Bircherods *proconsul* må betyde borgmester. Abildgaard's *...onienus* dækker muligvis over *Othoniensis* ('odenseansk' eller 'i Odense'), jfr. Bircherods *Othonie* ('i Odense').

⁵⁴⁹ Jacob Bircherod oplyser, at man i Mulernes slægt kunne fortælle, at Hans Mule blev begravet i Sortebrødre kirke, men at hans efterkommere lod stenen over ham flytte til Vor Frue. KglBibl. *Additamenta* 161 fol. *Beskrivelse over Byen Odense og dends Antiquiteter* 1730; *DaAtlas* VI, 590; *Bloch* I, 2, 480.

⁵⁵⁰ Rasmus Nyerup, *Historisk Statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark-Norge ...* 4. Bd., Tillæg, 1807, 71-74; Vedel Simonsen, *Samlinger* I.

⁵⁵¹ Dog oplyser *Trap* (2. udg.), at den i 1870'erne stadig er i kirken. Imidlertid må der tages forbehold over for oplysningen, jfr. note 555.

⁵⁵² *MarmDan* 227, med en kryptisk henvisning til Resen, *Ind. Biblioth. lit.*; stenen nævnes ikke i Bircherod, *Monumenta*, og A. Crone omtaler den som forsvundet. Jesper Henriksen førte Frillernes våben (jfr. Henry Petersen, *Danske gejstlige Sigiller*, 1886, nr. 349), men *MarmDan* omtaler ham som »gente Quitzovii«. Misforståelsen skyldes muligvis, at Jesper Henriksen 1480 tilskødede sin »eneste arving og morbroderdatter« Mette Clausdatter Bølles mand Henning Jensen Qvitzow Sandagergaard. *DaAdÅrb* 1910, 264.

⁵⁵³ *ÅrbOdense og Assens* 1931-36, 393. Jørgen Kaas Emmixen angiver dødsåret til 1400, men det må bero på en fejllæsning. Der nævnes faktisk en Hans (Johannes) Urne 1390 og 1392, jfr. *DaAdÅrb* 1905, 466 samt *SRD* I, 316, men denne omtales som adelsmand, søn af væbner Lage Nielsen Urne, og ikke som domprovst.

⁵⁵⁴ *DaMag* 1. rk., bd. 1. 293-294.

⁵⁵⁵ *Trap* (2. udg.) oplyser at stenen er i Frue kirke, men henviser til en illustration i *DaMag* I, 289, der

faktisk viser den sten, der var i S. Knud. Bircherod, *Monumenta*, omtaler imidlertid ikke stenen over Hans Urne i Vor Frue, og oplysningen er således næppe korrekt.

⁵⁵⁶ Ligstenen er af Chr. Axel Jensen henført til samme værkstedsgruppe som gravsten nr. 5, jfr. Jensen, *Gravsten* II, nr. 534, men da stenen kun kendes fra Bircherods gengivelse, der er uden detaljerede ornamenter, er en værkstedstilskrivning meget usikker; Fritz Schönwandt, »Christoffer Bang i Odense (†1599) og den ældre Bangslægt i Assens«, *PersHist* 1980, 189.

⁵⁵⁷ Denne overbevisende tolkning af bogstaverne er foreslået af Rasmus Nyerup, *Historisk-Statistisk Skildring af Tilstande i Danmark og Norge*, 4. Bd., Tillæg, 1808, 84.

⁵⁵⁸ Dvs. 26. okt., jfr. R. W. Bauer, *Calender for Aarene fra 601 til 2200 efter Christi Fødsel* nr. 12.

⁵⁵⁹ Ifølge A. Crone med henvisning til Eiler Brockenhuis' kalenderoptegnelser i Karen Brahes Bibliotek (C, III,5).

⁵⁶⁰ Jfr. *Carl Gustav Schytte* (note 317).

⁵⁶¹ Vedel Simonsen, *Samlinger* I. Gravstenen nævnes, men omtales i datid.

⁵⁶² Gravstenens placering hos Bircherod, *Monumenta*, indikerer ligeledes, at den var i koret.

⁵⁶³ Jost Kemner nævnes hverken hos *Bøje* eller i *Fynsk Kirkesølv*, og der kendes ingen arbejder af ham. Bircherod angiver kun dødsåret, Resen også dato.

⁵⁶⁴ Resen kalder udtrykkeligt gravmindet for epitafium, mens brødrene Bircherod har anbragt indskriften midt i deres manuskript, dvs. der hvor de ellers kun omtaler ligsten. Det er således noget usikkert, om der er tale om et epitafium eller en gravsten.

⁵⁶⁵ Hos Bircherod omtales den lige efter Peder Knudsen Gaas' sten (gravsten nr. 10), der lå i koret foran kortrappen (jfr. fig. 158).

⁵⁶⁶ Larsen, *Rådsaristokrati* 56-57.

⁵⁶⁷ Jfr. *Carl Gustav Schytte* (note 317) 159.

⁵⁶⁸ Wiberg, *Præstehist.*

⁵⁶⁹ Iflg. Resen placeret i nærheden af prædikestolen, men placeringen hos Bircherod tyder snarere på en placering i skibets vestende.

⁵⁷⁰ Om dødsåret, se Larsen, *Rådsaristokrati* II, 53f.

⁵⁷¹ Familienavnet Bostede var ikke nævnt på stenen.

⁵⁷² Hr. Kjeld Nielsen, præst i Saxild, Hads hrd., Århus amt, †21. marts 1600, jfr. Wiberg, *Præstehist.*

⁵⁷³ Lauritzen iflg. Resen.

⁵⁷⁴ Dvs. 21. april, jfr. R. W. Bauer (note. 558).

⁵⁷⁵ Jfr. R. W. Bauer (note 558), nr. 24.

⁵⁷⁶ Iflg. Resen placeret i nærheden af prædikestolen, men placeringen i Bircherod, *Monumenta*, indikerer en plads i skibet.

⁵⁷⁷ Resen angiver dødsåret som 1622.

⁵⁷⁸ Her er formentlig tale om felbereder Laurids Jørgensen, der var kirkeværge for Vor Frue og 1674 blev

nedsat i en muret begravelse i søndre korsarm, uagtet at placeringen hos Bircherod indikerer en placering af gravstenen i koret, se s. 1171. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

⁵⁷⁹ Tilnavnet ses ikke i inskriptionen.

⁵⁸⁰ Jfr. Resen, *Fyn* 123.

⁵⁸¹ Bloch I, 3, 1789, 798-99.

⁵⁸² LaFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; *DaBiogrLeks.*

⁵⁸³ Vedel Simonsen citerer indirekte sarkofagens/kistepladens inskription i dansk oversættelse (Vedel Simonsen, *Samlinger* II).

NOTER TIL BEGRAVELSER

⁵⁸⁴ Bloch I, 2, 1789, 239.

⁵⁸⁵ Jfr. *DK Holbæk* 3250, hvor en åben begravelse defineres som et umiddelbart tilgængeligt rum til forskel fra den »lukkede« murede begravelse, der er dækket af et gulv, hvælvet eller en ligsten.

⁵⁸⁶ LAFyn. *S. Knuds Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁵⁸⁷ F.eks. var præsternes begravelse fri, ligesom kirken ansatte synes at have nydt visse privilegier. Gaver til kirken kunne i nogle tilfælde udløse fri begravelse eller en reduktion, som det var tilfældet med jomfru Ide Skinkel 1683. I nogle tilfælde synes man også at have taget hensyn til afdødes økonomi.

⁵⁸⁸ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Det præciseres ikke hvor eller hvilke. Med det brugte udtryk »overhvelve gravhælvvingerne« menes der formentlig, at de er muret til og gjort utilgængelige.

⁵⁸⁹ RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet I. kontor.* Nr. S 792/1866.

⁵⁹⁰ RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet, I. kontor:* Nr. S 837/1866; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve.

⁵⁹¹ LAFyn. *Præstearkiver og Personalia.* Microfische af såvel kirkebøger som Brandts kirkebogsudtog i RA.

⁵⁹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *HofmFund* VI 1760, 295-298.

⁵⁹³ RA. *Kirke- og Undervisningsministeriet, I. kontor.* Nr. S 837/1866.

⁵⁹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Den megen tumult bundede måske i, at fru Hahn havde testamenteret store beløb til veldædige formål.

⁵⁹⁵ *HofmFund* V, 1760, 218-219; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁵⁹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. Brev fra pastor Wirth 9. sept. 1812. Planen blev tilsyneladende ikke realiseret, se ndf.

⁵⁹⁷ *HofmFund* VI 1760, 295-298.

⁵⁹⁸ *HofmFund* V 1760, 218.

⁵⁹⁹ RA. *DaKanc.* D24: Fynske og smålandske tegneiser, bd. 2, 1708-15. D 25 concepter; LAFyn. *Bispeark.* Breve. 1617-1780.

⁶⁰⁰ *HofmFund,* Revision og Fortsættelse ved Dr. N. Schack, 5, 1841, 12.

⁶⁰¹ Beretningen omtales af N. Schack (note 600).

⁶⁰² Johan Grundtvig (udg.), »Ejler Brokkenhuses historiske Kalenderantegnelser for 16. årh.« i *FySaml.*, bd. 6, 1873, 416; J. Schurmann, »Walkendorferne paa Klingstrup, deres Donationer og Stiftelser. Med Bidrag til Gaardens Historie 1530-1880« *FySaml.*, 1884, bd. 9, 22.

⁶⁰³ *Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41*, 151.

⁶⁰⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; RA. *Rtk. Rev. rgsk. Kirkeresk.* Odense Provstis kirkeresk. Odense hrd. 1664-72. Oplysningen i sidstnævnte regnskab om, at begravelsen var i kapellet, må være en fejlskrivning.

⁶⁰⁵ Biskop Jens Bircherod oplyser, at sognepræsten til S. Knud, M. Lauritz Christensen prædikede over ham. (*Bircherods dagbøger*)

⁶⁰⁶ Sigvard Mahler Dam, »Unkersønnerne - en fynsk adelsslægt, der slog sig på købmandshandel«, *Pers-Hist* 1986, 120. Hun var 1° g.m. sognepræst ved Vor Frue kirke Ludvig Mikkelsen Tisdorph, som formentlig også er begravet her.

⁶⁰⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Jens Madsen var gift med sognepræst Niels Pedersen Bruuns datter Mette Bruun, der imidlertid ifølge Christian Brandt blev begravet i Vor Frue kirke 24. marts 1676. Det fremgår ikke, hvor i kirken hun blev begravet. *Sigvard Mahler Dam* (note 606) 120, note 15. Regnskabsoplysningen kunne tyde på, at Jens Madsen havde giftet sig igen. Denne hustru har ikke kunnet identificeres.

⁶⁰⁸ Senere, 1783, kom Kragekøkken under »Sukkergården«. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

⁶⁰⁹ G. L. Wad, »Bidrag til skildring af Thomas Kingo«, *FyFort* IV, 1924, 78.

⁶¹⁰ Datter af Jens Lassen, se †muret begravelse i nordre korsarm, nr. 1 s. 1172. Om hendes forfatterskab, se *DaBiogrLeks.*

⁶¹¹ Dvs. sletdaler.

⁶¹² G. L. Wad (note 609) 79, med henvisning til LAFyn. *Odense Skifteprot.* XIX, 710.

⁶¹³ Det var formentlig søsteren til Abel Cathrine Lassen, romanforfatterinden Anna Margrethe Lassen, der forfattede et sørgedigt til begravelsen, trykt hos Chr. Brandt, Odense. (Eksemplar på KglBibl.):

»Hvo Kronen vinde skal, maa mandeligen
stride,
Hvo Himlen arve vil, maa ondt i Ver-
den lide,
... at skjønt hun
stedse laae
Med vee i mange Aar sin siuge-Seng oppaa
Saa viiste hun sig dog saa haardfør udi smerte,

Frue Barners! Frøchen= og Hr. Captain-Las-
on! dette

Skal Eders andres og, som sørge, sorrig lætte
 Thi savner I end nu en Moder, Syster kiær,
 I veed, Hun fra sit Kors til Fryd optagen er.
 Lår derfor Eders Graad ey ned paa kinder flyde
 Saa saare! tæncker paa! I skal i Himlen nyde
 Med hende Samling slig, som ey af skilsmis
 veed,

Men varer stedse ved i Fryd til Ævighed«.

⁶¹⁴ Ritmester Andreas Lange var Anna Sybilla Langes fader, se Friederich von Havens begravelse (ndf., nr. 5) samt gravsten nr. 18. Aage Dahl, »Fyns Stifts Præstehistorie«, *FyÅrb* IV, 1962-64, 61.

⁶¹⁵ Friederich von Havens begravelse er ikke noteret i regnskaberne.

⁶¹⁶ »I Choret under den Sten, som Messing Bægeret er sat ind i, i en åben Begravelse« (*Kirkebog*). Der var to ligsten i koret med et messingbæger, nemlig Jacob Mogensens, der lå inden for alterskranken, samt Dibern Quitzows. Vedel Simonsen omtaler en gravlem nord for Dibern Quitzows gravsten, som meget vel kan være nedgangen til Hans Møllers begravelse. Vedel Simonsen, *Samlinger* I.

⁶¹⁷ Iflg. skiftet. Oplysning fra *Odensedatabasen*, Historisk Institut, Odense Universitet.

⁶¹⁸ Pastor Jens Rasmussen Balslev var den unge Niels Trolles stedfader, der overtog enken og kaldet i Verninge efter sognepræst Peder Frandsen Trolle. Den ældre Niels Trolle og Peder Trolle har muligvis været brødre.

⁶¹⁹ LAFyn. *Bispe.ark.* Odense Købstads breve.; *LAFyn. Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁶²⁰ LAFyn. 5. *Knuds Kirkebog*.

⁶²¹ Vedel Simonsen, *Samlinger* I. Den nævnte oberst Poulsen er ikke selv begravet her.

⁶²² Laurs, Laurids eller Lars Hansen var antagelig Jørgen Hansens broder.

⁶²³ I regnskabsposterne for den pågældende dag benævnes begravelsen et sted at være Jørgens Hansens, et andet Christian bagers.

⁶²⁴ Alternativt stavet Laurs eller Laurids

⁶²⁵ En udateret $\dagger$ gravsten er muligvis lagt over denne Laurids Jørgensen se $\dagger$ gravsten nr. 34.

⁶²⁶ Antagelig identisk med Johan Rasmussen Østrup, der begravede flere børn i mandskapellet. Se ndf. under »Andre eftermiddelalderlige $\dagger$ begravelse i søndre korsarm«.

⁶²⁷ Begravelsen omtales ikke i regnskaberne. Iflg. C. Klitgaard, *Kjærulfske Studier*, Aalborg, 1914-18, 343f., blev han begravet 27. sept. 1697, og en søn Hans Olufsen Kjærulf (Kierulf), begravet 7. juli s.å. 1726 kaldes begravelsen for Christen Joches. Af epitafiet fremgår det, hvornår Christen Jessen døde, men hans begravelse er ikke noteret i regnskaberne.

⁶²⁹ Anna Sørensdatter var 1° g.m. Jørgen Jespersen Møller.

⁶³⁰ Navnet fremgår hverken af regnskaberne eller kir-

kebogen, men i vejviseren 1761 står hun nævnt som købmand Jørgen Møllers enke. Jørgen Møller var far til Søren Møller. Se Finn Grandt-Nielsen, *Holbergtidens Odense, en perspektivtegning fra 1761*, Odense 1988, 56.

⁶³¹ 1728 donerede han kirkens alterklæder, jfr. s. 1086.

⁶³² Aage Dahl, »Fyns Stifts præstehistorie« IV, *FyÅrb* 8, 1962-64, 60. Placeringen af Peder Olufsen Kryssings begravelse kendes ikke.

⁶³³ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk; Mogens Faber blev ikke selv begravet i den murede begravelse, men på kirkegården 22. maj 1793.

⁶³⁴ Jfr. ovf. s. 1167. Det ses ikke, hvor Karen Pogwisch blev begravet.

⁶³⁵ *Bircherods Dagbøger*; LAFyn. S. *Knuds Kirkebog*

⁶³⁶ Ifølge LAFyn. S. *Knuds Kirkebog*, blev han ført fra S.Knuds kirke 21. dec. 1717.

⁶³⁷ Iflg. regnskaberne nedsættes hun i forældrenes begravelse i koret, men da Ludvig Christiansen bagers begravelse lå i kvindekapellet, d.e. nordre korsarm, må dette bero på en fejlskrivning.

⁶³⁸ *Boje* II, 110.

⁶³⁹ *Vedel Simonsen* II, 2, 165; *Grundtvig* (note 602) 323, 434.

⁶⁴⁰ Hans Knudsen og Albert Fabritius, *Perlestikkerbogen*, Kbh. 1954, 356, jfr. font (s. 1102).

⁶⁴¹ Dødsår iflg. Bircherod, *Monumenta*. Larsen, *Raadsaristokrati* II, 159, anfører dog 1652.

⁶⁴² Iflg. gravsten. Wiberg, *Præstehist.* samt *DaBiogr. Leks.* angiver, at hun er begr. 3. maj. 1642(!).

⁶⁴³ *Vedel Simonsen* II, 2, 97.

⁶⁴⁴ *Bloch* I, 798-99.

⁶⁴⁵ Barnet blev nedsat i den »forrige kapellan«, hr. Hans' begravelse. Her må tænkes på Hans Andersen Æblemand, selv om han var sognepræst.

⁶⁴⁶ »For sin Hustruis Fedrene Grav i Mand Cappelet at aabne og hans Barn nedsætte«. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.

⁶⁴⁷ Denne Hans Rust er ikke identisk med guldsmeden Hans Rust, $\dagger$ 1672 (*Boje*, 4083-84), men kan muligvis være en søn eller sønnesøn.

⁶⁴⁸ Denne begravelses placering er dog ikke præciseret.

⁶⁴⁹ »I Mands Capellet Norderste Rad østen for Stoelene«. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁶⁵⁰ »I samme gang« (dvs. som klokker Kühl, jfr. ovf., den lille gang i mandskapellet). F. Hjort, »Optegnelser om Tallerup«, *ÅrbOdense og Assens*, 1917-21, 516.

⁶⁵¹ Iflg. *Finn Grandt-Nielsen* (note 630), 15.

⁶⁵² Sognepræst Ludvig Mikkelsen Tisdorph holdt prædiken. Mouritz Ascherslebens svigerinde, Sibylle Giøe, blev 7. dec. 1635 henrettet for mordet på et barn, som han iflg. vedholdende rygter var faderen til. Sibylle Giøe oplyste dog ikke noget om faderens navn. G. L. Wad, »Sibylle Gjæoe« i *FyFort.* 1, 11. -

Mouritz Ascherslebens hustru, Ellen Giøe, †4. april 1656, blev gravsat bag alteret i S. Hans kirke, jfr. LAFyn. *Karen Brahes bibliotek*, D I, 10. Samling af gravskrifter over adelige personer c. 1700, 15.

⁶⁵³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Gregorius bogbinder betalte. Det fremgår ikke, om det var kapellan Jørgen Clausens datter eller tjenestepige.

⁶⁵⁴ Han benævnes også »Ørslev« jfr. Wiberg, *Præstehist.*

⁶⁵⁵ Med den lille gang menes dog muligvis den lille gang i søndre korsarm.

⁶⁵⁶ Her menes dog muligvis den lille gang i søndre korsarm.

⁶⁵⁷ Ifølge *Odensedatabasen*, Odense Universitet, enke efter Niels Møller.

⁶⁵⁸ Lorentz farver begravede 1665 og 1668 nogle børn på et ikke angivet sted i kirken.

⁶⁵⁹ Foruden »den store gang«, bruges benævnelserne »den lange gang« eller »kirkens øverste gang«.

⁶⁶⁰ Navnet staves på flere forskellige måder i kilderne, f.eks. »Ølsleger«, »Ølbleger« eller »Øllensleger«.

⁶⁶¹ Efter Rasmus Andersen stiftsskrivers »Permission«. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; formentlig i den store gang som den øvrige familie.

⁶⁶² I »hendes Forældres Grav«. Navnet fremgår desværre ikke, heller ikke hvem hustruens forældre var.

⁶⁶³ Hvilken muremester hun var enke efter, fremgår ikke

⁶⁶⁴ Mosteren, Elisabeth Volchmar, tog sig sammen med sin mand, trompeter Volchmar, af J. M. Lahn og oplærte ham i handskemagerfaget. Margaretha Dibbern var 1° g.m. Johan Matthias Lahns fader, gæstgiver Johan Matthias Lahn, og 2° g.m. trompeter Christian Schaaf, iflg. *DaBiogrLeks.*

⁶⁶⁵ »I Kirkens midterste Gang, herover en udslidt Liigsteen, dernest Michel Mules af 1537, dernest 2 andre udslidte, af hvilke den første har sin Plads over Handskemager Lahns Gravhvelving«. Vedel Simonson, *Samlinger* I. Handskemager Lahn lagde en ligsten over sin moder i 1770 (jfr. †gravsten nr. 38).

⁶⁶⁶ *Finn Grandt-Nielsen* (note 630) 68.

⁶⁶⁷ Handskemager Johan Mathias Lahn, se s. 1180.

⁶⁶⁸ Indførelsen i kirkebogen er sket mellem disse da-

toer. Indført 10. maj i rgsk. (LAFyn. *Stiftsøvr.ark.*).

⁶⁶⁹ Står kun nævnt ved efternavn. Fornavn iflg. *Finn Grandt-Nielsen* (note 630) 58.

⁶⁷⁰ Iflg. *Finn Grandt-Nielsen* (note 630) hed manden Carsten Christensen og skulle være død ca. 1774.

⁶⁷¹ »Tværgangen ved koret« er formentlig korsskæringen eller måske en af korsarmene.

⁶⁷² Forvirringen skyldes også, at orglets placering strækker sig over både skib og tårnum.

⁶⁷³ Begravet i søndre korsarm, se ovf.

⁶⁷⁴ Begravelsen blev betalt af svigersønnen, Hans Jacobsen, der blev begravet i søndre korsarm, se ovf.

⁶⁷⁵ »I sin salig Mands Begravelse«. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk. Der må være tale om Mathias Ludvigsens hustru 1. mands begravelse. Hvem han var, fremgår ikke.

⁶⁷⁶ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Regnskaberne nævner ikke hans hustrus begravelse. Den har muligvis været fri, da hun stod som giver af den ene lysekroner, jfr. lysekroner nr. 6.

⁶⁷⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Div. sager, 1818-1909. Reglement 12. juni 1818 om Assistskirkegården.

⁶⁷⁸ *Odense Bys Historie* 6, 283.

⁶⁷⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indkomne breve. Tegningerne synes ikke at være bevarede.

⁶⁸⁰ Iflg. *Iversens Avis*, 1. dec. 1815; Johannes Basse Bang var med til at opføre Odenses første teater 1795, jfr. *Holbeck* 689.

⁶⁸¹ Iflg. regnskaberne lagt på graven 1858. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁶⁸² Brændevinsbrænder Niels Nielsens enke (Mad. Frydendahls moder) angives at være begravet dér 17. aug. 1836 og en Knud Christian Frydendahl, 19. juni 1839. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Div. sager 1818-1909.

⁶⁸³ Lagt 1858. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁶⁸⁴ Monumentet rejst 1860. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁶⁸⁵ 1801 nævnes det, at postmester Lausens gravsted indhegnes. Der var dog her tale om P. C. Lausens fader, postmester Martin Christopher Lausen, †1798. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Hovedrgsk.; *Holbeck* 271.

Fig. 196. Ydre, set fra nordvest. Fot. o. 1915. - *Exterior from the north-west.*

ODENSE • VOR FRUE CHURCH

ENGLISH SUMMARY

HISTORICAL BACKGROUND

(pp. 1013-15)

In the Middle Ages the church was attached to one of the island's two deaneries, and the dean resided in the so-called rural deanery by the river Odense Å, south-east of the church. The close link between the church and the rural dean is first documented in late medieval sources, but it has probably been a reality from the time of Erik Lam (1137-46), when the sources mention Livo, the earliest known rural dean in Funen. Perhaps Livo initiated the building of the Romanesque granite ashlar church that is still partly

preserved but the earliest recorded mention of the church dates from 1295. After the Reformation in 1536 the areas round the former Dominican blackfriars monastery and St. George's hospital were incorporated in the deanery, whose fairly extensive landed estate was appropriated by the King. From 1547 the latter appointed the Chancellor of the Realm to the office of dean with jurisdiction over the church. After the introduction of Absolute Monarchy in 1660 the church came under the Danish Chancellery, and from 1672 under the diocesan authorities but as a private foundation responsible for defraying the expenses of its upkeep and repairs.

MEDIEVAL ALTARS

(pp. 1015-17)

Information about the church's medieval altars stems partly from post-Reformation disputes over the return of possessions bequeathed to altars, mainly incomes from landed estates or houses after the Reformation, and notably an inventory or written account of these from 1560. Thus it appears that apart from the high altar, dedicated to Our Lady, the church possessed a Holy Cross altar, and altars consecrated to St. Andrew, St. Anne, St. Bartholomew, St. Gertrude, St. James, St. George, St. Catherine, St. Lawrence, the Virgin Mary, St. Martin, St. Nicholas, and the Trinity.

SURROUNDINGS

(pp. 1018-24)

The church is situated on the eastern outskirts of the historical town centre, on a corner site, south-east of the crossing between Overgade and Hans Mules gade - Frue Kirkestræde. Overgade and its western extension, Vestergade, constituted the principal axis of the oldest settlement, and the church was built here on the rising ground of a morainal ridge along the north bank of the river. Frue Kirkestræde, west of the church, leads down to the bridge Frederiksbroen (fig. 5) which, in the Middle Ages, was the only way across the river and the highway which led to Svendborg. Only little is known in detail of the medieval buildings around the church. Immediately east of the church by the Overgade gate there was a watermill (Pjentemølle) driven by the stream Rosenbækken. Where this stream flowed into the Odense river was the site of the deanery (cf. fig. 7). Finds of medieval masonry suggest that this position had not substantially changed when the buildings were rebuilt after their destruction under Bishop Beldenak at the beginning of the 16th century. In addition, beneath the Technical School by the churchyard's south boundary, the remains have come to light of a

cellar which has probably been part of a marginal medieval development.

After the Reformation information grows about what kinds of building surrounded the church. Parts of their fabric are still preserved, to some extent in a rebuilt form. To the east of the church lay the residence of the rural dean; in 1720 it was turned into a barracks and subsequently enlarged and altered. About 1880 the barracks was moved, and a new street built, Provstegade, with adjoining housing, the backyards of which abutted on the churchyard boundary. Medieval buildings south of the church appear to have survived in a row of tenements, converted in the mid 19th century into a factory. After a fire in 1875 the factory was re-erected, but rebuilt in 1879 as premises for the Technical School (cf. fig. 10). In 1995-97 this was made into the parish hall. The town properties west of the church, along the west side of Kirkestræde, have preserved the character of an old market town with their two-storey front houses facing onto the street. Nos. 7-9 served as the curate's residence after the reorganisation of ecclesiastical matters in Odense in 1541, and continued to function as such until the incumbency was discontinued in 1803. The character of the neighbourhood to the north of the church was heavily affected when the police headquarters and Hans Mules Gade were built about 1950. Up to then these houses formed a harmonious entirety in the 18th century classical style (fig. 11). Between the existing houses Nos. 60 and 64 ran the narrow lane Præstestræde, leading to Vor Frue's vicarage which was in use until 1923.

CHURCHYARD

(pp. 1024-39)

The boundaries of the medieval churchyard are unlikely to have differed essentially from those shown on Braunius's map (cf. fig. 7): to the west and north bounded by Frue Kirkestræde and Overgade, to the south by the school house, and the row of houses mentioned above, and to the east by the deanery and its grounds. In post-medieval times the area was reduced by several

buildings (later demolished), and after setting up an ancillary cemetery in 1811, and subsequently the ruling that no further interments be carried out within the churchyard, it became possible both to turn the churchyard's grounds into a park while cutting down the size of the area, which enabled the enlargement of Overgade and Frue Kirkestræde (1829 and 1855), as well as to establish an entrance to the mortuary and to the factory south of the church.

Boundary walls and entrances (p. 1025). The present churchyard boundary consists partly of a low concrete wall to the east and south, built after the barracks (deanery) was demolished in 1883, and partly of a row of buildings from various periods. The boundary abutting Overgade and Frue Kirkestræde was regulated in 1942 (architect: Knud Lehn Petersen). To the north it is a stone wall which stabilises the higher part of the churchyard; to the west, it comprises low split-stone walls, which also bound the path leading to the west portal of the church; and to the south, a brick wall with the main gateway into the church precincts. †*Boundary walls* (p. 1026). According to Braunius's map (fig. 7), the churchyard boundary abutting Overgade and Frue Kirkestræde was of brick at the close of the 16th century; whereas to the east and south-east, plank fences marked the boundary between the churchyard and the land belonging to the deanery; lastly, the above-mentioned row of houses and the school formed the boundary to the south. The church's book-keeping accounts, preserved from the close of the 17th century, corroborate this delineation. The accounts mention repeated maintenance expenses and essential renewals, e.g. of the plank fences which in the time of the barracks were succeeded partly by stables, and partly by half-timbered fencing of a familiar type (cf. fig. 19). Cast-iron railings were put up (fig. 14) after the restoration of the church in 1851-52 and subsequent street realignment, and in 1871 these were replaced by new railings (cf. fig. 11, 196) after the design of architect Carl Lendorf.

†*Gates and gratings* (p. 1028). Braunius's map (fig. 7) shows three entrances, to the north-east,

north-west and west respectively. This is confirmed by the book-keeping accounts, according to which the corbie-stepped brick portal at the north-west corner was the main entrance, whereas the west gate provided the curate with easy access. It is also recorded that, after the military took over the deanery, the north-east entrance was supplemented by a gate to the barracks. Before the installation of cast-iron railings with gates to match, the carriage gate and pedestrian gates of the main entrance were closed by wooden trellises attached to recessed jointed brick gate posts (cf. figs. 13, 15).

The gratings for preventing cattle from getting into the churchyard are repeatedly mentioned in book-keeping records from the last third of the 17th century onwards, until the second half of the 18th century when this precaution was no longer necessary.

Vegetation and paving (p. 1030). The landscaping of the churchyard is not recorded until the 1800s after interments there ceased. About 1830 the northern part adjoining Overgade was laid out anew like gardens, with shrubberies and tall poplars (cf. fig. 16). The precincts, which had been damaged in connection with the requisition of the church by the military in 1848-50, were changed as a result of the street alignment and renewal of the railings c. 1855 into an open lawn, broken only by essential access roads. In connection with the conversion of the school house into a mortuary, a lime-tree (still standing) was planted west of the building, and a year later the planting of vegetation was undertaken to screen the east part of the churchyard from the barracks - vegetation which has been repeatedly replaced. Paved paths between the entrances of the churchyard and the church are first mentioned in the 18th century but they have presumably existed far earlier.

Buildings in the churchyard (p. 1031). Of the buildings situated within the churchyard the oldest is the *school* in the south-west corner. Apparently this institution, established by the rural dean in 1308, was primarily intended for educating coming priests, and thus providing an alternative to the cathedral's seminary. According

to a papal affirmation of 1319 the school was secured good enough incomes to pay for the board, lodging and books of twelve scholars and a master. But it is doubtful whether the school, called a "boys' school" in 1492, continued to train priests. The building was probably entirely rebuilt in 1528 according to the tablet (figs. 22, 23), which bears this date. In the centuries following the Reformation it led a changeable existence: sometimes serving as a dwelling, sometimes as a school, until in 1860 it was turned into a mortuary. In 1955 a new restoration was carried out, and in 1992 its interior was archaeologically examined with the result that a number of important traces came to light, and some of these are still visible. Since 1996 a covered walkway of glass links it to the parish hall in the adjoining Technical School, and it is used for temporary exhibitions.

The late medieval house (figs. 17-21), severely marked by alterations made in 1860, has a rectangular plan (11.5x7 m) and is built of reddish-orange, so-called "monks' brick" laid in Polish bond. Its corbie-stepped gables are oriented east and west respectively, the latter gable and the north wall have been almost entirely rebuilt in 1860 and 1955. Traces of a row of surbased round-arched windows and holes left by beams disclose that the house was originally divided into two storeys apart from the loft: below, a room c. 3m in height, presumably the schoolroom; above it a floor with dwelling rooms of lesser height which, to judge from the nature of the east gable, had a fireplace. Access to this floor was probably by an external gallery, whereas the entrance to the schoolroom was from a corridor along the west gable end with a door to the south, later moved to the north side. Above the north door, which still existed prior to 1860 (cf. fig. 19), are two tablets (fig. 22) in secondary positions, one with coat of arms and name of the rural dean and treasurer Anders Glob, and the other with names of two churchwardens; furthermore, the latter tablet bears the date 1528, which suggests that the tablets were probably put up to commemorate the new school house which succeeded the earlier

one, on whose foundations it may have been built. Typologically the building corresponds to other urban schools in late medieval times, for example in Næstved and Kalundborg. In the churchyard, apart from the medieval school, a building housing a public convenience was put up in the south-east corner (1942), in 1996 this was converted into a workshop and incorporated in a larger complex, including a mortuary (architect: Frede Nielsen).

The churchyard once had a number of now vanished †*buildings*: 1) A tithe barn, site unknown, out of use by 1667, when it provided building materials for the church. 2) A half-timbered house in the south-west corner along Frue Kirkestræde (cf. figs. 15, 25), built c. 1729 by the rector for his wife in the event of her widowhood, it was later a school, and afterwards the home of the school's principal until it was pulled down in 1854. 3) A fire station in the north-west corner mentioned in 1758 was moved c. 1830 to the north-east corner (cf. figs. 8-9) and demolished in 1906.

THE BUILDING

(pp. 1040-82)

The church is cruciform with sacristy on the south side of the chancel, and tower west of the nave. Its architectural history is in parts complicated, and another difficulty is that no archaeological examinations of the heavily restored and even destroyed fabric have ever been carried out.

Of the oldest stone church, a Romanesque ashlar-built building from the 1100s, only a few vestiges survive. About 1250 its alteration into a cruciform church was begun by extending the chancel and adding chapels as transepts. However, the project seems to have come to halt along the way, and possibly only the chancel had been completed together with the virtually contemporary sacristy.

Building works do not appear to have been resumed until the second half of the 14th century, when the gable at the east wall of the nave was rebuilt, possibly with a view to erecting a

lantern tower over the crossing. At the same time the nave was lengthened, and vaults were put up in the chancel and in the nave's most westerly bay. In the 15th century the great west tower was added, and about 1500 Hans Urne, rural dean and dean of the chapter, built the large south chapel instead of the south transept as planned, which presumably had never been built. About the same time vaults were cast over the crossing and the middle bay of the nave. Just as the north transept was renewed in entirely the same style as the south chapel. A †porch was built on the west side of the new north chapel, it probably succeeded an earlier porch in the same position.

THE ROMANESQUE CHURCH

(pp. 1044-46)

All that is preserved of this church are the north wall of the chancel and remains of the nave's longitudinal walls west of the crossing. The plan has consisted of an approximately quadrilateral chancel, probably with a straight east wall. The nave is strikingly wide in relation to its length, although the latter cannot be judged with certainty as no corners have survived.

Material and technique (p. 1044). The preserved walls are faced on the outside with grey and reddish-grey ashlar (figs. 34, 37) standing on a moulded base two courses high (fig. 32), whereas the inside face of the walls is of untreated field-stones, plastered and whitewashed. Numerous ashlar disclose so-called 'stone mason's patches' (figs. 36, 65), probably to solve mistakes when splitting and dressing the granite.

†*Doors and windows* (p. 1045). The last details of the ashlar-built church disappeared during the restoration undertaken in 1851-52, and these are now only indirectly known. This applies to the nave's walled-up north door, which was enriched with columns - an unusual distinction in the Funen context. There have also been two round-arched windows in the north wall of the chancel (cf. fig. 47).

REBUILT AS A CRUCIFORM CHURCH (pp. 1046-54)

Works commenced on the rebuilding of the church about 1250 in order to give the rural dean's church greater prestige, and also perhaps in competition with the parish's new blackfriars monastery. The plans for this single-aisled cruciform church were only partly carried out, therefore the character of the new building is best studied in the fabric of the chancel, sacristy and transept arcades.

The chancel (p. 1046) was made double as long after the demolition of the original gable, and the south wall was evidently moved slightly outwards. These new walls are built on a double granite base resting on a field-stone sill. The base is largely of reused stone, supplemented to some extent in connection with the gable's corner pilasters (fig. 46). Above this the fabric is of red brick (monks' bricks) laid in "monk bond", with special details (figs. 38, 46) enriched by glazed ware in brown or green. The most striking feature is the gable (figs. 39, 46) with its partially reconstructed triple window and the decorative blind recesses. The other sources of daylight for the new chancel are not known; it originally had a flat wooden ceiling.

†*Transepts* (p. 1048). The present transepts are late medieval, but without archaeological investigations it is difficult to evaluate the degree to which the present transepts follow the original plans, and to what extent - if at all - these plans were carried into effect. The most tangible testimony now is the four pillars of the crossing (fig. 81), heavily restored admittedly, and altered with late medieval arches. The pillars, initially with richly moulded bases (fig. 47), have jambs enhanced by recessed engaged columns, crowned by square blind recesses; and, towards the crossing, robust corner columns with shaft-ring. Up until the restoration there were also corner columns towards the north transept, between two offsets which may be the remains of the original transept's side walls (cf. figs. 41, 73).

The unmistakable resemblance of the pillars of the crossing to corresponding pillars in the

Cistercian convent church at Dalum (5 km south of Odense), which are part of a double arcade leading into slightly projecting transepts, suggest that the transepts of Vor Frue church have been modelled with similar double arcades and vaults springing from the corner columns.

The sacristy (p. 1051), whose position at the south wall is unusual, is unlikely to be much later than the chancel, the wall of which still bears faint traces of toothing. This addition is built of red medieval brick on a severely restored and partly demolished base of the same material, however it bears the marks of subsequent alterations; for example, the gable, outside door and cellar stairs from 1865-67 (figs. 42, 43, 188). Only the outsides of the twin round-arched windows on the east side are the original fabric (fig. 43), they were once the sacristy's sole lights. The interior, connected to the chancel by a rebuilt door in 1851-52, is roofed by an original ribbed vault.

Dating and architectural prototypes (p. 1053). An estimate of the date for the late Romanesque alterations of the church has fluctuated between the beginning of the 1200s and the period about 1250, just as the question has been discussed of whether the chancel and transepts represent a common initiative or two separate phases. A dendrochronological analysis of the chancel's roof construction dates this to after 1255, which accords well with a number contemporary parallels, both in relation to type of plan - the single-aisled cruciform church - and details. Irrespective of the fact that the chancel and the transepts are unlikely to be wholly contemporary, it is tempting to suppose that the "Kanutus" who signed the vaults over the north transept at Dalum also worked in Vor Frue church.

LATE MEDIEVAL ALTERATIONS AND ADDITIONS (pp. 1055-70)

The chancel arch and gable at the east wall of the nave were rebuilt before the chancel vaults were put up, possibly because a *lantern tower over the crossing?* was anticipated (p. 1056). The present

chancel arch is a post-medieval basket arch and covered by a thick layer of plaster, therefore it cannot be examined in close detail. Visible in the loft at the east wall of the nave is the preserved gable with a pointed relieving arch (figs. 48-49) which, before the vault was cast, probably extended down to floor level across the width of the chancel. Grooves can be seen on the west face of the gable which might have been intended as impostes of east-west arches for a planned but quickly abandoned tower above the crossing. If the crossing had been in two parts as in Dalum convent church (see above), the idea of a plan of this kind seems more feasible.

The chancel vault (p. 1056) is presumably from the second half of the 14th century, and it rises from springing points cut in the walls, whereas ribs and transverse arches are laid with trefoil-shaped moulded bricks. The chancel arch has originally had the form of a narrow barrel vault but it is now underpinned by the later chancel arch, and from the loft only partly visible. Over this vault the rest of the pointed arch was filled in by a half-brick wall abutting the beamed ceiling of the nave.

When the extension of the nave (p. 1058) was built, ashlar from the demolished west gable were reused, including base ashlar amounting to a total length of c. 8.7 m. The walls above this are of red medieval brick in "monks' bond". The west gable is almost completely altered and has been hidden by the tower; still to be seen, however, are a contemporary buttress at the south-west corner, and to the north a polygonal stair turret which was once only accessible from inside the nave (figs. 56, 58). The stair turret, and the preserved vault (figs. 53d, 59a) which springs from above the pointed arches of the blind recesses, together show that this vault was intended from the beginning. The two other nave vaults, whose deviating details correspond to those of the vault in the late medieval south transept, may have had forerunners which were replaced by the present vaults when the crossing was rebuilt.

The large square *tower* (p. 1061), which must have been built sometime in the course of the

15th century, discloses that along the way changes of plan were decided upon; on the outside, moreover, its appearance bears testimony to heavy restorations carried out in the 19th century. The base has reused ashlar (fig. 57) taken from the piercing of the old west gable. The fabric above is red medieval brick laid in Polish bond which in the upper sections of faced wall is superseded by modern cross bond. The tower chamber with contemporary vault today serves as the porch. The west portal was possibly put in as early as the 1600s to replace a window which together with the south window originally lit this space. Prior to 1851 the blind arcade recesses had pointed arches (fig. 16), but subsequently they have been restored and furnished with round arches (cf. figs. 70, 75) in keeping with a round-arched frieze between what are now completely renewed openings between the middle storey and the belfry storey. The north/south oriented roof gables still have their blind recesses with pointed arches, and since 1865-67 they terminate in corbie-steps instead of the shaped cresting put up about 1600. The west extension's stair turret was brought into use again for internal communication, first by making a doorway from it into the north-east corner of the middle storey (fig. 34a). This entrance was immediately afterwards given up in favour of an unusual straight flight of stairs in the east wall (cf. fig. 34b) - a solution which, among other things, entailed making adjustments to the height between floor levels.

The south chapel (p. 1065) was built c. 1500 on the initiative of Dean Hans Urne, who in his will dated 1503 called it his burial place, donating *inter alia* an altarpiece to it. This large supplementary building has relatively unsubstantial walls of varicoloured brick and alternating bands of Romanesque granite ashlar. The fabric of the corner buttresses is original at the core, but the large central pillar at the gable is secondary, put up to relieve the thrust of vaulting and resulting cracks. In all essentials the south gable (fig. 64) was renewed in 1864, but apart from the corbie-stepped form it probably corresponds in principle to the original gable. To be-

gin with there appears to have been windows on all sides, in that the west portal is a later arrangement. The interior has a large stellar vault whose details (cf. fig. 66) suggest that it is contemporary with the vaults over the crossing and the middle bay of the nave. The present arcade with pointed arches for the crossing was not put in until after the building of the chapel, and it probably succeeded the original double arcade.

The north chapel (p. 1067) is mentioned in 1493, and although any suggestion of it being the present chapel cannot be rejected, it seems more likely that the latter was built at the beginning of the 16th century in order to replace the late Romanesque transept with a copy of Hans Urne's new south chapel. Building materials: granite ashlar from the transept were recycled, and likewise to some extent its red medieval bricks. Details of the building - gable and placement of windows - correspond on the whole to those of the south chapel. The true difference is that the north chapel was built from the start with a †porch abutting its west wall; the porch was removed in 1851, thus for the first time the fabric of the west side was freely exposed. The interior is connected with the crossing by a pointed arch, which has probably replaced the late Romanesque double opening. The interior has a stellar vault which to judge from its fabric and details, is the result of rebuilding carried out about 1600?, possibly brought about by structural collapse due to subsidence of the gable.

Vanished †extensions (p. 1069). As already mentioned, a †porch (cf. fig. 16) in the form of a lean-to was put up about 1500-25 abutting the west wall of the north chapel. The porch's position at the Romanesque north door suggests that this lean-to porch, the type was widespread in Funen, had succeeded an earlier porch in the same spot. The †ridge turret shown over the crossing in Braunius's prospect (cf. fig. 7) may have been erected about 1600, and dismantled before the close of the 1600s.

POST MEDIEVAL REPAIRS
AND ADDITIONS
(pp. 1070-82)

The church must have been modernised c. 1600 although this is not revealed by written sources. A stylistic evaluation indicates that the tower's shaped gable cresting (*viz.* Italian gable) removed between 1865-75 had been put up at that time. Prior to 1864, the year when the gables of both chapels were repaired, the remains of similar classical ornament (cf. fig. 16) were exposed on the gable of the north chapel, indicating the former existence of an alteration similar to that of the tower. Lastly, the above-mentioned ridge turret can be assigned to the Renaissance.

Book-keeping accounts preserved as from 1666 give a vivid impression of the ongoing dilapidation of the fabric, and the different initiatives (e.g. 1699-1700 and 1740-41) primarily in order to carry out the most compelling repairs to the walls and roof. Particularly the two chapels seem to have caused difficulties because their walls lacked load-bearing strength to sustain the thrust of their respective vault. *Major renovation 1851-52* (p. 1071). It became even more essential to renovate the church after the military had used it as a depot, and in 1851 this was begun under C. A. Møller, state inspector of buildings, whose plans and drawings for the project are preserved to a quite considerable extent (figs. 73-76). Repairs to the exterior of the church included new doors and fourteen windows with cast-iron frames; in addition, changes to the tower's blind recesses, and the demolition of the porch, replaced by another between two buttresses (cf. fig. 72). The Romanesque portal with columns disappeared at the same time.

The restoration of 1864-67 (p. 1075) which, only ten years after the previous renovation, was apparently intended to give the church a more "correct" medieval appearance in keeping with the school house rebuilt in 1860, and at the same time to standardise the roofing. Works began in 1864 on the chapels, their gables were renewed, windows altered, and they were given slate

roofs (architect: master builder Chr. Hansen). In 1865 the leadership passed to Carl Lendorf (who assisted J. D. Herholdt a few years later in the restoration of the cathedral). Lendorf's restoration consisted of: 1) Cleaning the outside walls, which had hitherto been plastered. 2) Roof gables of the sacristy, chancel, nave and tower partially rebuilt. 3) Rebuilding windows and doorways with moulded bricks, and reconstructing the chancel's triple window (cf. figs. 46, 77). 4) Slate roofing overall, which since 1993 has been replaced by lead (the tower with copper).

In the present monograph after the description of the building and its history there follow a number of thematic subsections on the subject of floors, windows, roof structures, roof covering, approach to colours, heating, light, sundials and weathervanes. †*Mural paintings* (p. 1081). The ribs in the tower chamber have once had a painted decoration which was probably original. Apart from this the only known vestiges of a medieval mural is part of a Crucifixion scene (fig. 79), which came to light on a not more closely identified vault during the restoration in 1865-67. Window splays, pillars and vaults were decorated with motifs in the medieval style (cf. figs. 3-4) on the same occasion, and after the present altarpiece was installed in 1885, but these were whitewashed in 1933.

FURNITURE
(pp. 1082-1138)

Of the medieval furniture and fittings almost nothing is preserved; however, the church still has a splendid chalice from c. 1325 in its possession, and a carved wood late medieval winged altarpiece from c. 1500, possibly donated to St. Anne's altar - one of the Catholic side altars mentioned in sources from the Reformation (p. 1015). From the same period dates a large carved wood cupboard in the sacristy, and also a bell cast in 1493 by the well-known master founder, Peter Hansen of Flensborg.

After the Reformation, probably about 1600, the church's (by that time) only altar was furnished with a renaissance altarpiece, and in the

tower were hung two new bells which are still in situ. In the course of the 17th century the furnishings of the church appear to have been renewed to a considerable extent, not least thanks to the presents donated by parishioners. Among them Mistress Ide Skinkel deserves special mention for her donation of the pulpit in 1639, and in 1669 the baroque auricular-style altarpiece (later disposed of) to replace the renaissance altarpiece. Particularly noteworthy among the other 17th century furniture are the painted font of wood and a crucifix which surmounted a presumably contemporary, but later dismantled, chancel screen.

In the course of the 1700s the church received three chandeliers in addition to the two already donated the century before. New pews and galleries were installed during an extensive restoration in 1741, and in 1756 a new organ, whose finely carved case is still preserved.

In 1806 the chancel underwent conspicuous changes due to the acquisition of Claus Berg's renowned altarpiece at the auction of furniture and fittings from †Greyfriars Church which had been condemned to demolition, a number of choir stalls were also acquired - these striking purchases were an impressive enrichment of the interior after the removal of the renaissance chancel screen.

After the Three Years War (1848-50) considerable changes were made to the church interior: pews and galleries were discarded and new (originally painted in imitation oak grain) ones put up instead. On the same occasion tombstones in the floor were taken up, and those which did not disappear were placed elsewhere. In 1884 the church was forced under protest to hand over Claus Berg's altarpiece to the cathedral, in return it received a new altarpiece.

In 1897 the furniture and fittings were repaired and repainted, and an effort was made to remove later layers of paint in order to expose the original polychromy of the historical pieces: font, pulpit and organ case. A repainting was carried out in 1987 and, today, the colour scheme of the furnishings has been decided by this and the preceding restoration.

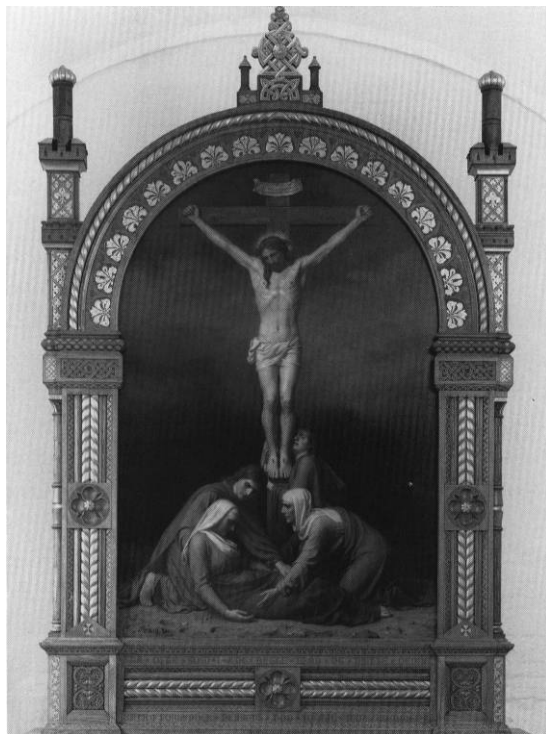

Fig. 197. Altartavle. Maleriet »Under Korset« signet A. Dorph 1885. Indramningen tegnet af Vilh. Petersen (s. 1087). NE fot. 1989. - *Altarpiece. Painting entitled "Under the Cross", signed by A. Dorph, 1885. Frame designed by Vilh. Petersen.*

DESCRIPTION

In the following an account of the church's most outstanding furniture will be given in the same order as it is described in the Danish text, with relevant illustrations and page numbers denoted in brackets.

Altar slab of limestone, (pp. 1084-85), c. 1520, originally from †Greyfriars Church and acquired together with Claus Berg's altarpiece. *Altarpiece* (figs. 82-83, 197; pp. 1087-88), 1885, with oil painting entitled "Under the Cross" signed by Anton Dorph. The carved frame inspired by, *inter alia*, the golden altars of the Romanesque period, was designed by Vilh. Petersen.

*Altarpieces. 1) (fig. 81; pp. 1088), 1513-23, executed by the woodcarver and painter Claus Berg (cf. St. Knud, figs. 337-412; pp. 459-539), bought in 1806 from †Greyfriars Church. Transferred to St. Knud in 1885. 2) (p. 1088), 1669,

presented by Mistress Ide Skinkel, and made by the woodcarver Lorentz Jørgensen, Holbæk. Sold in 1812 and moved to Skibbinge church.

*Side altarpiece (figs. 84-85); pp. 1088-92), c. 1500, a carved winged retable with a prolific representation of the Holy Kinship according to the trinubium legend (the legend of St. Anne's three husbands), composition in two rows, with women and children in the foreground and husbands behind. The altarpiece seems without direct parallels in Denmark, it is possibly imported work. Now at Møntergården, Odense.

Altar plate (figs. 86-96; pp. 1092-96). The church's most noteworthy and oldest possession is the superb chalice and paten from c. 1325. On the base are seven medallions with scenes of the Passion. The chalice may have been imported, or it could have been made in Denmark using imported matrices. The cup is more recent. Restored in 1987. Two Communion sets for the Sick from c. 1700 are by Odense silversmiths.

Altar candlesticks (figs. 97-98; pp. 1096-98). One pair of late Gothic candlesticks with lion's claw base; a second pair of silver candlesticks donated in 1784 by Maria Tronier, the widow of Wilhelm Brandt, printer and publisher. A Christian IV Bible from 1633 is part of the altar furnishings.

Altar rail (figs. 100-01; pp. 1098-1101) has been executed in two stages. The oldest part is from 1716, possibly made by Hans Hermansen, locksmith, and donated by Søren Jørgensen Møller, and his wife Maren Hansdatter; the later part was donated in 1742 by their sons, Jørgen Sørensen Møller and Hans Sørensen Møller and wives.

Font (figs. 102-05; pp. 1101-03), c. 1620, with carved Renaissance fittings and six paintings which illustrate the baptismal exhortation according to St. Mark (16,16). The font was later modernised by means of brackets enriched with angel heads, probably carved by the woodcarver Anders Mortensen of Odense. The paintings are after model engravings by Hendrick Goltzius and Jan Muller. To the font there belong 1) *baptismal dish* (fig. 108; p. 1103) from c. 1550 with the Habsburg arms, and 2) *baptismal*

Fig. 198. Lydhimlen fra prædikestol 1639 (s. 1107). NE fot. 1989. - *Sounding-board from the pulpit, 1639.*

dish (fig. 109; p. 1103) donated in 1792 by "a sinful woman".

Crucifix (fig. 110; pp. 1104-05), carved in 1640 and once displayed the monogram of Christian IV. Originally it hung in the chancel arch in conjunction with †chancel screen (p. 1105), but is now on the north wall of the north transept.

Pulpit (figs. 112-15, 186, 198; pp. 1107-09), 1639, donated by Mistress Ide Skinkel, and presumably by the woodcarver Anders Mortensen. Sixteen ancestors of Ide Skinkel are carved on the pulpit's upper zone, and beneath this five reliefs which represent the Raising of Lazarus, the Last Supper, the Crucifixion, the Entombment and *Noli me Tangere*. After various model engravings, by Henrick Goltzius et al.

Pews (fig. 117; pp. 1109-10). Installed 1851-52 in connection with the church's restoration at that time. Originally oak-grained paint now in reddish brown/violet.

Choir stalls (fig. 119; pp. 1111-12), c. 1500, they came from demolished †Greyfriars Church.

In the sacristy stands a *cupboard* (figs. 121-23; pp. 1115-16), c. 1500, formerly used for altar plate. The cupboard has a considerable amount of carved graffiti done by pupils of the Latin school to while away the time before singing at the church service.

The present *closed pews* (fig. 117; pp. 1119-21) in the transepts are from 1851-53. There were earlier private galleries in the nave and transepts.

The *organ*, built in 1989, has 39 stops, 3 manuals and pedal, the reused organ case (figs. 130-34; pp. 1121-29) was originally installed in 1756 for an organ built by Amdi Worm. The dial of a clock displayed on the organ case has originally been located above an older organ, and likewise two paintings depicting King David in prayer and two angels in the clouds making music, which presumably pre-date Amdi Worms' organ case. The organ balustrade originally had a concave central section similar to that in St. Knud's cathedral.

The church's five *chandeliers* (figs. 135-41; pp. 1130-33) are from the 17th and 18th centuries, and have been given as presents to the church. The three *bells* (figs. 146-48; pp. 1136-38) date respectively from 1493, cast by Peter Hansen of Flensborg; 1589, cast by Matthias Benninck of Lübeck; and lastly, 1599, cast by Michael Westphal of Rostock. Michael Westphal's bell was recast from an earlier bell. *Ship* (fig. 142; p. 1133) is a three-master donated in 1930 by the churchwarden, Martin P. Birkelund. The present *tower clock* (fig. 145; p. 1135) dates from 1911, but an earlier tower clock from the beginning of the 17th century still stands in the tower loft.

SEPULCHRAL MONUMENTS

(pp. 1138-1180)

Records reveal that there was once a considerable number of wall monuments and tombstones in the church. The most important source of information about the oldest monuments is Bircherod, *Monumenta*, written about 1680, which listed monuments commemorating many well-to-do citizens. In the course of the 18th century, however, only a few sepulchral monuments appear to have been erected inside the church. Most of the tombstones disappeared during the restorations carried out in the 1800s, and at the restoration of 1851-53 tombstones were moved from the church interior to either the tower chamber or out of doors. Today only five wall monuments from the 17th and 18th centuries remain inside the church, together with sixteen tombstones spanning the period

1453-1759. The oldest among the recorded monuments has been the wall monument of wood, now lost, from 1524 for Jørgen Marsvin and Anne Passow (fig. 156; p. 1145). The oldest known tombstone, now lost, from c. 1353 was for Mayor Albert Grote and his wife Katherine, known from the drawing by Søren Abildgaard (fig. 176; p. 1161). Another Gothic tombstone, now completely eroded, was that of Jacob Mogenssen, †1443 (fig. 157; p. 1147); it showed the deceased standing with a riveted brass chalice. The most noteworthy wall monument to have survived is that for Jørgen Hansen and his wife, Sophie Pedersdatter (figs. 149-50; pp. 1140-42). Made in 1673, about twenty years before their deaths, it consists of a large carved monument, begun by the woodcarver Henning Henningsen, enriched with the virtues, cartouches and winged masks, and at the top, Christ holding the Banner of Victory. Inset in the central panel is the portrait painting of Jørgen Hansen and his family, and in the top section a copy from 1616-18 by an unknown painter of Peter Paul Rubens' representation of "The Pietà with St. Francis". A wooden, black-painted panel in a gilded frame is all that remains of the wall monument for Colonel Otto von Køker from c. 1721 (figs. 152-53; pp. 1143-44). It was originally more pompously displayed with sabre, scabbard, cuirass, together with an inscribed oval metal plate, but these were removed in the present century. Another wall monument commemorates Mayor Wolrat Holm, †1766 (fig. 154; p. 1144), it is executed in dark limestone and has a carved, gilded wooden frame; it hangs in the chancel.

Exceptional among the preserved tombstones, now chiefly in the tower chamber, are that of Jørgen Marsvin and Anne Passow from c. 1524 (figs. 159-160, 195; p. 1149-50), and of Jørgen Hartvigsen and Anna Sehested from c. 1596 (figs. 166-67; pp. 1153-54).

There are examples of recycled tombstones, for example Wolrat Holm's tombstone, †1766 (figs. 163-164; p. 1151-53), which is evidently the reused tombstone of Casper Mule and Mette Kotte from c. 1581.

Only a few churchyard monuments remain because of the limited number apparently erected in the 18th and 19th centuries, due partly to the general low social status of the parishioners, and partly because the churchyard was not used so much after the new cemetery was established in 1811 (*Assistenskirkegården*). The most striking among the churchyard monuments is

that of Johan Mathias Lahn, glovemaker and founder of a charitable endowment, from 1805, situated on the north side of the church (fig. 182; p. 1180). A small number of tombstones originally inside the church have in recent times been placed along the east wall of the south transept.

Translated by Jean Olsen.

Fig. 199. Seglaftryk, 1418, for Odenseprovsten. Efter Henry Petersen, *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*, Kbh. 1886, nr. 542. - *The dean's seal, 1418.*